

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

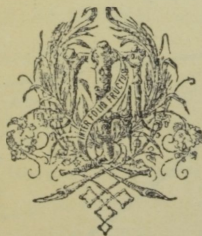
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHARMINCZEGYEDIK KÖTET.

(367. 368. 369. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1907.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERELIA LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P 11901/859

EGYETLEN
BUDAPEST
TÖRÖL

EGYETLEN	MENT.
UNIT	2AE
DUPL	

20134/964
~~18134/01~~

CCCLXVII. SZÁM.

	Lap
A VILÁGIRODALOM. — Alexander Bernáttól	1
VERSAILLES. — Balkányi Kálmántól	41
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETI ESZMÉI. (III.) — Angyal Dávidtól	56
AZ ÉBREDŐK. (I.) — Regény. — Pierre Loti után, francziából — König Györgytől	95
KÖLTEMÉNYEK: <i>Búcsu</i> . — Erdély Zoltántól. — <i>Úton</i> . — Sully-Prudhomme után, francziából — Thaly Loránttól	111
MISTRAL EMLÉKIRATAI. — h. j.-tól	121
VOLTAIRE. — Haraszti Gyulától	129
ÉRTESÍTŐ: Lengyel Miklós: <i>Tompa Mihály élete és művei</i> . — V.-tól. — Bartha György: <i>Alvás és álmom</i> . — Rácz Lajostól. — Achelis Th.: <i>Was sagt Goethe?</i> — Bleyer Jakabtól. — Petőfi: <i>Nube</i> . — V. S.-tól. — Prévost M.: <i>Monsieur et Madame Moloch</i> . — b. m.-tól. — Macculloch A.: <i>The childhood of fiction</i> . — o. j.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i> . — Hibaigazítás	137

CCCLXVIII. SZÁM.

A MAGYAR EGYETEMEK KÉRDÉSE. — Kármán Mórtól	161
A KÉT BROWNING. — Kégl Sándortól	190
SZÉCHENYI ELSŐ MŰVE. — Viszota Gyulától	223
RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM. (I.) — Vetési Józseftől	238
AZ ÉBREDŐK. (II.) — Regény. — Pierre Loti után, francziából — König Györgytől	260
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az erdő csáhja</i> . — Kozma Andortól. — <i>A párisi obeliszk honvágya</i> . — Gautier Teofil után, francziából — Vargha Gyulától	302
MEUNIER. — Erdey Aladártól	306
ÉRTESÍTŐ: Ady Endre: <i>Új versek</i> . — b. m.-tól. — Kont J.: <i>Geschichte der ungarischen Literatur</i> . — t.-tól. — Rumbold H.: <i>Final recollections of a diplomatist</i> . — f.-s.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i> . — Hibaigazítás	312

SZÉPHALOM. — Váczy Jánostól	321
A TATÁROK KULTURTÖREKVVÉSEI. — Vámbéry Ármintól	348
AZ ATHOS-HEGY. — K. G.-tól	377
RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM. (II.) — Vetési Józseftől	398
A RÓMAI SZELLEM ÉS A KERESZTYÉN KÖZÉPKOR ANATOLE	
FRANCE MŰVEIBEN. — Bezard Lucientől	406
AZ ÉBREDŐK. (III.) — Regény. — Pierre Loti után, francziából —	
König Györgytől	415
KÖLTEMÉNYEK: <i>Kertészlet</i> . — Kozma Andortól. — <i>Csillagfény</i> nél. —	
Longfellow után, angolból — Győri Károlytól	445
KEMÉNY ZSIGMOND TANULMÁNYAIRÓL. — I.-tól	448
A NÉPESEDES KÉRDÉSE. — Heller Farkastól	458
ÉRTESÍTŐ: Molnár Ferencz: <i>Az ördög</i> . — n.-tól. — I. <i>Kaffka Margit</i>	
<i>könyve</i> . II. <i>Oláh Gábor: Költemények</i> . — V.-tól. — Gróf Vay Péter:	
<i>Kelet császárai és császárságai</i> . — d.-tól. — Brancsics Blagoje:	
<i>A magyar virágos kertből</i> . — Jungerth Mihálytól. — <i>Új magyar</i>	
<i>könyvek</i>	464

VILÁGIRODALOM.

I.

A világirodalom fogalma a XIX. században jelen meg először, lassan kibontakozva a gondolkodás szükségleteiből, a nélkül azonban, hogy teljesen kialakult és végleges alakot öltött volna. Az a jelentése, melyben ma használatos, igen világos és egyszerű ugyan, de nem tekinthető véglegesnek; az egyes nemzeti irodalmak összességét nevezik ugyanis most világirodalomnak; de az egyes nemzeti irodalmaknak ez a mechanikus egymás mellé helyezése pusztá gyűjtő fogalomná teszi a világirodalmat, melynek sajátos értéke nincsen. Mégis nevezetes, hogy az irodalmak ily egyetemes áttekintésének kísérletei folyton szaporodnak — nálunk is ily munka Heinrich Gusztáv szerkesztésében van megjelenőben. eddig már három tartalmas kötete van előttünk — jelölül annak, hogy át akarjuk tekinteni az egész anyagot. Igazán csak az anyag teljessége érdekelne bennünket? Nem sejtjük-e, hogy az anyag teljessége csak az első állomás egy sokkal messzibbre és magasabbra vezető úton? Nem akarunk-e ezen a teljességen keresztül valamely egységes, összefoglaló ismerethez eljutni? De ez a cél még nagyon messze lehet tőlünk, minthogy ma még körvonalait sem látjuk meg világosan.

A világirodalomnak ez a ma divatos mechanikus fölfogása nem is eredeti jelentése a szónak. Először Goethe élt ezzel a kifejezéssel élete utolsó éveiben. Valami új jelenséget értett rajta, mely keletkezőben van, valami nagy fordulatot az irodalmi élet terén, a nélkül, hogy világosan megmondta volna, mi az a beálló világirodalom. Mégis az látszik lebegni előtte, hogy az emberiség előre halad és

előrehaladtukban az egyes nemzetek egymásról tudomást vesznek, egymást megértik, egymást ha nem szeretik is meg, de legalább megtűrik. Egyszer félve, másszor reménykedve szól erről a jelenségről; egy alkalommal dicsőséges szerepet remél a németek számára a készülő világirodalomban, máskor meg azt mondja, hogy tulajdonképen a németeknek van ez esetben legtöbb veszteni valójuk. Nyilván nem azt gondolja, hogy valamely nemzet irodalma túlsúlyra jut, uralkodóvá válik az egész világon, mert ezt nem tekinthette volna új fordulatnak, ellenkezőleg, ezt már ő maga is átélte volt. Mikor Goethe föllépett, még nem volt vége a francia irodalom világirodalmának, a melyhez hasonló még soha sem volt, mióta nemzeti irodalmak vannak. A francia írók akkor a szó szoros értelmében az egész világ számára írtak, még le sem kellett fordítani műveiket, melyeket eredetiben is megértettek a műveltebbek, de tömérdek sokat le is fordítottak, maga Goethe is remekül lefordította Diderot egyes műveit és egyebeket. Hogy pedig az «eredeti» írók is Európaszerte a francia minták után indultak, francia témákat dolgoztak föl, francia formákat utánoztak, azt épen csak említeni akarjuk. A francia nyelv és irodalom világirodalmát a mi irodalmi fejlődésünkben is eléggé bizonyítja a francia iskola, és igen jellemző, hogy Bessenyei és társai Bécsben kerültek a francia irodalom hatása alá. A francia irodalom e túlsúlyára gondolva kelhettek aggodalmak Goethe lelkében, vajon elbirja-e a német irodalom a versenyt a világ irodalmának küzdőterén. De midőn látta, hogy a francziák kezdenek tudomást venni a német irodalomról, főleg pedig az ő műveiről, melyekről néha igen hozzáértő módon szölgeltek; az angolok közt pedig Carlyle elmélyedt az újabb német irodalom szellemébe, míg a németek már Herder óta kiváló érzéket mutattak idegen nemzeti sajátosságok hű felfogása iránt, ő maga pedig ebben is páratlan mesternek tudta magát: mindezekben láthatta azt az új fordulatot, melyet világirodalomnak nevezett. Ezentúl nem egy irodalom fog uralkodni a világon, az írók az egész világ számára írnak, a mely tudomást vesz róluk és megérti őket.

Ma a huszadik század elején azt látjuk, hogy Goethe sejtései részben megvalósultak. Igaz ugyan, hogy ezt a

tovaterjedését a nemzeti irodalmaknak a saját nyelvök határain túl nem lehet új jelenségnek mondani; mióta irodalom van és mióta az irodalmak terjedésének némi útjai keletkeztek, az irodalmak hatottak egymásra; a renaissance idejében volt korszak, midőn az olasz irodalom vergődött európai jelentőségre; Shakespeare idejében a művelt angolnak Olaszországban kellett irodalmi művelődését betetőzni, úgy, mint később Franciaországban; az angol színészek játszották már a tizenhetedik század elején Shakespeare műveit Németországban; a mondák, mesék, regények ősidők óta vándorolnak országból országba. De mit jelent mindez a mi korunk irodalmi közlekedéséhez képest! Példátlan fordítói tevékenység, melyben ma is a németek előljárnak, lerontja az irodalmi közlekedés legfőbb akadályait, a nyelvhatárokat. Az irodalmi folyóiratok, melyeket már Goethe a világirodalom leghatékonyabb tényezőinek tekintett, hírt adnak az egyes irodalmak minden nevezetesebb jelenségéről. Egy modern ember könyvtárában egymás mellett vannak a francia Anatole France, az angol Bernard Shaw, a dán Brandes, a norvég Ibsen, az orosz Tolsztoj, az olasz d'Annunzio, a német Hauptmann, talán a magyar Petőfinek is művei; sikeres drámák csodálatos gyorsasággal bejárják a világ színpadjait; Jókai regényeit száz meg százezer példányban olvassák, főleg Németországban és az angol nyelv területén; a tudományos művek elterjedéséről, mely más szempontok alá esik, nem szólva, mégis említésre méltó, hogy egyes, irodalmi tekintetben is kiváló philosophusok, sociológusok, történetírók, mint Schopenhauer, Nietzsche, Lombroso, Taine stb. művei az egész föld kerekéségén elterjedtek. A világ műveltjei valóban egy nagy irodalmi közönségnek tekinthetők, mely részint eredetiben, részint fordításban olvassa, a mit a világ nevezetes írói termelnek. Van világirodalom, vannak írói, van közönsége; Goethe jól látta, a mit látott; mondhatjuk ugyan, hogy ilyesmi mindig volt, csak nem akkora mértékben, de vannak különbségek, a hol ép a mennyiség a fődolog. A szellő és a vihar is csak mennyiségileg különböznek, de az egyik vést hoz ránk, a másik gyönyörűséget. Világirodalom oly értelemben, mint ma, soha sem létezett.

Mihelyt azonban a világirodalom fogalmát közelebbről

nézzük, azonnal kétségeink támadnak. Vajon minden a mit lefordítanak, vagy külföldön eredetiben olvasnak, a világirodalomhoz tartozik? Akkor a XVIII. század francia pornografikus irodalma főhelyet foglalna el benne, noha nagy része még irodalomnak sem nevezhető. Akkor a kalandos, majd a detektív regények, melyek amazokat kezdik kiszorítani a kölesönkönyvtárakból, első sorban tartanának jogot világirodalmi méltóságra. Akkor egyáltalán a kölesönkönyvtár adna fölvilágosítást az irodalmi művek világirodalmi elterjedéséről és a világirodalom tartalma annyiszor és oly gyorsan változnék, mint a kölesönkönyvtárak katalógusa, melynek étvágya és szeszélyes változékonysága pedig egyaránt óriási. Nyilvánvaló, hogy a pusztán mulattató irodalom mennyiségi elterjedése, főleg mióta az olvasás mint futólagos időtöltés annyira divattá lett, alig jelent valamit. Ha világirodalmat mondunk, értékes művekre gondolunk, de legalább is olyanokra, melyeknek mély, tartós hatásuk volt. Az érték és a hatás jegye nélkül a világirodalom fogalmát meg nem állapíthatjuk.

De gondolta-e Goethe, hogy a világirodalom alkotásai mások lehetnének, mint a melyek a nemzeti irodalmakban értékre kiválnak? Nem azok a művek hatnak-e igazán, mélyen és tartósan, a melyek legtökéletesebb képviselői egy nagyra fejlett nemzeti géniusnak? Egy újabb német író, Meyer M. Rikárd azzal vádolja Goethét, hogy a világirodalom fogalmát nagyon kitágította és innét indulva, újabb fogalmát adja a világirodalomnak (*Deutsche Rundschau*, 1900. augusztus), melylyel Goethének azt a felfogását is, hogy a világirodalom csak lesz, javítani akarja. Szerinte a világirodalomhoz mindaz tartozik, a minek egyetemes jelentősége van, akár ma keletkezett, akár nyolczezer évvel ezelőtt. Az irodalom, úgymond, egység, alkotása annak az egy csodálatos egyénnek: az embernek. Minden időben, minden éghajlat alatt törekedett az a kimondhatatlant kimondani, a futó pillanatot tartóssá tenni, az érzés közösségét a szó által eszközölni. Szerencsés pillanatokban e csoda újra meg újra sikerült, de nagy szünetek, sikertelen kísérletek hosszú szünetei választják el egymástól a költő emberiségnek e termékeny pillanatait. És ezek az áldott pillanatok sem egyforma értékűek és jelentőségűek. Gyakran

csak muló érzés, tűnékeny benyomás lelte meg szerencsés kifejezését; a mi ilyenkor keletkezett, csak a nemzeti költészethez tartozik. De néha oly érzések, benyomások és képzetek részesültek e szerencsében, melyekben mindnyájunknak van részünk; az egész emberiség nyilvánította legmélyebb érzéseit, nemcsak tegnapi vagy mai hangulatát. A mi ilyenkor keletkezett, az a világirodalom része lett és ez mindnyájunké mindörökké, ha néha elveszni látszik is. Előbb-utóbb újra föltámad és újra bizonyítja múlhatatlan életerejét. A világirodalom az emberiség, ez egy nagy egyéniség, magasztos pillanatainak gyűjteménye.

Gyűjtő fogalomná teszi ez az író is a világirodalmat, a melyben azonban csak a nemzeti irodalmak legkiválóbb művei foglalnak helyet. A fődologra nézve Meyernek kétségtelenül igaza van, azonban Goethének is. De hol az az abszolút mérték, a melynek segítségével az irodalmak jeles műveinek jelességét megmérhetnők? Hatásukban keressük? De magát ezt a hatást miből ítélhetjük meg? A vélekedések, a subjektív szempontok csuszamlós talajára jutottunk. Minden nemzet más-más fogalmat alkot majd magának a világirodalom tartalmáról.

Ezekkel szemben oly fogalmát keressük a világirodalomnak, mely tudományos gondolkodásunk szükségleteinek eleget téve, tényekből indulva, a tények világában igazít el bennünket. Az eddigiek is közel jártak e fogalomhoz. Talán nem kell egyebet tennünk, mint tovább menni azon az úton, a melyen amazok megindultak.

A főbaj az, hogy irodalmon valami holtat, könyvtárak tartalmát, irodalmi művek halmazát, gyűjteményét, összességét szokás érteni. De a művek csak termékei annak a mélységeiben megmérhetetlen eleven erőnek, melyet nemzeti szellemnek nevezünk, de a mely maga is nem valami mozdulatlan, változatlan, hanem fejlődik, emelkedik és süllyed, átalakul, kifejlík. Valamely nemzetnek irodalmán tehát élő folyamatot kell értenünk, melynek megvannak a maga törvényei, melynek megvan a maga sorsa, ama körülmények szerint, melyekbe ez az életfolyamat került. Nagyon rejtelmesek e nagy irodalmi életfolyamatnak a törvényei, nem tudjuk még eléggé, miben gyökerezik ereje, mi határozza meg kifejlését, emelkedését, süllyedését, nagy

változásait, de az irodalomtörténet mint tudomány csak akkor lesz igazi tudomány, ha ezen az úton, mely már nem egészen járatlan, előrehaladva, az irodalmi élet életető erőforrásaihoz iparkodik előrehatolni.

Egyet máris világosan látunk: az a szellemi életfolyamat, melyet irodalomnak nevezünk, a mi tapasztalataink szerint, felsőbb fokán nem nemzetileg elkülönítve, elszigetelve alakul és fejlődik. Valamint a nyelv nem az egyes ember funkciója, hanem az emberek közössége, a nép: azonképen az irodalom kezdő, primitív korszakán túl nem az egyes nemzetek funkciója, hanem a nemzetek érintkezése. Kevés eszközünk van belehatolni az ősnépek szellemi életébe; valószínű, hogy valamikor, az ősidők homályában, a földnek különböző pontjain egymástól függetlenül indult meg az a szellemi élet, mely majdan az irodalomban fogja kifejezését találni; de a hol fejlettebb szellemi, irodalmi életnek találjuk hagyományait, ott oly rokonságra akadunk, melyeket legtermészetesebben tényleges szellemi érintkezésből magyarázhatunk meg. Erről tanuságot tesznek az asszír, a zsidó, az egyiptomi, a görög, az ind kultura ősi maradványai, bármily vitásak és tökéletlenek is még a belőlök levonható következtetések. Történeti időkben pedig számtalan esetet tudunk, a melyben valamely nép irodalmi fejlődésének idegen néppel való érintkezés adja meg a döntő lökést. Saját irodalmunk történetéből tudjuk, hogy a középkori latin irodalom volt első tanítómestere hazai irodalmunknak, azután a renaissance íróinak befolyása alá kerültünk, később a francia, majd az ó-kori és azután a német irodalom hatását éreztük, sőt diadalmas nemzeti irányunk is nagy nemzetközi áramlatnak, a romanticismusnak volt következménye. Ezen nincsen mit röstelkednünk, mert valamennyi európai nemzet így járt. A francia irodalom a spanyol és olasz irodalmakkal érintkezve fejlődött, a tizen-nyolczadik században az angoltól tanult; az angol viszont a franciaiból, még előbb az olasztól; a német legerősebben a francia hatást érezte; valamennyi modern nemzetnek a classikus irodalom volt tanítómestere. Az egyéni lélektan is bizonyos analógiát szolgáltat e viszony megértésére. Mindegyikünk fejlődése korában a másikat nézi, majd utánözva azt, majd ellenkezve vele; csak ezen ez

úton eszmél magára és ébred saját erejének gyakorlására és tudatára.

A nemzeti irodalmaknak ez az érintkezése, ez az egymásra hatása, ez a kapcsolatossága, ez az egymásba szövődése arra kényszerít bennünket, hogy az egyes nemzetek irodalmának szempontjain fölülemelkedve, a természetes rokonságokat és történeti érintkezéseket, e rokonságok mi-voltát, ez érintkezések törvényeit vizsgáljuk; más szóval az egészet nézzük, világirodalmi szempontra emelkedjünk. A világirodalom, csak úgy, mint a nemzeti irodalom, nem művek összessége, sem a kiválóké, mint Meyer mondja, sem az összeseké, hanem nagy történeti életfolyamat, a nemzeti irodalmak érintkezésének, egymásrahatásának, kapcsolatosságának életfolyamata. A mi meg a műveket illeti, igen természetes, hogy világirodalmi szempontból azok fontosak, melyek messzire kihatók, melyek hatása mentül szélesebb körökbe terjed. Az egyes irodalmi művek mindig nemzetiék; de ezek a nemzeti művek termékei a nemzet szellemi életfolyamatának, a mely maga ismét egy nagyobb közösség szellemi életfolyamatának hatása alatt áll. Világirodalmi szempontból magyarázni, megérteni valamely művet, annyit tesz, mint világirodalmi hatásait és okait föltárni. Magától értetődik tehát, hogy csak nemzeti irodalmak vannak; a mit világirodalomnak neveznek, csak a nemzeti irodalmaknak sajátos szempontból való összefoglalása; nem mechanikus összegezése, hanem belső vonatkozásaiknak, egymáshoz való viszonyuknak megértése. De épen ezért, mert az egészre irányul, nevezhető ennek a világfolyamatnak föltüntetése világirodalomnak. Nem kell bővebben kifejteni azonban, hogy csak azok az irodalmak foglalhatók össze, melyek történeti érintkezést mutatnak föl. Egyéb irodalmak csak annyiban jöhetnek tekintetbe, a mennyiben analog fejlődést mutatnak az emberi szellem, az emberi természet lényegi azonosságánál fogva. De a fődolog, hogy világirodalom jelenti az érintkező irodalmak közösségét. A világ szóval itt kissé kérkedve szoktunk élni. Nem a világról szabadna beszélnünk, még a földről és az emberiségről sem, mert csak azokat a népeket vesszük tekintetbe, melyek irodalomtörténetileg érintkeztek. A mi világunkról, e szó szűkebb jelentésében van itt szó. Az ily

értelemben vett világirodalomról akarunk a következőkben egyet-mást elmondani.

De előbb azt a talán itt-ott ébredő aggodalmat akarjuk eloszlatni, mintha a világirodalmi szempont a nemzeti irodalmak eredetiségét, sajátosságát tenné kétségessé. Erről még lesz szó. Egyelőre mondhatjuk: Az eredetiség és sajátosság méltóságát nem szabad rossz helyen keresnünk. Semmi sem él és hat elszigetelve ezen a világon. Kitépve a létezők közösségéből, a gyémántnak nincs fénye és súlya, nincsen keménysége és színezete. Minden, a mi van, egymásban és egymásért és egymással együtt van. Ha volt valaha magányosan élő ősemler, akkor annak nem volt sem nyelve, sem esze, talán még érzése sem; lehet-e ezt a lényt embernek nevezni? Együtt tartják a dolgok és az emberek egymást és hogy ki micsoda, mennyit ér és miféle mivoltú, csak a közösségen belül tűnik ki, melyben minden foglaltatik. A dolgok kölcsönhatása nem akadályozza, hanem eszközli sajátosságukat. A gyermek, a ki utánozza mesterét, már a maga módja szerint utánozza. Később azután megtalálja a maga útját. A nemzeti irodalom is serdülő korban sokszor merő utánzás, mégis sajátos módon való utánzás, a mely az utat az önállósághoz egyengeti. Olyan hatás is van, a mely külső és azért bosszantó, de muló és ezért nem fontos. De a szellemi világ is kapcsolatos és általában mondhatni: csak e világ egységén belül van különbség.

Ezt mindnyájan nagyon jól értjük, ha az életteleneknek látszó dolgokról, a kövekről, a levegőről vagy a vizekről van szó. Csak egy helyen teszünk kivételt, ha saját magunkról elmélkedünk. Balga észszel azt hisszük, hogy mert öntudatunk a mi kizárólagos tulajdonunk, a melybe senki bele nem hatolhat, azért külön vagyunk, függetlenek vagyunk, senkinek semmi köze hozzánk. Büszkéek vagyunk, főnhéjazók és ha kárunk nincsen belőle, kaczerkodunk a féktelen individualismussal.

Így tesznek a nemzetek is. Elzárkóznak egymástól, gyanúval, ellenségeskedéssel nézik egymást; az idegen: az ellenség. Csak az jó, a mit a nemzetbéliiek tesznek, csak az helyes, a mit ők gondolnak ki, csak az szép, a mi nekik az. És ennek is megvan a maga jelentősége a világ-

tervben. Erre a nagy öntudatra szükségük van egyeseknek és nemzeteknek erejük teljes kifejtésére.

De mi azt álmodjuk, hogy most már egyébre is szükség van, arra, hogy egymást megértsük, egymást támogassuk, egymással szövetkezve dolgozzunk az emberiség magasabb céljainak elérésére. Összetartozásunk tudatára kell ébrednünk. Igaz, hogy ettől messze állunk még a nemzeti életben belül is, hát még a nemzetek nemzetközi érintkezésében. De ha a messzeségben nem látnók magunk előtt ezt a célt, akkor semmi értelme sem volna az egész emberi életnek.

A világirodalom pedig nem egyéb, mint az emberi szellem egységesülése nagy történeti folyamatának egyik mozzanata. Nem jelenti a nemzetek szellemi életének egyformásítását, de igenis különböző utakon való egymáshoz közeledését, hogy egymást megértsék, egymásban gyönyörűséget találjanak, egymást megszeressék, hogy a mit csak az egyik tudott tökéletes minőségben termelni, az bizonyos fokig a másiknak is birtokává válhassék. Emberi természetünkben gyökerezik, hogy egymás ellen fordulunk. Innét van, hogy a vadaknál az idegen: ellenség. Ha csak ennek a hajlamnak engednénk, végtére is elpusztítanók egymást, a min évezredek át derekasan dolgoztunk is. Nem sikerült egészen. Ugyanez az emberi természet szülte magából az ellenmérget; az emberek kénytelen-kelletlen közeledtek egymáshoz; csakhamar nagy és velős rokonságokat fedeztek föl; talán először azt látták át eszükkel, hogy az igazság mindenütt egy és ugyanaz s valóban ma a tudomány a gondolkodó emberiségnek biztosított nemzetközi nagy vívmánya; az erkölcs terén is közel jutottunk egymáshoz; a becsület, az igazságosság dolgában is nagyjában megértjük egymást; e nélkül nem volna nemzetközi gyakorlati élet, közlekedés, kereskedés, szabad költözködés. De végül nem maradhattunk teljesen idegenek egymáshoz a lélek legbelsejének, érzéseinek művészi kifejezésében sem. Így jött létre a világművészet. A képzőművészetek és a zene terén a közeledés, a kölcsönös megértés könnyebb volt és ma már nagyon előre haladt. Főszközlője ennek a közeledésnek kezdetben bizonyára a keresztyén érzés kozmopolitismusa volt, a mely általában régen a humanisták előtt

terjesztette a humanismust. Legkésőbb történt a közeledés az irodalom terén, melyen az érzés a nemzeti nyelv védelme alatt legsajátosabban, legnemzetiebben nyilvánul. De itt sem lehetett a fejlődést megakasztani. Minden akadály ellenére is van világirodalom. Nemcsak az igazságnak és erkölcsnek van egységesen kifejlő, örök birodalma, a művészi és irodalmi szépségnek is van. Kezdünk egymásban örömet találni.

A világirodalom az a nagy életfolyamat, mely a nemzetek legbelső szellemi életét olykép hozza közelebb egymáshoz, hogy minden nemzet megőrizvén irodalmában saját egyéniségét, eredeti sajátosságát, élvezni tudja a többiek alkotását is és az irodalmak hatván egymásra, gazdagítják egymást és közelednek egymáshoz. Minden nemzeti irodalom tükrözi a maga módja szerint a többieket, az egészet.

A fehér napfény pompája csak megtörve jelenik meg az egyes színes sugarakban. De minden színsugár a fénynek édes gyermeke. Panaszkodjunk-e, hogy sok szín van? Nem jobb-e mindegyikben gyönyörködni?

A világirodalmi folyamatnak pedig legmélyebb gyökere, hogy velejében mégis rokonok, sőt egyek vagyunk, emberek; egyazon világban élünk, egyazon lélekkel. Az élet folyamán eltávolodunk egymástól és rá nem ismerünk magunkra egymásban. Nem értjük meg egymást, elidegenedünk egymástól. De azonos természetünk előbb-utóbb győzedelmesen előtör. A léleknek összes nagy gerjedelmei egyetemesek. A tudomány világtudomány, az erkölcs világ-erkölcs, a vallás világvallás, a művészet világművészet és végül az irodalom se lehet egyéb mint világirodalom. Nil humani a me alienum esse potest. Az emberi nem talán egységes törzsből származott; de mindenesetre keresi az egységet; egység számára van teremtvé. Csak egységesítve érheti el fenséges rendeltetését. A világtörténet legfontosabb tartalma; az ezért az egységért folytatott küzdelem.

És így mégis velejében a nagy Goethének van igaza, ha másképp fejezte is ki magát. A világirodalom nem új jelenség ugyan, de a világirodalmi folyamat mai intenzitása és főleg öntudatossága új. Azelőtt a nemzetek inkább csak eltűrték a kölcsönhatást, esetleg pedig tagadták vagy öntudatlanul mentek által rajta. Ma a világirodalmi folyamat új stádiumba

lépett. Tudva figyeljük meg, kutatjuk és a legnagyobb reményeket fűzzük hozzá. Ennek egyik jele az is, hogy miután az egyetemes irodalomtörténetek, melyek oly nagy számmal jelennek meg, az utat egyengették, most már a nemzeti irodalmak egyetemes kapcsolatát, a világirodalom igaz fogalmát keressük.

II.

De vajon nem délibábot kergetünk-e a világirodalom fogalmával, mely az elérhetetlennek mocsarába csal bennünket? A tudomány terén is fölmerülnek időről-időre fényes képek, melyek kápráztatják a szemet, de inkább eltévelyítik, mint vezetik a kutatót. Ebben különböznek a tudományok ideális végső feladataitól, melyeket ugyancsak nem érhetünk el véges időben, de a melyekhez mégis mind közelebb jutunk és a melyek épen azért irányt szabnak törekvésünknek és sarkalják erőnket. Délibáb-e a világirodalom fogalma vagy ideál? Bizonyos aggodalmak állják utunkat, a melyeket el kell oszlatnunk, hogy utunkat folytathassuk. Ezek egyszersmind alkalmat szolgáltatnak fontos módszertani kérdések tisztázására.

Az első bizonyára az: vannak-e egyáltalán az irodalmi fejlődésnek oly törvényei, melyek e nevet megérdemlik, melyek a jelenségek rendjét és mivoltát egyetemes módon megszabják? Az irodalom a szabadságnak és egyéniségnek, a szabad egyéniségnek a világa és ez ellenkezni látszik a törvényes fejlődés fogalmával. A természetben a jelenségek ismétlődnek és épen ennek a rendjét határozza meg a törvény; ugyanazok az okok ugyanazon körülmények közt ugyanazt az eredményt szülik. Valahányszor a természetben a természeti törvények ismerete alapján valamely jelenség beálltára számítok, bizonyos lehetek benne, hogy ez a jelenség be is fog állani, előre megjósolhatom. Az irodalomban semmi nem ismétlődik; minden csak egyszer volt meg, egyszer történt. Csak egy Sophokles volt és csak egy Shakespeare. csak egy Goethe és egy Petőfi. Az irodalmi fejlődés kiszámíthatatlannak látszik; az irodalom a véletlennek a világa. Lehet-e csak gondolni rá, hogy ama nagy alakok megjelenését egyetemes irodalmi törvények alapján magya-

rázzuk? A történetphilosophusok közt vannak, kik általában tagadják, hogy történeti törvények vannak, holott a történet tényezői közt bizonyára vannak, melyeknek hatása állandó és természettudományi értelemben vett törvényeknek van alávetve, pl. az éghajlat, a gazdasági föltételek működése stb.; mit szóljunk akkor az irodalomról, főleg a költőiről, mely annyira a léleknek belső ügye? És ha vannak is az irodalmi eseményeknek bizonyos egyetemes vonásai, melyek törvények kutatására ösztönözhetnének bennünket, hogyan lehet a lángelmék föltünését, egyéniségét, alkotását törvények alá szorítani, holott a lángelmét ép tehetségeinek új, páratlan, kiszámíthatatlan, irrationalis volta jellemzi? Már pedig az irodalomban az egyéniség a fődolog, minden egyéb mellékes. Ha pedig az irodalom nem törvényszerű fejlődés, akkor a világirodalom az előbb említett értelemben sem lehet az, akkor ennek sincs belső kapcsolata, világosan fölismerhető értelme, akkor e fogalommal álmodt hüvelyezünk.

Kérdésünk tehát ez: Vannak-e irodalomtörténeti törvények általában? Nem kell-e beérnünk azzal, hogy az irodalomnak elbeszéljük chronologiai rendben eseményeit, leírjuk termékeit, foglalkozunk e termékek szerzőivel, kutatjuk ezek fejlődését, vizsgáljuk alkotásaik létrejöttét, nyomozzuk föltételeiket, de egyetemes törvényeket se az egyes irodalmakban, se az irodalmak kölcsönhatásaiban nem keresünk, mert ilyenek nincsenek?

Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy ha ez igaz volna is, ez nem rontaná le a világirodalom fogalmát, csak hogy ebben az esetben a világirodalom története az illető világirodalmi események elbeszélése volna, mint a nemzeti irodalom a nemzetieké. Azonban ez nem is igaz; a kik ezt a nézetet vallják, rossz helyen keresik a szabadságot és félreértik a fejlődési törvények értelmét.

Az megcáfолhatatlan, hogy az irodalmi események csak egyszeriek, az irodalomban semmi sem ismétlődik pontosan. De a természetben máskép van-e? Csak gyakorlati szempontból vesszük a természeti élet ismétlődő jelenségeit azonosaknak, valósággal azok is mind csak egyszeriek, Tel és nyár mindig ismétlődik, de vajon ugyanaz a tél és nyár-e? Nyáron mindig nő a vetés, de egyféleképen-e?

Még a csillagok mozgásában sincs meg az a holt egyforma-ság, azok is, valamint egész világegyetemünk, változtatják helyöket a végtelen térben. Rég sejtí ezt az emberi elme. Már Herakleitos tanítja a folytonos változást és Leibniz, a legindividualistább philosophus, vallja, hogy nincsen két egyforma falevél a természetben; mikép volna két egyforma esemény? Csak az események törvényei állandók. A természettudomány is nem az eseményekben keresi az állandóságot, hanem kutatja az állandó törvényeket. Az irodalomtörténet sem lehet természettudományibb a természet-tudománynál. Ő is csak azt kérdi, van-e állandó törvény a folyton változó események folyásában?

Azért van különbség a természet és az irodalom jelenségei közt, de ezek a különbségek mind kettőre vezethetők vissza. Az első az, hogy az irodalom jelenségei mérhetetlenül összetettebbek és bonyolódottabbak, mint az anyagi természetéi. Szédület fog el bennünket, ha természettudományi szemmel oly jelenséget nézünk, minő egy költői mű és itt jóformán mindegy, akár Petőfinék egy négysoros verséről van szó, akár a Divina Comediáról és csak általánosságban is azokra a tényezőkre gondolunk, melyekből ily mű keletkezett. Megszámlálhatatlan ok elképzelhetetlen szövedékben hozta létre oly egyéniség lelkében, melynek alkata physikailag és szellemileg elődjeinek és környezetének hatása alatt állott, elődjei és környezete pedig ugyancsak ily szövevényes oksornak szövevényes termékei. Kant mondotta: a physikai világ alkatát és keletkezését meg lehet magyarázni az anyag általános törvényeiből; adjatok nekem anyagot és megmagyarázom, hogyan jött létre a csillagrendszer; de a pillangó szárnyát nem tudom ebből megérteni. S mi a pillangó szárnya még a legegyszerűbb költői lélekhez képest? De ez mégis csak foki különbség! Ily foki különbségek a természetben is vannak. A csillagok járását pontosan ismerjük, de hogy holnapután mily időjárás lesz, a föld összes meteorologusai nem tudják előre megmondani. De ez nem riasztja vissza a meteorológiát a levegő-tenger mozgásainak tanulmányozásától és senkit sem jogosít föl rá, hogy a meteorológiától megtagadja a tudomány nevét.

A második különbség bizonyára fontosabb és mélyebbre kiható. A természetben csak a physikai okokat kutatjuk, a

szellem terén physikai és *szellemi* okok együtt működnek. A szellemi tényezők föllépése bizonyára nagy különbséget tesz természettudomány és történet közt, de ez a különbség sem lehet az, hogy a szellemi fejlődésnek nincsenek törvényei. A szellemi tényezők sem hathatnak véletlenül, ok-talanul, azoknak is megvan törvényszabta rendjük. Ezek a törvények csak mások, még pedig három tekintetben. Az egyik az, hogy a szellemi törvényeknek van értelmök, a második, hogy van értékök, a harmadik, hogy a szellemi javak öröklését biztosítják. A természet jelenségeit nézem, vizsgálom, megmagyarázom, megokolom, de a természetmagyarázat körén belül értelmöket nem találok. Hogy ma süt a nap, holnap elborul, hogy viharok dúlnak, mi értelme van annak? Mit jelent az, hogy az anyag részei majd ilyen, majd amolyan formájú, sebességű, irányú mozgásokat végeznek? Csak a szelleminek van értelme a világon. Ha azt mondom, hogy a nemzet nagy íróiban a nemzet sajátosságai azért jutnak tudatos kifejezésre, mert a belső kifejezésének képessége visszahat erre a belsőre: t. i. tudatosabbá teszi, hogy Arany János azért színmagyar a költészetben, mert művész is, kinek Isten megadta, hogy a gondolatot művészetileg alakítani tudja; ha ebből azután azt az egyetemes szellemi törvényt származtatom le, hogy a mely népben művészi tehetségek nagyobb számmal föllépnek, annak a népnek szelleme mintegy látható testet ölt, világosabbá, átlátszóbbá válik, azaz gazdagabb, tehát hatalmasabb lesz a szellemi világ küzdőterén (a legművészebb nép, mely valaha létezett, a görög, művészete révén még ma is tényező a világ fejlődésében): akkor nemcsak egyetemes igazságot találtam, a jelenségek rendjét megszabó törvényt, hanem egyszersmind oly összefüggést a jelenségek lánczában, melyet *megértetek*, értelmesnek találok. Ennek a törvénynek van értelme előttem, az ellenkező esztelennek, megfoghatatlannak tűnik föl. És ennek a törvénynek van *értéke* is. Ha azt mondom, hogy a testek a természetben a távolság négyzetével megfordított arányban vonzzák egymást, ez tény, melyet bizonyítok, melyről átlátom, hogy az anyagi világ változásainak szilárd alapja. De ha megtudnám, hogy a távolságnak nem négyzetével, hanem kubuszával megfordított arányban történik a vonzás, nem érez-

ném magamat szerencsétlennnek, csak sajnálnám, hogy eddig tévedésben voltam. Ellenben közvetlenül megbecsülhetetlen kincsnek érzem, hogy a mi ezrek szívében mint sejtés vagy homályos gondolat lappang, azt a nagy költő tökéletes formában világosan tudja kifejezni és ezzel lelkemet megváltani, fölszabadítani.

Csak röviden teszem még szóvá a harmadik különbséget. A szellemi természet terén van sajátos *belső növekedés*. Az anyagi atom, ha ugyan vannak atomok, változatlan marad; ha még oly kalandos tapasztalatakon és élményeken ment is keresztül, mihelyt kiszabadul belőlök, az lesz a mi volt. Ha az oxigént ki tudom szabadítani a hidrogennel való egyesüléséből, semmi sem marad meg benne, a mi létezésének erre az incidensére emlékeztet. De a szellem nem marad változatlan sem az egyéni, sem a történeti élet folyamán. Soha sem lesz az többé, a mi volt. Nő vagy fogy, emelkedik vagy hanyatlik; az egyénnek vagy tudatos emlékezete; a népnek és az emberiségnek van fejlődése, mely tudattalan lehet ugyan, de mindenesetre megváltoztatja a nép lelki életét, gondolkozásának tartalmát, érzése tárgyát, néha temperamentumát, szellemi habitusát is. Már az organikus élet mutat ehhez hasonlót. Ott is a múlt élményeinek megőrzéséről, gazdagodásról, fejlődésről lehet szó, de az organikus élet fejlődési jelenségeit betetőzi a vele párhuzamosan haladó, de sokkal nagyobb méretekben jelentkező szellemi fejlődés.

Ebből azután sok minden következik, a mi az irodalomtörténetre nézve is fölötte fontos, de én ezen a helyen csak egy-két dolgot érintek. Talán az első pillanatra is világos, hogy a szellemi törvények e különbözősége miatt a szellemi jelenségek világában a tudomány mást fog első sorban fontosnak találni, mint a természetben. A természetben, a meddig természettudományi állásponton maradunk, nem keresünk se értelmet, se értéket, hanem tények és törvények ismeretét, hogy ezeket alkalmazhassuk, azokhoz pedig alkalmazkodhassunk. A szellemiek terén pedig első sorban értelmet és értéket keresünk és ha megtaláljuk, a többi csak annyiban érdekel bennünket, a mennyiben amannak a földerítéséhez okvetetlenül szükséges. Az irodalomtörténet például nem is gondolhat rá, hogy Shakes-

peare műveinek létrejöttét a természettudomány módját csak megközelítően is megmagyarázza; hiszen némelyek még azt is kétségbevonják, hogy Shakespeare, a színész, írta-e ezeket a műveket és nem Bacon-e, a philosophus. vagy más valaki. Nem tudunk semmit a költőről, csak néhány évszámot életéből, mikor kereszteltetett, mikor nősült, kikkel pörösködött, hány gyermeke volt, mikor halt meg és több ilyfélé. Nem tudjuk, mit olvasott, tanult, milyen volt mint ember, mint férj, apa. Ha ebből egyet-mást tudnánk, talán jobban megértenők műveinek egyik-másik részét. De a művek annyit mondanak róla és saját magokról, hogy minden életrajz fontossága eltörpül e mellett. Hogy mit jelentenek e művek az angol nemzeti szellem és az emberiség költői erejének megnyilatkozásában, azt csak ezek a művek mondhatják meg és meg is mondják. Igaz, hogy a szerző egyénisége megmagyarázza műveit, de még igazabb, hogy a mű megmagyarázza nekünk a szerzőt, jobban, mint életrajz. jobban, mint ő maga. Csak nem mindenki tud hozzá. Men-nél jelentékenyebb az ember, annál inkább rábízhatjuk egyénisége magyarázatát műveire. Az irodalomban az események jelentése és jelentősége az első. Hogy mily eltévelyedések származnak, ha az irodalomtörténetben csak a tényeket vizsgáljuk, a természettudományban pedig a tények jelentését, azt egyrészt bibliographákká fajuló irodalomtörténeti művek, másrészt a délibábos természetphilosophiai kísérletek eléggé mutatják.

A legfontosabb azonban a következő. A természettudomány a természet törvényeinek kutatására hatalmas eszközökkel és eljárásokkal rendelkezik, melyek finomításán évszázadok óta a legnagyobb sikerrel dolgozik és a melyeknek egész haladását köszöni. Ilyen eszköz például a mérleg, ily eljárás a kísérlet. A mérleg segítségével megállapítjuk a tények mennyiségi viszonyait, a kísérlet segítségével kifürkészük a jelenségek kapcsolatának törvényeit és egyszerűsmind igazoljuk őket. A szellemi tudományokban nincs szó mérlegről, még kevésbé kísérletről, ezért becsmérik a természettudományilag képzett elmék. De — a mérés kérdését itt mellőzve — mi a fődolog a kísérletben? Nem az, hogy én magam, a kísérletező, intézem a jelenségek lefolyását, mint

rendesen mondják, hanem az, hogy a jelenségeket elemezem, részekre bontom, ezeket a részeket, elemeket elkülönítem egymástól és így elkülönítve működtetem. Mert csak így tudhatom meg, mily alkatrészekből áll elő az egész, mit tulajdoníthatok ennek, mit amannak és hogyan kombinálódnak a részjelenségek a vizsgálatnak alávetett össz-jelenséggé. Ha valamely egészet nem tudok részekre bontani, ha a részeket nem tudom elkülönítve működtetni, akkor igazi kísérleteket sem végezhetek, az ilyen kísérletek többnyire értéktelenek. Ha az orvos valamely orvosságot, tehát nagyon összetett dolgot bead a betegnek, a ki maga is nagyon összetett test, akkor, ha egyebet nem tud, a beteg halála vagy felgyógyulása nagyon keveset mond az orvosság hatásáról. A beteg talán az orvosság ellenére meggyógyult, vagy az orvosság nélkül is meghalt volna.

Ezért a kísérlet maga nem elégséges, kell még valami hozzá: az elemzés, jobban mondva: az elemzés a kísérletnek fontos alkatrésze; az elemzésnek pedig sok esetben legfontosabb eszközlője az összehasonlítás. Vegyük pl. az említett esetet: az orvosság hatását. Ha nagyon sok esetet figyelek meg, melyben az orvosság használt, akkor ezáltal bizonyos elemzést végeztem, t. i. minthogy ezek a betegek ezer dologban különböztek és csak abban egyeztek meg, hogy ugyanabban a bajban szenvedtek és az orvosság szedése után a bajból kigyógyultak; különbözőségeiket egészen mellőzhetem, mert ezek nyilvánvaló módon nem segítettek elő és nem akasztották meg a gyógyulást. Így tehát e betegek betegségeit elkülönítettem egyéb tulajdonságaiktól, más szóval ez összehasonlítással elemzést, elkülönítést végeztem. Ez fontos módszertani útmutatás, t. i. a hol nem kísérletezhetünk, ott a módszeres összehasonlításnak kell pótolnia a kísérletet. A szellemi tudományokban és főleg az irodalomtörténetben csak azért nem juthatunk elég messzire, mert nem élünk eléggé az összehasonlítás fegyverével, az egyedülivel, mely törvények felkutatására e téren rendelkezésünkre áll. Minden történeti tudománynak, tehát az irodalom történetének is összehasonlítósnak kell lennie. Mert az összehasonlítás, tökéletlenebbül ugyan, de lényegileg mégis ugyanazt a munkát végzi, mint a kísérlet. Elemzést eszközöl. Ha két jelenséget összehasonlítok, melyek

részben megegyeznek, részben különböznek és következményeiket vizsgálom, akkor általánosságban azt, a mi a következményekben megegyezik, annak fogom tulajdonítani, a miben az előzmények megegyeztek. Ha pl. azt látom, hogy a görögöknél is, a keresztyén középkorban is a dráma a vallásos érzésből fejlődött, ott kezdetben Dionysos sorsát érzékítette meg, itt pedig Jézus történetét, akkor oly megegyezéseket találok az előzményekben és következményekben, a melyek még nem engednek végleges következményt levonni, de az ezekhez vezető utat egyengetik. Mennél többet és többszörösen hasonlítunk össze, annál tovább haladhatunk ezen az úton. Érdekes pl., hogy a német és magyar irodalom fejlődésében arra a meglepő megegyezésre akadunk, hogy az irodalmi föllendülés előkészítette az erősebb nemzeti és állami fejlődést; minthogy más népeknél eltérő jelenségeket találunk, pl. Görögországban a nagy irodalmi fejlődés az állami hanyatlás korában következik be, ez újabb összehasonlításokra és elemzésekre ad útmutatást. Jól tudjuk, hogy az összehasonlítás itt fölötte bajos; mennél bonyolódottabb valamely jelenség, annál nehezebb azt más hasonlóan bonyolódott jelenséggel összehasonlítani; annak a veszélynek teszszük ki magunkat, hogy külső analógiák lidérczfénye mocsárba csal bennünket, hogy szellemes összeállításokkal takarjuk el az igazi tudományos elemzést; mást mégsem tehetünk, mert egyéb mint összehasonlítás mégsem áll rendelkezésünkre. Igen óvatosaknak kell lennünk és mennél összetettebbek az egymással összehasonlítandók, annál egyetemesebben kell végeznünk az összehasonlítást, hogy az igazi megegyezéseknek nyomára akadjunk. A kik az irodalom- vagy egyetemes történet terén új szempontokkal gazdagítottak bennünket, mind az összehasonlítás révén tették. A történet igazában csak mint összehasonlító tudomány virágozhatik, azaz mint világtörténet, az irodalomtörténet hasonlóképen csak a világirodalomtörténet keretében. Ezek a talán fárasztó és egyhangú fejtegetések mégis meglepő módon oda visznek bennünket, a hová már előbb más úton érkeztünk: módszer tekintetében is a világirodalmi szempont szükséges kiegészítése a nemzeti irodalminak. Csak világirodalmi összehasonlítás útján juthatunk el irodalomtörténeti törvények ismeretéhez.

Csak így szerezhethünk fogalmat ama nagy tényezők hatásának törvényeiről, melyek az irodalmi élet útját megszabják.

III.

Talán sikerült az előbbieken kimutatni, hogy a mi az irodalmi művek *keletkezését* illeti, nem kell sem az oknyomozásról, sem az okok egyetemesítéséről, azaz az irodalmi élet törvényeinek vizsgálatáról lemondanunk. Az irodalmi jelenségek nagy bonyolultsága lehetetlenné teszi ugyan a természettudományi megismerés ideáljának csak nevezetes megközelítését is; a kísérlet lehetetlensége nehezé teszi a jelenségek elemzését; másrészt azonban az irodalomtörténetben egészen más szempontok vezérelnek bennünket, mint a természetvizsgálatban és mennél összetettebb jelenségekkel van dolgunk az irodalomban, annál fontosabb, hogy világ-irodalmi szempontból nézve, az irodalmak fejlődését és egymásra hatását gondos összehasonlítás tárgyává tegyük. Ezt az aggodalmat tehát mellőzhetjük.

De vannak mások, a melyek mind megegyeznek abban, hogy az irodalom *hatásának* fogalmához fűződnek. Ez a fogalom bizonyára egyike a legproblematisabbaknak, sokkal kevésbbé hozzáférhető, mint az irodalmi termelésé, melyben concretumokról, az írókról és alkotásaikról van szó. De hol és mikép fogjuk meg a hatás fogalmát? Másrészt ellehetünk-e az irodalomtörténetben a hatás fogalma nélkül? A hatás, melyet tesz, csak úgy hozzátartozik az irodalmi alkotáshoz, mint az okok és körülmények, melyekből keletkezett, nemcsak mert az a hatás visszahatással lehet a szerzőre és ezzel az előbb említett okok sorába is kerülhet, hanem mert az irodalmi életben általában a hatások az irodalmi életfolyamatnak legfontosabb tényezői. A ki a magyar irodalmi életet a XIX. század első felében vizsgálja, az irodalmi hatásoknak oly szövedékét találja, melynek fölfejtése bizonyára nem könnyű, de ha csak általában is meg akarjuk érteni ezt az életet, mellőzhetetlen. Az írók hatnak írotársaikra és az olvasóközönségre; az előbbi hatás közvetetlenül mutatkozik, de ez utóbbi sem vész el; ez is visszahatással van az irodalomra, mely rendes körülmények

közt a közönség lelkéből, ízléséből, szükségleteiből meríti legerősebb ösztönzéseit. De mihelyt megállapítottuk, hogy a hatás fogalmát, bármily lenge is, nem mellőzhetjük, azonnal egész sora e kérdéseknek vetődik föl.

Az első az irodalomnak az élethez való viszonyára általában vonatkozik. Irodalmi körök talán hajlandók ezt a viszonyt túlbecsülni. Igazán olyan nagy-e azoknak a száma, a kik az irodalmi életben intenzívebb módon résztvesznek, a kiknek az irodalom szívbeli ügyük, nem pusztá időtöltés, mely csak múló nyomokat hagy a lélekben? Mindenki el fogja ismerni, hogy az agitatorikus irodalomnak, mely az indulatokat izgatja, nagy hatása van a mi korunkban, de irodalom-e ez, művészetnek tekinthető-e? Még ha művészeti is, nem művészi minőségével idézi elő ezt a hatást. Nem akarjuk ezt az aggodalmat kiszínezni, részletezni; nagyon olesó mulatság volna. De ne ámítsuk magunkat: kevesen vagyunk, kik irodalmi remekeinkben elmélyedünk. Ne nagyon kutassuk, hogy műveltjeink nagy részének mit jelentenek Vörösmarty legszebb költeményei, Arany eposai, sőt Petőfi versei is, nem említve oly súlyos műveket, mint pl. Az ember tragédiája. Igazán közkincsei-e ezek a nemzetnek? Egy elmés öreg úr mondotta egyszer: Mai nap mindenki ír; ki olvas? Nem volt igaza, dehogy ír mindenki! Csak az igaz, hogy kevesen olvasnak, mert egyéb fontos dolgaik vannak, üzleteket csinálnak, élvezetek, hírnév, pénz, hatalom után futkosnak, mikor érnének rá olvasni, hogy maradhatna kedvük ahhoz az igazi olvasáshoz, mely a lélek nagy odaadását követeli? Az irodalmi élet talán csak a válogatott elmék kis csoportjának az ügye, melyből a nemzet nagy tömege meglehetősen nagy távolságban áll. De ha nem tudnók is ezt közvetetlen tapasztalatból, ha nem ismernök is embertársainkat, gondoljunk csak arra az egy körülményre, hogy a nagy írók az emberiség kiválasztottjai; csak azok férközhetnek közelökbe, a kiket eredeti tehetség és hosszú tanulmány kiemel a nagy tömegből. Lehetnek-e ezek nagy számban? Nem tudom, hogy e tekintetben igazán haladás észlelhető-e? Valamikor csendesebb volt az élet, kevésbé izgatott, lassúbb tempóban mozgott, contemplatívabbak lehettek az emberek; voltak kedvelt íróik, kikben elmélyedtek, kikhez életöknek nem ritka csöndesebb órái-

ban fordultak, hogy vigasztalást, üdülést, lelki emelkedettséget merítsenek belőlük. Ezeknek a száma mintha ma megfogyott volna. Ma a könyv maga jó a házhoz, nem kell érte még a könyves boltba sem fáradni, a könyvek kötése mind fényesebb lesz, a könyvtár a butorzatnak szükséges része, de érintetlenebb is, mint azelőtt. A műveltek a középiskolák elvégzése után sokszor búcsút mondanak az irodalomnak is, legalább annak a részének, mely a művészetben számít.

Ezek után pedig nem kell nagyon bőven kifejtenuk azt a további kérdést, hogy ha már ily kételkedve tekintjük az irodalomnak az életre való hatását, mit mondjunk az idegen irodalomnak ránk tett hatásáról? Megértjük-e igazán az idegen nemzet nagy íróit? Ha fordításban olvassuk, a java elvész számunkra; ha eredetiben, akkor a teljes megértés legtöbbünktől megkövetelné, hogy kivetközzünk saját nemzeti érzésünkből. Kevés embernek adatott az elmének az a simulékonysága, hajlékonysága, hogy beleélhesse magát az idegenbe és mégis megőrizze saját nemzeti érzése erejét. A minap egy tudós író megvizsgálta, hogy Goethe mily hatással volt azokra a francziákra, a kik behatóan foglalkoztak vele, a kik magyarázták vagy utánozták. Kitünt. hogy tényleg a legkevesebben birtak a nagy idegen költő belsejébe hatolni. Petőfiről nagy rajongással beszél sok külföldi író, de ha közelebbről nézzük, mit mondanak róla, legfőlebb jóakaró mosolygással fogadjuk tapogatózásait. De még ha egyik-másiknak sikerül is beleélni magát az idegen nagy íróba, mit jelent ez az egy-két ember, ha nemzetközi hatásról van szó? Lehet-e ezt igazi hatásnak minősíteni? Faustot láthatjuk az operában, a színházban, olvashatjuk eredetiben és fordításban, de hány embernek van sejtelve Goethe Faustjáról, annak igaz értelméről? Nem kell-e attól tartanunk, hogy a legtöbb idegen író mégis csak a divat vagy hagyomány szentesítette nagy név a legtöbb emberre nézve, melyhez igen homályos és sokszor igen ferde nézeteket, emlékeket, sejtelmeket csatolnak? És így állván a dolog, nem kell-e mosolyognunk azon az álmon, hogy a nemzeti irodalmaknak egymásra hatása folytán az emberiségnek egy új, igen belső és igen velős kapcsolata, a nemzeti szellemek egységesítése keletkezik? Nem

kell-e inkább hinnünk, hogy itt legfőlebb az emberiség egy igen válogatott, igen szűkkörű elitjében játszódik le az, amit világirodalmi folyamatnak nevezünk?

Szinte félve nyúlunk ahhoz az utolsó argumentumhoz, melyről itt említést akarunk tenni, mert ez még az eddigiéknél is nyomósabban támadja meg szép álmunkat. A világirodalom fogalma föltételezi, hogy bizonyos folytonosság van az irodalmi fejlődésben, hogy a mit az emberi szellem valamely nemzetben, mint annak legsajátosabb kifejezését termelte, annak maradandó az élete, a hatása. De mi maradandó az irodalomban? Igaz, hogy ma is olvassuk a régieket, Dantét, Shakespearet, Zrinyit, Balassát, Berzsenyit, azaz olvastuk, valamikor, de mennyi fáradság kell hozzá! És ezek az írók végre is nem régiek, a legrégebbek néhány ezer évesek; ha látjuk, mennyi kopott le róluk eddig, reszketnünk kell további sorsukért. A műveltek lelkében egy-egy idézet maradt fenn belőlük. Romlásnak indult hajdan erős magyar, Lenni vagy nem lenni, *Lasciate ogni speranza*, Régi dicsőségünk stb. bekebelezett foszlányok, melyek a művelteknek egy sajátos jargonját teremtették meg. Néha a divat föl-föltámaszt egyet ezekből az illusztris halottakból, többnyire csak rövid időre, a meddig épen az ezen véletlen után induló irodalmi divat tart. De ha egy Tolsztoj pl. arra vállalkozik, hogy Shakespeartól megtagadjon minden irodalmi érdemet, azonnal fölszólal egy csomó cynikus vagy bátor ember, a ki kimeri mondani, hogy neki bizony Shakespeare sohasem tetszett, és idején volt, hogy őt is leleplezték. Elismerjük azonban, hogy ezt a legtöbb művelt ember mégis szentségtörésnek érzi, mert a nagyok tisztelete, ha ezt a nagyságot nem ismerjük is saját tapasztalatunkból, valami olyan, mint a vallás lelkünkben: áhitat környezte gondolat; csakhogy ennek a vallásnak nincsen éltető ereje, nem jelent igazi életerőt számunkra. A legtöbb emberre nézve ezek a nagyok mégis többé-kevésbé mumiák, melyeket az irodalomtörténetírók kegyelettel őriznek, az arra járók vagy a kíváncsiak pedig kegyelettel néznek. Úgy látszik, ez minden. Kik számára éltek ezek a nagyok? Kortársaiknak! De azok együtt porlanak velők. Az utódoknak? De azok vajmi keveset értenek meg belőlök. Az irodalomtörténetíróknak? Azok veszekednek rajtok.

Vagy az íróknak? Azok vagy félnek tőlök, vagy csalódnak bennök. Beszélünk a nagy szellemek pantheonjáról. Csak-hogy a pantheont egyszer tíz évben keressük föl, ha ugyan fölkeressük, esetleg a vidéki vendégek kedvéért. Mi eleven erőket keresünk a világirodalmi folyamatba; nem akadtunk-e holtaknak elhalványodó, mindinkább üresedő emlékére?

Ezzel még ki sem meritettük a fölmerülő kérdések sorát, mert ügyet sem vetettünk arra, hogy mit nevezünk általában irodalmi hatásnak, nem kell-e különbséget tennünk a futólagos, mulékony és a mély hatás közt és miből ismerjük fel ezeket? De elég ennyi. Látnivaló, hogy az irodalmi hatások különböző fajtáit érintettük; hogyan hatnak az irodalmi művek a kortársakra, hogyan hat a múlt a jelenre, hogyan az irodalmak egymásra? Mindezek a kérdések visszavezethetők arra az egyre: Mit ér, mit jelent a nemzetek irodalmának életfolyamata? Van-e valami éltető erő a könyvtárak felhalmozódó könyvtömegében? Mi a viszony az emberiség és az irodalom élete közt? E kérdés elől nem térhetünk ki, mert hiszen világirodalmon épen az emberiség életének egy főfontosságú mozzanatát értettük és a fölmerült kételyek épen ezt a fölfogásunkat támadják meg.

Mégsem fogunk ezeknél a kérdéseknél soká időzni. Az irodalmi hatás fogalma bizonyára fontos, de exact tárgyalásnak, mely a matematikaihoz csak távolról hasonlítana is, nem vethető alá. E helyen néhány odavetett megjegyzésre akarunk szorítkozni.

1. Az irodalmi hatások a lélek mélyén mennek végbe és hogy mily változást idéznek elő a lélekben, arról legtöbbször magának az illetőnek, ki a ráhatást elszenvedte, sincsen tudomása. Igaz, hogy ezek a változások azután megnyilvánulnak; ha egyénről van szó, megváltozott gondolkozás- és érzésmódban, esetleg pedig, íróknál, az irodalmi termelés megváltozott módjában. De épen ez mutatja, hogy mily bizonytalan talajon járunk, mert ha okozatból következtetünk okra, számtalan tévedés lehetősége leselkedik ránk. Némi biztonsággal csak akkor járhatunk el, ha nagy tömegek lelki életét figyelhetjük meg és ha ezek a megfigyelések elég nagy időtartamra vonatkoznak; ha pedig írókról van szó, csak ott számíthatunk némi sikerre, a hol a gondos irodalomtörténeti és lélektani elemzés föltételeit

találjuk. Ezt a kérdést épen ezért nem a pusztá elmélet, hanem elsősorban az irodalomtörténeti kutatás döntheti el.

2. Valamely nemzeti irodalom körében a nemzet élete és irodalma közt a hatás nem lehet egyoldalú. Minden kétségen fölül áll, hogy a költő, az író, ha még oly magasán fölötte áll is kortársainak, ha még oly kivételes egyéniség is, költészetének sokféle elemeit, nemzete életéből meríti. Érzésének, gondolkodásának módja a nemzet lelkében gyökeredzik, melynek kincsei a nyelvben vannak felraktározva. Ő benne, mert egyénileg kiváló, minden világosabban, élesebben, nemesebb formában nyilvánul, de így is nemzetének ő csak repræsentatív alakja, nem pedig tőle elszakadt, tőle velejében különböző része. Innét van, hogy a nagy költők, írók műveiből legbiztosabban következtethetünk népok lelkének a mivoltára. Ők csak elüljárnak, de a kapcsolat köztők és népok közt eleven lelki hatások lánczszemeiből áll. Elképzelhető-e, hogy ez a hatás nem kölcsönös? Csak a nemzet lelke hatna a költőre és nem megfordítva is, a költő a nemzet lelkére? A nemzet a maga költőjében önmagát találja meg, a saját lelkét, csak világosabban kifejezve, nemesbedett, művészi formában, objectiv képpen. Lehetetlen, hogy meg ne értse, meg ne szeresse. Lehetetlen, hogy az a világosság, mely meggyúlt előtte, vissza ne hasson reá és meg ne világítsa, föl ne derítse. Így szövődik a kölcsönhatások csodálatos szövedéke s így gazdagodhatik a nemzet lelke; elszórt kincseit a lángelmék összegyűjtik és ezzel az egész nemzetet gazdagítják, mely gazdagabbá válván, újabb lángelmék számára a gazdagítás új módjait készíti elő. Megeshetik, a nemzeti élet véletlenségei miatt, hogy valamelyik nagy író nem érvényesül azonnal; Shakespeare drámáinak hatását hosszú időre csökkentette a puritanismus elhatalmasodása. Az is megtörténhetik, főleg a bonyolultabb modern életben, hogy valamely író egykorú más erők működése következtében nem talál azonnal meghallgatást; Shopenhauer főművét megjelenése után harmincz éven át saját hazájában nem ismerték. Az sem ritka, hogy valamely költő épen kiválóságánál fogva annyira megelőzi korát, hogy az nem mutat azonnal fogékonyságot művei iránt, vagy nem azt becsüli meg benne, a minék értékét csak később ismerik föl; a kor még nem érett meg

megértésére, még a mult hatalmában van. A szellemi történetnek nincsenek oly egyszerű schémái, mint a természetnek. Mégis nagy túlzás azt mondani, hogy a lángelme legkevéssbé kortársainál érvényesül, sőt hogy a lángelmének a dolog természeténél fogva éppen ez a rendes sorsa. Ezzel a «félreismert genie-k» vigasztalódhatnak, az irodalomtörténetben ezek az esetek ritka kivételek maradnak. Vajon Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt félreismerték-e kortársaik? Mily ujjongással fogadták Schiller és Goethe első műveit? Corneille, Racine, Molière rendkívüli hatást tettek éppen a kortársakra. Voltaire a maga körében egész Európa koronázatlan irodalmi királya volt. A mennyire a régi irodalomnak abbéli viszonyait ismerjük, félreismert költő talán egyáltalán nem fordul elő. Tudjuk, hogy Goethe korában Kotzebuenak nagyobb közönsége volt, mint Goethének és Schillernek, Katona Bánk bánja évtizedeken át észrevétlen marad, és Petőfit kedvezőtlen bírálatokkal fogadták. Ilyen eset van elég, de ezek nem bizonyítanak. A nagy tömeg mindig ahhoz vonzódik, a mit könnyebben megért és a kritikusok közt mindig van tudákos és ferde eszű. A nagy elmék hatása mindig szűkebb körre szorul, de hogy mégis ez a hatás a fontosabb és értékesebb, arról alább még lesz szó.

3. Avulnak-e a classikusok? Kétségkívül veszítenek eredeti ható erejükből, a mi azonban nem zárja ki, hogy más tekintetben esetleg ne gyarapodjanak is hatásban. De mindenesetre meg kell fizetniök érte, hogy a költőnek eszméi megtestesítésére a legfinomabb, leghajlékonyabb, leghajlékonyabb, leghajlékonyabb, leghajlékonyabb anyag: a nyelv áll rendelkezésére. Egyéb művészetek anyaga jóformán csak mechanicusan, és így is néha még a műalkotás javára változik; a nyelv változásai mélyebb forrásból származnak és mélyebbre is hatnak. A szók elvesztik eredeti színöket, megkopnak, jelentéseket változtatják; tanulmány nélkül a német és francia olvasó nem érti meg régi nagy íróinak nyelvét és ezzel hatásuk is csökken. Ha a halotti beszéd korából nagy irodalmi művek maradtak volna ránk, mi is így járnánk. Még súlyosabbak és messzibbre hatók azok a változások, melyek a művészi alkotásban, az érzés és gondolkodás módjában az idők folyamán végbe mentek. Minden irodalmi mű a maga korában gyökerezik, annak lelkét tükrözi; ha még

oly magasra emelkedik is a tisztán emberinek légkörébe, egészen mégsem menekülhet a helyi, a korbeli, az esetleges vonatkozásoktól, a melyeknek változása mégis némileg avítja. A közvetetlen fogékonyság nem nyit többé hozzá utat; magunkat nem találjuk meg benne; hogy élvezhesük, bizonyos irodalmi műveltségre lesz szükségünk, mely megtanít rá, hogy azokat a mellékes elavult részeket és vonásokat ne tekintsük, vagy elmúlt korok érzésmódjába, stilusába úgy elmélyedhessünk, mintha a költő kortársai volnánk. Sikerülhet-e ez minden esetben? Mily keveseknek sikerülhet egyáltalán? Csak ámitjuk magunkat, ha azt hisszük, hogy nem minden költőt rongál az idő mulása. Ki élvezheti ma a görög tragikusokat úgy mint kortársaik élvezték? Shakespeare közelebb áll hozzánk, mégis csak a tanulmány nyitja meg előttünk az utat nagyságának igaz megértéséhez, hogy az a mi esetleges benne, el ne takarja azt, a mi független minden kor- és stilusbeli vonatkozástól és változástól. Mindezt el kell ismernünk, hogy mindennemű túlzással szemben helyt állhassunk. Mert az avulás, a mely tény, egyrészt nem jelenti a remekművek halálát, másrészt pedig ha az irodalmi mű halálát jelenti is, nem bontja meg az irodalmi életfolyamat folytonosságát. A kisebb jelentőségű irodalmi művek tényleg feledésbe merülnek, elavulnak, meghalnak, fel nem támaszthatók többé; az, hogy az irodalom vagy cultura történetírója tudomást vesz róluk, tanulmányozza őket, nem jelent igaz életet; de valamikor éltek és hatottak, értékökhöz, erejökhöz képest; előkészítették a nagy írók útját, hozzájárultak a nyelv formálásához, a közönség izlésének műveléséhez, esetleg megihlették azokat, a kikben nagy alkotó erő lakott. Hatásuk tovább él szerencsésebb utódaik vagy kortársaik alkotásában. A nagy irodalmi remekművek rendesen nem születnek meg ily előzmények nélkül. Sok jeles erő kimerül akadályok eltávolításában, a fogékonyság keltésében, tökéletlen kísérletek szülésében. A nagy író nem a sík földből emelkedik a magasba; emelkedő hegyláncznak kimagasló csúcsa szokott lenni. Ha a kisebb elvégezte ezt a szerényebb, de fontos és mellözhetetlen munkáját, akkor nyugovóra kell térnie, de nincs miért sajnálkozni rajta. Emberek munkájának ez a rendes sorsa: hatásában él tovább, névtelenül, elfelejtve, de mint

szükséges láncszeme az egyetemes fejlődésnek. Mély értelme van annak a mondásnak, hogy a ki kora legjobbjainak eleget tett, az minden idők számára élt. És minden téren azt tapasztaljuk, a mit Diderot egy alkalommal mondott, hogy millió középszerű embernek kellett élnie, hogy egy lángelme megszülessék. Az pedig, hogy ez a lángelme is idővel veszít fényéből, annál kevésbbé búsíthat bennünket, mert itt joggal mondhatjuk: Jut is, marad is. A mi elvész belőle, azért nem kár, mert annál értékesebb, a mi marad. Shakespeare hatása nem csökkent, mióta ez meg az elavult műveiben. Némelykor az utókor jobban tudja méltányolni a nagy költőt, mint saját kortársai. Némelykor kortársaira tett hatása nem oly tiszta forrásból fakad, mint későbbi hatása. Némelykor le kell hullnia róla az esetlegesnek, a korszerűnek, hogy az, a mi örökkévaló benne, tiszta fényben ragyoghasson. Olyan folyam ő, melynek az alja tisztább a felszínénél. Igaz, hogy az út hozzá fáradságos, de van út hozzá és érdemes azt az utat megtenni. Kiválóságát pedig ez az utókori hatása bizonyítja. Nincs más bizonyíték mellette. Csak ha korát túléli, tesz bizonyosságot róla, hogy a mi megnyilvánult benne, az emberi lélek legmélyéből fakadt és nem mellékes körülményeknek köszöni hatását. Mondják, hogy az utókor mindig hálátlan. Ilyenkor arra a nagy tömegre gondolnak, mely nem törődik a multtal, üzletecskéi után futkos, olvasni rá nem ér, kedvet sem érez hozzá, szellemi szükségleteit az újságból vagy abból az irodalomból elégíti ki, melyet a nap szül és mely ha elegáns formájú is, mégis csak ponyvairódalom. De hiszen ez minden téren így van, mert az emberek többsége: tömeg. Azért a remekírók hatása nem vész el. Ellenkezőleg ők szülik azt a jelenséget, mely e téren is a világot előre viszi: az irodalmi műveltséget. Hogy irodalmi műveltség lehetősége, az ő művük, mert ők alkották azokat a műveket, melyeket ismerni érdemes, melyeknek ismerete adja az irodalmi műveltséget. Ebben van az irodalomtörténet óriási kulturai fontossága: az ő feladata az irodalom fejlődését megismerni és ezzel az irodalmi műveltséget terjesztetni, megóvni, elmélyíteni. Ébren tartja az irodalomban felhalmozott kincsek ismeretét és ezzel lehetővé teszi a kincsek kiaknázását, értékesítését, közkincsekké válását. A ki meg

tudná semmisíteni azokat a kincseket, az kifosztaná az emberiséget, szegénynyé tenné és arra kényszerítené, hogy mindent elülről kezdjen. Ki tudja, hogy pótolhatná-e ezt a veszteséget? Nos hát, a ki az irodalomtörténetet becsmerli, a ki megakasztja munkáját, némileg hasonlít ily fosztogatóhoz. A természetben nem kell gondoskodni a fejlődés biztosítékairól, mert mechanikus erők végzik ezt a munkát. De a cultura minden terén, az irodalmin is, a mult kincseinek megőrzésében és a következő nemzedéknek való átadásában áll, e célra vannak az iskolák, akadémiák, könyvtárak és útmutatók. Ne becsmérjük a classikusokat azért, mert tanulmány nélkül meg nem közelíthetők. Tanulmányozni a classikusokat, meghódítani őket, minden új nemzedék kulturai kötelessége; csak az biztosíthatja a haladást. Örök igaz Faust szava: A mit örököltél apáidtól, azt meg kell szerezned, hogy igazán a tied lehessen. A remekműveknek el kell bizonyos fokig avulniok; az el nem avultnak a megőrzése: az irodalmi műveltség nagy vívmánya. Nép, mely nem becsüli meg classikusait, a hanyatlás vészes jeleit mutatja. A modern kulturai népek nagy kulturai ereje részben irodalmi műveltségükben rejlik.

4. Az a kérdés, hogy valamely irodalom hogyan és mily föltételek mellett hat nyelvének határain túl, ugyancsak ténykérdés, mely nem elméleti úton, hanem világirodalmi kutatások alapján oldandó meg. Előzetesen és az ismert nagy tények alapján a következőket mondhatjuk. A világirodalmi hatások iránt nem minden nép egyaránt fogékony és nem minden nép hat egyformán vissza az elszenvedett hatásokra; de a hatások sem egyformán fontosak és értékesek. Hogy egy időben az egész európai regényolvasó közönség olvasta Sue. Dumas stb. regényeit és ezzel üzte el üres óráinak unalmát, épenséggel nem jelenti, hogy a francia szellem ennek révén volt nagy hatással más népek szellemére. Nem akarjuk e művek értékét a kelleténél mélyebbre szállítani alá, de általánosságban mégis meg kell mondanunk, hogy nem minden, a mit nyomtatnak, irodalom és minden hatás sem, melyet a nyomtatott betű előidéz, irodalminak nevezhető. Az irodalmi mű értéke egyenes arányban van művészi formájának tökéletességével és hatásának értéke is ehhez van kötve. Dumas és némileg

Sue művei is mint a romanticismus európai mozgalmának oldalhajtásai jelennek meg és abbeli hatásuk mulékony ugyan, de mégis jellemző a korra és némileg értékes is. Nagyobb és fontosabb hatással volt Walter Scott történeti regénye, mely a mi regényirodalmunk fejlesztéséhez is hozzájárult; művészibb jellegével mélyebben járó, maradandóbb mozgalmat keltett egész Európában, de talán sehol mélyebbet, mint hazánkban, a hol a nemzetnek történeti multjához való ragaszkodásában termékeny talajt talált. Ily tények figyelmeztetnek bennünket arra, hogy irodalmak nemzetközi hatása föltételekhez van kötve, állandó és korbeli föltételekhez, melyeknek vizsgálása ugyancsak a világ-irodalom körébe tartozik. Fejlődésének nem minden korszakában fogékony valamely nép ily hatásokra; nem minden ráhatás iránt egyaránt fogékony; némely nép egyáltalán csekély ily fogékonyságot mutat; némelyik igen erősen és sajátosan visszahat minden ráhatásra, míg mások rabjai az idegen irodalomnak, melyet kevés eredetiséggel utánoznak. Azok a népek, melyek irodalmi tekintetben előbbre vannak, egy időre vezérei lesznek a többieknek; Olaszország, mely a XIX-ik században évtizedekre nagy mértékben Franciaország hatása alá került, a XVI-ik században irodalmi törvényt szabott egész Európának; Németország a XVIII-ik században szinte szolgai utánzója Franciaországnak, míg a XIX-ik században erős kihatások centrumává lesz; Franciaország irodalmának fénykorában erősen elzárkózik külföldi hatások elől és mindent, a mi idegen, sajátosan átalakít; nálunk a XVIII-ik század végén irodalmunk fejletlensége folytán többféle idegen iskola keletkezik, de Vörösmarty már mélységesen magyarrá tudja átalakítani az idegenből vett ösztönzéseket, melyek Petőfinél és Aranynál többnyire csak mellékesen jönnek tekintetbe. Nemzet ebben a tekintetben is hasonlít egyénhez; a fiatal fogékonyabb idegen hatások iránt, mint a kifejlett egyén, a gazdagabb fejlettségű a szegényesen fejlettnél, az erősen helyegzett a puhánál és határozatlannál. Sőt ilyenmő ráhatások alakulásából lehet legbiztosabban az egyén és a nemzet eredeti mivoltára következtetni.

A mi meg a világirodalmi művek avulását illeti, szóról-szóra ide illik, a mit fentebb mondottunk. A kevésbbé

művészi alkotás, melynek hatása nem is művészi minőségeken fordul meg, nem hat kifelé, vagy csak mulékonnyan hat; csekélyebb feladatát elvégezvén, eltűnik. Csak a legnagyobb alkotásoknak lehet tartós világirodalmi életük, azoknak is csak bizonyos korlátokon belül, bizonyos föltételek mellett. Ezek közül a legfontosabbak: a jó fordítások és a világirodalmi műveltség beható tanulmány alapján. Igaz ugyan, hogy a fordítás fölbontván a költői alkotásnak eredeti nyelvével való benső kapcsolatát, jövátéhetetlen kárt tesz benne; de igazán mégis csak azt sajátíthatjuk el az idegen műből és tehetjük a nemzet birtokává, a mi a fordításban is megmarad belőle. A mi pedig a tanulmányt illeti, újra mondjuk: e nélkül nincs se irodalmi, se világirodalmi műveltség. Ez nem a szellemi élet természetes, vad virága, az kulturai termék, melyet ápolni, gondozni kell, melyet tehát el is lehet hanyagolni vagy megrontani. Azt sem tekinthetjük bajnak, ha a világirodalmi hatások úgy érvényesülnek, hogy világirodalmi művek csak egyesekre hatnak és ezek révén azután nagy körökre. Csak az a fontos, hogy Petőfi és Arany, Goethe és Schiller, Shakespeare, Molière, Dante és a sokkal kisebbek is nem éltek hiába. Millió elmét és szívet megvilágítottak és fölüdítettek. Hogy mily új nagy visszahatások származtak az egyéni hatásokból, azt nehéz meghatározni. De baj volna-e, ha ezek a nagy emberek, miután egy ideig a tömegre is hatottak és emelték, azután csak a legkiválóbbak lelkében élnének tovább, hogy ott új nagy hatásokat szüljenek? Az irodalom nem a zsugorinak pénzes ládája, a hova a garas a garashoz szorúl, holt rendben; az irodalom szabad éltető életáram, mely a magasból kél, onnét lebecsátkozik a földre, életet ébreszt, mely a valóságban megőrzi emlékét, azután ismét a magasba emelkedik, a honnét közvetett úton tovább folytatja életadó munkáját. Abba pedig bele kell nyugodnunk, hogy nem az egész emberiség fürdik a napfényben. Vannak sötétebb rétegei is. De talán a legsötétebbekhez is elhat a fénynek valamiféle csekély rezgése. Talán meg van engedve a következő hasonlat: Az emberiség kiválóbbjai közt a nagy írók olyanok, mint a másodperczmutatók az óraműben. Ők láthatóan, gyorsan, magukat emészelve mozognak és viszik előre a perczmutatót, ez meg az óra-, nap-

évmutatót s így tovább. A tompa szem már a perczmutató mozgását sem látja, még kevésbé az óramutatóét. De ezek is mozognak, lassan, biztosan és jelzik az idő láthatatlan folyását. Jelzik mechanikusan, üresen. Az irodalom erői előre viszik az emberiséget fenséges cél felé, igen nagyon lassan, de küzdő lelkünket megnyugtató, erősítő, lelkesítő biztonsággal.

IV.

Befejezésül vessünk futó pillantást néhány föltűnő világirodalmi tényre, a mint irodalmi művek vagy irányok hatásában, irodalmi műformák terjedésében, vagy irodalmi fejlődések párhuzamosságában nyilvánul. Sem teljességre, sem részletességre nem törekedhetünk, inkább csak ötleteket adunk, melyek azonban talán alkalmasak az eddig mondotak megvilágítására.

Az európai irodalom, a melyre itt mint szorosabban összefüggő folyamatra szorítkoznunk kell, a görög irodalommal veszi kezdetét. A görög műveltség, mint most már tudjuk, nem autochthon, sem a görög művészet, sem a görög philosophia, sem a görög irodalom, sem a görög állami élet nem az. Az újabb kutatások nyomán lassan-lassan kibontakoznak ez alkotásoknak is kevésbé értékes, de szükséges előzményei. Csakhogy ez előzményeket itt mellőznünk szabad, részint mert még kevésbé ismerjük őket, részint mert a görögök mégis többé-kevésbé nyers anyagot vettek át más népektől, melynek formát ők adtak, melynek mind értékesebbé tétele az ő művük. Ha csak azt tekintjük, a görög culturát mégis viszonyosan autochthonnak mondhatjuk, eredetibbnek mint bármely mást, mely azóta fejlődött és már az ő hatásuk alatt állott. A rómaiak később a görögök kincses házából fognak meríteni, de majd mindennek az értékét alá fogják szállítani, a görögök mindennek az értékét növelték. Egyiptomnak is volt philosophiája, az indeknek is és talán Pythagoras vagy Demokritos vagy Platon után azokból az ősibb bölcselemekből valami eljutott Görögországba. De a mit talán átvettek, vetekedhetik-e Platon dialogusaival? Van-e valahol mintájuk Sophokles drámáinak? Vagy a görög Aphrodite-szobornak? Emberi dolgok

nem kezdődhetnek oly fényes alkotásokkal, mint a minők a görögökéi, ez ellenkeznék a fejlődés törvényével; de a görög culturát, melyben akkora az eredetiség, viszonyosan elsőnek tekinthetjük, melynek keletkezése a történet előtti kutatásokhoz hasonló őstörténelembe tartozik. A Jove principium. A görög az első.

Mondjuk-e, hogy különös kedvezménye a sorsnak, hogy így kezdődik történetünk? Bizony különös kedvezménye! Olyan mintha valamely család őse óriási vagyont szerez, melyet utódaira hágy. Ha nem szerezte volna, a család elzüllött volna, mint annyi más. A sorsnak ez a kedvezménye oly különös, hogy nála nélkül a mi szellemi életünk nem volna az, a mi. Talán ott volnánk, hol ma Kína van, vagy ott sem. De gyermekjátékhoz hasonlít a történeti fejlődés vizsgálatánál azon töprenkedni, mi történt volna, ha ez vagy amaz történt vagy nem történt volna. Tény az, hogy az emberiség fejlődésének történetében egy bizonyos időpontban egy hatalmas medenczében gyűlt össze (nem tudni pontosan, mely forrásokból) az az óriási tó, melyet görög culturának nevezünk és mely azóta az európai életet, beleszámítva mindent, a mi vele összefügg, táplálja. A görög irodalom is nemzeti irodalom, de ez a világirodalmi fejlődés alapja. Majdnem az egész görög irodalom belement a világirodalmi folyamatba.

Nem helyzetének mint viszonylag elsőnek, köszöni ez az irodalom hódító erejét, hanem művészi tökéletességének. A nép kicsiny volt és egészben jelentéktelen; nagy állam alkotására képtelennek bizonyult. Pusztán a szellem erejével győzött és ez jelzi majd az emberi történetnek jellegét: a szellem erősebb az anyagnál, esetleg elvan az anyagi erő nélkül is, esetleg megszerzi azt a szellem fegyverével. Egy második tanulság is kisugárzik ebből; a művészi forma nem mellékes valami, véletlen járulék, külső dísz: az idő ellen ez küzd legsikeresebben. A szépség a legnagyobb konzerváló erő a világtörténetben és világirodalomban. A szépség mint világerő vetekedik az igazsággal.

Az irodalom minden ágában örök mintákat alkot a görög szellem. Az elbeszélő költészet ezentúl Homer nyomán fog haladni. A lyrának talán egyetlen egy ösvénye sincs, a melyen nem ők jártak volna elől. A dramában oly

gazdagok, hogy kimerítik minden típusát, a fenségeset Aiskylosban, a harmonia szépségét Sophoklesben, a realizmusét Euripidesben, a kicsapongó vígságét, a vaskos tréféát, a mérges gúnyét Aristophanesben, nem említve a társadalmi drámát, melyet csak római utánpótlásból ismerünk. Történetírókban, szónokaikban még ma is tudunk gyönyörködni és betetőzésül ott találjuk Platon philosophiai dialogusait, melyek az emberi lélek legfelső szárnyalását bevonják a szépség birodalmába és mind a mai napig kimeríthetetlen csodálattal töltik el szívünket.

A szépség bús sorsát e durva földön a görög irodalom is példázza. A görög nyelv sohasem válik világnyelvvé, noha zengzetességével elbájolja az érzéket és fordulatosságával, gazdagságával, hajlékonyságával gyönyörködteti a szellemet. A görög nyelv sorsa a görög irodalomé. Csak római utánzatában hódítja meg a világot, a mint a puha aranyat keményebb érczel kell vegyíteni, hogy a forgalmat és használatot elbíró ékszert vagy pénzt lehessen belőle készíteni. A római epikus, a római lyrikus, a római vigjátékiró, a római történész és a római philosophus, eldurvítván a halhatatlan görög mintákat teszi őket élvezhetővé a harcias római nép és általa a barbár északi népek számára. Csodás módon készül a világirodalom szövete. A világ tele van barbárokkal, kik irtatlan erdőkben járnak a vad nyomát, fegyveresen irtják egymást és kiknek lelke alig-alig ébred, hogy lassan-lassan a cultura kezdeteire akadjon. Tudnak-e egymásról, és mit tudnak? Ki tudja? Dadogják az ős költészet töredezett hangjait, torzalakokat rajzolnak féktelen phantasiájokkal, melyet a zabolátlan és zord természet ijedelmei izgatnak és küzdve, lassan haladnak előre a létfentartásban, azt a minimalis kulturát teremtve, mely e czélra szükséges. Meddig jutnának ebben a tempóban a saját erejükből? Ekkor erős fény gyulad a távoli Görögthonban aránylag szűk területen és csodás világ támad. De hogyan jusson el, a mit ez a finom szellem alkotott, azokhoz a barbárokhoz, a kik se nem tudhatnak róla, se nem kívánczozhatnak utána, se meg nem értenék? Ez másképen nem lehetséges, mint ha először a népek szorosabban érintkeznek politikailag. Előbb egy világbirodalomnak kell származnia és benne egy világcentrumnak. Ez Róma. Onnét

lehet majd a culturát terjeszteni, de nem tiszta görög mivoltában, hanem római ötvényben. Világbirodalom, világnyelv, világcultura, világirodalom, ezek így kapcsolódnak egymásba. A római irodalom keletkezése, fejlődése és terjedése bizonyára az első és a legjelentősebb világirodalmi esemény. Itt egy irodalom, a görög, életre kelt egy rokon nép lelkében egy sok tekintetben utánczó, mégis sajátos, új irodalmat, melynek bizonyára nagy hatása volt a római népnek szellemére is. A világirodalmi folyamat erősen megindult.

És midőn e folyamat tetőpontján áll, egy világirodalmi esemény készül, mely az előbbinél nem csekélyebb jelentőségű és vele szövetkezve hosszú századokra eldönti a szellemi fejlődés sorsát. Ez az esemény a biblia, az ó és az új testamentum, a keresztyén vallásnak világvallássá válása. A görög-római culturából hiányzott valami, a lélek bensősége, az egyéniségnek saját értékére eszmélése, a vallásos elmélyedés, az erkölcsi küzdelem. A görög-római műveltség legszebb alkotásai is a mi felfogásunk szerint hasonlítanak a görög istenszobrokhoz, melyek oly emberfölötti nyugalommal néznek le ránk, mintha kicsinyelnék a creaturát, mely nem tehet egyebet mint túrni sorsát. A sémi szellem a lélek nagy föllendülését, alázattal párosult öntudatát, kinlódó magába mélyedését, Isten keresését és Istenhez emelkedését hozza a világba. Nem mondom, hogy a görög szellem minderről nem tudott semmit. Platon vallásos extasisa, az új platonikusok mysticismusa és más egyéb jelzik a keresztyén szellem közeledését. De ezek az érzések és gondolatok csak villanások a görög szellem egén; világtörténeti erővé a sémi szellem avatja őket és testet ez ad nekik a bibliában. A biblia tele van költészettel és szépséggel, új gondolat- és érzésvilággal, a mely művészi formában öntve világhódító útra kél. Egy nagy, bár rendezetlen eposz részei vannak benne, a zsidó nép története, melynek nagy hősei, prófétái, mythikus alakjai vannak; van benne szerelmi lyra, életbölcsség, hazafiúi bánat és kétségbeesés, emberfölöttieknek látszó alakoknak vallásos extasisa, idyll és zord sorsfordulatok elbeszélése. Mégis legmegragadóbb a nagy hősnek, a zsidó népnek a tragédiája és a hatalmas drámai fordulat, a Megváltó megjelenése, élete és megváltó művének tragikus befejezése. Soha a valóság nem öltött költőibb ruhát;

soha a költői szín nem enyhítette művésziebben a zord valóságot. Ez nem volt æsthetikai játéka az elmének. Az élet legfontosabb ügye jelent itt meg az irodalom művészetének hozzá méltó formájában.

Magának a bibliának az előzményeit, melyekről épen most folyik nevezetes vita, itt épen úgy mellőzhetjük, mint a görög irodaloméit, habár se eredetiség, se művészi forma tekintetében a kettő nem állítható egy polezra, de a világ meghódításában a bibliáé a nagyobb erő. Különben szövetkezve lépnek a küzdő térre és ott vetik meg szövetségek alapját, a hol a világon való uralkodás nagy hagyománya fejlődött ki, Rómában. A világirodalmi folyamatban a biblia térfoglalása a második nagy esemény, a bibliának a görög-római irodalommal való szövetsége és uralkodása a középkorban pedig a döntő fordulat. Ezentúl csak világirodalmi szempontból érthetjük meg a szellemi életnek és ennek körén belül az irodalmaknak fejlődését. A két nagy világerő behatol az összes európai népek gondolkodás- és érzésvilágába, kifejezésmódjába, alakító képességébe, felfogásába és teljesen átgyúrja. Ez már nem az eredeti erőnek az idegen hatás által való ébresztése, ez tanítás, alapvetés, átformálás, civilisálás. A középkori ember a római és a bibliai műveltséget szíjja magába, ha nem is eredeti forrásaiból, de a mit belőlők számára kivonatolnak és elkészítenek. Még ezek a higitások is éltetők. *Egy* nyelv uralkodik a világon, *egy* irodalom, *egy* hit, *egy* érzésvilág, *egy* formakincs. A nemzeti nyelvek plántái gyöngye csemeték, melyeket lenéznek, esetleg kitépnek, mint a haszontalan gyomot, vagy a népiesnek alantas körébe utalnak.

Ez a természetellenes állapot, melynek megvolt a maga jótékony hatása, mert kemény fegyelem békőiba szorította a tanulatlan és formátlan elméket, nem tarthatott soká; a nemzeti nyelvek kialakultak, erőre kaptak, követelték a magok jogát, lassan-lassan kiszorították az uniformis és uniformisáló középkori latin irodalmat. Még Petrarca büszkébb latin epistoláira mint olasz sonetjeire és Dante vulgarisnak nevezi anyanyelvét, de mégis ezen írja a Divina Comediát. De alig, hogy a nemzeti nyelvek föllendülnek, új világirodalmi folyamatok indulnak meg. Nagyon érdekes és tanulságos megfigyelni, hogy a fölszabadultak most a

római és görög irodalommal úgy ismerkednek meg, mint idegennel, melyet tanulmányoznak, megszeretnek, utánóznak, de melylyel mégis már mint idegennel állnak szemben. Már érzik saját magokat. Már fölhasználják az idegent, de nem mint eddig, hogy benne éljenek, hanem hogy saját egyéniségöket általok gazdagítsák. A renaissance szóvivői még latinul írnak, utánózzák Cicerót, játszszaák a görögöket és rómaiakat, de már se nem közép- se nem ókoriak, hanem olaszok, francziák, németek, angolok, magyarok, a kik meg fogják találni önönmagokat. Most lesz az ókori szellemnek az a hatása, hogy formákat szolgáltat új, eredeti érzés kifejezésére és közben ez az érzés a formákat is meg fogja ujítani. Ezért a nemzeti nyelveket és irodalmakat még ebben a korban sem érthetnők meg, ha a megelőző világirodalmi folyamatra nem volnánk tekintettel. Még a mondatfűzésöket sem értenők meg a latin nélkül, sentenciáikat a római írók ismeretét mellőzvé, költői lendületöket a nagy minták tekintetbe vétele nélkül. A biblia pathosa, rethorikája, kifejezésmódjának belső rythmusa, fohász-kodása, viharzó ereje ezerszeresen visszahangzik az irodalomban, a honnét főleg a bibliafordítások révén lassan-lassan benyomul a nép nyelvébe és aestetikai érzésébe, azt gazdagítja és elpusztíthatatlan örökségévé lesz. Ez így marad a mai napig. Mindnyájunk nyelvében, érzésmódjában és formakincsében benne van a classikus irodalom és a biblia nyoma. Hogy különösen a magyar irodalom főleg a protestantismus révén mennyire magán viseli a biblia művészetének nyomait, arra elég e helyen rámutatnunk. Még Berzsenyiben és Vörösmartyban is megtalálhatjuk a bibliai hangot a classikus és a nemzeti mellett. De ez a világirodalmi hatás csak a nemzetinek a felszabadulása után állhatott be. Csak a szabad szellem tanulhat másoktól; az idegen hatás pedig ilyenkor nem jelenti az eredetiség elvesztését, hanem elmélyítését és teljes kifejtését.

De a renaissancetól kezdve más, nem kevésbé fontos világirodalmi folyamat indul meg; mihelyt a nemzeti irodalmak kifejlődnek, kezdődik azoknak egymásra hatása és párhuzamos, nemzetközi fejlődése. Így a kölcsönhatások sokszorosodnak, egymást keresztezik és változatossá teszik a nemzeti irodalmak életét. A román népek, melyek amúgy

is rokonabbak, e kölesönhatásnak tömérdek példáit mutatják. A XVI. század olasz, spanyol és francia irodalmi termékei folyton utalnak egymásra és minthogy azok vezetnek, csakhamar a német és angol irodalmat is körükbe vonják. Elül jár természetesen az olasz föld, a hol az ó-korral való folytonosság soha sem szakadt meg és a művészi hagyományok minden művészetben elevenebbek voltak, mint egyebütt. Itt születik meg Petrarca lyrája és Dante hatalmas világkölteménye, de az elbeszélés is Boccaccióban ősrégi anyagot és hagyományt önt oly új formába, mely világirodalmi hatását biztosítja. A modern dráma kezdetét is itt találjuk, de Spanyolország fejleszti magasabb fokra, sőt a nagy Calderon művészetében egyik tetőpontját éri el. Azonban a dráma fejlődésében a legérdekesebb elválást tapasztalhatjuk. Minden nemzet a maga hagyományaihoz, helyzetéhez és sajátosságához képest más-más típusát teremti meg a drámának. A spanyol szereti az érdekes, fordulatos cselekvényt, néha az életen való philosophiai elmélkedést (mint Calderon művében: *Az élet álom*), a francia a formai tökéletességet, szabályosságot és a kifejezés utólérhetetlen készségét, eleganciáját, retorikáját, míg az angol erős egyéni érzéstől vezetve megteremti a jellem-drámát, mely a modern individualismusnak utólérhetetlen kifejezése gyanánt áll előttünk Shakespeare művészetében. Ha kérdezzük, hogy a modern szellem a XVII. századig a biblia és a classikusok hatása alatt a nemzeti irodalmakban mit teremtett, a mi világhatását és belső értékét tekintve a legmagasabban áll és azok mellé sorozható, akkor csak Shakespearet említhetjük. Minden eltörpül mellette, Dante és Petrarca, Calderon és Cervantes, Corneille és Racine. Nem mintha ezek nem volnának óriások, esetleg talán egyéni erőben még fölötte állók. De az irodalomban csak úgy, mint az életben, nem pusztán az egyéni erő határoz; az múlhatatlan föltétele a nagy tetteknek, de ezek egyébtől is függnek, a helyzettől és az elvégzendő munka mivoltától. Miután Columbus fölfedezte Amerikát, a legnagyobb lángész se fedezhette föl másodszor. Dante a középkorban gyökerezik, Petrarca az ókorban, Calderon függ az egyháztól és a lovagideáltól, Racine és Corneille az udvar és a minták hatása alatt állanak. A nagy modern egyéni érzést

csak az a költő fejezhette ki, a ki az egyéniség értékét mélyen érző népben születik, ismeri az ókori mintákat, de inkább gyökerezik a népiesben és népies művészet ölen nő nagyra. Ez Shakespeare esete, kit drámái révén még igazi írónak se tartottak a maga korában, mert a népies dráma nem volt igazi műfaj. Mégis ő teremtette meg a modern dráma maradandó értékű típusát és valószínűleg a biblia után az ő művei terjedtek el leginkább. De az egész modern dráma fejlődése a világirodalmi folyamatnak egyik legtanulságosabb példája.

Hogy az irodalmi áramlatok és fejlődési folyamatok a renaissance óta, tehát a mióta fejlettebb nemzeti irodalmak vannak, a főországokban párhuzamosan haladnak, a közös eredet, közös föltételek és a kölcsönhatások folytán, nem kell bővebben bizonyítanom. Mégis említésre méltó, mint egyik fontos mozzanata a világirodalmi folyamatnak, hogy Olasz- és Spanyolország hanyatlása folytán és mert a szigetország Anglia szellemileg is kissé el van szigetelve Európától, a nemzeti irodalmak közt a francia jut uralkodásra a XVII. és XVIII. században. Köszöni ezt ama formai tökéletességnek, ama művészi érzéknek és ama józan értelmességnek, mely a francia irodalmat a classikus világirodalom legméltóbb örökösévé teszi. A francia szellemes mint a görög, józan mint a római, világosabb mint bármelyikök; minden művészetben eléri a virtuozitást, azaz a formán való föltétlen uralkodást; könnyed, vidám, kedves és minden szélsőségtől tartózkodó. A modern fejlődést nem érthetni meg e tény nélkül. Minden nemzeti irodalomra Európában, de főleg a németre, olaszra, angolra is rányomta a maga bélyegét a francia szellem. Hogy is lehetne másképp! Oly becses értékeket termelt az irodalomnak majd minden ágában, hogy tényleg gazdagította az emberi szellemet, csak úgy mint a görög, a római, a keresztyén. A nemzetek sajátosságuk legtökéletesebb kifejezésével járulnak hozzá egymás gazdagításához és termékenyítéséhez. A XVII. században tanítja Descartes az emberiséget a független és autonóm gondolkodásra, Corneille és Racine az emberi indulatok új kifejezésére, Molière a comikumnak világirodalmi magaslatra emelésére, a XVIII. században Voltaire és Rousseau szinte föltétlenül uralkodnak Európa fejlettebb olvasóközönsége fölött, az

egyik az értelmet, a másik az érzelmet szólaltatja meg új hangon és új tartalommal és hozzájuk csatlakozik a tüzes Diderot, mint a fölvilágosodásnak egyik legnagyobb harczosa és a modern zszurnalismusnak szinte lángeszű hirnöke.

A XIX. századról nem szólok, itt úgyis nyilvánvaló, hogy Európa, melyhez immár majdnem az egész művelt világ csatlakozott, hogy utána induljon, jóformán egyetlen egy nagy ország, melyben csak különböző nyelveken, különböző módokon ugyanegy irányban haladnak előre. A XVIII. század első felében egész Európa racionalistikus és fölvilágosító; második felében sentimentalis és forradalmi. A XIX. században kiábrándult és világfájdalmas, majd romantikus, azután népies, realista, naturalista, reformatorikus, tépelődő, symbolikus. Az irodalmi divatok gyorsabban terjednek, mint valaha és gyorsabban is változnak. Látszólag a teljes chaosban élünk. De nincs chaos és nem is lehet, a mint a természetben sincs. Mindnyájan apáink gyermekei vagyunk, legfőljebb, hogy többféle tényezők hatása alatt állunk. De e tényezők nem ronthatják le a nagy állandó erők hatalmát. A nemzeti irodalmak gazdagítják egymást, de csak a nemzeti irodalmak javára. A mely nemzet megtalálta magát, karöltve haladhat a többiekkel, hogy hatásokat téve és fogadva, erejének maximumát érhesse el.

A világirodalom gondolata talán első pillanatban nyomasztó hatással van a lélekre. Nagyra vagyunk nemzetünk sajátosságával és saját szabadságunkkal. Azt hiszszük, hogy velünk kezdődik a világ, a hogy mi szeretünk, soha senki sem szeretett, és a hogy mi mondjuk: szeretlek, annyi bensőséggel és eredetiséggel még soha senki sem mondotta. De megtudjuk, hogy nemzetünkben gyökerezünk, az ő érzéseit érezzük, az ő gondolatait gondoljuk. Ezt még elviseljük, mert hiszen saját szeretett nemzetünkről van szó; még büszkélkedünk benne, hogy ily nagy közösség tolmácsainak születtünk. De ha valaki föltárja előttünk a múltat és megmutatja nekünk, hogy ennek terméke vagyunk, nemzetünk és az egész emberiség múltjáé, akkor egyszerre oly kicsinyeknek és bátortalanoknak érezzük magunkat. Nem szabadulhatnánk-e meg ettől a rettenetes nagy súlytól, mely ránk nehezedik? Hogy egészen szabadok lehetnénk, egészen tiszták, ősieik, eredetiek, mint akár a vad ember, vagy a

gyermek? Ily hangulatban mondotta egyszer Hermann Grimm, hogy Petőfiben ezt szereti, ezt az ősi eredetiséget, mely nem törődik a múlttal és elébe megy a jövőnek, föltevés nélkül, bátran, hogy mindent a maga szemével nézzen, és a nép fiának eredeti eszével és művészetével kifejezzen. És ezért sorolta Petőfit a világirodalom nagy alakjai közé, mint Goethe után a legnagyobb lyrikust.

Grimm a mi érzésünk szerint nem is tévedt ítéletében, de igenis annak megokolásában. Petőfi nem azért nagy, mert a múlttól megszabadult, hanem mert az európai és nemzeti irodalom fejlődése folytán a magyar érzést a legművészibb és a legmagyarabb módon tudta kifejezni.

Ne akarjunk a múlttól elszakadni, mert nem lehet és mert ha lehetne, ez annyit jelentene, hogy a vad állapotba akarunk visszatérni. A világirodalmi szempont kettőre tanít bennünket; először, hogy akár tudunk róla, akár nem, és mindenről nem is tudhatunk, lelkünk jelen gazdagsága a múlt öröksége. Némelyikünk elprédálja, de a nemzet megóvja és a nagyok gyarapítják. Az a mi szerencsénk és dicsőségünk, hogy nem kell mindig újra kezdenünk és hogy kincseink elveszthetetlenek. Ezért van jövőnk. Ezért van életünknek értelme. Igaz, hogy a gazdag embernek is néha kedve jó kurta korcsmába járni és szegény ember módjára mulatni, egy óráig, az ellentét kedvéért. Így únjuk meg néha szellemi örökségünket is és szeretnők eldobni.

Szerencsére nem lehet. Csak az az igazság van ebben is, hogy az irodalmi életben is a múltból csak az él, a mit a jelenben oly jelenné tehetünk, hogy nem érezzük mult voltát. A többi mélyen lelkünkben rejtőzik, mint a jelennek öntudatlan alapja. A világirodalom története megkülönbözteti e két értéket egymástól és talán hozzájárulhat a világirodalom eleven értékeinek megóvásához.

A másik tanulságot talán nem kell újra kifejteni. A világirodalmi folyamat nem árt a nemzeti irodalmak sajátosságának. A legnemzetibb bizonyos tekintetben a legegységesebb is. Mennél nemzetibb valamely irodalom, annál becsesebb erő gyanánt szerepel a világirodalmi érintkezésben és annál inkább járul hozzá az emberi nem szellemi kincseinek gyarapításához és szellemi életének egységesítéséhez.

VERSAILLES.

(Naplójegyzetek.)

1906.

Két közkeletű versailles-i hangulat közül egyik sem fog előmleni e sorokon. A mikor az idegen akár Párisból a balparti vonattal, akár a képzelet léghajóján száguld Versailles felé: menthetetlenül feltámad előtte a Napkirály ragyogó udvara. Képzeletében egybevegyül Montespan marquise és Maintenon asszony, Lajos, a Nagyon Szeretett Lajos, ki alatt már inogni kezd a mindenség és a göndörfürtű nagyapa, ki még Versailles örök absolutismusában hitt. Ha művészi vágyaink vannak, ha a rococo édes finomságai és nagy bűnei érdekelnek, ha socialis töprengésre van kedvünk: ihlettel, hangulattal bőven szolgál Versailles történelme mindig.

A másik hangulat már nem állandó, de ép oly ismert a hirlapolvasó előtt. Az idén meg épen friss emlékezetünkben vannak az erőltetetten mélabús emlékezések, hiszen a télen adott Versailles új elnököt a francziák honának. Hány változatban láthattuk akkor a mozgalmas rajzokat az ősz királyvárosról, melyet egy pár napra riporterek és államfőt avató socialista képviselők leptek el.

Mi most nem énekeljük se a történelem, se a francia alkotmány nevezetes városát. Eredj Versailles fénydús egeddel, jer Seine és Oise megye jámbor székvárosa!

A biológus a vízcepp lakóit akarja megvizsgálni, bizonyára nem hajlik nagyítójával a tenger fölé. Üveglapra hullat egy cseppet, arra szegzi a lupát. Körülbelül ez a mi eljárásunk. Az az üveglap, melyre egy cseppnyi párisi életet vetünk: Versailles. Nem az üveg érdekel most, pedig hajlása, színe, vonalai csodásak; hanem a mi az üveglapon ing-leng, az a cseppje a napi eszmék nagy áramlatának,

mely a szomszédos Párisban más eszmék ezer örvényében, ha nem is mosódik el végkép, de más-más szint kap.

Vegyük elsőnek Elsass visszahódításának eszméjét, a mint az ma legjellegzetesebb képviselőjénél: Barrès-nél jelentkezik.

I. Barrès.

Vasárnap délután. Az avenue de Versailles-on bosszús arcú emberek jönnek szembe. Talán az áprilisi szellőre haragusznak, a mely szemüket-szájukat telefűjja porral? Az még megjárna, sokkal nagyobb csapás érte őket, — elmaradt a vizijáték, a tavasz első vizijátéka. Ez a levertség nyitja. Csakugyan nem érdemes már republikánusnak lenni, mikor a kormány ily kevéssé gondoskodik a polgárok vasárnapi örömről.

A kik mögöttem jönnek, a jóérzésű bourgeois-k, még reménységgel teli sietnek a kastély felé. Félóra mulva ezek is búsan fognak elszéledni a Trianonok körül. A kastély vaskerítésének széles kapuja alig győzi elnyelni a vasárnapi kirándulók ezrét. Balkéz felé, a merre elkanyarodom, kevesen tartanak. A színház előtt utólérem a faculté des lettres jeles növendékét, a kivel együtt utaztam a Monparnasse-pályaudvarról.

— Nini, ön is Barrès-hez jön?

— Van eszemben! Sokkal nagyobb ügyben járok én most. Ki fogom mutatni, hogy ez a Carlyle egy egészen felületes ember. A forradalom történetében elbeszéli, hogy a párisi kofák elmentek Versaillesba tüntetni. Ez eddig ismeretes. Azonban Mister Thomas nagy feneket kerít a dolognak és megírja, hogy a kofák Versailles előtt megálltak egy emelkedett ponton és végignézték a tájon, jobbra Marly és Saint-Germain-ig, balra Rambouillet-ig. Hát képzelje, ez lehetetlen. Ilyen pont nincs Versailles alatt. Mert hogy egyazon hegyről láthassa valaki St.-Germain-en-Laye-t és ráadásul Rambouillet-t is: olyan hegy és olyan szem nincs a környéken. Se ma, se a forradalom előtt.

— Hát most mit fog tenni? — kérdeztem egyre növekedő bámula'tal.

— Mit? Hát felméréseket. Ha kutatásaim eredményét kiadom, a közönség más színben fogja látni Carlyle urat. Nem gondolja?

Én inkább azt gondoltam, hogy nincs eredetibb és kedvesebb teremtménye az istennek, mint a francia, ha a németet akarja lefőzni alaposság dolgában.

* * *

A Városi Színház mellett nagy és kevésbé étvágygerjesztő vendéglő. A párisi nacionalista lapok már napok óta hívogatják ide a közönséget a szabadelvű jelölt meghallgatására. De velem együtt a párisi kirándulókat nem a helyi nagyság vonzotta, hanem az a kilátás, hogy Barrès-t megismerjük, mint népszónokot.

A széles vállú, szikár ember, ki az emelvényen zsebre-vágott kézzel fel és alá járva, szónokol: Maurice Barrès, ma — ki tudja, meddig? — Franciaország legtöbbet emlegetett embere. Alakját a belső politika fordulatai vetették felszínre: ez a magyarázata, hogy külföldön most még kisebb a híre, mint némely író- vagy képviselőtársának. De otthon, Párisban Barrès vezet. E sápadt arcú, fiatal íróban megvan mind a két elem, a mi érdekessé, divatossá teszi a moderneket. Rendkívüli külső sikerei voltak s egyéniségének jelentékenyek a belső ellentétei.

Sikerei? Az akadémia már befogadta s megnyílik előtte mihamar a Bourbon-palota is. *) Pedig az idén kétszeresen megrostálják párhíveit. Könyvei hihetetlenül kapósak. Kiadói már húsz év előtt írt apró értekezéseiből csinálnak új lenyomatokat, hogy mohó közönségét kielégítsék. A hirlapok *barrèsismus*-ról czikkeznek.

S az ellentéteknek sincs híján. Hallgassuk csak, mit mond elnöki emelvényéről a versailles-i választó polgároknak.

«*Mon nom semble utile pour maintenir l'union entre tous les républicains patriotes et libéraux, entre tous les hommes de travail et de raison qui veulent barrer la route à la Révolution menaçante.*»

A Barrès neve egyesíti a hazafias köztársaságiakat: ez önérzetes kijelentés. Csakhogy ugyanezzel a névvel találkozunk már valahol. *Gróf Lur-Saluze royalista névsorá-*

---

*) Időközben csakugyan megválasztották Barrès-t a párisi I. kerület képviselőjévé.

ban. Nem a statiszták körében. Azzal egy Barrès nem elégednék meg, hanem élől, a zászlóvivők közt. S nem évekkel ezelőtt, — a mi megbocsátható volna, hiszen Franciaországban mindennél inkább változó a politikusok nézete, — hanem most, ma, állandóan ott szerepel neve az *Action Française* ligájában. Sőt a liga új szabad egyetemén róla nevezték el az egyik tanszéket.

Mi ez ellenmondás magyarázata? Nem fejthetjük meg, ha csak úgy nem értelmezzük a «halhatatlan» író fenti nyilatkozatát, hogy az a hazafias és szabadelvű köztársasági, a ki kész visszaültetni a trónra az Orléansokat.

E valódi ellentét mellett csak látszatos az, a melyet Barrès ellen szeretnek kiélezní, mily heterogén elemeire a társadalomnak tud megvesztegető hatást gyakorolni. Táborában van Sorel, az Osiris-díj Sorel-je, a nagy akadémikus és ott vannak a párisi vásárcsarnokok diszei. Műveit kedvvel lapozzák a vérbeli aristokrata asszonyok, míg Lotharingia szegény ábrándozó diákjai tiltott könyveik tárában helyezik el a kevésbé classikus Stephany brochure-je mellé.

Munkája mind csupa tűz és temperamentum: akár moralizál, akár az Acropolist illeszti utijegyzeteibe. Egy rossznyelvű ellenfele is úgy jellemezte szóbeszéd közben, hogy Barrès elaltatja ugyan az embert néha unalmas irataival, de a mikor már alszik a szerencsétlen olvasó, rémes izgató dolgokat kell álmodnia. S képzeljék: az életben ez a fiatal francia hidegvérű és nyugodt. Arczán, melyet hollófekete haj árnyékol be, semmi indulat nyoma nem látszik. Fénytelen szeme egykedvűen síklík végig hallgatóságán. Még kortesbeszédeit is higgadtan, francia mérték szerint felette szárazon mondja el. E férfi szónoki eszményét úgy látszik, nem saját pártjában találta fel. Nem Déroulède, hanem Chamberlain a mintája.

* * *

A mit Versaillesban mondott Barrès, abban volt sok érdekes. Sarrien-cabinetet ő nem ismer. Sarrien — ça rien! Az csak miniszterelnök, de a cabinet-fő: Clémenceau.*)

---

*) Azóta Clémenceau csakugyan francia miniszterelnök lett s ez idő szerint is az. Szerk.

Clémenceau az ország szerencsétlensége. Minden balsors oka és kútforrása. Mit lehet várni ettől a jakobinus belügyminisztertől, mint fogja végrehajtani az állam és egyház szétválasztásáról szóló törvényt? Brutálisan. Kiméltetlenül. A hívek érzelmeire nem fog hederíteni. A katolikus lakosságon végiggázol. Ezt előre látja Barrès. «Már pedig egyikünk vallásosabb, úgymond, a másik kevésbbé: de van három mozzanat, mikor feltétlenül ragaszkodik az egyházhoz minden katolikus francia: a születés, a házasság, a halál pillanata. Mindnyájan azt kívánjuk, hogy gyermekeinket megkeresztelje a pap, bennünket megeskessen s ha annak órája elérkezik, kihült tetemünket beszentelje. Mi lesz akkor, ha a Clémenceau radicalismusa odaviszi az országot, hogy az egyháznak végkép elfogy a türelme? Nem harcol majd tovább, de nem is functionál az iránta ellenséges államban. Vajon le fognak-e mondani könnyű szerrel a francziák keresztelésről, esküvőről, eltemetésről?

Versailles-i fejtegetésének e részében Barrès azért figyelemre méltó, mert a francia egyházpolitikai harcban, kivált az idei heves választási campagne alatt nem hallottam ellenzéki szónokot, a ki ennyire engedékeny modorban tárgyalta volna a francia népnek felekezeti igényeit. Igaz, hogy Clémenceau és Briand politikáját ő is támadja, de kiindulásában mégis oly elvi alapra áll, a melyre például a versailles-i érsek aligha követné szívesen.

* * *

A végén Barrès, — csak ezt ne tette volna! — beszédjébe belehozta az elsassi kérdést. Olyanformán, hogy a jelenlegi kormányrendszer Franciaország decompositióját idézi elő, az ellenzék viszont a nemzet ujjaszületésében, régi dicsőségében látja politikájának célját. Ezt a megújhódot természetesen nem képzei Barrès a «revanche» nélkül. Hogy mi a nézete a kiváló írónak e tekintetben, arról bővebben felvilágosít *Németország szolgálatában* című könyve. Ez eszméit bárhol nagyobb nyomatékkal kiálthatja világba, mint Versaillesban, a hol a francia dicsőség messzelángoló fénye mellett legközvetlenebbül érzik a nagy vereség súlya. A történet lombikjaihoz még mikor kihültek is, vigyazattal lépjen az ember. Barrès nem volt óvatos. Szava

Melunben vagy Boulogneban ártatlan szólam, megengedhető kortesfogás, de a nagy reminiscentiák felszentelt városában zavaró banalitás, a mely kihívja a bírálatot.

Mindegy, megtörtént! Vizsgáljuk meg most már részletebben a revanche-eszme mostani állapotát, elébb a szerint, a mint Barrès könyvében jellemezte s aztán vegyük azt szemügyre a versaillesi nap sugaránál.

Az előbb idézett regény címét eleinte félreértették Párisban. *Au service de l'Allemagne*. Irta Barrès. Ez nem lehet más, mint újra Dreyfuss története. Annyival inkább, mert szerzőnk nagy anti-dreyfusard volt a néhai affaire idején. Németország szolgálatában azonban állanak mások is Barrès szerint, a híres őrnagynál kevésbé emlegetett katonák, kiket a francia szerző meleg rokonszenvvel övez.

E katonákról, a meghódított Elsass és Lotharingia francia származású újonczairól szól a regény. Az ő lelki szenvedéseik töltik meg a csinos illusztrációk közt fennmaradt réseket. Igen, e könyv a szenvedések könyve, mert Elsass fiai mondhatatlan kinokat állanak ki a német lobogó alatt. Didaktikus fejtegetéseket is írhatna erről Barrès, de ő napról-napra kevesebbet hisz annak czélszerűségében. (Előszó 2. l.) «Ha a logikának tehetséges embere áll velünk szóba, rendesen saját elméjének felsőbbségéről győz meg, de nem hódít meg bennünket. Sokkal többre megy, a ki az elmékben a kétségtelen tények csiráit veti el. Mert azok akkor is nőnek, növekednek, mikor már a szónok, a regényíró rég elhallgatott.»

Ez csakugyan a legnagyobb írók bevált módszere. A világirodalom számos nagy regénye készült ezzel a törekvéssel. *A falu jegyzője* vagy *Twist Olivér* egy-egy nyomasztó kérdés szögét ütötték a nyájas olvasó fejébe — egy csöppnyi unalmas didaxis nélkül.

Ráadásul, a Barrès figyelmeztetése még a kritikus dolgát is kényelmessé teszi, mert nem kell a könyvben «felesleges» logikát keresni, arról szerzőnk eleve lemond.

A helyett a modern regényírás tökéletes készletével elvezet bennünket a színhelyre, Lotharingiának egy kis falvába, természetesen gépkocsin. Le Sourd hajtja, egy nagyon jeles, nagyon szeretetreméltó ifjú uriember. Barrès legalább annak mondja. Mi sohasem láttunk ilyen kellemetlen

ifjút. Idegen emberek komoly társalgásába kihívó hangon beszél bele. Önző és elbizakodott. Bizonyosság a következő korcsmai párbeszéd, mely regényünk úgynevezett csomója.

Le Sourd (a könyv szerzőjéhez): Mit, te asszonyokról beszélsz itt? Én végigjártam az egész falut, vén csoroszlyákon kívül egy asszonynyal sem találkoztam.

Ehrmann (egy fiatal elsassi megszólal a kályha mögött): Nincs is itt, uram. Az idevaló fiatal lányok, a kik különben nagyon csinosak, elhagyják ezt a vidéket. Mind Franciaországban keresnek állást, rendesen Nancyn kezdik, onnan jutnak Párisba.

Le Sourd: Igazuk is van!

Ehrmann: Nagy kérdés. Sokan közülök szükségkép a prostitutio örvényébe merülnek...

Le Sourd: Hát inkább legyen Párisban utcai lány, mint hogy porosz kölyköket hozzon világra Elsassban.

Barrès (csitítja).

Le Sourd: Ne beszélj! Többre becsülöm a szegény rimákat, a kik átszöknek a határon, mint a renegát újonczokat, a gyávákat, a kik meghunyászkodnak a német sisak alatt.

Ehrmann (feláll és megható érzéssel minden taglejtés nélkül így szól): Én jó elsassi vagyok. Nyolcz nap mulva bevonulok a strassburgi kaszárnyába szolgálatra. Uram, kérem, esedezem, vonja hát vissza, a mit az imént mondott a renegátról és a gyávaságról.

Le Sourd: Jegyezze meg, barátom, hogy nekem nem szokásom visszavonni szavamat. A mit mondtam: megmondtam.

Névjegyesere. Két nap mulva párbaj.

Erre Barrès a maga részéről hozzáteszi, hogy úri barátja jobban ismeri a becsület formuláit, mint annak lényegét. O bizony teljes elégtételt adott volna azonmód a derék Ehrmannnak. Mert eszébe jutott a wörthi csata. Strassburg ostroma, a bordeauxi országgyűlés... A francziák nem úgy viselkedtek, hogy csak egy szemernyi szemrehányást tehetnének azoknak, a kiket feláldoztak 1871-ben. A frankfurti szerződést nem ez az Ehrmann írta alá, hanem Franciaország, hát őt józanul okolni nem lehet azért, hogy bevonul katonának s nem teszi tönkre az existenciáját.

Így válik el Barrèsnek és képzeletbeli alakjának, a nacionalista ifjúnak felfogása. Ne féljünk, nem fognak megszszire hajlani el egymástól. Közben azonban térjünk vissza Ehrmannhoz. A fiatal elsassi az irodalomtörténet számtalanszor variált Chamisso-typusa. Schlemihlhez csak hasonlít, de költőjének szakasztott mása.

Egy szépen megalkotott, minden jeles tulajdonsággal ékes minta-ember, a ki sehol sem boldogul. Az egyszerű paraszt-viskóban, a hol orvosi hivatását teljesíti, kénytelen birokra kelni tudatlan ficzkókkal, csak hogy megmenthessen egy kínok közt vergődő emberéletet. Ha meg művelt körben fordul meg, például Aouryéknál, tudománya és egyszerű modora húzzák le, teszik nehézkéssé. A németek közt míg önkéntesi szolgálatát tölti, mindenféle kicsinylést, lelki gyötrelmeket kell szenvednie, mert hadnagya és őrmestere francziának tartják. Ha meg francziák közé kerül, belékötnék, mint Le Sourd, vagy unalmas, hallgatag németnek tekintik, mint a bájos Aoury grófné.

A polgári életben kimért, peczkes katona, a hadseregben szidják, büntetik, mint a fegyelem iránt érzéketlen «civil»-t.

Soha, sehol sincs a helyén. Ime, ez Ehrmann Pál. Pedig ebben az elsassi fiúban mennyi sziv van és lelkének milyen mélysége!

Az előbbi lovagias ügy után (a kardpárbajban Le Sourd kapott kis sebet) csakugyan bevonult a strassburgi lovas-ezredhez. Itt szerzett tapasztalatai töltik ki a könyv java-részét. Terjedelmes vádirat ez a német hadsereg ellen. A militarismus ellen szokás szerint felhozott támadásoknak meg kicsinyes szörszálhasogatásnak sajátyszerű vegyülete. Ehrmannt bántja minden és mindenki. Önkéntes társai hívják a tiszti sörcsarnokba. Az elsassi visszautasítja, mert ő arra kötelezte magát, hogy szorgalmas katona lesz, de a tisztek udvaroncza nem kíván lenni. Végre is elmegy a nagy rábeszélésre s a mit ekkor észlel, elképedve mondja el szerzőnk. (Ez elképedést határozottan erőlteti, de lehet, hogy ez hozzátartozik a «kétségtelen tények csiráinak elvetéséhez»).

— Valahányszor belépett egy tiszt a terembe, fel kellett állanunk, a széket nagy zajjal hátra rugtuk, kezünket

odaszorítottuk a nadrág szegélyéhez és pillantásunkkal öt méternyire elébe mentünk a tisztnek és öt méternyire követ-tük, a mikor már elhaladt. Amaz csak két ujjával fogadta a köszöntést...

— Alázatosság a felebbvalókkal szemben, arrogancia az alárendeltekkel: ez a németek állandó sajátsága.

Érdekes, milyen szemmel nézi önkéntes társait. Három typus az új Németországból. Az egyik porosz fiú, a brandenburgi síkságról való, «a nagy szürke mezőkről, a hol a nemrég felszabadult parasztok laknak. Ezeknek igaz, van érzékek a társulás iránt, de csak azért, mert él bennök a nyáj ösztöne és mert kiskoruktól fogva fegyelemre szoktat-ják őket. Az utánzás ösztöne náluk nem alkot bonyolult bűnöket vagy nagy erényeket, mint nálunk francziáknál. Láz és lelkesedés, de viszont megszakítás, rázkódtatás nél-kül akarataikat állandóan a végső célra, a mindennapi kenyérre irányítják. E hübéreseknek (!) az arcán lehet látni a parasztok hypocrisisét, az alacsony lelkű irigységet, zárkozottságot. Az egyszerűbbek névtelen levelekkel, a ren-dőrségnél való feljelentéssel, kémkedéssel mártják be egy-mást... A porosz kereskedő megtartja az írott egyességet, de alattomosan kihasználja a helyzetet, ha egy szó kima-radt a szerződésből... Valahány porosz van, mind a sör hatása alatt cselekszik. Elbódítja, elringatja, elaltatja őket. Csillapítja dühöket és szenvedélyöket. De a sörtől nem vál-tozik meg csak szunyókál a brutális lélek, melyből hiány-zik a benső finomság és az örökölt kultúra.»

Alig hiszünk szemünknek e felületes általánosítás olva-sásakor. Ezt Ehrmann mondja, az imént oly higgadt elsassi fiú, a ki Le Sourddal összeütközött, hiszen ez a fajgyűlölet-ben felülmúlja a párisi aristokratát.

De milyen rossz megfigyelő is ez az Ehrmann! A poro-zok leszólása közben hálás volna a tényleg fenálló bajor antagonizmusra rámutatni. Gall olvasóinak lelkét felderi-tené a porosz önkéntes mellett a kövér bajor diák, a ki nagyra van saját külön dynastiájával. A ki meghatottan megy el Nürnbergben a halhatatlan (de egyelőre még élő) Luitpold herczeg lovasszobra előtt. A ki el van telve a bajor határ szépségével, a bajor művészet alkotásaival, aki mély-ségesen lenézi Berlint és Bülow herczegét.

E helyett a regény bajor diákja egy gutaütésre hajló, hülye philosophus, a minthogy a szász önkéntes természetesen haszonleső cynikus, a ki csupán azért rajong a császárságért, mert gyártulajdonos apjának szoros anyagi érdeke fűződik a régime-hez.

Egy szóval Barrès, ha nem előre megalkotott véleménynyel ül az autójába, akkor a fiatal Németországban egyebet is lát, mint tökfilkó katonákat. Viszont, ha azt akarta bizonyítani a francia közönség előtt, hogy az elsassiak vére lázong a német igában: akkor ezt nem elég általános antimilitarista rajzokkal feltüntetni. Mi legalább is bizarnak ítéljük ezt a látványt: Párisban botrányosnak tartják a nationalisták, hogy a köztársasági kormány lanyhán bánik a hadsereg ellenségeivel. Még csak fel sem akasztották Hervét, a vezetőjüket!

Ezalatt a nationalisták főregényírója: Barrès, a helyett, hogy a német hadsereg erős fegyelmét, szigorú képzettségét példaképen állítaná szembe, ő maga kő után követ dobál a német hadseregre. Pedig

Elrepül a nagy kő; ki tudja, hol áll meg?

Ki tudja, hol áll meg, kit hogyan talál meg?

Bizony magán a militarismuson sujt az egy nagyot, a mit szerzőnk egy cseppet sem kívánt.

* * *

Tegyük le a könyvet. Utolsó reflexiónkat ne az íróasztalnál végezzük el, hanem Barrès módjára menjünk a szabadba. Jó lesz mindjárt a versailles-i park.

A kis Trianonnál két férfi találkozik. Merőn néznek egymásra, néhány pillanat múlva rájön mindkettő, hogy ismerik egymást s az alacsony német közjegyző udvariasan köszön a szélesvállú, ősz bajuszú grófnak. D'Aoury gróf ez; a regényből emlékszünk rá, hogy graciosus felesége meg egy birtoka van a Lindre mentén. Neki is, mint a közjegyzőnek epizód-szerep jutott a «Németország szolgálatá»-ban. D'Aoury gróf nyáron kénytelen néha jogi tanácsokért fordulni a strassburgi közjegyzőhöz, a ki most szétnéz a Versaillesban lenhajú lányával.

Tegyük fel, hogy conventionalis társalgásuk tizedik

perczében szóba jön a Barrès könyve Elsassról, mindkettőjük kedves földjéről.

A közjegyző: Olvasta gróf úr?

D'Aoury: Igen, a magam módja szerint. A képeit átnéztem s a feleségem beszélt róla. De hát ez nem úri embereknek való olvasmány,

A közjegyző: Hogyan? Ezt nem értem.

A gróf: Barrès nagyon fitogtatja előkelő összeköttetéseit, akárcsak barátja és első pártfogója: Bourget. De látszik, hogy skribler és nem úr. Ebben a regényben, — olvasta, úgy-e? — párbajt vívnak. Nagy hűhót csinálnak belőle, két-három fejezet csak e viaskodással van tele. S kérem, mielőtt lövéshez állanak, az egyik párbajsegéd odamegy az ő megbízójának ellenfeléhez, a ki véletlenül jó barátja és így szól hozzá: «Te, ha ennek a fiúnak baja lesz, sose' látsz többet az életben.» Hát kérem úri eljárás ez így terrorisálni, mikor két férfi fegyvert fog egymás ellen? Szabad így eljárni párbajsegédnek, gentlemannek? Ez a Barrès írjon útleírást, de ne próbálja visszaadni francia aristokraták lovagi gondolkozását.

A közjegyző: Én sohasem voltam párbajsegéd, gróf úr. Még mensurám se volt az egyetemen. De hozzászólhatok talán a regény jogi oldalához. Az önök kitűnő írója ugyanis élvezettel halmozza a jogi argumentumokat, hogy megvilágítsa a nagy pert, mely századok óta folyik: Franciaország contra Németország. Így aztán iszonyúan kikaptunk mi németek a Barrés hőségétől például azért, hogy nem akarunk a büntetés alkalmazásánál enyhítő körülményekkel operálni. Megszólaltat egy rémes porosz önkéntest ilyenformán:

— Ó azok az enyhítő körülmények! Tisztára francia találmány, még a neve is gyűlöletes előttem. A bűn: bűn, s a törvény arravaló, hogy büntessen minden enyhítő körülmény nélkül. A német büntetőjognak bezzeg ellenkezik a szellemével is az enyhítő körülmény...

Elhiszi gróf úr, hogy ezt a diákot elbuktatnák az összes egyetemeken büntető jogból. Enyhítő körülményeket nagyon is ismer büntető törvényünk. De a legfurcsább csak most jön. E szörnyű szemrehányás a porosz jogi felfogás ridegsége miatt ép egy gyermekölési esetről merült fel.

Pedig bizonyosan tudja a gróf úr, a mit Barrès, a képviselőjelölt nem sejt, hogy a gyermekölésnél ép a Code pénal az, a mely iszonyatos szigorúsággal jár el és az anyát gyermekölésért halállal bünteti, tehát szigorúbban, mint a ki felnőtten öl. Így hozta törvénybe Napoleon és utána se császár, se király, se respublika nem számolt le száz évig e drákói szakasszal. Csak a minap nyert kegyelmet, elég sovány kegyelmet az újszülött anyja. Az embertelen németek kezdtek méltányolni a szülésben elgyötrődött asszony lelki küzdelmét, szégyenérzetét és sokkal alacsonyabb büntetési tételt iktattak törvénybe. Ezek után hogyan lehet hát ebből jogi vagy politikai érvet hordani Elsass visszafoglalásához, annak csak Barrès a megmondhatója . . .

* * *

Mialatt a két férfi alakja eltűnt a mesterséges tó szélén: mi csak azon töprengtünk, elérí-e célját a Barrès könyve. Fel bírja-e izgatni a francziák százezrét az elsassi kérdés iránt?

Nem igen hiszszük. Barrès minden könyvét szaporán vásárolják. Bizonyára ezt is. De ez nem változtat azon a valóságon, hogy Franciaországban a nagybangú hazafias szólamok kezdik lejárni magokat. Ez az, a mit Faguet tanár, a Débats bírálója «Franciaország szellemi és erkölcsi depressiója» gyanánt bélyegez meg.

— Nagyzási hóbortjai után Franciaország nem csupán józan nemzet lett (ebben még igaza volna), hanem félénk és alázatos is. Ma nem lehet népszerűséget szerezni külső politikával. Hogy politikusaink kiaknáznák a francia nagyság, a francia dicsőség eszméit, vagy a nemzetiségek elméletét? 1871 óta ez kegyetlenül elkopott és kiment a divatból. Franciaország másodrendű nemzetnek tartja magát, nem álmodik hódításról, nem érzi magát hivatottnak, hogy leigázott népeken segítsen. A mi pedig a nemzeti-ségi elvet illeti: akármilyen idealista is a francia nép, sokkal gyászosabb volt az számára, semhogy rég ki nem irtotta volna szívéből. (Faguet: *L'anticléricalisme* 307—308. Páris. 1906.)

Faguet, a kinek kritikai hangszerében egynél több húr van, a mely rezonál a Barrès hangjaira, ime nagyon söté-

ten vázolja korrajzában azt a fogadtatást, a melyre ilyen irányzatú könyv számíthat manapság a francia közvéleményben.

De még ennél is jellemzőbb, hogy a *Service de l'Allemagne*-nyal egyidőben rövid utópia jelent meg és talált feltűnő tetszésre Párisban. Az elmés Hardouin-től származott ez, a kit francia nemzetiségű elsassiak fel akartak küldeni Berlinbe — Reichstagsabgeordneter-nek. Hardouin azzal mondott le a megtiszteltetésről, hogy ő igen rossz követ volna, mert nem igyekeznék kiélesíteni a francia és a német nemzet közt az ellentéteket. Az ő ideálja ugyanis egy olyan államalakulás, (lehetőleg köztársasági formában, a mely Biarritztől Königsbergig tart s a mely az európai művelődés két vezető nemzetét, a francziát és németet egybekapcsolja közös emberi célok szolgálatára. Hogy az eféle gondolat nem gyakorlati, hogy ezer akadályba ütközik és sohasem lesz belőle semmi: azt nagyon könnyű bebizonyítani. De hogy ilyesmit felkap a közönség, emlegetik, tovább fűzik s még csak le sem tagadják utólag: az mindenesetre mutat egyet, nevezetesen azt, hogy a Barrès-féle nacionalismus Párisban most egyre szűkebb térre szorul.

Ennyit akartunk feltüntetni annak igazolására, hogy a regény sikere megdől a közönség fokozódó közömbösségén. A jövő ítéletével pedig nem birkózhatik meg a regény végzetes belső gyengesége miatt.

* * *

A Barrès legsúlyosabb bírálói mégis a versailles-i kövek. Mert e köveken végigcsattogtak az Elsass meghódításáról visszatért hadi ménék patái. E kastély kőlépcsőin sietett fel a Napkirály fényes színe elé a győzelmes vezér, hogy jelentse Strassburg és Metz bevételét.

Mintha csak évszázadok szenvedése, panasza keményedett volna meg ez udvar, e lépcső, ez egész kastély köveiben. Akkor is hadat izentek Versaillesból távol földek népének kósza dicsőségért, a melyet a Nagy király ivadékaiknak keserves vérrel kellett megfizetni. Elsassal akarták elaltatni az elégedetlenek ágaskodó lelkiismeretét. Elsassal növelték az elnyomottak nyomorát. Akkor is volt elsassi

problema s ennek a magva ép oly kevéssé talált helyet az igazi, okos, francia önérzetben, mint ma, a mikor új agitátora hirdeti Versaillesban.

Jegyezzük meg, hogy Barrès nem minden francziához szól és nem minden elsassiért! A mikor a francia felsőbbiséget prédikálja irányművében, ezt a superioritást olyan aristokrata félemberekkel bizonyítja, hogy a németekért legkevésbé sem rajongó emberekben is okvetetlenül ez a meggyőződés támad:

— Tisztelet, becsület a francziáknak! De a csinos d'Aoury comtesse-nél akárhány külömb germán nőt ismerem magam is. Mert ha kedvesen, szeretetreméltó modorban tud is valaki hazudni, ha egész életcélja csak a hódítás s hozzá maga a megszemélyesült tettetés, képmutatás, áltatás és perfidia: még mindig lehet érdekes hősnője kilencz lélektani regénynek, de egy haragosan hazafias célzatú munkában kevés rokonszenvet szerezhethet nemzetének. A másik, még ennél is gyengébb példázója a francia felsőbbiség eszméjének — láttuk — Le Sourd, a krakéler.

Hol vannak e regényben a francia faj kimagasló szellemei, hol vannak e csodálatosan tevékeny nemzet komoly, erős akaratú munkásai, hol a tudósok, gyárosok, kereskedők, iparosok? Képzelt történetének igen széles kerekei közt mért nem akar Barrès közülök csak egyet legalább sorompóba szólítani az elsassi eszméért? Mert ő a nagy harczot, a nagy revanche-t «jó társaság»-ban akarja megharcolni. A francia felsőbbiség csupán a jóhangzású nevek viselőiben, a d'Aoury grófokban és Monsieur Le Sourd-ékban nyilatkozik meg, a többi francziákról ép oly kevéssé esik szó, mint a mikor Louvois oldozgatta háromszáz év előtt az akkori idők elsassi problémáját. Másrészt pedig azt hiszik önök, hogy talán az egész Elsaszt, Elsassnak egész francia fajú lakosságát szorítja a regényíró keblére? Oh dehogy, ez akademikus keblét divatos szabású vakítóan fehér ing borítja, benne ragyogó gyémánt gomb! Jaj, e plastront be ne mocskolja a nép ölelése! Jaj, még a gyémántgombot is el találná emelni a bizonytalan eredetű csőcselék.

Szóval: Barrès úr az elsassi kérdést gyönyörű distinctióval oldja meg. Elsassban vannak jómódú örökösök, mint

Ehrmann Pál és olyanok, a kik semmit sem örököltek. Ez utóbbiak, ha az öregapjuk öregapja is Elsassban született, csak vándoroljanak ki. keressenek ott munkát. Ne szaporítsák a német hadierőt. Franciaországban alapítsanak új existenciát. Egyébként ha ott maradnak, az sem nagy baj. Velük a párisi író ugyan keveset törődik.

Ehrmann — az más. Ő örökölt. Vagyont, gyárat, tekintélyt, ismeretséget. Ő már nem mehet Franciaországba.

— Én örökös vagyok. Sem kedvem, sem jogom nincs, hogy lemondjak már megszerzett gazdagságomról. (64. l.)

A gyár idegen kézbe kerülne, az apáról örökölt név értékét nem lehetne pénzzé tenni és kamatoztatni, ha Ehrmann Pál átlépné a határt.

Az ő hazafiságát a röghöz köti szerzőnk: a kis elsassiak szállhatnak idestova...

Ez a barrèsismus foglalat.

Tehát a könyvet azzal az érzéssel zárjuk be, hogy irányzata fellengő. Szűk és kicsinyes osztályfelfogás vezeti. Hogy a rajnai tartományok visszakerülnek-e valaha a francia nemzet birtokába: kétséges. De annál bizonyosabb, hogy — úgy, mint XIV. Lajos idejében — gögös és kiváltságos töredék többé sohasem lesz képes ekkora erő kifejtésre.

E valóság megállapítása mellett elismerhetjük, hogy a Szent Odile-hegy titokzatos báját, Lotharingia természeti szépségeit Barrès művésziiesen megrajzolta. Még a strassburgi mulató-beli verekedés szintelen leírásáért is kárpótol e város édes öreg hajlékainak, nemes székesegyházának finom képével.

BALKÁNYI KÁLMÁN.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETI ESZMÉI.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

III.

A Kelet Népe jóslata. Széchenyi történeti eszméinek jelentősége lelki életében.

Széchenyi történeti eszméinek van némi kapcsolata a *Kelet Népe*-ben Kossuth ellen megindított polemiájával is. Azért kell itt foglalkoznunk vele.

A polemiának, vagyis inkább Széchenyi ismert jóslatának értékét, Kemény Zsigmond már megállapította oly tárgyilagossággal, a bonczoló ész oly meggyőző erejével, hogy az idevágó kérdésekről fölöslegesnek látszik a vita.

Pedig a vita nem szűnt meg. És mivel úgy látszik, mintha a Kemény tanulmányának keletkezése óta ismeretessé vált történeti anyag vizsgálata is támogatná Széchenyi hajdani és újabb ellenfeleinek eszméit, szükségesnek hiszszük a Széchenyi polemiájához és jóslatához fűződő kérdések újabb tárgyalását.

Grünwald Béla ismeretes könyvében igen kimerítően nyilatkozik e kérdésekről. Fejtegetéseiből akarunk kiindulni. Szerinte Széchenyi polemiáját és jóslatát nem a körülményekből, hanem idegbetegségéből kell kimagyaráznunk. Pályája elején is «irtózott az összeütközésektől a nemzet és kormány között;» mit búskomorságának akkor még gyöngébb tünetei tesznek érthetővé. 1841-ben betegsége fejlődésével rémlátásai jobban kinozták. Ezekkel találkozunk a

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 365. és 366. számában.

Kelet Népeben és a *Politikai Programmtörvényekben*. Kemény és utána mások tévednek, midőn azt írják, hogy Széchenyi jóslatai teljesültek. Széchenyi lelke előtt a socialis forradalom rémképe lebegett. Azt hitte, hogy a magyar alkotmány elmerül az anarchiában, a mi alkalmat ad arra, hogy Ausztria és Európa a rend helyreállítása végett fegyveres erővel lépjenek közbe. Síralmas lesz a vég — így jósolta Széchenyi — fürdőkádba vagy pocsolyába fulunk. Pedig tudjuk, — mondja Grünwald — hogy a harc, melyben legyőztünk, dicső volt és következményei mutatták, hogy «az 1848 nem volt végzetes tévedés». Így tehát Széchenyi jóslatának egy része sem teljesült és Széchenyi egész polemiája Grünwald szerint téves irányú volt.¹⁾ Körülbelül ily eredményre jutott Beöthy Ákos is,²⁾ bár Széchenyit csak rendkívül idegesnek mondja és Grünwald elméletét a lelki betegségről nem fogadja el. Ujabban még Széchenyi tisztelői is kiemelik, hogy csak socialis forradalmat jóslott.

Grünwald fejtegetéseiben követésre méltónak találjuk azt, hogy Széchenyi régebbi aggodalmait egybekapcsolja az 1841-ben kezdődő polemiával. Már Kossuth Lajos is észrevette e kapcsolatot és ügyesen használta fel a *Kelet Népe*re írt válaszában, midőn gúnyosan megjegyezte, hogy a «nemes gróf a forradalmi személyzetek fokozataival Baillytól Robespierreig» már a *Pesti Hírlap* megjelenése előtt «példázott».³⁾

Úgy is volt. Széchenyi már az új alkotmányos korszak kezdetén tartott a forradalomtól és aggodalmait nem titkolta.

Különböző okai voltak az aggodalomra. Kezdetől fogva úgy látta, hogy sokan nem jól fogják fel közjogi viszonyunkat Ausztriához. A maga felfogását e viszonyról Széchenyi már az 1825-iki országgyűlés elején így formulázta: «Érdekünket a monarchia általános jólétében kell keresnünk. Egy független s különvált magyar monarchia álma nem való nemzetünk életkorához.»⁴⁾ Vagyis az ily álom a

¹⁾ Az új Magyarország. Budapest, 1890. 479—523 ll.

²⁾ A Magyar Allamiség Fejlődése, Küzdelmei II. Rész. 162—186. ll.

³⁾ Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak. Pest, 1841. 223. l.

⁴⁾ Napló 1825 október.

nemzetnek serdülő korához illet, de már érettebb ifjú korában le kell mondania róla. Néhány hónap múlva még határozottabban fejti ki gondolatát. «Mennél tovább gondolkodom Ausztriához való viszonyunkról» — írja 1826 májusában — «annál erősebb hitem és meggyőződése, hogy részünkről minden erőszakosságnak káros hatása van.»¹⁾ Nem dynastikus érzésének túltengését, vagy félénk idegességének jelét kell e gondolatokban látnunk, hanem a nemzet történetéből merített politikai elvet. Jól mondja Kovács Lajos, hogy Széchenyi a politikát a történelemből tanulmányozta, melyet mélyebben átértett, mint bárki kortársai közt.²⁾

Ez alapelvének természetes következménye volt az, hogy az ellenzéknek vagy a kormánynak munkássága, de különösen az ellenzéki szellem hevessege, vagy féktelensége miatt ideges nyugtalanság vesz rajta erőt. Az 1825-iki országgyűlés elején bántja az, hogy «a fiatalság csak azokat tartja hazafiaknak, a kik a kormány ellen beszélnek». 1826 februárjában Metternich azt mondja neki, hogy a királyi hatalom igen is korlátolt a magyar alkotmányban. «E szavakból — írja Széchenyi — az absolutismus vehető ki. Ha kenyértörésre kerül a dolog, vér ömlik.» A heves országgyűlési viták közben írja márczius elején, hogy előre látom «a sok ártatlan vér omlását». Midőn ez év szeptemberében, Nógrádmegye törvénytelen módon tiltakozik a nemesektől használt úrbéri telkek adóztatására vonatkozó országgyűlési végzés ellen, Széchenyi megdöbben. «Ez a kezdet» — úgy mond — «e miatt még vér is omolhat.» Nemsokára kedvezőtlen resolutio érkezik Bécsből.

«Feszült a húr mind a két végén» — írja ekkor — reactio és forradalom, olyan a helyzet, mint Franciaországban volt 1788-ban.³⁾

Barsmegyének 1831-iki felirata, mely arra kéri a királyt, hogy országgyűlést hirdessen és azon hű népével együtt tanácskozzék a lengyel nemzet sorsáról, Széchenyinek nem tetszik. Ez már valóban sok, mondja hosszúsán, pedig maga

¹⁾ *Napló* 1826 május.

²⁾ *Id. m. I.* 193. l.

³⁾ *Napló* 1825 okt., 1826 márcz. 7, szeptember 2. és 9.

is együtt érez a lengyelekkel. Segíteni szeretnének a lengyeleken és nem segítenek a saját parasztjaiknak! — így gúnyolódik. Nemcsak nevetségesnek hitte a mozgalmat, hanem kényelmetlennek is gondolta a kormányra nézve. Midőn Wesselényi ekkortájt indulatos beszédet mondott a lengyelek érdekében a szatmármegyei gyűlésen, Széchenyi megütközve mondá: «Azt hiszem, többet árt Wesselényi, mint a mennyit használ.»¹⁾

«Azt mondja eszem» — írja Wesselényinek 1831 november 8-án — «soha semmi sem lesz belőlünk, s nem annyira a tyrannus, mint az «Ardor civium» miatt.»²⁾

Ez ardor civium rémíti, midőn 1835 február elején az erdélyi híreket hallván, azt írja naplójában, hogy «a forradalom szagát érzí». Wesselényit okolja az erdélyi országgyűlés feloszlatásával járó izgalmakért. Bár mindent megtesz személye érdekében, nagyon el van keseredve ifjúkori barátja ellen. «Wesselényi minden virágomat szétgázolja» írja 1835 márcziusában. «A szerencsétlen mély gyászba borította az országot», mondja róla, mikor perbe volt fogva.³⁾ Midőn június vége felé azt hallja, hogy Barsmegye meg fogja erősíteni Balogh János követi megbizását, ijedten jegyzi meg: «Isten segíts! Nemsokára minden felfordul.» 1835 szeptemberében, midőn a megyékben fokozódik az izgatás a kormánypárti követek ellen, Széchenyi megint érzí a forradalom szagát.⁴⁾

1836 júliusában Pálffy Fidél cancellárságának hírért hallva, úgy látja, hogy minden lángba borúl és semmivé lesz. Augusztusban hibáztatja a nádort a *Törvényhatósági Tudósítások* ellen indított eljárás miatt; «Kossuth» — írja ekkor Széchenyi — rendkívüli befolyásra fog szert tenni. Nemsokára válsághoz érünk.⁵⁾

Teljesen kétségbe ejti a kormánynak az a szándéka, hogy Kossuthot elakarja fogatni. «Magyarország oda van!» így kiált fel ekkor. November 25-én a színházban a Rákóczi

¹⁾ *Napló* 1831 május, június.

²⁾ *Levelek* I. 205. 1.

³⁾ *Napló* 1835 febr. 6, márcz. 5, május 2.

⁴⁾ U. o. június 28, szept. 12.

⁵⁾ U. o. 1836 július 19, augusztus 17.

indulót újrazza az ifjúság. A kornak jele, mondja Széchenyi. 1836 decemberében Thiersnek: *Franczia forradalom történetét* olvassa; «ott is hiányzottak a vezetők» vagyis azok hiányzottak, kik okossággal és erélylyel megelőzhetnék volna a katasztrófát.¹⁾

1837 márczius elején megtudja, hogy a kormány báró Vay Ábrahámot királyi biztosnak küldi Barsmegyébe. «Ez a vég kezdete» — így kiált fel. — Az izgalom miatt, mely Rádaynak 1837 márcziusi heves beszéde nyomán keletkezett, Széchenyi már azt jósolja: «Nemsokára nyílt harcban leszünk.»²⁾ 1839 márcziusában haragszik *Bánk bán* előadása miatt. Rossz és veszedelmes tendenciája van e darabnak — ügymond.³⁾ 1839 májusában, miután a kormány felszólította Pestmegyét, hogy gróf Ráday Gedeon helyett más követet válasszon, Széchenyi nagyon fel van izgatva. Rádayt szertelen hiúsággal vádolja és aggódva kérdi, hová vezet mind ez?⁴⁾

Az 1840-iki április 22-iki főrendi ülésen, mikor a szó-lásszabadságon ejtett nagy sérelem volt a napirenden, Széchenyi így beszélt: «Minekünk meg kell győződve lennünk, hogy kormányunknak szándéka tiszta, meglehet, nem elég constitutionalis — de tán ennek is az az oka, mikép egy kifejtettebb alkotmányra nem egészen vagyunk érettek... Fel kell hagynunk mindazon violentiákkal, melyekkel sokan popularitást vadásznak, vagy jobban mondvá: meg kell szüntetnünk a popularitásért való licitatiót violentiák által, mert ez homlokegyenest az önkénynek békóiba vezet, mint-hogy a túlságok tőszomszédok. Franciaországban a tudós, erényteljes Bailly egy Camille Desmoulins violentiái által egészen elveszté hatását, Camille Desmoulins pedig Danton violentiái által, míg végkép ez is árnyékba tétetett Robespierre által, kinek ephemer népszerűségét csakhamar a legelhatározottabb önkény váltá fel. Keressünk ennek okáért — nehogy nálunk is így menjen a dolog — abnegatio s igazi honszeretet által popularitást, neveljük mindenk-

¹⁾ *Napló* 1836 október 9, november 25, december 21, 22.

²⁾ U. o. 1837 márczius 6, május 8.

³⁾ U. o. 1839 márczius 23.

⁴⁾ U. o. 1839 május 24, 25.

felett a közlelket, fogjunk kezét, vessünk vállat, szóval: becsültessük meg a «magyar» nevet még ellenségeink által is! A kormány viszont, valamint felhagyott minket elnémetesítő ideáival, úgy hagyjon fel minden amalgamatiói szándékkal is: mert ezt többé nem eszközölheti.»*)

Hogy az 1839/40-iki országgyűlésen a közönség izgatottsága s a szónokok hiúsága nagy aggodalmakat ébresztettek Széchenyiben, arról a *Kelet Népe*ben az országgyűlésre vetett visszapillantása is tanuskodik. «Egyrésztől aggasztólag mutatkoznak több ízben és mindig nevekedve egy tökéletes lobba indulásnak éppen azon symptomái, melyek a francia forradalomnak is előzévényei valának. a karzatoknak, a hallgatónak t. i. azon parancsoló felhevülése, mely a lehető legnagyobb egyes hatalomnak is daczol, minthogy korlátlan szenvedelemtől hajtva, mint felbőszült szélvész mindent maga előtt lerombol. S nyuljunk kebleinkbe... nem indulánk e gyors léptekkel azon pont felé, melyre a convent szónokai felkényszerítve csak úgy bírtak hatni, ha mint árverésen, féktelen beszédek által túlhaladák egymást... Szikra, kezdet volt még az egész, de azért sok tiszta fő, mely magát csalni nem tudta, nem csekély belső gyötrellemmel kérdé, ugyan hol fog végződni, hol lelne határt mindez? Másrészt nem tapasztaltuk-e bús kebellem, mily óriási hatása van egy kis fénynek sok magyarra, s mily könnyen szédeleg veleje soknak a legkisebb felmagasztalástól is.»**)

1840 október végén nyugtalanítja az, hogy az ifjúság a nemzeti színházban a Marseillaise eljátszását nagy lármával követelte. E tárgyról cikket is ír a *Társalkodó*ba. Szeretné csekélységnek feltüntetni az epizódot. «A kisértetlátók, a külföld végre higgyék el, hogy ezen egész bohózat egyedül néhány rosszul nevelt suhancznak volt műve, kik féllábbal még az iskolában levén — hol egyébiránt fejök soha nem volt — némi időtöltést éreznek, a magister truczára valamit elkövetni... Egyéb valósággal semmi nincs benne, s legkevésbé valami politikai demonstratio, minthogy mi magyarok igen távol vagyunk — s itt mint hazánk

*) *Beszédek* 185, 186 ll. E helyre céloz Kossuth id. munkájában

**) *Kelet Népe* 30, 31. ll.

organuma merek lépni fel — mindazon kicsapongásokat helyesleni vagy épen azokban osztkozni akarni, melyek a marseillei nótával némileg — legalább a közvélemény szerint — egybekapcsolvák.» E csekély bevezetésen is látszik, hogy a maga és mások aggodalmait akarta csillapítani. Valódi gondolata, rejtett érzése kitör a cikknél több helyén. Csekélység az egész, nem érdemes nagyra venni — mondja — de másrészt megjegyzi «elég — valamint egy csepp tinta, is megront egész korsó vizet — egyetlen egy bárdolatlan nak kicsapongása, hogy az egészre homályt vessen és sokak hosszadalmas munkáját rögtön semmisítse meg.»*)

De Széchenyi aggodalmai 1841 előtt nemcsak ez egy forrásból táplálkoztak. Nem csupán az Ausztriával való viszony miatt érzett nyugtalanságot. A socialis forradalom képe is föl-fölmerült előtte már 1841 előtt is. Az 1830-iki országgyűlés végén, azon az országgyűlésen, melyen Nagy Pál azt mondotta: «Minden el van telve a demokratiai elvekkel; napról-napra tovább terjednek azok, mint a tűzár, s aristocratiai rendszerünket is végromlással fenyegetik», Széchenyi még élénkebben aggódva a jövő osztályharczai miatt, naplójában ezt írja: «Maglehet, hogy a paraszt a szegény nemessel szövetkezve még agyonüt bennünket. A szegény nemes a paraszttal szövetkezni fog a gazdag föld-birtokos ellen, ha nem teszünk idején engedményeket.» Hasonló gondolata volt már gróf Batthyány Alajosnak II. Lipót korában, midőn óvta a hatalmasokat «a tekervényes utaktól, mert ha a polgárok halálhoz hasonló álmukból föleszmélnek, olyanok mint a rabszolgák, kiszabadulva börtöneikből, boszújoknak azokat is fölálodozzák, a kik szolgáluk idejében velők jót tettek».**)

És mintha az események siettek volna igazolni Széchenyit. Az 1831-iki cholerazendüléssel már szinte teljesedni látszott félelme, mi annál mélyebben hatott rá, mert őt is okolták e mozgalomért rosszakarói. Eötvös Ignác azt

---

*) *Napló* 1840 október 28, 30. *Hirlapi Czikkek* I. 287, 291 ll. és Zichy Antal bevezető jegyzete u. o. 282. l.

**) *Napló* 1830 deczember 15., Horváth Mihály: *Huszonöt év*. Genf, 1864 I. 264, és Concha Győző: *A Kilenczvenes Évek Reform-eszméi* (Olcso Könyvtár 195. sz. 121. l.).

beszélte neki, hogy a parasztok megmagyaráztatták magoknak a *Hítelt*, s midőn a könyv elveit magokba szívták, égettek s gyilkoltak. «Ő ördögi gonoszság!» — kiált fel Széchenyi halálosan sebezve — «lassan, szinte észrevétlenül egy kis adomával ásd meg siromat». ¹⁾

Ép őt kellett érnie ily szemrehányásnak, ki a magyar politika egyik legszentebb kötelességének mondja «a népnek mostani kis intelligentiája» számba vételét. De tenni kell érte valamit. A kapunál van egy el nem kerülhető revolutio! Véres fog lenni mint a francia s 1789-iki — írja Wesselényinek — ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existenciája nem volt, vagy olyan fog lenni, mint a francia 1830-iki, mikor a proprietás a legnagyobb convulsiók közt respectáltatik, mert a nagyobb résznek valami existenciája már van. ²⁾

1832 tavaszán a megyei gyűléseken felmerülő radicalis eszmék újra felidézik képzelete előtt a társadalmi bomlás képét. «Trencsén a parasztoknak szavazati és tanácskozási jogot akar adni, Bars el akarja venni a papi jószágokat. Nemsokára minden forrong.» — jegyzi meg e hírekre. ³⁾

Az 1831-iki cholérára és parasztlázadásra czéloz a *Stadium* ez intő sosaiban: «Vannak az emberiségnek bizonyos közjussai, . . . melyeknek elnyomtatása, végre mindig a legvéresebb bosszút szülte. Nem akarom soha hinni, hogy a hazánkat ébresztő közelebbi kettős leczke, minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe.» A nép felszabadítását sürgeti a *Stadiumban*, hogy a «királyi szék s a nagybirtoki lét valóságos bátorságban legyen . . . mert elvégre bizony későn lesz s akkor hazánk . . . Rommá fog bomlani, mely alatt a Magyaroknak még emlékezete is elenyészend» ⁴⁾ 1839 elején bosszankodik azon, hogy egy színdarab kigúnyolja a kormányt, a hivatalnokokat és a mágnásokat s hogy a közönség tapsol ennek. «E szellem — úgymond — még sok gonosznak lesz oka köztünk.» ⁵⁾

Rossz sejtelméi még egy harmadik forrásból is táplál-

¹⁾ *Napló* 1831 október 25.

²⁾ *Levelek* I. 203, 204. Wesselényihez 1831 november 8.

³⁾ *Napló* 1832 április 26.

⁴⁾ 30, és 38. ll.

⁵⁾ *Napló* 1839 február 19.

koztak. Az európai légkör forradalmi hevétől is féltette a magyarországi reformmozgalmat. 1826 elején I. Sándor császár haláláról elmélkedvén, úgy gondolja, hogy hatalmas gát omlott össze a szabad eszmék árja előtt. De «az abszolutismus önző szolgálai nem engedik majd könnyen át a tért; ez a dráma nem fog véget érni lánczok és vér nélkül. Vajon e vég nem fog-e engem sujtani!»*)

Összevonva ez idézetek tanulságát, úgy látjuk, hogy Széchenyi a reformkorszak kezdetétől fogva hármaskörben félt a forradalomtól. E hármaskör okai voltak: a kormányhoz vagy Ausztriához való viszonyunk erőszakos zavarása akár a kormány kiméletlensége, akár az ellenzék hevesessége miatt, továbbá az osztályok ellentétének fokozása kivált a nép felszabadításának késése miatt s végül az európai hatás. Látjuk, hogy aggodalmainak mindig meg volt a külső oka e körülmények valamelyikében, vagy összetalálkozásában. Hogy a külső körülmények reá erősebben hatottak, mint kortársaira, azt nem lelki betegsége, hanem politikai felfogása, továbbá idegrendszere teszi érthetővé, melynek ingerlékenységét élénk képzelete és meleg érzése fokozták.

Széchenyi aggodalmainak hármaskörének iránya nem változott, csak erősödött 1841 után. A véres socialis forradalomtól való retteget mindenki elismeri, de sokan felejtik, hogy e félelmét kezdettől fogva egészen a forradalom előtti utolsó országgyűlésig ahhoz a feltevéshez kötötte, hogy elkésünk a nép felszabadításával. A nagy francia forradalom története s a cholera év tanulsága bizonyították, hogy aggodalma nem volt rémlátás ép oly kevésbé, mint annak idején gróf Batthyány Alajos idézett jóslata. Mivel feltevése tárgyatlanává vált, ehhez kötött jóslatának meg nem valósulását lehetetlen úgy magyaráznunk, mintha beteges képzelődés lett volna a socialis forradalomtól való félelme.

S ép oly lehetetlen fentartanunk azt az állítást, hogy csupán socialis forradalmat jósolt. 1841 után ép úgy, mint az előtt mindig számba vette a közjogi viszony megzavarását is, midőn a jövő zivatarról beszélt.

Ezt saját szavaival bizonyíthatjuk. A *Kélet Népében* mondja: «nem élnek a hatalommal jól, sőt azzal vissza-

*) U. o. 1826 január 24. V. ö. Gaál Jenő id. m. I. 187. l.

élnék, kiket a közvélemény oly hatalommal ruházott fel, mint felruházta a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét, most, midőn heterogén összeköttetésünknel fogva lehető legnagyobb érdekünk azt parancsolja: csak Istenért semmiben sem ragadni el a gyeplőt, nehogy azt ismét szorosabbra vonják, vagy visszahatási célból egészen neki ereszszerk; ... most midőn oly szép indulásba jött már honi erőművünk, mihez képest tökéletesen napirenden van is már azon alap megrakásához járulni elvégre, melynek eddigelé mindigi híjával valánk, azon alapnak t. i., melyen Magyarország mint az ausztriai birodalomnak integrans része ugyan, de tökéletes sajátágában, s nem csak papiroson, diplomák és elvek után, de tetteleg és egészen kifejtett életileg emelkednék a saját s keveretlen zománczozatú nemzetek sorába; mikor, minden elnyomási, elolvasztási szándékkal örökre felhagyva, egymást viszonzlag tisztelve, végre őszintén kezét fogva magyar és német, s nem egymásnak útjába állva, hanem egymást barátságosan elősegítve, futnák a végzéstől rendelt egymás melletti ugyan, de azért mégis külön s egymástól független pályát. Ily üdvös alapot azonban, melyen emberi prosa nemzeti költészettel karöltve emelkednék, s mely alapnál ránk nézve üdvösségesebb nincs, vajon mikép lehetne a sikernek, de csak legtávolabbi hihetőségével is rakni, ha a haladó rész vezetői nem birnak azon kormányzási tapintattal, mely tapintat nélkül üdvös alap rakásáru de csak álmodni sem lehet.*) Itt tehát tisztán az Ausztriához való viszony természetéből s nem a socialis ellentétekből magyarázza azt, hogy tapintatos kimélettel kell eljárunk, nehogy a gyeplő szorosabbra vonása miatt politikánk s jövőnk egyedül lehetséges alapja felforduljon. Ugyanez okból gúnyolja a *Kelet Népe*ben a dynastia ellen minden áron való oppositiónak «vak légy» politikáját, a melylyel szemben ideálul oda állítja a maga politikai programját. «Nekem sem a sárga-fekete lobogó nem kell, de ugyan a francia propaganda búze sem tetszik; és ily értelemben «közepes» voltam, vagyok és leszek is, habár a lehető legnagyobb singularisban is, siromig.»**)

*) 237, 238. II.

**) 248, 253. II.

De mivel egyedül érzi magát abban a táborban, mely szerinte «középen» van a sárga fekete lobogó és a politikai radicalismus jelszavai közt, érzi a forradalom kitörését, a forradalomét, mely ránk nézve legveszélyesebb halálos betegség. Ezért is gondol már a *Kelet Népe*-ben a nemzeti halálra. «A budai hegyekben állítsunk temetőt, egy szabad ég alatti Valhallát. Legyen vérünk jobb része, vagy ha bukunk kell, legyen a magyar, kinek ehhez kedve van, halálban legalább egyesülve, ha nem tudott életben egyesülni és nem birta értelme által az elsülyedéstől megmenteni magát.»¹⁾ Ugyanez érzéstől hajtva írja a *Kelet Népe* megjelenése után az *Üdvlelőt* «meghatottan és lelkesedéssel».²⁾

És e munkájában a *Kelet Népre* hivatkozva mondja: «Ha két évvel ezelőtt csak sejtém a közelítő veszélyt, most tökéletesen látom, mily aggasztólag bonyolódik honunk a legveszélyesebb szirtek és zátonyok közé mindinkább.»³⁾ 1841-iki sejtelmét a világos látásig 1843-ban bizonyára az a tapasztalat is emelte, hogy a «közepesek» száma a közjogi viták terén nem gyarapodott.

E tapasztalat hatása alatt apostrophálja szenvedélyes hangon Kossuth Lajost, az «új protectort», 1843 májusában a *Jelenkorban*: «lehetetlen is nem látnia, ha csak egy pillanatig is magába tér, mily aggasztó veszélyek közé bonyolítja ő és pártja vérünket és ennek annyi század óta fennmaradt szabadságát, s lehetetlen meg nem ismernie, mily sürgetőleg szükséges most, midőn minden elem fel van vérünk és önállásunk ellen bősztve, az egy pont körüli ragaszkodás, mely pont sem ő, sem én, sem más nem lehet, hanem egyedül a magyar fejedelem».⁴⁾

A kormányt hiszi mindenekelőtt utilisálandónak 1843 decemberében írott cikkében is s e gondolatot tovább fonva írja: «Én tökéletesen meg vagyok arról győződve, hogy a *Pesti Hírlapi*-párt's kivált annak organuma, lehető legnagyobb veszély felé indítá nemzeti s alkotmányos létünket, mert éretlen túlhajtása által legnagyobb visszahatást

¹⁾ 262, 266. ll.

²⁾ *Napló* 1842 június 27.

³⁾ E sorokat 1843-ban írja *Üdvlelde* 20. l.

⁴⁾ *Hírlapi Czikkek* I. 555. l.

bőszített vérünk és alkotmányunk ellen fel. Még csak kezdetén vagyunk a szomorú drámának s már is mutatkoznak symptomái egy tökéletes zavarbai indulásnak, melyben ha nem ütend alkotmányunk s kivált nemzetiségünk végórája. alkalmasint egyedül a nagy isteneknek közvetlen műve lesz.»¹⁾

Igaz, hogy a «tökéletes zavart» nemcsak a közjogi összeütközésből jósolta, de minden más körülményt ép azért tartott veszélyesnek, mert a kormányt elidegenítjük magunktól.

1843-ban írja Tasnernek: «A szlávok szépen felbőszültek ellenünk! Most a többi is majd utána riad! Ki segíthet rajtunk? A kormány? Teheti-e? De ha tehetné, fogja az kívánni tenni? Ugyan miért? Megérdemeltük-e sympathiáját? Nemsokára consummātum est.»²⁾

Egy 1845-iki cikkében is azt jósolja: «Közelebb is vagyunk mint magunk is gondolnók, egy tökéletes szétbomláshoz, vagy hogy «idegen erő» fog némi egyebekben is fölöttünk rendet tenni» s e jóslat nem a socialis ellentétekkel van kapcsolatban, hanem annak megállapításával, hogy «az újjhuzási betyár dacz nem egy magyar status-férfinak egész politikai kincshalmaz».³⁾

Egy másik 1845-iki cikkében Deák Ferenczcel szembe szállva így nyilatkozik: «Volna Magyarország minden összeköttetés nélküli magánálló királyság, meg akarom engedni, nem volna egyed, ki hazánk külviszonyi jogait józanabb és talpraesettebb diplomatikával tudná védni, mint ő; de miután szoros s legalább eddig még igen egybebonyolult összeköttetésben élünk s ily körülmények között in ultima analysi, mint én birom felfogni a dolgok mélyét. nem egyoldalú jogallegatio és ilyenre alapított cselekvési rendszer, mely a hevesebb vérüeknél oly könnyen fajul daczra, újjhuzásra, s innen el nem maradó reactiót szül...»⁴⁾ Világos, hogy itt Széchenyi az el nem maradó reactiót csak a közjogi viszony egyoldalú felfogásának erőszakos túlhajtásából s nem a socialis ellentétből következteti.

¹⁾ U. o. II. 210 l.

²⁾ *Levelek* III. 169. l.

³⁾ *Hirlapi Czikkek* II. 453, 454. ll.

⁴⁾ U. o. 553. l.

E tekintetben még határozottabbak s szenvedélyesebbek jóslatai a *Politikai Programmtöredékek*ben.

«Tatár felfogás és kurucz politikai mélység biz az egész és nem több; ne haragudjatok, drága honosim, de bizony ki kell mondanom: mert ha én nem cselekszem, ki cselekszi más? Pedig ha egy kissé mélyebbre nem viszszük politikai tervezeteinket, bizony szinte csak kurucz és ezzel egybeházasított Heister-féle eredményeket fogunk honunk mezejére idézni. Ez pedig kimondhatatlan szomorú volna, mert hiszen még veszünk sem lenne nagyszerű.»¹⁾

Ugyanott mondja: «nincs a világon erősb oksúly, mint a hatalom, csakhogy ennek valóságosnak és nem önámítónak kell lennie, minthogy az ilyes soha nem vezet egyéb eredményekre, mint mohácsi tragédiákra, Rákóczi-féle szomorú andalgókra».²⁾

A kurucz hasonlatok nem a socialis bomlást, hanem a politikai ellentét kiélesítését jelentik. A *Politikai Programmtöredékek*ben másutt is ez ellentét alapján jósol: «Minden forradalmi állapotnak ilyen szokott lenni természetes progressiója. Úgy szólván: Violentiai kótya-vetye áll be a szónokok, a szereplők közé. Mirabeau csakhamar pecso-vicscsá válik Camille Desmoulinshez mérve ... Mi csak kezdetén vagyunk egy ilyféle forradalmi láznak, de benn vagyunk, és annak legvégső stadiumáig is okvetlen elfogunk jutni, ha a magyar ellenzék most legközelebből túlsúlyra bírna emelkedni; csak azon különbséggel, hogy vagy később minden forradalmi iszonyatokon keresztül fogunk eljutni a forradalmak azon végstadiumához, melyben a szabadsághoz szokottak Dante elkárhozottjával a legkinosabb epedések közt elmondhatják: Non c'è piu gran dolor stb., vagy tüstént minden anarchiai kitörések nélkül, de bizonyosan jutunk oda el, a mint a kormány és az európai hatalmak rendtartó politikája több vagy kevesebb, szaporább, vagy később erőt fejtend ki.»³⁾

Majd később felette sajnósna véli folytatni az «idétlen kurucz politikát». Politikai idétlenségünk eredetét hármas

¹⁾ 28, 29. ll.

²⁾ 31. l.

³⁾ 35. l.

kútfőből magyarázza és ezek között van: «fel nem fogása házassági viszonyainknak». Széchenyi «vajmi sokszor ugyan, de eddigelé nem nagy sikerrel hozta szőnyegre és tárgyalta azt, hogy csak igen kevés magyar képes azon különbséget egész mértékében felfogni, mely Magyarország és az örökös tartományok közt létezik. Kellő figyelembe nem vévén, hogy a fenforgó esetben sem elválásról, sem egymás fölibe kerekedésről nem lehet csak szó is, de egyedül e kettő közt foroghat legitim választás: vagy örökös perpatvar és újj-huzás közt nyomorogni, vagy jó házassági viszonyban mennyire lehet, élvezni az életet; igen természetes mondom, hogy miután a legtöbb sem az egyik, sem a másik most érintett eszme valóságával tökéletesen megbarátkozni ekkorig még nem tudott, politikai állásunk is napról-napra, a mennyiben itt is, ott is mindinkább felhevülnek a kedélyek, kényesebb, visszásabb, veszélyesebb, aggasztóbb lesz.»

Ezek után természetes, hogy Kossuthot óvja egyebek közt «a közbirodalom érdekeinek legnagyobb ellentétre ostromozásától», mert ezzel is «mégével tölti a vizsontorlás poharát csordultig».*)

Ez idézetekből világos, hogy Széchenyi a kormány beavatkozásától nem csupán a socialis forradalom miatt félt, hanem a dynastia s Ausztria érdekeinek folytonos sértése miatt is. S a mily káros kapcsolatot látott e sértés és a vizsontorlás közt, ép oly veszélyesnek tartotta az európai hatásokat egyrészt az ellenzéki izgalom fokozására, másrészt a visszahatás erejére. Ez utóbbiról szól a *Politikai Programmtöredékek* fent idézett jóslatában, midőn a hatalmak rendfentartó politikájának esélyeit latolgatja. Az európai, de különösen a francia mozgalmaknak hatásáról a magyar ellenzékre nem egyszer beszél, így például egy 1844-iki főrendiházi beszédében mondja: «Itt ezen országban — és az egy élő Istenre hivatkozom — ha valaki czélt akar érni, annyi Verbőczy-féle, annyi Lamennais és père Enfantin-féle ember, annyi megrögzött aristocrata, annyi desperált democrat közt, a minek, ha összeadjuk, mása nincsen széles e világon; ... szóval bonyodalmunknak olyan képét tudnám felmutatni, hogy mindenki Naxos szigetében

*) 68, 75, 114. II.

gondolná magát helyeztetve lenni, melyből menekvés nincsen, ha csak valamely kellemdús Ariadne fonalát nem nyújtja, hogy az ember Minotaurusnak martalékául ne jusson.»*)

Aggodalmainak hármias iránya tehát nem változott 1841 után; csak 1842-ben nyilatkozik nagy erővel aggodalmainak egy újabb iránya: a nemzetiségi kérdés bonyodalmaitól való félelme. Miért tartotta aggodalmasnak e kérdés szempontjából is a dynastia és Ausztria ingerlését, már Tasnerhez intézett leveléből láttuk. Abban a remek akadémiai beszédben, mely örökké mellőzött és örökké érvényes kanonja marad a magyar nemzetiségi politikának, előrelátása a csodálatosan szabatos visió erejéig emelkedik. «Ki tudja, oh nagy isten! távol van-e még tőlünk azon gyász idő — így kiáltott fel az akadémiai gyűlésen — s nemzeti életek mértéke szerint nem borul-e szaporábban ránk, mint gondolnók, mikor csak testületünk fogja tán ereklje gyanánt, vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azon nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti s függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró vérétől hajtva, bálványaitól elszédítve, nemcsak őrizni nem birta, hanem saját lábaival tiporta el.»**)

Igy tehát Széchenyi 1841-től 1847-ig nem egyszer, hanem könyvekben, beszédekben, levelekben s hirlapi cikkekben többször ismételt jóslatát tökéletesen igazolták az események. Ez a jóslat ugyanis a forradalmat előidéző és annak catastropháját okozó legfőbb tényezőknek számbavételén alapult. Szólt ez a jóslat a közjogi viszony erőszakos megzavarásáról, a franczia demokratia hatásáról, az európai absolutismus érdekességéről, a nemzetiségi kérdés bonyodalmairól és — a socialis ellentétről is, de ez utóbbiról csak egy feltétellel kapcsolatban.

Valóságos kigúnyolása tehát a történeti módszernek az, ha Széchenyi jóslatának értékét kisebbiteni akarjuk a

*) *Beszédek* 428. 1.

**) *Beszédek* 231. Jól mondja Zsilinszky Mihály: «ha a magyar államférfiak többsége úgy fogta volna fel a magyar nemzet hivatását és más nyelvű népekhez való viszonyát, mint Széchenyi, akkor 1848-ban nem került volna összeütközésre a dolog». (*Akadémiai Értesítő* 1894.)

socialis forradalom elmaradásának említésével, mikor jól tudjuk, hogy a feltétel, melyhez jóslatát kötötte, kihullott az események láncolatából és mikor tudnunk kell, hogy aggodalmának minden egyéb oka megvalósult.

Különös módja a kisebbitésnek az is, ha Széchenyi jóslatával szembehelyezzük a szabadságharcz katonai dicsőségét. Széchenyi csalódott a nemzeti ellenállás erejének megítélésében, de nem csalódott a harc közvetlen következményeinek megállapításában. S itt még egy körülményt kell számba vennünk. Nem azon fordult meg a vita Széchenyi és ellenfelei közt, hogy milyen lesz a harcznak dicsősége, hanem azon, hogy egyáltalán lesz-e harc. Kossuth Lajos tagadta ezt a leghatározottabban 1841-ben. A nemzet — úgymond Kossuth — «soha sem haladott férfiasabban, mint épen most, és soha sem volt nyugodtabb, soha kormányával bizalmasabb lábon, mint e férfias haladás közben». «Ha csak árnyéknyomát látnám is a veszélynek» — így szól még erősebb bizalommal — «melyet gróf Széchenyi gyanít, vagy — jobban mondva — melyről gyanusít: inkább gyávanak akarnék látszani, mint rossz hazafi lenni, s leteném örökre szerencsétlen tollamat, egyedül abban keresve vigasztalást, hogy szándékom tiszta, czélom szent vala; de miután mindent inkább látok, mint veszélyt, s hazám egén fellelborulatot észre nem veszek, kivéven amott délkelet felé, hol talán szintűgy csak azért borul, mert a nyilvános nemzeti figyelem körén kívül van.» A *Pesti Hirlapot* Széchenyi egy irtóztos revolutionarius syllogismus antecedensének nevezte. «Rémletes tirádák» — válaszol erre Kossuth — «miknek ha csak árnyékuk, de még csak árnyékuknak árnyéka is valóságon épülne: a *Pesti Hirlap* szerkesztője megérde-melné, hogy még mielőtt a halálos büntetés eltöröltetnék, mint Haman magasra függesztessék.»*) Ily irtóztattal és hitetlenséggel beszélt Kossuth a forradalomról, midőn Széchenyi azt hirdette, hogy a forradalomnak már sodrába jutottunk. S mégis azt mondják, hogy Széchenyi polemiájának téves volt az iránya s még kézikönyvekben is olvasható, hogy az emlékezetes tollharczban Széchenyi volt a legyőzött fél.

---

*) *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak.* 1841. 44, 53, 69. ll.

De vajon mi igaz van abban, a'mit Kovács Lajos állít, hogy 1841-ben csak Széchenyi volt az egyedüli, ki a politikai helyzetben e rögtöni fordulat végzetes következéseit belátta, más senki?¹⁾ És vajon nem kell-e pusztán személyes oknak tulajdonítanunk a *Pesti Hírlap* ellen indított harczot, mikor úgy láttuk, hogy Széchenyi aggodalmainak tárgyi okai — a nemzetiségi kérdésen kívül — ugyanazok voltak 1841 előtt, mint az után?

Az államférfiak közt, kik mint Széchenyi, a magyar reformmozgalom jövőjén aggódtak, először is Metternichkel kell foglalkoznunk. Feltűnő a hasonlóság Metternich és Széchenyi aggodalmai közt. Metternich is féltette a forradalomtól az országot már a reformkorszak kezdetén. Metternich a kor szellemének hatásától félt s a nemzetközi antimonarchikus irányt elég erősnek vélte már az 1825-iki országgyűlés ellenzékének sorai közt.²⁾

Láttuk, hogy Széchenyi is elég korán számba vette az európai hatást a magyar viszonyokra és e hatást később sem felejtette el számba venni. E tekintetben Metternichnek volt is némi befolyása Széchenyire. De Metternich egy abstractióból indult ki s nem a magyar viszonyoknak oly szorgos vizsgálatából, mint Széchenyi. Innen van az, hogy Széchenyi aggodalma gyengébb, mint Metterniché, mikor az aggodalomra kevesebb volt az ok, és innen van, hogy Széchenyi pontosabban megállapítja a végzetes fordulat idejét, mint Metternich. Midőn Széchenyi Kossuth ellen viaskodik, Metternich az antikatholikus kalvinismust hitte a magyar forradalom «magvának és központjának».³⁾

Az 1841-iki nagy vitában gróf Dessewffy Aurél felfogása igen közel járt a Széchenyiéhez. Dessewffy Aurél kimondja a *Kelet Népe*ről, hogy a «vád a földolokban igazságos s a kártékony hatás, mely bépanaszoltatott, nem hiú félelem, de szomorú valóság». Mert nem a *Pesti Hírlap* állításaiban s nyíltan vallott eszméiben, hanem irányában,

¹⁾ Id. m. I. 95. l.

²⁾ Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora*. Budapest, 1897. 148. l.

³⁾ *Historisch-Politische Blätter*. Dr. Gustav Turba közleménye. 1905. 32, 38. ll.

mely «az írott sorok között láthatatlan betűkben» érvényesül, van az igazi veszély. Eötvös Dessewffy szerint «lelke tisztaságában nem akarja látni a bévallott és a valóságos irányok közti különbséget». Dessewffy ép oly határozottan, mint Széchenyi, csakhogy szabatosabb stílusban és mérsékeltőbb formában hangoztatja Kossuthal szemben, hogy «nincs veszélyesebb neme a tévelygésnek, mint az, mely tiszta érzéseken épül s ezekből vesz erőt a szilárdságra». Dessewffy abban is igazat ad Széchenyinek, hogy az 1839—40-iki országgyűlésen a karzatok viselete a francia forradalom kezdetére emlékeztetett. Dessewffy szükségesnek tartja Széchenyi föllépését, mert «minden forradalmak in ultima analysi az eszmékben gyökereznek: mert az ige tetté válik, s a mi a velőkben gyökeret ver, előbb-utóbb keresztül bocsátva a szenvedélyeken, átmegy a cselekedetekbe».

Ezek után szinte csodálkozással kérjük, mi a különbség gróf Dessewffy Aurél és Széchenyi felfogása közt a *Kélet Népe* forradalmi jóslatára nézve? A különbség csekélynek látszott. Dessewffy szerint «a színek, melyekkel gróf Széchenyi a *Hírlap* következéseit festi, a kellőnél sötétebbek, a vész, mellyel fenyeget, korán sem áll oly közel, mint azt jósolja, s az orvosság talán egyszerűbb, mint sejdíti».*) Ez a látszólag csekély árnyalati különbség lényeges ellentétet takar. Dessewffy és Széchenyi egyeznek abban, a mit a történetből a forradalmak lélektanára nézve tanulni lehet. De különböznek Kossuth egyéniségének és hatásának megítélésében. Innen van az, hogy Dessewffy túlságosan epésnek tartja Széchenyi modorát. A nagy conservatív író felfogása szerint Kossuth lényegében csak oly agitátor, mint hajdan Széchenyi volt. Hatása zajosabb lesz és esetleg több izgalmat okoz mint a Széchenyié, de oly véres nagy forradalomtól, mely koczkára tesz mindent, a mit koczkáztatni nem szabad, nem kell rettegnünk miatta. A mi kárt okoz, javítható és megelőzhető a közvélemény felvilágosításával és célszerű politikai intézkedésekkel.

Széchenyi nem így gondolkozott Kossuth hatásáról. És ebben találjuk igazolását annak, a mit Kovács Lajos mondott, hogy Széchenyi «volt az egyedüli,» ki a politikai hely-

*) X. Y. Z. könyv Gr. Dessewffy Auréltól 1841. 38—59. ll.

zetben az 1841-iki fordulat végzetes következéseit belátta, más senki.»

Ezért látszik polemiája annyira személyesnek, mert ekkor a tárgyi ok megkövetelte a személyes szempontok fejtegetését. És itt jutottunk annak megállapítására, hogy mi a különbség Széchenyinek 1841-ig és 1841 után érzett aggodalmai közt.

A válságos év előtt Széchenyi aggodalmai gyengébbek, mint reményei. Általában bizik a békés reform sikerében s a nyilvánosság előtt ritkán szól sötétebb benyomásairól. De alig három héttel Kossuth *Pesti Hirlapjának* megjelenése után átvillan lelkén a gondolat, hogy fel kell lépnie Kossuth ellen. Alig mult ekkor hat hete annak, hogy Kossuth a legnagyobb magyarnak nevezte. Becsvágya nem kívánt magasabb címet, de úgy látta, hogy a vezetés kisiklott kezéből. Ez már nem csupán személyes ambícióit nyugtalanította.

Eddig gyakran fölmerült, de ép oly gyakran eloszlott aggodalmai most erőt vettek lelkén. Egy látomás újra ébresztette és fokozta félelmét. Látta, hogy a forradalomnak vezére támadt és mert vezére van, a tárgyi és személyes okok kapcsolata miatt nem is maradhat el a forradalom. Impressiókra hajló természetnek ismerte Kossuthot, kit az izgalmas viszonyok messzebb sodornak, mint a meddig elmenni szándékozott. Ismerte a küzdelmes politikai élet hatását az impressióknak könnyen engedő lélekre és előre látta a politikai üldöztetés dicsfényével körülvett nagy író hatását a közönségre. Kivált oly közönségre, mely még tapasztalatlan lélekkel fogadja be a gazdag képzelettel és nemes hévvel megáldott író szavát.

Széchenyi kiváló kortársainak nem lehetett ily látomása. Lelkek szerencsésen ép és egyszerű volt, nem oly bonyolult és szaggatott, mint a Széchenyié. Széchenyi lelkét viharok szántották, forradalmakat győzött le keblében, belső tapasztalataiból ismerte a fellobbanó impressiók gyűjtő hatását s a képzelettől hajtott érzések áradását és romboló veszedelmét. A képzelet és a «gerjedelem» de nem a szív politikáját támadja meg a *Kelet Népe*ben. Csak a rövidség kedvéért használta a «szív és ész» antithesisét, de soha sem gondolt arra, hogy a nemes érzések organumát, a szívet

nehezen kibékíthető ellentétbe hozza az észszel. Furcsa gondolat volt föltenni Széchenyiről azt, hogy a nemes érzéstől elszakadt ész apologiáját írja. Elég világosan mondja ellenfeléről: egyedül abban hibáz, «hogy a képzelet és gerjedelemnek fegyverével dolgozik és nem hideg számokkal; vagyis, mint a közéletben a bevett szójárás szerint mondani szokták: a szívhez szól, a helyett, hogy az észhez szólna».¹⁾ Ebből világos, hogy mire kell gondolnunk, ha Széchenyi az érzelmi politikát támadja. Nem az állandó, az igazi érzelmet érti, mely a hideg számítással jól megfér, hanem az izgatott és tervtelen cselekvésre ingerlő impressiókat és képzelmi felhevülést.

Mikor ezeknek veszélyeit rajzolja, oly benyomást tesznek sorai, mintha melancholiával emlékeznék saját ifjúsága történetére. «Ábrándozás» — így szól a *Kelet Népe*ben — «ragadósbb mint mirigy, a képzelet szárnya kimondhatatlan sebes, és egy szikra tűz, melyet sok észre sem vesz, csakhamar, ha mielőtt erőre kap, nem fojtatik el, mindent lángba borít.»²⁾

Vagy mint a *Jelenkor*ban írja később, «az indulat és vakhév harapózó s olyan mint tűz. Ma még meggyőzheted, holnap már erőt vesz rajtad s lobra gyúl, melyen nem fog hatalom, s mely addig lángol, míg mindent porrá nem hamvaszt.»³⁾ E drágán szerzett igazságok átérzése az ösztön biztosságáig fokozták Széchenyi érzékét a forradalmak lélektana iránt. Ezért látta oly világosan a jövőt a válságos forduló ponton, a mikor legjelesebb kortársai vagy a fordulat jelentőségét nem ismerték fel, vagy képzelgésnek mondták jóslatát.

És Széchenyit, a képzelet és gerjedelem politikájának ily elszánt ellenfelét egy kiméletlen bírálója Hamlethez hasonlítja, ki «ingó sajka a toronymagasságra csapkodó habok közt». Körülbelül ilyen hamleti államférfiú volt Beöthy Ákos szerint Széchenyi is, mert lelkén a pillanat hangulata uralkodott.⁴⁾

¹⁾ *Kelet Népe* 109. l.

²⁾ 145.

³⁾ *Hírlapi Czikkek* I. 385. l.

⁴⁾ Beöthy Ákos: *A Magyar Államiság Fejlődése, Küzdelmei* II. Rész. 142—162. ll.

Mi elfogadjuk e hasonlatot, de csak azért, hogy jobban kifejthessük Széchenyinek egyik uralkodó lelki irányát.

Széchenyi valóban az volt, a mit Hamlet egy újabb s alighanem legkiválóbb német magyarázója, a phantasia geniejének nevez. A phantasia kormányozta Széchenyi belső világát, melyet inkább lehetne az ész és a phantasia, mint az ész és a szív küzdelmével jellemezni. Jól mondja Széchenyiről Beöthy Zsolt, hogy «benne a képzelődés nagyobb, mint a többi lelki tulajdonságok», s hogy e tekintetben csak költők hasonlíthatók hozzá. «Széchenyi költői természet volt» — folytatja Beöthy, — «a szemnek különösebb költői irányzata és a formának művészi fejlettsége nélkül».* Széchenyi költői phantasiája nem bírván formát találni az alkotásra, belsejében dült, lelkét örökös kételylyel nyugtalanította és szörnyű, a valóságban csak félig-meddig igazolt önvádakkal égette.

Szeretett néha belső világába húzódni, hogy kipihenjen a valóság gyötrelmesen ellentétes benyomásaitól. «Úgy látszik» — írja naplójába — «mintha a legnagyobb boldogság csak a vágy, a remény és a képzelet birodalmában volna található.» De a legtöbbször félt önmagától, s utazgatással, tanulással vagy erőfeszítő munkával igyekezett megmenekülni phantasiája rémeitől. «Alig birom el az életet» — így kiált fel virágzó férfikorában — «az örökkévalóság minden borzalmával tárul fel előttem. Nappal még jól megy minden, de minő álmaim vannak.» Még kinosabb néha hirtelen ébredése. «Ijedten ébredtem. Úgy éreztem magam, mintha meg kellene hálnom, rémület fogott el, félálomban borzalommal láttam megnyilni az örökkévalóság kapuit» — írja később. Sokat foglalkoztatja a földöntúli tartomány. A *Kellet Népe*n dolgozva írja egyszer: «Hová visz a képzelődés? Örökre kárhozottnak érzem magamat.» Lelkiismerete fenyegető visiókat idéz lelke elé; a szerelem, majd a politika nemesítésének nyomását érzi. Hős volt a csatában, nem ismert világi félelmet, de képzeletétől irtózott.

Abban is hasonlít Hamlethez, hogy szereti pszichológiájával kelepcebe csalni az embereket. «Meg kell csálnom

*) *Akadémiai Értesítő* IV. 1893. *Széchenyi és a magyar költészet.* 73, 81. ll.

az embereket» — írja pályája elején — hogy használhas-sak nekik» — «érthetetlen lesz cselekvésem — csábítanom kell a jóra». ¹⁾ Mintha Hamlet mondaná:

Bármily fonákul viselem magam,
— Minthogy talán, úgy látom, ildomos lesz
Ezentúl furcsa álczát öltenem. —

Mindamellet Széchenyi és Hamlet közt lényeges a különbség. Széchenyi uralkodván phantasiáján, következetes cselekvéssel alkotott, nem úgy mint Hamlet, ki elvesz ké-telyeiben. ²⁾

De ez az önmagán kivivott győzelme nehéz küzdel-mebe került. Sokszor gyötörte a bizonytalanság, vajon birja-e a nagy feladatot, vajon a nemzet, melynek nagy-ságát fejleszteni volt élete legnagyobb öröme, nevelhető-e általában nagygyá. «Pokol kinjai — bizonytalanság — légy bizonyossággá» — így kiáltott fel gyötrelmében. «Ó Iste-nem!» — így imádkozott máskor — «adj új szívet és biz-tos szellemet». ³⁾

Gyötrő tépelődései közt biztos támaszra volt szüksége, oly támaszra, mely a vallásos hit és a tudományos meg-győződés szilárd alapjaira épült, oly támaszra, mely nem inog meg és nem mozdul ki helyéből úgy, mint Macbethben a dunsinani erdő, hogy a kétségbeesésbe taszítsa a phan-tastikus remény és csüggedés közt ingadozót.

És ezt az erős támaszt történeti eszméinek rendszerében találta meg. Abban a rendszerben, melyet a magyar nem-zet történetére, jelenére és jövőjére alkalmazott.

Széchenyi megfelelt ellenfeleinek, ha politikáját támad-ták, de némán mellőzte támadásaikat, ha a perfectibilitást, vagy a nemzetek életkorára vonatkozó elméletét érintették.

Nem engedte meg, hogy ezen a résen lelkének szen-

---

¹⁾ *Napló* 1828 július 26, 1829 márczius 8, 1832 augusztus 30, 1836 november 8, 1841 április 28, november 21, 1843 április 29, 1844 június 1. Péterfy Jenő Széchenyi munkáiról írt czikkeiben szépen jellemzi Széchenyi Hamletszerű viseletét. (*Összegyűjtött mun-kái* III. k.)

²⁾ Beöthy Ákossal szemben Berzeviczy Albertnek találó meg-jegyzése van a Hamlet féle vádról abban a tartalmas essayban, mely a *Magyar Remekek* Széchenyi kötetének bevezetése.

³⁾ *Napló* 1832 július 27 és 1844 január 10.

télyébe avatkozzanak, mert érezte, hogy minden összedől, ha kételyei idáig hatnak.

E rendszerből merített hitet ifjúságában s ugyanonnan még döblingi magányában is. És a mint első nagyobb munkájában hangoztatja, hogy a magyar «még ifjú legény», épen úgy kiáltja oda Bachnak, hogy a magyar még ifjú nép és így ki fogja heverni a sebeket, melyeket ő nagyméltósága ütött rajta, és talpra fog állani, noha a minister úr ügyvédi patikájából elég mérget öntött belé.*)

- Ez a hit emelte fel legmélyebb levertségéből is és ebből láthatjuk, mily nagy jelentősége van Széchenyi történeti eszméinek az ő lelki világában.

IV.

Széchenyi és az evolúció. A haladás eszméje. A nemzetek és egyének életkora.

Széchenyi tisztelői általánosabb jelentőséget tulajdonítanak történeti eszméinek. Azt mondják róluk, hogy megelőzik Comte, Spencer, Darwin és mások eszméit. Így például Kovács Lajos szerint «tudjuk ma már, hogy állam és társadalom élő és működő szervezetek, melyek egymásra kölcsönös, meg nem szünő és folyvást alakító befolyást gyakorolnak . . . hogy a népek életében alig van mélyebben gyökerező ösztön, mint a nemzeti sajátosság joga» és így gróf Széchenyi kortársai közt egyedül járt a helyes nyomon, hova bennünket a tudomány mai állása, Comte, Herbert Spencer és Bluntschli tanításai vezettek.**)

De ez eszméket Széchenyi olvasmányaiból is ismerhette. Midőn Montesquieu a «törvények szellemét» magyarázva azt tanítja, hogy a törvényeknek tökéletesen alkalmazkodniok kell a népekhez, a melyek számára alkottatnak, hogy tekintettel kell lenniök az ország talajára, éghajlatára, alkotmányára, a lakosság vallására, hajlamára, vagyonára, sűrűségére, kereskedelmére, erkölceire és modorra, midőn Montesquieu az államok életét az emberekéhez

*) *Lovakrul* 19 és *Blick* 157, 283. II.

**) *Id. m. I.* 171–173.

hasonlítja — nem veti oda mellékesen azt, a mit Kovács az újabbkori tudósoknak tulajdonít, hanem művének alap-gondolatává teszi az államnak és a társadalomnak folytonos s kölcsönösen átalakító hatását.¹⁾

Mme de Staël is azt tanította, hogy a nemzeti jellem nem egyéb, mint «eredménye az intézményeknek és körülményeknek, melyek egy nép boldogságára, érdekeire és szokásaira hatnak.»²⁾ Ez irónő két nagyobb s már említett munkájában Széchenyi eleget olvashatott a «nemzeti sajátosság jogairól» és világosan kivehette belőlök, hogy szerves kapcsolat van állam és társadalom közt.

Széchenyinek egy másik kiváló tisztelője szerint: «A mit Darwin és Häckel újabb tanai után Buckle, Spencer, Mill Stuart és Taine a nemzetek történetére vonatkozólag mint általánosan megállapított elméletet alkalmaztak; azt Széchenyi bővebb szaktudomány nélkül . . . mondotta . . . A nemzetiségek közötti harczot úgy fogta föl, mint fermészetes küzdelmet a létért, mely küzdelemben azé lesz a győzelem, a ki a legtöbb értelmi súlylyal bír.»³⁾ De Széchenyi már ismerte s idézte Jean Baptiste Sayt, ki a nevezett tudósok előtt mondotta egyik fő munkájában: «A nemzetek sorsa ezen-túl nem a bizonytalan és mindig ingatag hatalmi felsőbb-ségen fordul meg, hanem ismereteik mértékén.»⁴⁾ Széchenyi ha nem is Say munkájában, de másutt is olvashatta e gondolatot, mely természetes következése a XVIII. századi rationalismusnak.

Gaál Jenő bővebben és rendszeresebben fejti ki az imént idézett gondolatokat Széchenyi általános eszméinek értékéről. Lelkiismeretes kutatáson alapuló érdekes fejtegetései oly messzeágazók, annyira eltávoznak a szorosan vett történeti eszmék körétől, hogy oly behatóan, mint a meny nyire megérdemlik, nem foglalkozhatunk velök. De néhány megjegyzést lehetetlen elhallgatnunk.

¹⁾ A fent idézett sorok Montesquieu Parrelle-féle (1826) kiadásának I. kötete 20. és 299. l.

²⁾ *De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales.* Paris 8. T. II. 1.

³⁾ Zsilinszky id. h. 361. l.

⁴⁾ J. B. Say: *Traité d'Économie Politique.* Bruxelles 1827. T. II. 292. A munka első kiadása 1803-ban jelent meg.

Gaál szerint Széchenyi sokkal korábban foglalkozik az evolutio társadalmi tanulságaival, mintsem e tannak legnagyobb mestere Darwin, annak alapigazságait teljesen bebizonyította volna, majd hozzáteszi, hogy «Széchenyi természetbölcséleti alapon nyugvó rendszere . . . túlnyomólag az evolutio elméletének alapgondolatán épült fel».¹⁾

A mi a természetbölcséleti alapot illeti, Gaál jól tudja és nem is mulasztja el megjegyezni, hogy Herder Darwin előzői közé tartozik. Egy magyar philosophus ép oly szépen, mint meggyőzően mutatta ki, hogy Darwinnak néhány, s a társadalom-tudományra nézve talán legjelentősebb eszméjét már Herder is fejtegette történetphilosophiai munkájában.²⁾

Már fent megjegyeztük, hogy Széchenyi mennyire ismerte és szerette Herdert s így nem kell csodálnunk, hogy természetbölcséleti elvei emlékeztetnek néha Darwinra. Igaz, hogy az evolutio tanának társadalmi tanulságait nem emlegették még Széchenyi korában, de nem kell felednünk, hogy e tan sem ugrott ki teljes fegyverzettel az evolutio Jupiterének fejéből. Comte Ágoston is elismeri, hogy Condorcet előzője volt az evolutio tanításában.³⁾ Már pedig Condorcet perfectibilitási elvét, ha nem is Condorcetből, de mint láttuk, más írókból, Széchenyi is ismerte és tökéletesen magáévá tette. És azt is tudjuk, hogy a perfectibilitás tanítói próbálták elvöket alkalmazni az emberi társadalmakra.

Nem birunk ellenmondást találni Széchenyi természetbölcsélete és vallásossága közt.⁴⁾ Hogy az emberi és nemzeti élet jelenségeit a tudomány világánál igyekezett átértetni, az még nem jelent hitetlenséget. Olykor felmerülő kételyeit sem szabad így magyaráznunk. A kételyek csak alig fodrozták mély hitének fölszínét. Képzelt vagy valódi hibáinak tudata nem súlyosodik lelkére oly rémitően, ha apáinak hitétől el birt volna szakadni. A katolicizmust titok-

¹⁾ Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája és Jövőnk*. Budapest 1903. 2, 37. ll.

²⁾ Friedrich v. Bärenbach: *Herder als Vorgänger Darwins*. Berlin 1877.

³⁾ Auguste Comte: *Cours de philosophie positive*. Tome V. Paris 1869, 178. l. «Mon illustre prédécesseur, Condorcet» . . . stb.

⁴⁾ Gaál most id. m. 47, 68—69. l.

zatossága miatt is szerette. A reformált vallás neki nagyon világos, «nagyon emberi szagú [volt]. Csodálkozott volna tehát, ha valaki életében ráolvassa, hogy «voltaképen mindig monista». A monizmus «emberi szagától» bizonyára még élenkebb mozdulattal fordult volna el, mint a reformációtól.

Spencer philosophiájának alaptételeit is nehéz volna kiolvasnunk Széchenyiből. Gaál szerint «Az integratio és differentiatio gondolata nem volt idegen előtte, és azt is jól értette át, hogy a tökélyesbülés az összefüggéstelen homogeneitásnak összefüggés által jellegzett heterogeneitásba való átalakulásában áll. Ezt bizonyítja az az állítása is, mely szerint a munkafelosztás egyfelől és a társadalmi szervezkedés másfelől, továbbá az egyéni kiválóság és a gránittá tömörülő társadalmi egység megalkotása föltételét képezi a nemzeti haladásnak.»¹⁾ E párhuzamban Széchenyinek magyar politikai vonatkozású továbbá általános történeti s társadalmi eszméi, melyek közül az utóbbiak nem is teljesen eredetiek, úgy vannak összefűzve, hogy együttesen hasonlókká váljanak Spencer természetbölcseleti alapelvének terminológiájához.

Nem tudjuk, vajon van-e szüksége Széchenyi dicsőségének ily hasonlításokra?

Ha Spencernek és Széchenyinek a jövőre vonatkozó reményei közt megegyezést, vagy hasonlóságot találunk, abból nem kell igen sokat következtetnünk.²⁾ Spencer szerint «az evolutio csak a legnagyobb perfectióval és a legtökéletesebb boldogsággal végződhetik».³⁾ Ugyanezt hitte már Condorcet is, midőn kijelentette, hogy «az ember erkölcsi jósága végtelenül tökéletesbíthető s hogy a természet oldhatatlan kötelékkel fűzte össze az igazságot, a boldogságot és az erényt».⁴⁾

Általában nem is szükséges Széchenyi nemzeti politikáját azzal igazolnunk, hogy az a Spencer-féle rendszer «felfogásával azonos». Mert ha fölteszszük is, hogy e rend-

¹⁾ Gaál. 57. l.

²⁾ Gaál 64, 65. l.

³⁾ *First Principles*. London 1870. 517. l.

⁴⁾ *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* A Gènes. 1798. 340. l.

szer uralkodóvá lesz a jövőben, föltehetjük azt is, hogy gyengülni fog egykor uralma, mint már nem egy büszke philosophiai rendszeré meggyöngült idejének multával. Ellenben azt a tényt, hogy Széchenyi magyar politikai felfogása mélyebb volt, mint kortársaié és azt az igazságot, hogy még igen sokáig vissza kell térnünk Széchenyihez, ha a nemzet valódi nagyságát kívánjuk fejleszteni, meg nem másíthatják a philosophiai rendszerek uralmának változásai.

Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Széchenyi társadalmi, moralis és nevelési eszméi nem érdemelnék meg a méltatást politikai vonatkozásaik nélkül is. Egy élesen látó és gondolkodó főnek sokszor igen eredeti nyilatkozatai azok, de nagy philosophiai rendszerek mértéke nem igen illik rájuk.

Egy részök kapcsolatban van történeti eszméi rendszerének két említett alapelvével: a haladás gondolatával s a nemzetek és egyének életkora párhuzamosságával.

E két gondolattal Széchenyi előtt és után sokat foglalkoztak a történetirók és philosophusok.

Pascal azt mondotta, «hogy az emberi találmányok századról századra haladnak. De a világ jósága és gonoszága általában ugyanaz marad». A XVIII. századi francia philosophia nagyon eltért e felfogástól. Rousseau szerint a perfectibilitás tehetsége, vagyis az értelmi haladás megrontotta az ember eredeti jóságát. Tanítványai megvetették a történetet és a forradalomban újra akarták építeni a világot a perfectibilitás jelszavának uralma alatt. Körülbelől Rousseauval egyidőben Turgot kifejti a perfectibilitás tanát. Szerinte az emberi nem folyvást halad a nagyobb tökéletesség felé erkölcsi tekintetben is. A nagylelkűség és a szelid érzelmek terjedése korlátozza a gonosz indulatokat. Condorcet, Turgot nyomán haladva, rendszeresebben magyarázza az erkölcsi és értelmi haladásba vetett hitét. Könyvét a rémuralom alatt írja párisi menedékhelyén, hol elrejtőzött a perfectibilitás buzgó híveinek, a jakobinusoknak vérszomjas üldözése elől.

Chateaubriand bírálván a perfectibilitás tanát, szemére hányja a materialistáknak, hogy ellenmondásba jutottak önmagokkal. Mert ha a szellem örökké gyarapszik világosságban, és a szív erényben, az ember bizonyos idő múlva

az első ember tökéletességét éri majd el s így halhatatlanná lesz. E szerint a materialisták a perfectibilitás rendszerét felállítva oly tant hirdetnek, mely a spiritualismus mysticismusára vezet.*) Chateaubriand érve phantastikus ugyan, de a kérdés lényegét is érinti. A perfectibilitás tanának kettős színe van, a két ellentétes világnézethez alkalmazkodik és a legkülönbözőbb rendszerekbe illeszthető.

Kant már scepticismussal tárgyalja a kérdést. Elismeri az eddigi haladást és bizik a jövőben, de csak az erkölcsiség törvényes termékeinek gyarapodsát ismeri el. Vagyis az intézmények s az ezzel járó jó eredmények haladását hiszi. De az emberiség erkölcsi alapja szerinte nem változhatik, ha csak föl nem tesszük, hogy az emberiség újjá teremthető.**)

Hegel logikailag szétszedi a perfectibilitás fogalmát. Ép oly határozatlan, mint a változékonyság fogalma — úgy mond — nincs célja és nem bírja felállítani a változás mértékét, mert a jobb s a tökéletesebb, melyet elérni akar, teljesen határozatlan. De Hegel történetphilosophiája mégis a haladás képét tünteti fel; a világszellem lépcsőkön halad, igaz hogy nem ugrik át rajtok, hanem magába fogadja őket, de így mégis egyre tökéletesebb lesz.

A mult század közepén báró Eötvös József távol leigázott hazájától, a tapasztalásoktól meg nem tört hittel, mint Condorcet fél századdal azelőtt, megírta a haladás történeti törvényének tudományos apologiáját nagy publicistikai munkájában.

Törvénye kosmikus hasonlatokból indul ki. «A siluri formatiótól — úgymond — . . . a föld jelen alakulásáig szakadatlan az előhaladás . . . Az egyes állat- és növényfajoknál is látjuk az előhaladást . . . S miután azt látjuk, hogy a legkisebbtől a legnagyobbig, a legfensőbbtől a legcsekélyebbig, e világon mindenkifölött ugyanazon törvények uralkodnak: józanul föltehetjük-e, hogy csupán az ember van kivéve a haladás ezen általános törvénye alól, . . . főleg,

---

*) *Génie du Christianisme (Oeuvres Complètes T. XI.)* Paris, 1826, 148. l.

**) Kant *Vermischte Schriften* II. és III. (Egy 1784-iki s egy 1798-iki értekezés.)

miután száz meg száz tagadhatlan tény előtt kell szemet hunynunk, ha azon lassankinti tökélyesedést, melyet egyéb lényeknél szemlélünk, tagadni akarjuk az emberiségre nézve?»

De vajon nem ejt-e gondolkodóba e kosmikus hasonlat? Ha a haladásnak a természetben ily korlátozás nélkül uralkodó törvénye szerint kell megértenünk az emberiség rendeltetését, mikép magyarázhatjuk meg az emberiségnek annyira különböző sorsát? Mint a természet gyermeke, az ember lényegében mindenütt egyenlő s mégis vagy egyáltalán nem halad, vagy nem halad egyenlő mértékben. Még azok a nemzetek sem haladnak egyenlően, melyek államot, sőt keresztyén államot alkottak. Comte Ágoston óvatosabb volt történet-philosophiájában és kijelentette, hogy elmékedéseinek körét csak az európai nyugot nagy nemzeteire szorítja.

Itt legalább úgy látszik, hogy világosan megállapítható az erkölcsi haladás. Hegel szerint a középkori dogmatikus hitviták elfajulása, Eötvös szerint az utonállással foglalkozó középkori lovagok eléggé bizonyítják az újabb kor erkölcsi felsőbbségét.*)

E hasonlításban a rationalistikus történeti felfogásnak az a hiánya jelentkezik, hogy a viszonyok külső változását belső fejlődésnek veszi. Pedig a pártszellem dühe megmarad az emberek közt, még ha tárgya változik is. És nem tudjuk, vajon nem volt-e a phantasiának és szívnek több része a szórszálhasogató dogmatikus vitákban, mint a modern democratiák némely politikai vagy gazdasági pártjának marakodásában. A hatalmasnak erőszakossága a gyengével szemben nem változik. Régebben a bűnös indulatok naivabb és vérengzőbb módon nyilvánultak, ujabban petyhüdtobb alatomossággal. De, a felebaráti életet rontó önzés vadsága nem szelidült.

Mommsen a római császárság koráról szólva, így kiált fel: «Még ma is van sok vidéke a keletnek és nyugatnak, a melynek számára a császárság kora a jó kormányzatnak magában véve szerény, de mégis sem azelőtt, sem azóta el nem ért magasságát jelenti és ha egyszer az Úrnak angyala megcsinálja a mérleget arról, vajon a Severus Antoninus

---

*) Eötvös összes munkái. Budapest 1902. XV. k. 99, 103. ll.

birodalma akkor volt-e, vagy ma van-e nagyobb észszel és több humanitással kormányozva, vajon az erkölcsiség és a népek boldogsága előre vagy hátra ment-e azóta, nagyon kétséges, hogy 'a jelenkor javára döntene ítélete.»*) És így még az európai műveltség classikus földjén is a múltnak hehatóbb vizsgálata rést üt az egyetemes s folytonos haladás törvényén.

Körülbelül Eötvös nagy munkájának megjelenése idején magyarázta Ranke a világtörténetet a bajor király előtt. Először is a haladás fogalmát vizsgálta. Elismeri, hogy van az emberi szellemnek bizonyos állandósággal előrehaladó mozgalma az őskortól kezdve. De ez általános történeti mozgalomban csak egyes népek vesznek részt. És még az ebben részt vevő nemzetek sem haladnak előre állandóan. Ázsiában keletkezett a cultura, s ott visszafelé haladt. A legrégebb korszak volt a legfényesebb, a harmadik korszakban pedig a mongol invasio megsemmisítette a culturát.

Azután a századok haladó fejlődése nem fogja át az ember lényének és cselekvésének minden körét. Példa erre a művészet és költészet hanyatlása. Van bizonyos haladás a történetben, de nem szabad úgy felfognunk, mintha minden korban az emberiség élete magasabb értékű volna. Az ily felfogás sértése az istenségnek. Minden korszaknak közvetlen viszonya van istenhez, minden kornak értékét saját lénye határozza meg s nem az, hogy mi lesz belőle. A történetírónak tehát minden kort a saját irányából kell felfognia. Azután nézze a korok különbségét, hogy megérthesse a következésnek belső szükségét. Bizonyos haladást fog észrevenni e következésben, de az nem egyenes vonalú. Az anyagi érdekek körében feltétlen a haladás, de erkölcsi tekintetben ez a haladás ki nem mutatható. A moralis eszmék, vagy a művészet és költészet iránt érzett fogékonyság extensive haladhatnak, de nevetséges volna azzal a követeléssel lépni fel, hogy valaki nagyobb epikus vagy tragikus, mint Homéros és Sophokles. Általános emberi szempontból valószínű, hogy az emberiség eszméje a nagy nemzetektől átszáll az egész emberiségre, és ez volna az igazi haladás. A történet nem

---

*) Mommsen: *Römische Geschichte* V. Bd. 4, 5. ll.

ellenkezik e felfogással, de ki nem mutathatja. Különösen attól kell óvakodnunk, hogy e felfogást a történet elvévé emeljük.★)

És így Ranke mint történetphilosoph, megtisztítva Hegel eszméit scholastikus és rationalistikus izüktől, útját törte a valódi történeti felfogásnak a történet elméletében. Lotze átvizsgálván a történeti haladás fogalmát, még kevesebb tartalmat talált benne, mint Ranke. «Még mi is», — úgy mond — «a kik oly korban élünk, a mikor a haladás minden külső fénye elevenebben tárul fel szemünk előtt, mint azelőtt valaha. mi is azt mondhatjuk, hogy belső életünk mégis csak lassan, vagy alig gyarapodott igazi javakkal. Az örömek oly új forrásai, melyek azelőtt nem csörgedeztek, nem fakadtak fel, vagy ha fel is fakadtak, csak azt a régi gyönyört ontották, a melyre természetünk rendeltetve van; tudományunk határtalanul bővílhet, de eredményei majdnem mindig régen ismert gondolatokra vezetnek, és a régi kor más, talán, szegényesebb alkalmakból a fölemelő vagy boldogító hangulatoknak ugyanoly javait merítette, mint a melyeket mi a tudomány és technika nagyobb erőfeszítésével újra fölfedezni vélünk.» Az emberiség egyenes haladásának örömmel fogadott gondolatával szemben — úgy mond másutt — «az óvatosabb megfontolás már rég arra a fölfedezésre volt kénytelen jutni, hogy a történet csavarvonalakban halad; mások az epicyclidokat jobban szerették, szóval elégszer burkolták el mélyértelműen azt a vallomást, hogy a történet összbnyomása nem zavartalanul fölemelő, hanem túlnyomóan szomorú. . . Az új élet majdnem mindenütt fájdalmas veszteségekkel emelkedik ki a régiek romjaiból. . . A tudománynak haladása nem közvetlen haladása az emberiségnek; az volna, ha a felgyarapodott igazságokkal az emberek érdeklődése, értelme és a tudományos tartalom átnézetének világossága is gyarapodnék. . . Soha sem lesz egy akol s egy pásztor, az emberiség egyforma művelődését és általános nemesítését sem érjük el soha, hanem az egyesek sorsának ellentéte és viszálya, s a gonosznak élettereje örökké fenmarad. . . szó-

---

★) Ranke: *Über die Epochen der neueren Geschichte* herausg. von Alfred Dove. Leipzig 1888.

val több kedvet érzünk a haladás előteremtésére, sem mint a történetben való előfordulásának kimutatására.★)

Darwin is, aki oly merész phantasiával még a lándsahalnál is alacsonyabb szervezetből származtatja az embert, az erkölcsi haladás megállapításában félénkebb szavu. «Min-den valószínűség szerint helyesebb és kielégítőbb nézet az, hogy a haladás általánosabb volt, mint a visszaesés s hogy az ember, ha lassú és félbeszakított lépésekkel is, de mégis fölemelkedett egy alacsonyabb állapotból a legmagasabbra, melyet most elérhetett ismereteiben, az erkölcsben és a vallásban.» Másutt a civilisatio haladásának problémáját «homályosnak» nevezi.**)

Buckle szerint az értelmi és erkölcsi haladás együttvéve alkotják az egész szellemi haladást. Az emberiség haladása nem azt jelenti, hogy a mostani ember szellemi és erkölcsi képessége nagyobb, mint a régieké volt. Csak a külső körülményekben van a haladás.

A jó és gonosz indulatú emberek számának aránya nem igen változott. Igazi erkölcsi haladásról alig lehet szó. Nem is ez a fontosabb mozzanat. A jónak és rossznak hatása mulandó, ellenben az értelmi erőnek hatása mara-dandó.

E tekintetben Buckle ellenkezésbe jut Darwinnal, a kinek felfogása szerint az erkölcsi felsőbbtség az egyes emberek boldogulását nem mozditja elő, de a nemzetek versenyében nagy szerepet játszik.

Wundt azt mondja, hogy nem jó helyen teszszük fel a haladás kérdését, ha a történet mezején akarjuk eldönteni. A történet fejlődése oly sokoldalú és a dolgok értékéről vagy értéktelenségéről oly subjective változékony a mi becs-lésünk, hogy történetphilosophiai ítéleteink a haladásról legfeljebb az ítelő subjectiv kedélyállapotát világítják meg. Már pedig a philosophiai történetvizsgálat ép oly kevésbé tárgyalhatja a történeti fejlődés jövőendő irányait, mint annak eredeti célját. Amazt a kérdést az ethikának adja át, ezt a vallásos hitnek. Az első kérdés a történetet csak annyiban

*) Lotze: *Mikrokosmos*. Zweite Aufl. Leipzig 1869, 1872, II. 345, 346 ll. III. 21, 29, 180, 182. ll.

**) *Az ember származása* I. kötetében.

érdekelheti, hogy az eddigi fejlődésben mennyiben valósultak meg az ethikai postulatumok. A másik kérdés, mivel ethikai követelésekből eredt, csakis ezek alapján dönthető el.)*

De még azon a téren is, melyet a haladás kérdésének Wundt methodológiája fentartott, Burckhardt Jakab, a múlt század egyik legnagyobb történetírója, visszaveri a haladás hirdetőit. Tévednek azok, mondja Burckhardt, kik a múltnak erőszakosságával s barbár kegyetlenségével érvelnek.

Ezek a történetírók mindent az élet külső biztosságának mértéke szerint ítélnék meg, a mely nélkül mi nem lehetünk meg, pedig most is, ha a biztosság fel van függesztve például a háboruban, a szörnyűségek újra jelentkeznek. Az ember lelke és agyveleje a történeti korban nem gyarapodott, a képességek mindenesetre régóta teljesek. Az a kérdésünk tehát, hogy az erkölcsi haladás korában élünk most, szemben a kockázttaló korrall, mely idealis törekvésének szabad erejét száz magas tornyú székesegyházban emelte az ég felé, nagyon nevetséges. Nem arról van szó. hogy visszavágyódjunk a középkorba, hanem hogy megértjük. A mi életünk üzlet, az akkori valódi élet volt; a nép mint egyforma tömeg alig élt, ellenben a népies virágzott. Az erkölcsiség mint hatalom nem erősebb ma, mint az úgynevezett durva korban. Az életnek feláldozása másokért bizonyára előfordult már a czölöpépületek lakói közt. Jó és gonosz, sőt még a szerencse és szerencsétlenség aránya a legkülönbözőbb korokban és culturákban nagyban és egészben kiegyenlítődött.

Rousseau után a francia forradalomban az emberek feljogosítva érezték magokat az egész múlt elítélésére. De teljes önhittséggel csak a legutóbbi évtizedek hisznek a jelennek erkölcsi felsőbbségében. E mögött az a titkos föltevés lappang, hogy a pénzszerezés ma könnyebb és biztosabb, mint valaha; ha ez a biztosság meg van rendítve, az önérték is meg fog csappanni.

Az úgynevezett haladási elmélet halálos ellensége a valódi történeti felfogásnak.**)

*) Wundt: *Logik.* (I. kiad.) II. 547. l.

**) Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen.* Herausg. von Jakob Oeri, Berlin u. Stuttgart, 1905. 64—68, bővebben 256-tól végig.

Végül még két magyar író idézünk. Fessler a *Magyarok Történetében* tiltakozik az új kornak hiú önelégültsége ellen, midőn a középkorban mindenütt durvaságot, sötétséget, tunyaságot és tudatlanságot vél látni, noha a történeti kutatás e korban a kedély culturájának és a szellemi tevékenységnek fényes nyomait fedezi fel.

Gróf Dessewffy József egyszerű és bölcs szavakkal czáfolta a *Hitelben* hirdetett haladási elméletet. «Minden századnak» — úgymond — «vannak foltjai, pecsétjei és villanó részei is. Mindig egy kis kérkedő önszeretet csúszik századunk magasztalásába, valamint hypochondria szerfeletti gyalázásába.»*)

E vázlatos áttekintéssel csak azt akarjuk bizonyítani, hogy a haladás törvénye korántsem oly rendületlen szikla, mint a minőnek a XVIII. század óta mind a mai napig sokan hiszik. Kant, Buckle, Burekhardt nem igen térnek el Pascal gondolatától; Ranke s különösen Lotze még határozottabban tagadják a haladás törvényét. A kik a törvény érvényességét támadják, nem a jelent akarják kicsinyíteni, hanem a múlt iránt kívánják fejleszteni érzékünket. Nem akarják köteletségérzetünket csorbítani és elfojtani vágyunkat a haladásra, csak azt akarják, hogy elfogulatlan szemmel vizsgálva a fényt és árnyékot az emberi történetben, csalódás nélkül s türelmes szellemmel fogjuk fel az emberi törekvések értékét.

Körülbelül azt mondják, a mit oly szép versekben Vörösmartynk is elmondott, midőn Bentham és Széchenyi nyomán *Gondolatait a könyvtárban* e kérdésekhez fűzi: «Hol a nagyobb rész boldogsága? — Ment-e a könyvek által a világ elébb?»

És midőn úgy látja, hogy az emberiség mindig újra kezdi a türést és tanulást, nem a tétlen kétségbeesést hirdeti:

Ez hát a sors és nincs vég semmiben?
Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem hal
S meg nem kövülnek élő fiai...
Mi dolgunk a világon? Küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbekerért.

---

*) Fessler: *Geschichte der Ungarn* II. 388. l. Gr. Dessewffy: *Hitel Taglalatja* 137. l.

A haladás elméletét Széchenyi kapcsolatba hozta a nemzetek s egyének életkorának párhuzamával. Kossuth, ki az emberi perfectibilitást végtelenebbnek hitte mint Széchenyi, azt a párhuzamot pusztá szóvirágnak mondja.¹⁾

Mindenesetre oly szóvirág, mely a régiségtől kezdve maig igen sok gondolkodóra csábítóan hatott.

E párhuzamot először Annaeus Florus fejt ki római történetében. Szerinte a római nemzet serdülő kora a királyok uralmára esik s majdnem kétszázötven évig tartott. Következett kétszázötven éves ifjukora, mely alatt Olaszországot leigázta. Virágzó kétszáz éves férfi kora Augustus Caesarig tart, a mikor az egész világot meghódítja. Augustustól majdnem kétszáz esztendő telt el az író századáig, amikor Róma a Caesarok tehetetlensége miatt mintegy megöregedett.

Némelyek szerint Florus e felosztást Senecától kölcsönözte.²⁾

Florus metaphoráit sokszor alkalmazták vagy az emberiség, vagy az egyes nemzetek korszakaira. II. Pius pápa, midőn a mantuai congressuson (1459.) a török ellen harczra hívta a keresztyéniséget, így rajzolta a veszélyt:

«A mi ellenségünk az ifjuság erejében, az évek virágában van s vállalkozó szellemű; csalogdik az, ki azt hiszi, hogy a gazdag s fegyverhez szokott és uralomra vágyó ifjú egyhamar pihenni fog.»³⁾

Bacon a nemzetek életkorát meg is határozza kedvteléseik jellemzésével: valamely állam ifjú korában — úgy mond — a harczy kedv virágzik, férfi korában az irodalom, hajlottabb korában mind a kettő, öreg korában a mesteriségek és a kereskedés.⁴⁾

A nemzetek korainak e metaphorikus jellemzését többnyire a haladási elmélet hívei szeretik használni, mint már Széchenyi példája mutatta. Robespierre is beszélt «a nemzetek gyermekkoráról.»

¹⁾ Id. m. 33. l.

²⁾ Annaeus Florus *Epitome Rerum Romanarum* Lemaire kiadása. Paris 1827.

³⁾ Zinkeisen idézi a *Geschichte des Osm. Reiches* című művében.

⁴⁾ Lasaulx idézi: *Neuer Versuch einer Philosophie der Geschichte* München 1857. 30. l.

Saint-Simon, a rajongó philosophus, kinek tanítványától, Infantintól Széchenyi óvta a magyar közönséget, egészen úgy gondolkodik a haladásról és az emberiség életkorairól mint Széchenyi.

Csakhowy másképp jellemzi ez életkorokat. Saint-Simon szerint az emberiség gyermekkorában épít, mint az egyiptomiak, ifjúkorában művész, mint a görögök, érettebb korában harczias, mint a rómaiak és a középkor; és a XIX. század elején, a Saint-Simon korában, olyan, mint a negyven, vagy negyvenöt éves ember, azaz többé nem harczias, hanem philosophnak készül. A moralistának feladata megszabni az emberiség életkorához illő kötelességeket.¹⁾

Hegel történetphilosophiája a kelet ókori történetét a történet gyermekkorának nevezi, a görög történet szerint az ifjúkor, a római a férfikor, a keresztyén germán világ az öregkor. A természetes öregkor a gyengeség kora, a szellem öregkora azonban tökéletes érettségét jelenti, melyben, mint szellem, visszatér ez egységhez.²⁾ Quetelet szerint is az emberiség csak úgy fejlődik, mint az egyén; physiologiai élete lassanként az értelmi erő élete lesz. Quetelet vizsgálatai természetes eredményének hirdeti a perfectibilitás tanát.³⁾

A francia forradalom idején Adelung azt tanította, hogy minden egyes nép áthaladna az emberi élet korán, ha haladásában nem gátolnák idegen befolyások. Wagner, a történetphilosoph, Széchenyi kortársa, az emberi élet fejlődési szakaszait alkalmazza az emberiség fejlődésére. Néhány évvel később Krause azt mondja, hogy minden emberi társulásnak vannak életszakaszai, a csíra életétől a fejlődés érettségéig.⁴⁾

Comte Ágoston és Spencer is az egyén és társadalom fejlődésének párhuzamából indulnak ki.

Gobineau szerint ifjú nemzetekből vének lesznek s a vénység haláluk közelségét jelenti. Gobineau ellenfele, Pott is azt hiszi, hogy a nemzeti s egyéni fejlődés hasonló,

¹⁾ Faguet: *Politiques et Moralistes du XIX. Siècle II. Série. V.* •Edit. Paris 1903. 24, 25. II.

²⁾ Hegel *Werke.* II. Auflage. Bd IX. Berlin 1840. 124—134. l.

³⁾ *Sur l'homme* Bruxelles 1836 II. 285, 342. II.

⁴⁾ Goldfriedrich: *Die historische Ideenlehre in Deutschland.* Berlin 1902.

fiatal nemzetekből idővel öreg, tehetségben érett nemzetek lesznek.¹⁾

Lasaulx történetphilosófiájának központjában találjuk a tárgyalt párhuzamot. Kiszámítja, hogy egy nagy, erős és fejlődésében nem zavart nép körülbelül két vagy négyezer évet él s életéveinek fele esik állami életének virágkorára, mint Babylon, Róma, Byzancz és a német-római császárság története mutatja.²⁾

Nagy történetírók is használják az életkorból vett metaphorákat. Macaulay az európai nemzetek gyermekkoráról beszél, midőn a papság gyámságára szorult.³⁾ Mommsen a római császárságot jellemezve azt mondja, hogy az «öregkor nem bir új gondolatokat és alkotó munkásságot kifejezni és ezt a római császárság sem bírta megtenni».⁴⁾

Nemrég nálunk gróf Vay Péter is azt írta: «Egy nép-fajnak csak úgy mint az embernek meg van a maga kora. Felnevelni csak idővel lehet. Erőszakkal megöregíteni lehetetlen.»⁵⁾

«Hinnünk kell benne» — írja Herczeg Ferencz — «hogy a szabadon fejlődő nemzetek élete hasonlatos az egyes emberekéhez. A gyermekkorra az ifjúság, a férfikorra az aggság következik. Anglia Cromwell idejében mondott búcsút ifjú korának és Waterloo-nál érte el férfi korának teljét. Angliában sokan a délafrikai háború óta csendes borzongással érzik a közeledő vénség hűvös lehelletét.»⁶⁾

Az írók e sora Annaeus Florustól napjainkig nemcsak a metaphorák életének hosszúságát bizonyítja. Philosophusok és történetírók fontos következtetéseket is vonnak az ember és a nemzetek életkorának hasonlóságából.

Hiszen ha Homéros és Aristoteles korára, vagy Shakespere és Ibsen tragédiáira csak egy összehasonlító pillantást

¹⁾ Pott, *Ungleichheit der Racen* 1856. 81. l.

²⁾ Lasaulx id. m. 140 l. E könyvre Kautz Gyula figyelmeztette a magyar olvasóközönséget Széchenyi akadémiai kiadásához írt gazdag tartalmu előszavaiban.

³⁾ *History of England* I. 46. (Tauchnitz.)

⁴⁾ Id. h. 14. l.

⁵⁾ *Budapesti Szemle* 1906. június 347. l. (A Fülöp szigetcsoport lakóiról írva.)

⁶⁾ *Angol típusok III.* (Az *Ujság* 1906. auguszt. 19.)

is vetünk, nem tagadhatjuk, hogy vannak a nemzetek és az emberiség fejlődési korszakaiban különbségek, melyek feltűnően egyeznek az emberi életkorok különbségével. Ez egyezés társadalomtudományi vonatkozásairól itt nem szólhatunk.*)

A történet terén maradvá úgy véljük, hogy a párhuzam gyöngéje leginkább utolsó részében, az öregkor s a közeli halál megállapításában rejlik.

Ha visszapillantunk egy nemzet befejezett történetére, könnyű megállapítanunk a gyermekkort, vagyis a mythosképzés idejét majd az ifjúkort, mikor a phantasia élénk működése, s a vérmérséklet hevessege a feltűnő jellemvonások, azután a reflectáltabb korokat és az elgyengülést. Noha itt is azt kell megjegyeznünk, hogy a felbomlás nemcsak a nemzeti cultura belső feloszlásának következése, hanem sokszor a szerencsétlen külső erőszak hatása.

Élő nemzeteket vizsgálva, elég könnyű történetök fiatal-sága után ítélve szólnunk a nemzet ifjú és sokat ígérő erejéről, vagy még kezdetleges állapotáról és óvatos bánásmódot kívánó gyöngeségéről. De a férfikor vége, vagy éppen a halálhoz közeledő öregkor megállapítása annál nehezebb.

II. Pius 1459-ben jól jellemezte a török fiatalságát és jövőjét, de a XVII. század diplomatái, kik már emlegették a török birodalom vészes betegségét, kevésbé biztos talajon mozogtak és azóta a török százados betegségével még él és néha kemény csapásokat osztogat. Nagyon nehéz s majdnem lehetetlen a még élő nemzet vesztét, vagy elgyengülését megjósolni, bármily vén is története. Herder, ki szintén szereti az egyéni életből vett hasonlatokat, a japánról azt jóslta, hogy mint a csiga házába vonul és míg az európai népek a tökéletesség elérhetetlen pontja után törekednek, Japán ott marad, hol évezredek előtt volt. És ime a vén Japán megifjodott és legyőzött egy nagy nemzetet, melynek még ifjú, európai culturája volt. Ép ily tanulságos Herder jóslata a magyarokról. Lasaulx, a nemzeti s egyéni élet párhuzama alapján, azt jóslta 1857-ben, hogy a lengyelek,

---

*) E vonatkozásokat szépen tárgyalják irodalmunkban Pulszky Ágost (*A Jog- és Állambölcsészet Alaptanai* Budapest 1885. 79. l. s. tovább) és Concha Győző: (*Politika* I. 219.)

olaszok, magyarok és új-görögök ujjaszületési törekvései csak nemes reminiscentiák értékével bírnak. A német birodalom feltámadásában sem hitt. Aligha nem így járnának azok is, kik az angol nemzet vénségét akarnák megállapítani abból a körülményből, hogy története régi s hogy a hővérü Percy utódjai ma békés polgárok, sőt talán bankigazgatók.

A nemzetek életében titokzatos erők működnek; ebben az életben kétszer s többször is virágzik az ifjúság.

Ha Széchenyi ez igazságot elismeri, nem kellett volna a jövőbe vetett hitének biztossága végett kételkednie a magyar multjában. De bármit érjenek történeti eszméi, jelentőségek igen nagy volt lelki életében s ily módon nagy hatással voltak nemzetünk történetére is. Ezért kell komolyan és kegyelettel foglalkoznunk velök.

ANGVÁL DÁVID.

AZ ÉBREDŐK.

Regény a jelenkori török háremekből.

Első közlemény.

Bevezetés.

Ez a történet elejétől végig képzeleti történet. Hiába akarná valaki Dzsennannak, Zejnebnek, Meleknek és Andrénak élő emberek nevét adni, — ezek sohasem voltak a világon.

Egy igaz van csak benne, s ez a Törökország háremeiben ma annyira elterjedt magasfokú műveltség s a belőle eredő szenvedések.

Ezt a szenvedést, mely nekem, az idegennek talán jobban a szemembe ötlött, barátaim, a törökök, már aggódva figyelik s enyhíteni szeretnék.

Semmi jogom sincs azt állítani, hogy megtaláltam volna az orvosságát, mikor még a törökök közt is mély gondolkozók folyton keresik. De valamint ők, úgy én is meg vagyok győződve arról, hogy van és lesz orvossága, mert az Iszlám csodás prófétája, kinek lényét első sorban a fény és felebaráti szeretet alkotják, nem akarhatja, hogy egykor felállított szabályai az idők elkerülhetetlen haladásával szenvedés okaivá váljanak.

P. L.

Első rész.

I.

André Lhéry, az ismert regényíró, fáradtan bontá fel postáját egy halvány tavaszi reggelen a biscaya-i öböl partján, hol utolsó szeszélye már az előző tél óta fogva tartá egy kis házikóban.

«Sok a levél ma reggel — sóhajtott fel — nagyon sok.»

Igaz ugyan, hogy a mikor a postás kevesebbet hozott, akkor sem volt megelégedve, mert olyankor meg egészen egyedül állónak képzelte magát az életben. Asszonyi levelek voltak ezek nagyrészt, részben aláírással, részben a nélkül s a kellemes értelmi imádat tömjénjével vették körül az írókat. Majdnem valamennyi így kezdődött: «Nagyon csodálkozni fog, uram, megpillantván egy asszonyi írást, melyet nem ismer.» André mosolygott ezen a kezdeten: csodálkozni, ó nem, régen megszűnt ő már csodálkozni! Az új levélíró rendesen azt hitte, hogy nincs más olyan bátor lény ezen a földön, a ki ily lépésre rá tudná magát szálni és soha sem mulasztotta volna el megjegyezni: «Az én lelkem kis testvére a magáénak *s be tudom bizonyítani, hogy senki sem értette meg Önt annyira, mint én.*»

Daczára, hogy az ilyen kijelentés épen nem volt szokatlan előtte, André itt nem mosolygott, sőt meg volt hatva. Különben is, annyi szétszórt s örökké távol maradó lény fölött gyakorolt hatalmának s fejlődésökért való felelősségének tudata gyakran gondolkodóvá tették.

Voltak a levelek között igen természetesek, igen bizalmasak is, valóságos segélykiáltások, melyeket hozzá, mint egy idősebb testvérhez intéztek, a kinek meg kell hallgatnia és meg kell sajnálnia őket! Ezeket félretette, nem úgy, mint a nagyhangúakat és banálisokat, melyeket kosárba dobott; eltette őket azon eltökélt szándékkal, hogy válaszolni fog rájuk. De a legtöbb esetben, sajnos, hiányzott az idő s a szegény levelek csak szaporodtak, végül pedig megfulladtak az újabb levelek tömegében s feledés lőn a sorsuk.

A ma reggeli posta hozott egy oly levelet is, melyen török bélyeg volt s a pecséten tisztán és világosan lehetett olvasni e nevet, mely mindig zavarba ejtjé André: Sztambul.

Sztambul! Mily csábító varázs van ez egy szóban!... Mielőtt felbontotta volna e levél borítékát, mely egészen közönyös is lehetett, elmélázott azzal a kifejezhetetlen borzongással, mely mindig meglepte, valahányszor csak néhány napi feledés után Sztambul jutott hirtelen ismét az emlékezetébe. És mint már oly gyakran álmában, egy város

határvonalai alakultak ki szemei előtt, melyek látták már az egész világot s megcsodálták e föld végtelen változatos-ságát: a minaretek és kupolák városa, a fenséges és egyetlen, a menthetetlen hanyatlásában is hasonlíthatatlan, melynek háttérül az ég szolgált a látóhatárt bezáró Márvány-tenger kék körével.

Tizenöt évvel ezelőtt több ismeretlen levélírója volt a török háremek tétlen szépségei közt; egyesek haragudtak rá, egyesek meg — ha lelkiismereti furdalásokkal is, — de szerették, a miért egy kora fiatalságában írott könyvben elmondotta kalandját egyik szerény sorsú nővérükkel; titokban elküldöttek neki néhány rossz francziasággal írott, de gyakran igen kedves és bizalmas levelet, majd néhány levél váltása után elhallgattak s visszamerültek a feloldhatatlan rejtélybe, megzavarodva annak a megfontolásától, hogy mily szörnyűséget mertek elkövetni, mintha az valami halálos bűn lett volna.

Végre is feltépte a borítékot, mely a szeretett *oltán* bélyegét hordotta — s először is vállát vonta a tartalom látására: ohó! ez a hölgy bizonyára tréfát akar űzni belőle. Nyelvezete nagyon is modern, francziasága meg nagyon is tiszta és könnyed. Hiába idézi a Koránt, hiába nevezi magát Zahidé Hanumnak s kéri a választ *poste restante*, olyan óvatossággal, mint egy lesben álló vörösbőrű, bizonyára nem más, mint egy épen Konstantinápolyban időző asszony, vagy egy követségi attaché neje, vagy legföljebb egy Párisban nevelkedett levantei nő.

A levél mindezáltal rendkívül bájos volt, mert André, szinte akarata ellenére, azonnal válaszolt. Meg kellett mutatnia, hogy ismeri a mohammedán világot, meg kellett írnia, ha udvarias hangon is: «Ön volna török nő? Nem, annyira nem hagyom becsapni magamat!»

Kétségbenvonhatatlan volt azonban, a valószínűtlenség ellenére is e levél bájossága... Egészen másnapig, a mikor természetesen megszűnt már rágondolni, Andrének az a bizonytalan érzése volt, hogy valami kezdődik most az életében, valami, a minek folytatása lesz, kedves, veszélyes és szomorú folytatása.

Azután meg olyan volt e levél, mintha Törökország kiáltása lett volna ahhoz a férfihoz, a ki egykor annyira

szerette, de a ki nem tért többé oda vissza. A biscayai öböl e napon, ezen a határozatlan áprilisi napon, még téli világításban, hirtelen tűrhetetlen szomorúságban tűnt fel szemei előtt: ez a halavány zöld tenger, hullámainak majdnem örökös hömpölygésével, az óriási végtelenségnek ezen tátongó nyílása, mely vonz és nyugtalanít. Mennyivel bájosabb, megnyugtatóbb és altatóbb a Márvány-tenger, melyet emlékezetében viszontlátott, partjai körül a rejtelmes Iszlámmal! A baszkok országát, melyet gyakran annyira szeretett, nem tartotta már érdemesnek arra, hogy tovább is ott időzzék. Hajdan azt hitte, hogy a régi idők szelleme még él itten a Pyrenæusok vidékén, a környék ősi falvaiban, — még egészen ablakai alatt is, Fontarabie régi városában, ellenére a buta villák behatolásának, — de ma már ezt a régi baszk szellemet nem találta fel. Ott Sztambulban mennyivel több volt még meg a múltból s a régi emberi álmokból, mennyivel több maradt meg a magas mecsetek árnyékában, a nyomasztó csendességű utcákban, a temetők végtelen országában, a hol ezrivel gyulladnak meg esténként a kis sárga lángú mécsesek a megholtak üdvösségéért. Mily szép az a két part, Európa és Ázsia, mely nézi egymást s mutatja egyik a másiknak a boszporus-parti minareteket és palotákat, melyeknek képe folyton változik a keleti fény játékában! Mily rideg és visszataszító a gascogne-i öböl Kelet e tündér-világa mellett! Hogy is maradhatott itten, a helyett, hogy oda ment volna? Mily következetlenség itt vesztegetni el az élet megszámlált napjait, mikor ott van a kedves varázslatok, szomorú és fenséges káprázatok országa, melyek az idő rohanását elfelejtetik!...

De itt, e szintelen, a viharoktól s az Óceán hullámainál verdesett öböl partján, nyitlak fel szemei a világ megpillantására, itt született meg öntudata néhány rövid esztendőre, ezért szeretett itten mindent mégis oly kétségbeesetten, s tudta jól, hogy hiányzik neki, ha máshol időzik.

Ekkor, ez áprilisi reggelen, újból érezte André azt az orvosolhatatlan kint, hogy annyi nép között járt, hogy nomád módra élt az egész földön s szíve itt is, ott is maradni kívánt volna. Minek is kellett, Istenem, hogy két hazája legyen mostan: a saját hazája s az a másik, keleti hazája?

II.

Redőnyökön és mousseline függönyökön átszűrődő áprilisi napfény, ugyanabban az áprilisban, de a rákövetkező héten, alvó fiatal lány szobájában. Reggeli napfény, mely még a függönyön, redőnyön és rácson keresztül is magával hozza azt a hamar elmúló örömet s a földi újulás azon örökös ámitását, mely a világ teremtése óta mindig megteveszti az élő lények egyszerű avagy bonyolult lelkét, az emberek lelkét, az állatok lelkét s dalos madarak kis lelkét.

Odakinn hallani lehet a nemrég érkezett fecskék röpködését s egy keleti rythmusra vert dob tompa hangjait. Itt-ott bögéseket is hallani a levegőben, mintha szörnyű állatoktól erednének: siető hajók hangja, gőzsípok sivitása ez, mely egy nagy, rendkívül mozgalmas kikötő ottlétét mutatja. De a gőzösök kiáltása mintha nagyon messziről és alulról jönne, a mi azt a tudatot kelti, hogy az ember nyugalmasabb helyen van, valamelyik tengerparti domb tetjén.

Előkelő és fehér a szoba, hová a nap behatol s a hol a fiatal leány alszik, nagyon modern s azzal a hamis naitivitással és ál-archaismussal van bútorozva, mely abban az esztendőben még (az 1901. esztendőben) sülyedésünk egyik utolsó finomsága volt s «art nouveau»-nak neveztetett. Fehérre lakkozott ágyban — melyen vegyesen primitív ügyetlenséggel és japán stílusban valamelyik divatos londoni vagy párizsi diszítő által rajzolt mindenféle virágok voltak láthatók — aludt a leány. Szőke haja rendezetlen, arcza kicsike, hosszúkás és oly szabályos, hogy az ember viaszból való szobrocskának hihette volna, nagyon szép, de kissé valószínűtlen, orra igen finom s egy piczikét hajlott, mint a sólyom csőre, nagy madonna-szemek s igen hosszú, a halánték felé húzódó szemöldök, mint a Fájdalmas Szüzé. Túlságosan sok csipke a paplanon és vánkosokon, túlságosan sok fénylő gyűrű a finom kezecskéken, melyek a satin-takarón hevernek, túlságosan nagy gazdagság, mondták volna nálunk, ily fiatal gyermeknél, de ezenkívül minden teljesen megfelelő körülötte a mi legújabb, a fényűzésről alkotott nyugoti felfogásunknak . . . Az ablakokon azonban mégis vasrostély és

farácsozat van — úgy odaerősítve, hogy soha ki ne lehessen nyitni, a mi ebben az előkelő fényben oly kinos benyomást, szinte börtön hatását kelti.

Ily napsütés és a fecskék ily jókedvű örvendezése mellett bizony soká aludt a leány, azzal a mély álommal, melybe az ember álmatlan éjszakák után szokott elmerülni; szemei körül karikák voltak, mintha sokat sirt volna az előző napon.

A kis fehérre lakkozott íróasztalon egy elfelejtett gyertya égett még teleírott lapok s aranybetűs borítékokba zárt levelek közt. Kóta papiros is volt ott, néhány odavetett hangjeggyel, mintha lázban akarta volna leírni valaki. Egy-két könyv is hevert az asztalon törékeny szászországi apróságok között: Noailles grófnő utolsó kötete Baudelaire és Verlaine költeményei mellett, Kant és Nietzsche philosophiája... Kétségtelen, hogy nincs anya ebben a házban, a ki ügyelne az olvasmányokra, nehogy ez ifjú agyat túlterheljék. S itt, ebben a szobában, a hol bármelyik elkényeztetett párizsi nő is jól érezhetné magát, egészen váratlanul arabs betűs felírást vesz észre az ember a fehér lakk ágy felett, ugyanazon a helyen, a hol nálunk talán még egy feszületet helyeznének el; emir-zöld bársonyra aranyszállal himzett felírást, Mohammed könyvének egy mondatát a maga kerek, régies és díszes művészettel készült betűivel.

Két szemtelenül az ablak párkányára ereszkedő fecskének még hangosabb éneke hirtelen felnyitja azt a két nagy szemet azon a kicsiny és oly gyermekes vonású arczon, azt a két nagy barnás-zöld szemet, mely kezdetben határozatlanul és tágra nyíltan könyörögni látszott a valósághoz, hogy üzzön el mielőbb valami borzasztó álomképet.

De a valóság, úgy látszik, nagyon is megegyezett a rossz álommal, mert tekintete mindig sötétebb és sötétebb lett, a mint visszatért a gondolat s az emlékezés, sőt egészen lehanyatlott, mintegy remény nélkül belenyugodva, az elke-rülhetetlenbe, a midőn megpillantá ama tárgyakat, melyek bizonyára meggyőző bizonyítékai voltak valaminek: nyitott szekrénykében ragyogó diadémot, a székre vetve pedig egy fehér selyem menyasszonyi ruhát, végesvégig narancsvirágokkal díszítve a hosszú uszályon...

Hirtelen, kopogtatás nélkül bejön egy fénylő és csalo-

dott szemü sovány nő. Fekete ruha, nagy fekete kalap, mely finom egyszerűséget és szigorúságot mutat, valami kis szokatlansággal egyesítve, majdnem öreg lány és mégsem az még; ki lehet találni, hogy valami igen képzett és szegény, de jó családból való tanítónő.

— Megvan!... Megkaptuk, drága kicsikém!... mondja francziául, gyermekes diadalérzettel lobogtatva egy felbontatlan levelet, melyet a «poste restante» hivatalról hozott el.

S a kis fekvő herczegnő ugyanazon a nyelven felelt a legcsekélyebb idegenszerű kiejtés nélkül:

— Igazán?

— Persze, hogy igazán!... Kitől legyen, gyermekem, ha nem ő tőle?... Zahidé Hanum van-e a boritékon vagy más?... Nos!... Ha másoknak is megadta a címet, akkor másképp áll a dolog...

— Dehogy, hiszen tudja, hogy nem...

— Nos hát akkor...

A leány felegyenesedett, szemei egészen kinyíltak, arcza kissé rózsásabb lett, mint a gyermeké, kinek nagy bánata volt, de a ki oly rendkívüli játékszert kap a kezébe, hogy egy percze elfelejt mindent. A játékszer e levél volt; möhön forgatta kezében, de meg is ijedt egyszersmind, mintha már ez is kis bűn lett volna. S azután, ki akarván nyitni a boritékot, hízeltő hangon ezt kérte:

— Jó kisasszony, drága kisasszony, ne haragudjék meg a kérésemért, szeretnék egyedül lenni, a míg elolvasom.

— No már csak furcsább kis teremtés nincsen magánál, kedvesem!... De azután talán csak láthatom? Ennyit legalább megérdemlek én is, azt hiszem?... De hát legyen! Leveszem a kalapomat és a fátyolomat s azután visszajövök...

Csakugyan furcsa kis teremtés volt, de szerfölött félénk is, mert mostan meg már azt hitte, hogy az illem azt parancsolja, hogy felkeljen, felöltözzék, bekösse a haját, mielőtt felbontaná életében az első, férfiutól eredő levelet. Miután tehát felvett hamarosan egy világoskék reggeli ruhát, mely a Rue de la Paix-ből jött egy előkelő üzletből s szőke ejét egy valamikor Czirkassziában himzett gaze-kendőbe burkolta, remegő kézzel felbontá a boritékot.

A levél igen rövid volt, alig tíz egyszerű sor, — egy váratlan részlettel, mely mosolyra készítette, ellenére annak, hogy nem talált a levélben semmi bizalmas és mély részletet; udvarias és kedves felelet, megköszönése az ő levelének, melyből kitetszett még egy kis unottság is, de egyéb semmi. Az aláírás azonban ott volt, tisztán olvashatóan. Valóságban: André Lhéry. E név, e kéztől írva, szinte elszédítette a leányt. És épen úgy, mint André, midőn a sztambuli bélyeget viselő levelet megkapta, úgy érezte, hogy valaminek a kezdete ez, szintűgy ő benne is valami kellemes és gyászos dolog előérzete támadt ezen, közvetlenül egész életének legfontosabb eseménye előtt való napon érkezett levél olvasása után. Az a férfi, ki oly régóta uralkodott már álmain, a ki annyira elérhetetlen távolságban volt tőle, mintha mind-egyikük más-más bolygón lakott volna, ezen a reggelen valósággal belépett az életébe ezen néhány sor által, melyet ő írt, mely alatt ott volt a neve s a melyeket neki írt.

Soha még ennyire fogolynak nem érezte magát, soha még ennyire fel nem lázadt; független szeretett volna lenni, szabadon mozogni, szabadon járni-kelni az ismeretlen világban... Lépést akart tenni az ablak felé, a hol gyakran könyökölt és nézett kifelé: de nem, itt volt a rács és a vasrostély, mely fellázította. Visszafelé indult a félig nyitott ajtóhoz, ellökvén lábával a menyasszonyi ruhát, mely ott pompázott a drága szőnyegen. Ez az ajtó tiszta fehér márványból való fürdőszobájába vezetett, mely nagyobb volt, mint a lakószoba, szabad, igen tágas, a kert száz éves platánjaira nyíló ablakokkal. Kezében tartva a felbontott levelet, oda támaszkodott az egyik ablakhoz, hogy lássa a szabad eget, a fákat, az első rózsák pompáját, hogy arcza egy kis friss levegőt, egy kis napot érezzen... De mily nagy falak vannak a kert körül is! Minek ezek a magas falak, a milyenek csak a börtönök udvara körül szoktak lenni? Helyenként meg is voltak támasztva, oly szörnyű magasak voltak. Magasságuk úgy volt kiszámítva, hogy a legmagasabb közeleső házból se lehessen látni, ki sétál az elzárt kertben...

Szomorú, elzárt volta mellett is szerették ezt a kertet, mert nagyon öreg volt már, köveit moha és zuzmó borította, puszpánggal szegélyezett utait ellepte a fű, volt benne márványmedenczés szökőkút a régi divat szerint, egy kis

kioszk, melyet az idő már teljesen elpusztított, a hol álmodozni lehetett az ágas-bogas, megcsavarodott s madárfészkekben bővelkedő platánok alatt. Mindez megvolt itt ebben a hajdankori kertben, s azután oly kedves, visszavágyódással telített lelke volt, melyet talán azok a hazavágyódó fiatal asszonyok oltottak beléje az évek során át, kik itt töltötték kellemes fogságukat.

E reggelen négy vagy öt ember — simaképű néger — dolgozott itt ingujjban a holnapi nagy nap előkészületein; egyik sátort állított a fa alatt, egy másik meg gyönyörű ázsiai szőnyeget terített szét a földön. Észrevéve a leányt odafönn, kétértelmű szemhunyorítások után barátságos és tisztelettel teljes jó reggelt kívántak neki, melyet ő vidám mosolylyal iparkodott viszonzni, csöppet sem ijedve meg tekintetüktől. — De hirtelen ijedten visszahúzódott, mert egy fiatal szöke bajszerű paraszt jött arra virágos kosarakkal s majdnem megpillantá az arcát . . .

A levél! Keze között volt André Lhéry levele, a valósággal tőle eredő levél. E perczen ez volt a legfontosabb. Az elmúlt héten elkövette azt a szörnyű meggondolatlan ságot, hogy írt neki, feldúlva az esküvőtől való félelemtől, mely holnapra volt kitűzve. Négy oldalnyi ártatlan bizalmasságok, melyek neki óriási dolgoknak tetszettek, végezetül pedig az a kérelem, szinte könyörgés, hogy feleljen azonnal poste restante, álnévre. Félve, hogy habozni találna, ha még egyszer meggondolná a dolgot, félig-meddig a bizonytalanságra bízva, mert pontos címét nem tudta, azonnal el is küldte a levelet egykori nevelőnője (Esther Bonneau kisasszony — Bonneau de Saint-Miron, kérem — egyetemi tanárnő) tudtával és közreműködésével, a kitől francziául tanult s a ki mulatság kedvéért tanítása végén elsajátíttatta vele egy kissé a Gyp regényeiből szedett argot-t is.

Mégis megérkezett hát rendeltetési helyére a fiatal lány jajkiáltása, sőt a regényíró, ha egy kissé kétkedve es tréfálkozva is, de mégis kedvesen felelt neki; ezt a levelet meg lehetett mutatni a leggúnyosabb barátnőknek is, a kik bizonyára még irigykedni is fognak . . . Akkor, hirtelen azonnal meg akarta mutatni unokanővéreinek (ezeket szinte édes testvéreinek tekintette) kik kijelentették, hogy Lhéry nem fog válaszolni. Egészen közel volt a házuk, ugyan-

abban a magasan fekvő és magányos városrészben; oda fog tehát menni reggeli ruhájában — mert még az öltözködésre sem akart időt pazarolni, — s hamar a dajkájához szóló gyermek parancsoló lassú hangján kiáltá: «Dadi!»*) Majd ismét hangosabban: «Dadi!», megszokván kétségtelenül, hogy szégyéhez képest mindjárt megjelenjék, a kit hiv. Minthogy Dadi nem jött, megérinté újjával az elektromos csengőt.

Végre megjelent a dadi, még jobban kiriván ebből a szobából, mint a Korán aranybetűvel himzett verse az ágy fölött: arcza egészen fekete volt s a feje ezüsttel áttört fátyolba volt burkolva. A dadi aethiopiai rabszolga volt s neve Kondzsa Gül (Rózsabimbó). S a leány egy távoli ázsiai nyelven szólt hozzá, melyen bizonyára csodálkoztak a falak, bútorok és könyvek:

— Kondzsa-Gül, te sohasem vagy itt!

De oly szeretettel s oly szomorú hangon mondta ezt, hogy a szemrehányás sokkal enyhébb volt. A szemrehányás különben igazságtalan is volt, mert Kondzsa-Gül épen ellenkezőleg mindig ott volt, még kelleténél többet is, mint egy túlságosan hű kutya s a leányt sokkal inkább azon szokás bántá, mely azt kívánta, hogy ajtaján a lakat sohase legyen zárva, hogy a szolgálók szabadon jár hassanak-kellessenek bármikor, és sohase legyen biztos néhány másodpercznyi egyedülléte se. Kondzsa-Gül talán már hússzor is bejött ma reggel lábujjhegyen, hogy meglássa, vajjon úrnője ébren van-e már? S mennyire szerette volna eloltani a folyton égő gyertyát! De hiszen ez az íróasztalon állott, melyhez nyulnia sem volt szabad, mely telve látszott előtte veszélyes rejtelmekkel s félt, hogy ha eloltja ezen kis lángot, talán valami varázslatot hiúsít meg...

— Kondzsa-Gül, hamar a csarsafomat!**) El kell mennem az unokanővéreimhez.

Kondzsa-Gül beburkolá a leányt a fekete leplekbe. Fekete volt a szoknya-féle, melyet finom reggeli ruhájára húzott, fekete a hosszú gallér, melyet vállaira és a fejére

---

*) «Dadi» barátságos megszólítás, mely öreg szolgálókkal vagy rabszolgákkal szemben használatos, a kik idő folyamán mintegy a család tagjaivá váltak.

**) Arcz-eltakaró fátyol utczai használatra.

vetett, mint egy kámzsát, fekete a sűrű fátyol, melyet tüvel ráerősített s a mely egészen álláig ereszkedett, hogy elrejtse az arcját, mintha csak csuklyában lett volna. Mialatt így járt-kelt, hogy beburkolja úrnőjét, ázsiai nyelven mondogatott mindenfélét, mintegy magában beszélve vagy nótákat dúdolgatva, gyermekes és altató dolgokat, mintha csöppet sem venné komolyan a kis menyasszony szenvedését:

— Szőke és szép a fiatal bej, a ki holnap eljön az én jó úrnőmért. Milyen boldogok is leszünk mi abban a szép palotában, a hová el fog vinni mindkettőnket!

— Hallgass, dadi, tizszer is megtiltottam már, hogy erről szóljon nekem valaki.

Egy percczel később:

— Dadi, te itt voltál, te hallottad a hangját, a mikor eljött s apámmal beszélgetett. Mondd hát, milyen a bej hangja? Kedves egy kisé?

— Olyan kedves, mint a zongorád hangja, a mikor bal kézzel játszol rajta, tudod, s ott jársz a vége felé... Épen olyan kedves!... Ó, milyen szőke és milyen szép a fiatal bej!

— Annál jobb hát! — szakítá felbe a leány francziául, egészen párisias csúfolódó hangon.

Majd az ázsiai nyelven folytatá:

— Nagyanyám felkelt-e már, nem tudod?

— Nem, azt mondotta, hogy sokáig fog pihenni, hogy szebb legyen holnap.

— Ha tehát felkel, meg kell majd mondani neki, hogy az unokanővéreimnél vagyok. Szólj az öreg Iszmaelnek, hogy kísérjen el; őt viszem el és téged.

Ezalatt Bonneau (de Saint-Miron) kisasszonynak oda-fönn a szobájában, — ez volt régi szobája abban az időben, mikor még itt lakott s ezt foglalta el most is, hogy a holnapi ünnepségnél jelen legyen, — Bonneau kisasszonynak, mondom, lelkiismereti furdalásai voltak. Nem ő volt az ugyan, a ki a fehér lakk íróasztalra Kantot és Nietzschét vagy csak Baudelaire-t is elhozta; tizennyolcz hónap óta a fiatal leány nevelése be volt fejezve s neki el kellett mennie egy másik pasához, hogy annak a leányait tanítsa. Első növendéke csak ezen idő alatt emancipálta magát ennyire olvasmányában, mert nem volt senki, a ki e kedvtelését

ellenőrizte volna. Mégis ő, a nevelőnő érezte magát némiképp felelősnek e fiatal fej szabálytalan fejlődése miatt. És mire vezethet az André Lhéryvel való levelezés is, melyet ő is támogatott? Két olyan lény ugyan, a ki sohasem láthatja meg egymást, ez az egy legalább biztos, a szokások s a rácsok ezt kétségtelenné tették... De mégis...

Mikor végre lement, egy kis fekete szellemnek öltözött nőt talált ott, a ki sietve, izgatottan az utczára készült.

— Hova megy, kedvesem?

— Unokanővéreimhez, megmutatom nekik ezt. (Ez, az a levél volt.) Maga is jön, természetesen. Ott fogjuk majd elolvasni együtt. No, lóduljunk!

— Unokanővéreihez? Legyen!... Csak felteszem a kalapomat és a fátlyolt.

— A kalapját, no hisz' azt akkor leshetjük egy óráig!

— Ugyan, kicsikém, ugyan!

— Mit: ugyan?... Miért nem szól előbb, az ördög látott ilyet!... Vigye az ördög a kalapot, a fátlyolt, a fiatal bejt, mindent, mindent!

Bonneau kisasszony érezte e perczen, hogy könnyeit nem tudja sokáig visszafojtani, s hogy más tárgyra térjen, összekulcsolta kezét, lehajtá fejét abba a pose-ba, mely a színházban a tragikus lelkiismereti furdalás feltüntetésére van lefoglalva:

— És higgye valaki, hogy az ön szerencsétlen nagy-
anyja ilyen nevelésért fizetett és tartott engem hét éven át!

A kis fekete szellem nevetésre fakadt a fátyla mögött s hamarosan egy csipkét tett a kisasszony hajára s derékon fogva magával vitte:

— Hogy én beburkolózzam, az szükséges, a törvény kívánja... De magának nincs szüksége rá... Hiszen két lépésnyire megyünk csak... S ebben a városrészben nem látni még egy macskát sem!...

Négyesével ugráltak le a lépcsőn. Kondzsa-Gül s az öreg Iszmael, az aethiopiai eunuch lent várták őket, hogy elkisérjék. — Kondzsa-Gül tetőtől talpig ezüsttel áttörött selyembe volt burkolva, az eunuch pedig egészen európai felöltöt viselt, melyben fez nélkül, vidéki végrehajtónak lehetett volna nézni.

A súlyos ajtó felnyílt; kinn voltak egy dombon, a

tizenegy órai nap fényében, egy temetőkert előtt, melyben cyprusok között kopott aranyozású sírok voltak láthatók s mely a csekély ereszkedésű lejtőn a hajóktól hemzseggő öbölhöz húzódott.

Túl a lábuk előtt terjeszkedő tengerszoroson odaát, e kedves és szomorú liget cyprusai által félig eltakart másik parton, látni lehetett az ég fényességében annak a városnak a silhouette-jét, mely André Lhéry vágyódásának húsz év óta álmképe volt; Sztambul trónolt ottan, többé nem borongósan és határozatlanul, mint a regényíró álmodozásában, hanem határozott vonalakban, fényesen, a maga valóságában.

A maga valóságában, de mégis valami álomszerű kék ködbe merülve, látomásszerű csendben és fényben, Sztambul, a százados Sztambul volt ez, a milyennek a régi kalifák is látták, a milyennek Fényes Szolimán tervezte s főbb vonásaiban fel is építette, a meglevőknél szebb kupolákat emeltetve. Romot nem lehetett látni seholsem a reggeli levegőben csoportosuló minaretek és kupolák tömegében és mégis rajta volt az egész képen az időnek valami meghatározhatatlan nyoma; ellenére a távolságnak s a vakító fénynek, a régiség igen nagynak látszott. S a szem nem csalódott, szellem volt ez a még fennálló város, a múlt fenséges szelleme, a maga, karcsú s oly merész tornyaival, hogy az ember csodálkozhatott hosszú fenmaradásukon. A minaretek és mecsetek az évek folyamán valami szintelen fehérséget kaptak, mely már a semleges szürkesség felé hajlott; az árnyékukban meghúzódó ezer meg ezer faház meg okker és vöröses barna színű volt, mely árnyalatokat enyhítette azonban az a kékes szín, melyet a tenger állandó kigőzölgése okozott. S ez az óriási összesség visszatükröződött az öböl felületén.

A két nő, a szellemnek öltözött s a másik, kinek csak csipke volt a fején, gyorsan lépkedett, követve néger kíséretétől, alig méltatva egy-egy pillantásra ezt a csodás képet, mely előttük mindennapos volt. Romlott kövezetű úton haladtak a dombon, rácsozatuk mögött mumiákká változott régi és előkelő lakóházak között, s a kasszim-pasai lejtős temető mellett, melynek sötét fái közt hébe-hóba láthatóvá vált a szemben lévő mesészerű kép. A fecs-

kék, melyeknek a rácsos és elzárt ablakok alatt mindenütt voltak fészkeik, eszeveszetten énekeltek; a cyprusok kellemes gyanta-szagot terjesztettek s a halottak csontjaival megrakott öreg föld kellemes tavasz-illatot lehelt ki.

Nem találkoztak csakugyan senkivel sem rövid útjukon, csak egy vízhordóval, ki keleti ruházatában tömlőjét megtölteni jött az úton lévő és finom faragott arabeszkekkel diszitett igen régi márványkúthoz.

Egy erősen megvasalt ablakú háznál, egy pasa házá-nál, hol vörös és arany színbe öltözött s övében pisztolyt hordó bajuszos nagy török nyitotta ki előttük a kaput, a nélkül, hogy csak egy szót is szólt volna, ők, mint a kik már megszokták a járást, szintén szó nélkül a hárem lépcsője felé indultak.

Az első emeleten nagy fehér szobába értek, melynek ajtaja nyitva volt, s belőle fiatal nők beszéde és kacagása hallatszott ki. Multság okából épen francziául beszélgettek, kétségtelenül azért, mert toilette-ről volt szó. Azt kellett eldönteni, hogy egy rózsacsokor így szebb-e a derékon, vagy úgy?

— Mindegy az, mondá az egyik.

— Kif-kif, erősíté a másik, egy hunczut szemű, fehér arcú kis vörös, a kinek nevelőnője Algériában is járt.

Ez volt az unokanővérek szobája. Az egyik tizenhat, a másik huszonegy éves volt s nekik akarta legelőször megmutatni ő, a ki holnap már asszony lesz, a híres embertől kapott levelet. Két fehér lakk ágy állott a szobában a két leány számára s mindkettő fölött ott volt a falon a bársonytáblára arannyal himzett arabs vers a Koránból. A földön mindenféle ágynemű hevert, matraccok, kék és rózsaszínű satin-takarók a négy vendég számára, kik az esküvőre jöttek el. A fehér székeken (melyek kis csokros Pompadourselyemmel voltak bevonva) előkelő, Párisból csak az imént érkezett esküvői toilette-ek pompáztak frissen és tisztán. Ünnepe előtti rendetlenség, mintha sátoros cigányok laktak volna itten, de előkelő és gazdag sátoros cigányok. (Mint-hogy a mohammedán szabály tiltja, hogy a nők napnyugta után az utcára menjenek, az a kedves szokás fejlődött ki köztük, hogy az egyik nő némelykor a másikhoz megy lakni napokra, sőt hetekre, bármily okból, sőt minden ok

nélkül is, néha csupán látogatás kedvéért; ilyenkor aztán ilyen alvó helyiségeket rendeznek be.) Keleti fátyolok is heverték a földön, meg virágok és ékszerek. Az ablak vasrostélya és farácsozata rejtelmes képpé változtatta ezt a szerte heverő pompát, mely más asszonyok bámulatba ejtésére volt szánva, de a melyet bajszos embernek megpillantani joga nem volt. Az egyik sarokban két néger rabszolga nő ült ázsiai ruházatban, mintha otthon volna s a maga nótáit dudolgatta és kísérte halkan egy kis dobon. (A mi félénk demokrataink itt Nyugaton példát vehetnének a testvériségről ebben a jószívű országban, mely gyakorlatilag nem ismer sem kasztot, sem társadalmi megkülönböztetést, s a hol a legutolsó szolgálóval is úgy bánnak, mintha a család tagja volna.)

A menyasszony belépése csodálkozást és ámulatot keltett. Nem várták ma reggel. Vajjon mi hozhatta ide? A mint egész fekete öltözkéiben belépett, mennyire titokzatosnak és gyászosnak tűnt fel ezen fehér, rózsaszínű és halványkék selymek és mousseline-ok között! Miért is jött el vajjon ily váratlanul nyoszolyólányai közé?

Felemelte fekete fátylát, felfedte finom arcát, s kis szaggatott hangján ezt felelé francziául, — a mely nyelv határozottan otthonos volt Konstantinápoly háremeiben:

— Levelet kaptam, ezt akarom megmutatni nektek!

— Levelet, kitől?

— Találjátok ki!

— Fogadni mernék, hogy a drinápolyi nénikétől, a ki bejelenti, hogy gyémánt ékszer fog küldeni.

— Nem.

— Hát akkor az erivani nénikétől, a ki két angoramacskát küld nászajándékul.

— Attól sem... Valami idegentől... Egy... egy úrtól...

— Úrtól! Borzasztó... Úrtól! Hisz' ez szörnyűség!

S midőn, a hatással megelégedve, a levelet feléjük nyújtá, két vagy három szép szőke fej — igazi szőke és hamis szőke — odarohant egyszerre, hogy azonnal lássa az aláírást...

— André Lhéry!... Nem? Hát felelt!... Tőle való?... Lehetetlen...

Az egész kis társaság be volt avatva a regényíróhoz intézett levél titkába. A mai török nők közt oly összetartás uralkodik a szigorú hárem-renddel való elégedetlenség miatt, hogy soha sem árulják el egymást; akkor is, ha a tilalom megszegése súlyosabb lett volna, nem pedig oly ártatlan, mint ez esetben, ugyanilyen diszkréték és hallgatagok lettek volna.

Egymás köré gyültek, fej-fej mellett, Bonneau de Saint-Miron kisasszonynyal egyetemben s egyik a másik kezéből akarta kivenni a levelet. A harmadik mondatnál elnevelték magukat:

— Láttad? . . . Azt állítja, hogy nem vagy török! . . . Ez már nagyszerű! . . . Sőt olyan jól tudja, hogy egészen bizonyos is benne!

— De hiszen annál nagyobb a siker, kedvesem, — mondá Zejneb, az idősebb, — ez csak azt bizonyítja, hogy szellemességed, stílusod finomsága . . .

— Hát ez is siker? — kérde a vöröshajú kis fitos, a kinek arczocskája mindig tréfásan csúfolódni látszott, — ez? . . . Hogy ha sikernek nevezed, hogy perai-nak tart, nohát akkor nem kérek ebből a sikerből!

Hallani kellett, hogy hogyan mondta ezt a szót: *perai* (Pera Konstantinápoly egyik városrésze). Már csak a kiejtés módjából is érezni lehetett az oszmanlik igaz lányának megvetését a levantei (örmény, görög és zsidó) férfiakkal és nőkkel szemben, kiknek a perai a mintaképe.*)

— Ez a szegény Lhéry nagyon hátramaradt, — mondá Kerimé, a fiatal meghívottak egyike. Bizonyára azt képzei, hogy a török nő ma is olyan, mint a milyen az 1830-iki regényekben volt: nargilé, édességek, diván egész nap.

— Vagy hogy egyszerűen olyan, a milyen az ő fiatalságában volt, — mondá a vöröshajú kis fitos. Mert nem valami fiatal legény lehet már ez a te költőd, hallod!

Hát ez bizony igaz volt, kétségtől, André Lhéry nem lehetett nagyon fiatal. Ez a tény most fordult meg

---

*) Bár a peraiak nagy tömegére nézve az oszmanlik véleményén vagyok, meg kell jegyeznem, hogy találkoztam néhány kellemes kivétellel is, tiszteletreméltó és kiváló férfiakkal s oly nőkkel, kiket finomaknak találtak volna a világ bármelyik országában.

(A szerző jegyzete.)

először az ő kis ismeretlen szerelmesének fejében, a ki soha sem gondolt még erre. A tény bizony kiábrándító volt, megzavarta álmát s szomorúságba burkolta a belőle üzött kultuszt . . .

Ha nevetgéltek és csúfolódtak is, azért szerették őket mind a kik itt voltak, ezt a távoli és majdnem személytelen férfit; szerették, mert szeretettel írt az ő Törökországukról, tisztelettel Iszlámukról. A tőle eredő és nekik írt levél esemény volt klastromszerű életükben, melyben a házasság lesújtó nagy katasztrófájáig nem történik semmi. Ujból elolvasták a levelet fenhangon. Mindegyik meg akarta érinteni ezt a négyszegletű papirost, melyet az ő kéze is érintett. Azután meg, minthogy valamennyien értettek a graphológiához, megpróbáltak behatolni keze írása rejtelseibe.

Ekkor azonban bejött a mama, a két nővér édes anyja s hamar, más tárgyra fordítván a beszélgetést, elrejtették titokban a levelet. Nem mintha olyan szigorú lett volna ez a csendes arcú mama, hanem azért bizonyára mégis megszidta volna őket s első sorban nem tudta volna megérteni a dolgot; ő más nemzedék szülötte volt, keveset beszélt francziául s csak Alexandre Dumas père-t olvasta. Közte és leányai közt valóságos örvény tátongott, legalább két század, annyira hamar fejlődik minden Törökországban mai napság. Testileg sem hasonlított rájuk, szép szemei kissé naiv békét mutattak, mely nem volt meg André Lhéry bámulóinak tekintetében. Ő ugyanis beérte földi szerepében annyival, hogy jó anya és hibátlan feleség legyen s többet nem akart elérni. Különben pedig európai módra nem tudott jól öltözködni s rosszúl állottak rajta a nagyon diszes ruhák, míg leányai ezzel szemben előkelők és finomak tudtak lenni nagyon egyszerű szövetekben is.

Most a család franczia nevelőnője lépett be, — olyanféle, mint Bonneau kisasszony, csakhogy fiatalabb és különösebb. S minthogy a szoba most már nagyon is megtelt ennyi néppel, a székre dobott ruhákkal s a földön heverő matraczokkal, átmentek egy szomszédos «modern stílú» szobába. a hárem szalonjába.

Belépett ekkor kopogás nélkül a mindig nyitva álló ajtón egy kövér, pápaszemes német hölgy, nagytollú kalap-

ban, kezén vezetve Fahr-el-Nisszá-t, a legfiatalabb vendéget. Ekkor a fiatal leányok németül kezdtek beszélni ép oly könnyűséggel, mint a hogy előbb francziául beszéltek. Ez a kövér hölgy a zenetanárnő volt, igen tehetséges nő. Fahr-el-Nisszával, a ki úgy játszott már, mint egy művésznő, épen Bach fugáit ismételték két zongorán s mind a kettő egész odaadással játszott.

Németül beszéltek, de ép úgy beszélhettek volna olaszul vagy angolul, mert ezek a kis török nők Dantét, Byront vagy Shakespearet eredetiben olvasták. Műveltebbek lévén mint minálunk a megfelelő társadalmi osztály átlaga, bizonyára a szigorú elzárás s a hosszú magányos esték következtében, valósággal falták a régi classikusokat épen úgy, mint a modern, különczködő írókat; zenében Gluckért épúgy lelkesedtek, mint Césár Franckért vagy Wagnerért s ki tudták betűzni még Vincent D'Indy zeneszövegeit is. Talán hasznát látták ebben őseik hosszú nyugalmanak és értelmi szunnyadásának is; az ő agyukban, mely új, vagy sokáig pihent anyagból állott, gyönyörűen sarjadt minden, úgy mint a szűz talajon az ártalmas és buja fűvek meg a mérges, de szép virágok.

A háremlik szalonja ezen a reggelen mindjobban megtelt; most a két néger nő jött be a kis dobbal. Utánuk egy öreg hölgy érkezett, a ki előtt tiszteletből felállottak mindannyian: a nagymama. Ekkor azután törökül beszélgettek, mert ő nem beszélte a nyugati nyelveket, — mit is törődött ő André Lhéryvel! Régi divatú, ezüsttel hímzett ruha volt rajta s ősz haját czirkassziai fátyol borítá. Közte és unokái között az egymást meg nem értés mélysége áthidalhatatlanul tátongott s ebédnél nem egyszer szörnyűködtek unokái azon, hogy a rizst újjával ette, ősei szokása szerint. De azért mégis előkelő úri nő volt, tetőtől talpig úri nő, a kit valamennyien tiszteltek.

Törökül beszéltek tehát a nagymama iránti tiszteletből s a hangok moraja azonnal harmonikusabb lett, és bájos, mint a zene.

Ekkor egy karcsú és fürge nő jött be, a ki, minthogy az utcáról jött, egészen fekete szellemhez hasonlított. Alimé Hanum volt ez, philosophia-tanárnő a szultán Ő Felsége által alapított leány-lyceumban; ez rendesen háromszor

hetenként jött, hogy Meleket arabs és perzsa irodalomra tanítsa. Természetes, hogy ma, az esküvő előtti napon nincs tanítás, mert mindenki csak az esküvőre gondol. De mikor felemelte a fejét kámzsaként eltakaró fátyolt s megmutatta szép és komoly arcát, a társalgás Irán régi költőire terelődött s Melek, komolylyá válva, elszavalt egy részletet Szadi «Rózsák országa»-ból.

Semmi odaliszk, semmi nargilé, semmi édesség itt, egy pasa háremében, mely a nagyanyából, anyából, lányokból, unokanővérekből s a nevelőnőkből állott.

Különben, talán két-három kivétellel, minden konstantinápolyi hárem ehhez hasonlít. A hárem napjainkban nem jelent egyebet, mint a család nő tagjait; a család, nem tekintve az elzárást, az utcza sűrű fátyolt s annak a kizárt voltát, hogy a nő egy szót is váltson oly férfival, a ki sem apja, sem ura, sem testvére, vagy néha elnézéskepen unokabátyja vagy unokaöccse. Kivel gyermekkorában együtt játszott, épen olyan, mint a mi családunk s tagjainak ugyanolyan nevelésben van részük.

Ismét francia beszédbe fogtak s a toilette-eket tárgyalták, midőn odakinn egy férfihang szólalt meg, oly tisztán, mintha az égből jönne: a közeli mecset imam-ja hitta a déli imára a híveket a minaret tornyáról.

Ekkor a kis menyasszony, eszébe jutván, hogy nagyanyja délkor ebédel, mint Hamupipőke, kiszökött Bonneau kisasszonynyal, a ki még jobban megrémült arra a gondolatra, hogy meg találják várakoztatni az öreg asszonyt.

PIERRE LOTI után, *franciából*

KÖNIG GYÖRGY.

BÚCSÚ.*)

Leszállt az alkony... szürkületbe
Von mindent tompa félhomály,
A parttól távolodva egyre,
Hajónk mind mélyebb vízre száll.
Arczczal mindenki arra fordul,
A hol a parti őrtoronybul
Röppenve kél egy fénysugár;
Nem mint a mozlim: napkeletre,
Nyugatra, mint a fészket vesztve
Árván bolyongó rab-madár!

Köztük van Véghy is, ki lelkén
Urrá engedte a daczot,
Karját, keresztbe fonva mellén,
Agya ilyesmit forgatott:
«A kép, mely itt elénkbe tárul:
Alkonyba' válni meg hazánktul,
Ah! oly bús és oly megható!
Harold búcsúja jut eszembe':
Isten-hozzádot zengni versbe',
Hajh! csak ne volna untató!

«Igaz, hogy apród nincs mellettem,
De hát segít az «önbeszéd»!
S ha egypár rimre rimet leltem,
Ez egymagamtól épp elég!

Mutatvány a Nádasdy díjat nyert *Bazsalikom* című verses elbeszélésből. — Mikor a «Carpathia» tele kivándorlókkal, elindul Fiuméből Amerikába.

Kezdjük tehát: Jó éjszakát hon!
 Fogadd áldásom és nem átkom,
 Ámbár oly mindegy ez neked!...
 Hozzá vagy szokva, s meg se érzed,
 Hogy kikkel telve e földézet,
 Az mind... mind hűtlen gyermeked!

«Jó éjszakát! A nyájas partok
 Immár alighogy látszanak,
 Mint rég nem látott ember-arczok
 Emlékén — bágyadt szín s alak.
 Hajónk suhan, mint vízi sellő,
 Nem ér utól a parti szellő,
 Legfőljebb gyöngé neszét okoz...
 Sohaj talán? Nem? mért is szállna
 Száműzött gyermekid nyomába
 Sohaj? ... Házám! csak álmodozz'!

Jó éjszakát!... Lásd nem sajnállak,
 S hiszem, hogy engem sem siratsz!
 Lehet, hogy egykor újra látlak,
 S fiadnak ismét elfogadsz.
 Avagy, hogy vissza'mégse térek
 — És így velem pár csöppnyi véred
 ! Mégis csak végkép elveszend...
 Mi az?!... Ki annyi veszteséget
 Kiállt már, mint te, azt nem éget
 Uj seb!... Aludni int a csend!

«Jó éjszakát!... Kik itt maradnak
 Hidd el, nem jobbak, mint magam!
 Nem vettem el, mit mások adnak,
 ... Tied volt tettem és szavam!
 Lélekkel, szívvel, öntudattal,
 S — tán ez hibám volt: — büszke daczczal

Akartam lenni gyermeked!...
 S te mégis könnyen elbocsátasz,
 Nem is marasztalsz, meg se áldasz,
 Jó éjt!... Hol van még reggeled?

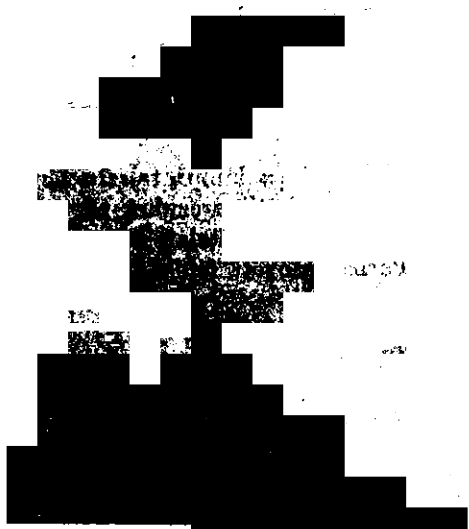
«Jó éjszakát!... Rossz tündér játszik
 Izetlen tréfát tán velem?
 A lelkem megrendülni látszik,
 Vagy én ezt így csak képzelem?...
 Könnyüm a belső láz föliszsa!
 Kit hagytam itt? s ki vár majd vissza?
 Legföljebb tán vén jó dadám...
 Ne érzelegjünk! Búcsúzzunk csak!
 Kitől itt százan, ezren futnak —
 Jó éjt hát hűtelen hazám!

«Jó éjszakát!... A part már távol,
 S szívemhez Isten oly közel!
 Köd libben, mint egy könnyü fátyol,
 Felejtő éjjel! óh jövel!
 Ködön túl s túl az esthomályon,
 Nehány sírhalmon s egy kis házon
 Búcsúzó lelkem megpihen...
 Sirok? Nem! félre gyáva könnyyel,
 S elő a néma, zord közönnyel —
 Jó éjt hazám! s te csitt szívem!...»

Magában Véghy így. — Körülte
 Már régen mély, nagy csönd honolt,
 A lelkeket meg bánat ülte,
 Beszélt e csönd, bár néma volt!
 Ezer tekintet egy kis pontra
 Meredt: az elfogyó partokra,
 Ott, ott! még látszik egy vonal!...
 S ezer szív dobbant egy ütemre,
 Szorongva, félve s összerengve
 Röppent föl száz halk, bús sohaj.

A víz sötét lett, fönt az égen
Nem gyúlt ki csillag reszketőn.
Pár lámpa ég csak a fődélen.
S a part küld fényt még elveszőn.
Még egyet villan, s aztán vége!...
Sötét szárnyán a zordon éjbe
A nagy hajó előre tart...
S most, mintegy tündér-intelemre,
Fölhangzik fájón, búsan zengve
Az «Isten áldd meg a magyart!» ...

ERDÉLYI ZOLTÁN.

ÚTON.

Nagy útra keltem egyszer régen ;
A vagon egy zugában ott
Hallgattam, a mint a halk éjen
Az éles fütty végig-futott.

Élveztem azt a mély nyugalmat,
Azon félálom szenderét,
A melybe észrevétlen ringat
A dübörgő aczélkerék.

S jámbor közönnyel, szemlelőnyva,
A mint ott ültem, fel se' tűnt
Hogy egy ifjú lány és az anyja
Egész úton mellettem ült.

Halkan susogtak, alig hallám ;
Úgy hangzott, mint félénk zsivaj,
A mit az ember bokrok alján
Apró madárfészkekbe' hall.

Gyöngéden egymáshoz simúltak.
Lehajtva a két kis fejet,
Mint két kis vízcsepp összeolvad,
Ha szélők már érintkezett.

Majd, míg a lámpa tejszín fénye
Szelíden hullt arcukra rá,
Szivőknek gondtalan kedélye
Párnát szövött fejök alá.

A kedves gyermek ott nyugtatta
Ülésem karján kis kezét,
A mely opálként ragyogtatta
Egy felhős nap bágyadt tűzét.

Kis kéz! Alig tizenhat éves,
Árnyat vet rá a kezelő,
Finom hálót havára kékes
Fonálból egy erecske sző.

Oly lágyan, álmatag pihent ott;
Ma sem tudom: csak álmodá
Tekintetem, hogy oly kecses volt,
Vagy véletlen tévedt reá?

De akaratlan rátekinték,
Egészen öntudatlanul;
Az ember azt hinné, a szépség
Már úgyis vonz, láttatlanul!

Oh boldog vándor! — így merengtem, —
Ösvényt kinek e kéz mutat,
S ez álom bússá tette lelkem;
S a búból mindig vágy fakad!

A völgy futott ezalatt hátra
A tüzes vaskerek nyomán,
Körül a hegység kétes árnya
Hullámozott, mint az óceán.

Oh első együttlét varázsa!
Midőn a szív, bármily okos,
Az ég egy kis kék feltjét látva
Egész mennyboltról álmodoz'!

Egy gyermek alszik, ismeretlen,
Keze félig látszik csupán.
S ez is már vágyra gyujtja lelkem
Végtelen boldogság után!

S ma is felőle álmodik még,
E csöpp való nyomán, szívem;
S álmom arról, mi rejtve van: szép,
S a lehetőről: végtelen!

Azt álmodom: ily kis kéz szinte,
— Ilyen bizalmas, ily szelíd, —
Nem is lehet, csak hű s őszinte,
Mely minden jóba' csak segít!

Boldog, kit vándorútja közbe'
E finom kis kéz fon körül;
Örökre gyöngéd! Bölcs örökre!...
«Vitry! öt percz!» Hangzik kívül.

S ez éles hangra, ott a pályán,
Az angyalpár felócsudott,
Egyet lebbentett könnyű szárnyán
S eltűnt; magam maradtam ott:

Kit más követett voln', e szívet
Játszva ragadták tőlem el! —
Egy utazás! Ilyen az élet
Annak, ki csak álmodni mer!

SULLY PRUDHOMME után, francziából

THALY LORÁNT.

MISTRAL.*)

A múlt század második felében a francia irodalom zöme, különösen elbeszélő műfajaiban, a szorosabb értelemben *párisi*-nak mondható irodalom befolyását, elhatalmasodását mutatja. Eltűnedeznek a vidéki élet kedves, idylli jelenetei; Páris szolgáztatja a művészi megfigyelés anyagát, szociális háttere nyomorúságaival, az előkelő világ könnyű erkölcsével. A nagyvárosi élet hullámaiban boldogulásért küzdő, különféle, néha a legszemérmetlenebb eszközökkel olykor czélt érő, másszor a küzdelembe beleszakadó, testileg és erkölcsileg elaljasodó egyén lesz czélpontja a művészi érdeklődésnek. Sőt ha túlsap is Páris szűk körén a megfigyelés, ott is leginkább az élet oly jelenségeihez fordul előszeretettel, melyek a párisiakkal egyneműek: gyári élet, szerelem elfajulása, családi élet bomladozása.

A tárgyon kívül van még valami, a mi ez irodalomnak a «párisi», vagy itt már általánosabban szólva «nagyvárosi» jelleget adja. S ez az író álláspontja tárgyával szemben. Kíváncsi, de a mellett rokonszenvre nem lobbanó *közönyös* szemléletre sehol annyira nem fejlődhetik ki a hajlandóság, mint modern nagy városokban. Emeljük törvényerőre a közönyös szemléletet, tegyük meg, a nagyvárosi életben kifejlett hajlamainkat követve, művészi elvnek, s nevezzük objectivitasnak, vagy impersonalitásnak: benne vagyunk a naturalismusban. A megfigyelésnek e szándékos közönye akkor érezhető legkirívóbban, ha a vidéki élet egyszerű alakjaira és együgyű, jámbor mechanismusára vonatkozik: ott, noha közöny akar lenni, a gúny, a kicsinylés benyomását teszi. E felfogásnak tökéletes ellentétét mutatja a múlt század ötvenes éveiben nekilendült új provençal-irodalom.

---

*) *Frédéric Mistral: Mes origines. Mémoires et Récits de — (Traduction du provençal). Librairie Plon-Bibliothèque des Annales Polit. et Litt. Paris 1906. — 8°, 367 l.*

Míg a nagy francia irodalom kevés kivétellel hovatovább a szűkebb párisival azonosodott, sőt lyrában is diskkrétül takargatta a költői egyéniséget: Provence mezőin újra megzendült a dal. Az egykori provençal-irodalom, mely a középkor leáldoztával a népköltészet alsó rétegeibe hanyatlott vissza, vagy felszínen maradva, csak tengett, most újból fölemelkedett, s a népköltészet kristály folyásából bukkanva fel, üdesége, bája ellenállhatatlan erővel hatott. Feltárult a mező, megjelent rajta a földmíves, egyszerű nép, becsületes munkájával, egészséges lelkével, mely tele van az ősi költészet legtökéletesebb hagyományaival. Jöttek a költők, jött Mistral, a legnagyobb, s rokonérzelmét el nem titkoló, ihletett lélekkel hajolt a néphez, hogy megénekelje őt.

Művei legtöbbször mindjárt megjelenésök után, vagy azzal egyidejűleg, francia fordításban is megjelentek, s ezáltal mintegy beléptek a nagy francia irodalom közösségébe; annak általános irányát meg nem változtatták ugyan, de van kiváló francia író, kire hatásuk félreismerhetetlen: gondoljunk a Mistrallal különben is sok tekintetben rokon költői lélekre, Daudet-ra.

Mistral most megírta — nem «önéletrajzát», nem «emlékiratait», hanem, mint könyve címében látható: emlékeit. Mert e könyvnek főszereplője nem ő, hanem az, a kit egész költészete mintegy fölmagasztal: a provençal nép, úgy, a mint az ő egyéni élete emlékeiből ismeri.

Életére vonatkozó adatot nem sokat közöl. Hogy Maillane-ban (Bouches-du-Rhône) született 1830-ban, földmíves, egyszerű családból; hogy gyermekkorában élt-halt a virágért, a szabad életért, mi miatt egyszer-másszor iskolakerülésre is vetemedett; hogy részben e miatt vitték el hazulról először, egy közeli elhagyott zárdában alapított magán nevelő intézetbe, a hol a lecke elvégeztével kedvére kifutkározhatta magát a hegyek közt; hogy e kérész életű zug-intézet feloszlása után Avignonba vitték tanulni, hol beleszeretett és pedig a templomban, az első, gyónás alkalmával, egy mellette álló kis iskolás lányba (Praxède), kit később kolostorba vittek, kit Mistral azóta sem láthatott többé, de kinek kedves ártatlan szerelmére, kis fehér templomi ruhájára, galagonya-koszorújára most is elérzékenyedve emlékszik vissza; hogy Avignontól egy ízben még a nyári szünet beállta előtt, honvágytól hajtva, hazavándorolt, de persze visszavitték; hogy a jogot (miután Nîmesben letette a baccalaureatusi vizsgát)

Aix-ben *) végezte; hogy ez időben újabb szerelmi kalandja volt, mely igen fonákul ütött ki, mert nem azt szerette meg, a ki tetszeni akart neki, hanem annak barátnőjét (a másik apácza lett s nemsokára meghalt); hogy azután hazamenvén, atyjának (ki élete vége felé megvakult) segített a gazdálkodásban, majd annak 1855-ben bekövetkezett halála s a családi vagyonnak nyomban következő felosztása után, édesanyjával együtt hogyan költözött ki a felejthetetlen emlékü szülői házból: — mindez csak mintegy fordulópontjait adja meg az elbeszélésnek. Köréjük csoportosítja a provençal népszokások, eredeti népi alakok ismertetését, mely sokszor maga is külön kis elbeszéléssé kerekedik ki (s ezért van a könyv címében a «récits» — elbeszélések — szó is). Saját irodalmi sikereit is szinte csak azért mondja el, hogy ezek kapcsán előadhassa a provençal-irodalom felujhodásának nevezetes történetét, egyik-másik író társat is kitűnően jellemezvén.

Itt elsősorban az irodalomtörténetet érdeklő följegyzéseiből szemeljük ki a legfontosabbakat.

Mistral avignoni kis diák korában olvasta Jasmin gascon tájszólásban írt verseit. Föllelkedettség s provençal nyelven írt magasztaló verset a mesterhez, a ki azonban nem méltatta feleltre. Egyik tanára a klasszikus költők magyarázása közben többször, szívesen idézett provençal költeményeket, melyek szerinte Vergilius legszebb helyeivel kiállják a versenyt. Efféle figyelmeztetések csak megerősítették szülőföldjéhez és anyanyelvéhez való ragaszkodásában. De sokkal nevezetesebb, elhatározó befolyással volt rá egyik fiatal tanára, Roumanille, a későbbi híres provençal író, a ki már ekkor irogatott. Egy vasárnapi templomozás alkalmával, míg társai javában énekeltek, Mistral nagy titokban irogatta énekeskönyvébe egy zsoltár provençal fordítását; Roumanille rajta kapta s itt kezdődik kettejük közt az a szoros baráti viszony (a tizenkét évnyi korkülönbség mellett is), melynek a modern provençal irodalom ügye oly sokat köszönhet. Tervezgettek, dolgoztak. Mert volt ugyan provençal nyelvű irodalom, de mintha a szerzők magok is csak alacsonyabb eszmék s groteszk történetek, népszerű anekdoták közlésére tartották volna alkalmasnak. Meg kellett tehát mutatni, hogy ez a nyelv nemesebb rendeltetésre is kiképezhető, s e végből vissza kellett menni ős forrásá-

*) Aix-en-Provence.

hoz, a néphez, melynek ajkán idegen hatástól menten s eredeti gazdagságban él. Nagy nehézséget okozott a helyesírás kérdése is. Egységes provençal helyesírás nem volt; változott vidékek szerint is (némi tájszólási eltérések), de meg főképp azon önkénynél fogva, mely a provençal nyelvet a franczia helyesírás nyúgábe akarta szorítani. Ők, a régi provençal helyesírást tanulmányozva, annak szellemében állapították meg az újnak szabályait, s egyúttal lehető híven a kiejtéshez szabták (elhagyták a többes számi s-et, a participium t-jét, a főnévi igenév r-jét stb.) Hihetetlen erőlködésbe, több mint húsz évi tollharczba került, míg ez az egységes helyesírás általánosan elfogadtatott.

Az avignoni intézetbe, melyben Roumanille tanított, s Mistral tanult, nemsokára belépett a későbbi jeles provençal költő, Mathieu, kinek diákkori csinyjeiről, szerelmi kalandjairól, melyek színterére a háztetőkön szokott volt odalopózni, érdekes dolgokat beszél el Mistral. Később Aixben is összekerültek ketten, s Mathieu ott is folytatta szerelmi kalandjait. Roumanille Avignonban maradt s lapjában egyre-másra közölte verseit, elbeszéléseit s más provençal költőkéit is. Az ott összegyűlt anyagból adtak ki 1852-ben egy provençal anthológiát.

Mikor Mistral a jogot elvégezvén, hazament, már akkor világosan állott előtte hivatása: fölélesztetni népében a faji tudatot, mit az iskolai nevelés meghamisított; természetes jogaiba visszaiktatni, s a költészet méltóságára emelni a nyelvet, mely ellen irtó hadjáratot viselt az iskola. Ilyen elhatározással, s költői ihlete első nagyszerű fellobbanásával zendítette meg, szülőföldje mezőin sétálgatva, *Mirèio* első énekét. Érdekes, hogy e költeményéhez nem volt előre megállapított, részletes terve. A címül is szolgáló leánynév pedig nem valami élő keresztnév: Mistral nagyanyja mondotta, ha valamelyik leányát dédelgető névvel akarta dicsérni: «valóságos Mirèio, a szép Mirèio!» De, hogy ki ez a Mirèio, azt nem lehetett megtudni tőle. Alighanem valami mesebeli alak, kinek csak szép hangzású neve maradt emlékezetben.

A provençal anthologia szerzői azóta állandó levelezésben voltak egymással, s e levelezés közben született meg egy provençal költői congresszus eszméje. Arlesban tartották meg 1852 aug. 29-én (A jelenvoltak arczképét közli az *Illustration* 1852. szept. 18-iki száma). Ennek sikerültén felbuzdulva, a jövő évben (aug. 21.) újból összejöttek, Aixbèn, sokkal számosabban; nagy közönség

előtt rendeztek fényes irodalmi ünnepélyt, énekkel, felolvasásokkal, költeményeik bemutatásával. Mistral is felolvasta egy költeményét. A közönség közt ott volt többek közt az akkor Aixben diákoskodó Zola.

Mistral, a ki szülőfalujában, Maillaneban tartózkodott, sűrűn érintkezett azon a vidéken lakó költőtársaival. Ez a kis «avignoni csoport» (Roumanille, Aubanel, Mathieu, Giéra, Brunet, Crousillat, Tavan) többször tartott összejöveleteket hol Avignonban, hol egy-egy falusi korcsmában, de legtöbbször s legszivesebben a Giéra-család Font-Ségugnei kastélyában (Gadagne falu közelében). Ott volt többek közt 1854 május 21-én az a nevezetes összejövetelük, melyen, szokás szerint az ő közös nagy céljokról, az új provençal nyelv és irodalom diadalra juttatásának eszközeiről beszélgetvén, fölvtették a *félibre* *) nevet, mely azóta új provençal költővel egyértelmű. A *trobadour*, *trouvère* elnevezés nem volt alkalmas (régiségénél fogva), hogy az irodalmi felújodás költőit jelölje. Mistral ajánlatára fogadták el a *félibre* elnevezést, ki azt egy szülőfalujában sokat hallott népkölteményből vette, mely Szent Anzelm égbemeneteléről szól. Szent Anzelm tanúja a boldogságos szűz és Jézus közt meginduló párbeszédnek; Mária elősorolja hét fájdalmát, melyek közül a negyediket akkor szenvedte, mikor három nap, három éjjel nem találta meg szent fiát, mert a templomban volt s vitatkozott a *törvénytudókkal*: a Törvény hét *félibre*jével. A mint Mistral az elbeszélésben ideért, társai fölugráltak s örömmel kiabálták: «Hisz azok mi vagyunk! Mi vagyunk a Törvény hét *félibre*je!» mert csakugyan heten voltak, s ők voltak a provençal törvény (nyelv- és irodalmi törvény) magyarázóí, bajnokai. Ebben tehát megállapodtak: ők a törvény *félibre*jei, de ki csinálja a Törvényt? «Én, szólt Mistral, s esküszöm, hogy ha húsz esztendőt kell is rászánnom életemből, meg fogom mutatni, hogy nyelv a mi nyelvünk is, s megszerkesztem annak törvénczikkeit!» Meg is csinálta s hosszú, fáradságos munka eredményeként 1879—1886-ig megjelent a *Trésor dou félibrige*, a provençal nyelv nagy szótára. Valakinek eszébe jutott a társaságban az is, hogy ma, május 21-én van szent Estello napja; *estello* csillagot jelent; s ők üdvözölték a csillagot, mely az új provençal irodalom bölcsőjére ragyogott.

Ugyanez az összejövetel határozta el egy provençal *Alma-*

*) E szó ethymológiája ismeretlen.

nach évről-évre leendő kiadását. Az első még abban az évben megjelent, de már 1855-re czímezve, s csakhamar meghódította a provençal közönséget. Míg az első évben csak 500 példányt nyomtak, a következő években a szükséglet folyton növekedett, míg végre 15—20 év óta állandóan 10,000 példány körül ingadozik.

Ez a *Provençal Almanach* nemcsak az új provençalirodalom közlönye, hanem rendkívül értékes kincsesháza a provençal népköltészetnek, néphagyományoknak is.

Még egy pár szót *Mirèi*ről. 1856-ban meglátogatta Mistralt egy párisi, másodrendű költő, Dumas Adolf (nem Sándor!), ki ministeri megbízásból járt ott, népkölteményeket gyűjteni. Mistral felolvas neki egy részt készülőfélben levő nagy költeményéből; Dumas elragadtatással hallgatja, s fölveti az eszmét, hogy ezt meg kell ismertetni Párisban is. Mikor a költemény teljesen elkészült, felment Mistral Párisba, meglátogatta Dumast is, a ki felolvastatta vele költeményét. Másnap már (1856. aug. 26.) cikket írt a *Gazette de France*-ba; ismertette Mistralt s még kéziratban levő költeményét, melyről a legnagyobb magasztalással szól. Elvitte a fiatal költőt Lamartinehoz is. Mistral ezután hazasietett Avignonba, kinyomatta *Mirèi*t s első példányát Lamartinenak küldte, a ki a *Cours Familier de Littérature*-ben róla is megemlékezik, méltatja a költeményt s dicsőíti szerzőjét (a negyvenedik *Entretien*-ben).

Míg így a provençal földműves fia egyszerre híres emberré lett a nagy francia fővárosban, s megnyerte a legkiválóbbak elismerését, otthon is történt valami emlékezetre méltó dolog. Édesanyjának is adott egy példányt. Este kérdezi tőle véleményét a műről. «Csodálatos dolog történt velem, mikor könyvedet kinyitottam, szólt az özvegy; fény villant rám, mint valami csillag; szemem káprázott bele s kénytelen voltam elhalasztani az olvasást.»

«Bármit gondoljanak e felől, — teszi hozzá Mistral — én mindig erősen hittem, hogy a szent életű jó asszonynak ez a látomása valóban szent Estello kegyének jele volt, azé a csillagé, mely a *Félibrige* megalapításakor tündökölt.»

Mistral könyvének ez irodalomtörténeti adatok közlése csak kisebb részét teszi. Bő helyet juttat bizonyos népszokások leírásának (karácsonykor, helyi szentek ünnepén, zarándoklásokon; a régi módi aratás, a terminus technikussal együtt); helyt ad a nép babonáinak, boszorkányhistóriáknak, hazajárólelkekről szóló

mende-mondáknak; közöl a nép ajkáról ellesett legendákat, meséket, mondákat. Bemutat egy-egy érdekes népi alakot, s ezek közt is a legérdekesebbet, Bénoni bácsit, az ő nagybátyját. Ez a Bénoni bácsi nagy lomha ember volt. Az volt a bogara, hogy ő csak nemes leányt vesz el. Felkajtatott valahol egy hét gyermekes tönkre ment nemes embert, a ki legidősebb leányát hozzá is adta. Tréfái és ügyes flótajátéka miatt igen kedvelték; halálos ágyán is kezében volt a flóta s ha vizet-mit akart kérni, azzal adott jelt. Meghalt végre ő is, ki minden temetésen jelen volt. Koporsójába tették flótáját is. Másnap reggel a selyemszövőben egy leány azon esküdözött, hogy Bénoni bácsi éjjel felkelt a sírjából, flótáján valami ördögös farandolet játszott, a holtak mind felkeltek, koporsóikat összehordták, felgyujtották s a körül farandoloztak a jó Bénoni nótájára.

Szivesen szó emlékei közé egy-egy anekdotaszerű kis történetet is: Daudetnak némely ifjúkori tréfáit, s Mathieunek egy nevezetes kalandját. Ez beleszeretett egy bárónőbe, s erősen állította, hogy ő is megnyerte annak tetszését. Találkára indult, egy szöllőfuttató léczrácsosaton igyekezett feljutni: nyílik az ablak, kinyúl egy kedves kacsó — nem! a báró úr idétlen marka s pipahamut szór a feltörekvő szerelmes orrára. — Egy gyermek-kori álma is megérdemli, hogy fölemlítsük. Ez még iskolás gyermek korából való. A kis iskolakerülő elszőkik hazulról, viszontagságos, hosszú barangolás után egy elhagyott tanyához érkezik. Már beesteledett. Elalszik a tornácson. Czigányok járnak, a kik rablókalandjaikat beszélnek meg. A kis fiú felébred; a czigányok, hogy ne lássa, merre menekülnek, egy kiütött fenekű hordóba teszik. A gyerek megint elalszik; de nemsokára sajátos kapargálásra ébred fel. Itt a farkas! a gyerek kétségbeesik, de e kényszerhelyzetben végre is előveszi a jobbik esztét: addig-addig mesterkedik, míg az aknanyíláson behúzza a farkas farkát s görcsösen szorítja. Most meg a farkas ijed meg, kétségbeesett iramodással igyekszik szabadulni, de maga után húzza a hordót. A kis Mistral mikor reggel a szabad ég alatt felébred, már ismerős vidéken találja magát. Hazamegy, elmondja kalandját, de otthon mindenki csak álomnak tartja.

A dauphinéi nemes Mistral család czímere (melylyel a költő rokonsága valószínű) egy három levelű lóhere, ezzel a felírással: «Minden, vagy semmi!» A lóhere, a mint Mistral magyarázza, jelképe a helyben maradásnak, az át nem plántálhatásnak. Ha

van, kit e czímer méltán megillet, ha van költő, kinek a szülőföldhöz való ragaszkodás legállandóbb, leggyökeresebb jellemvonása: Mistral bizonyára az. S ő választott a czímerbeli jelszó utmutatása szerint: nem állt meg féluton, ő mindent elért, mindent, mit «nemzeti» költő valaha elérhet: látta az irodalmi megújulás első mozgólódásait, megérte annak teljes diadalát, megérte saját műveiben, a provençal irodalom örökké klasszikus emlékeiben. Most, hetvenhat éves korában, azzal a boldog öntudattal nézhet a jövőbe, hogy a provençal-irodalom, melynek az ő fellépése oly hatalmas lendületet adott, virágozni, fejlődni többé meg nem szűnhet.

h. j.

VOLTAIRE.*)

Az újabb francia Voltaire-irodalom gazdag kiváló termékekben. Nem tudom, ismertette-e nálunk valaki a legterjedelmesebb és legszakszerűbb művet e nemben, Crouslénak 1899-ben megjelent kétkötetes nagy monographiáját. Magyar fordításban közkézen forog Faguetnak régibb, genialis tanulmánya, mely egyoldalú és irányzatos, mert a szerzőnek nyílt bevallása szerint is visszahatás a Voltaire-bálványozás ellen: e bálványozás még mindig mennyire tart, erre bizonyítékul idézhetjük a német Poppernek 1905-ben megjelent könyvét. Hogy csak az összefoglaló jellegű munkáknál maradjunk, a Franciaországban létező két monographia-sorozatvállalat közül, a *Classiques populaires*-féle, mely első sorban a tanuló ifjúságnak szól, még 1895-ben adott, ugyancsak Faguet tollából egy Voltaire-könyvet, melyet e sorok írója a *Budapesti Szemlé*ben még azon évben ismertetett, s mely már Voltaire fényoldalainak kiemelésére fordít különösebb gondot. Viszont a Hachette-féle *Grands Écrivains* tavaly, 1906-ban tett közé hasonló munkát, mely a művelt nagyközönségnek szól és Voltairenek pompás fiatalkori arcképével van ellátva. (Latournak Ferneyben őrzött pastelje után.) A szerző, Lanson, szembe-tűnő rokonszenvenvel méltányolja hősét, a nélkül azonban, hogy — talán egyetlen egy pontot leszámítva — túllépne a tárgyilagosság határait és véd- vagy épen dicsőítő iratot írna. Műve a legelegánsabb, legélvezetesebb Voltaire-könyv, a Morleyé (1892) óta: épen oly alapos, mint a milyen szellemes. Bizonyos tekintetekben korszakalkotónak is mondható, mint látni fogjuk.

Voltaire életének változatos regényét, melynek színtere is folyton változik, rövidre fogva, de elég színesen és mozgalmasan tárja eléink e mű. Látjuk a párisi jezsuiták végzett növendékét

---

*) Gustave Lanson, *Voltaire*. Páris, Hachette, 1906. 8°. 224 l.

a mint a suhancz-évek könnyelmű kicsapongásainak él, úgy hogy atyja épen ezért apródul adja a németalföldi nagykövet mellé Hágába, hol egy kalandor honfitársnőjének leányába szeret bele s ettől elszakítva oly leveleket ír hozzá, úgymond Lanson, milyeket a Dorante-ok és Chérubinek irandottak majd.

(Szívesen vettünk volna némi ízeltőt e levelekből, melyeket a mama reklámul későbbben kinyomatott. Ezekhez hasonlíthatókat Voltaire sohasem írt többé; egyáltalán a szív szenvedélyének ily ifjúi, közvetlen megnyilatkozását sohasem hallatta. Jegyezzük meg azt is pótlólag, hogy e szerelmi epizódot 1846 tájt érdekes színdarabban dolgozták fel, mely csak 1901-ben látott napvilágot.)

Majd elkísérjük a már ismert nevű satira- s tragédia költőt, főurak mulató társát s mulattatóját, ki a születési aristocrazia visszaélésein időközben a Bastilleben elmélkedhetett, angliai száműzetésébe, honnan belsőleg erősen átalakulva tér vissza Párisba, hogy aztán újabb, önkéntes száműzetésbe lássa jónak menni, ezúttal a határszéli Cireybe, Du Châtelet marquis kastélyába. Itt a discret férj és az «isteni Émilie» társaságában sajátságos ménage à trois-ban él több mint tíz évig, pénzt kölcsönözve a ház urának s úrnőjének, a kastély egyes részeit saját ízlése szerint építtetve át, mindenek felett pedig physikai és metaphysikai tanulmányokkal foglalkozva a kaczer, «aristokratikusan szemérmetlen» és tudós marquise oldalán, ki kedveséből aztán barátnéjává, szellemi munkatársnőjévé változott.

Lanson könyvének legelevenebb lapjait e cirey-i időzés rajza teszi, mely épen nincs pikáns részek híján. Annál rövidebben végez szerző a berlini évekkal, e «nevetséges epizóddal», e «komikus és kinos történettel», melynél felettébb beéri azzal, hogy a további részletek végett Voltaire levelezésére meg Desnoiresterres munkájára utasítsa az érdeklődőket. (Meglephet bennünket, hogy nem utal Mangold idevonatkozó kutatásaira is.) Igaz, hogy úgy Németországba utaztában, mint főleg onnan visszajöttében úgy szólva nyomon követi Lanson hősét a térképen, minden nagyobb városban, de máskülönbén nincs kedve ez úgy is sokat tárgyalt és sok tekintetben kényes élményeket részletezőbben feszegetni. Mindazonáltal pompásan jellemzi a történetnek mindkét főszereplőjét, így Nagy Frigyeset is, kivált pedig nem mulasztja el a legfőbbbet, annak felfejtését, minő hatással volt a berlini tartózkodás az immár hatvanas éveibe lépni készülő Voltairere. Berlin volt —

úgymond — utolsó iskolája, honnan «a ferneyi hadjáratához felfegyverkezve és megedzve távozott, immár hatalmában levén azon érvek, melyek az egyházat aláássák, azon taktika, mely meghódítja a közönséget.»

A ferney-i élet már ismét a cireybelinek rajzával versenyző elevenen tárul elénk főúri fényűzésében, áldásos tevékenységében és szellemi munkásságában. 1760 óta, tehát 66-ik évétől fogva lakik Voltaire Fernexben, vagy mint ő a kiejtésnek megfelelően írja s ez alakjában teszi a szót világszerte ismertté: Ferneyben, unokahúgával, kinek a házvezetés mellett a nagybátyjával való veszekedésben és kibékülésben összegeződik tevékenysége, titkárával, irnokával, egy könyörületből tartott jezsuitával, ki sakkozó társa, és nevelt leányaival, kiknek egyike a nagy Corneille dédunokahúga. A tudomány és irodalom, a művészet és a születési aristokratia kitünőségei látogatják itt, azonkívül, hogy állandó levelezést folytat Katalin csáznővel és Nagy Friggyessel, kivel azóta kibékült. «Elvi színvallás és személyes sérelem számba megy, midőn Falkenstein gróf, a későbbi II. József nem méltóztatik letérni útjáról Ferney felé.» Hogy minő az itt folyó élet, megítélhetjük abból, hogy 1768-ban, midőn pedig Voltaire megszorítja a kiadásokat, évenként 40,000 livrere rugnak ezek, a minek mai értékben legalább is háromszorosa felel meg.

Ferney ura, azon kívül, hogy az ártatlanul üldözöttek fáradhatlan védőjeként szerez magának európai hírnevet, emberiesen gondoskodik jobbágyainak anyagi, sőt lelki szükségleteiről is. Templomot, selyemharisnya- és óragyárakat épít: emezek termékeinek elhelyezésében szenvedélyes buzgóságot fejt ki. Úgy hogy Voltaire aggnapjaiban, mint majd a Goethe Faustja, boldog megelégedéssel és nyugalommal tekinthetett volna szét az általa felvirágoztatott vidékeken. De az ő lelke kevésbé volt fogékony a derüs nyugalom iránt, neki örökös izgalmak kellettek. Ilyen volt temperamentuma, egész jelleme, melyet Lanson főleg épen a ferney-i élet elbeszélése kapcsán tüntet fel a maga proteusi bonyolultságaiban, ellentmondásaiban, nem rejtve el az árnyoldalakat sem. Mikor 1901-ben Faguet a francia Akademiában székfoglalóját tartotta, Emile Olivier, a második császárságnak, vagyis azon kornak államférfia, melyben Voltaire posthumus dicsősége újabban erős lobot vetett, üdvözlő beszédében, melylyel szokás szerint fogadta az új akademikust, élesen szemére hányta többi közt azt is, mily kiméletlen és szerinte igaz-

talan világításban tüntette fel Voltaire jellemét. Nem tudjuk, mit szólna Olivier a Lanson-féle képhez, de aligha lenne tőle feltétlenül elragadtatva, minthogy az sem minden ízében hízeglő.

Pedig Lanson a legtöbbször nagyon kiméletes. Bár ismételtén részletezi Voltairenek fényes vagyoni viszonyait, mégis a háttérben engedi maradni a tisztátlan börzespeculációk emberét, a főuraknak jó kamat és pártfogás fejében kölcsönözgető uzsorást, a krajczároskodó fukart, s ezekkel szemben kiemeli a nemes emberbarátot, ki önfeláldozásokra volt képes. Csak futtában és távolról czéloz botrányos viselkedéseire, melyek a közvélemény előtt úgy lealázták, míg részletesen terjeszkedik ki azon bátor cselekedeteire, melyek Európa szemében őt valósággal legendai polczra emelték. Megengedi, hogy ellenségeinek lábikráját folyton harapta-marta, ugatva üldöztén őket, de utal arra, hogy őt is folyton harapták-marták; és ha egy Rousseaunál megengedi, hogy Voltaire őt «ördögi módon tudta kínozni», viszont egy La Beaumellenél (v. ö. főleg 112. l.), egyszerűen nem vesz tudomást Taphanel könyvéről, mely tíz évvel ezelőtt oly megdöbbenően rántotta le a leplet Voltaire gonoszlelkű intrikáiról. Humorról rajzolja az izgalmak és reklám nélkül nem élhető Voltairét, környezetének phantasta zsarnokát, az örökké gyógyszerekkel töltöző képzelt beteget. Ha érinti a nála található «szenny és istentelenség egész enormitását», ez inkább csak árnyalásul szolgál a józanság és fenkölt érzelmek ragyogó megtestesülését ábrázoló képben. Elvégre ez utóbbinak is kell bennünket első sorban érdekelnie.

De Voltaire műveinek tárgyalása, főleg Voltairenek mint gondolkozónak elemzése az, a mi legbecsesebb e könyvben, melyet e részeiben két dolog tesz valósággal korszakalkotó jelentőségűvé.

Az egyik egy új programnak a felállítása, melyet az előszó következőleg fogalmaz meg: «Ha e szétszórt és sokoldalú munkásság termékeit olvassuk, azonnal beleveszünk mindenféle ellentmondások útvesztőjébe, melyek részben feloldódnak, mihelyt ügyelünk a szöveg keltének időpontjára, valamint arra, minő sajátos, viszonylagos és szabatos értelmet nyer minden egyes passus iratásának körülményeitől. Fontos megkülönböztetnünk, mi iratott a nagy közönség számára és mi magánlevelezés; mi huzamos elmélkedésből leszűrődött philosophia és mi csak szeszélyes ötlet; mi a társadalmi rendre vonatkozó általános nézet és mi csak egyéni érdeket szem előtt tartó alkalmi fogás . . .» Így aztán míg

Faguet a legtöbbször — bár nem mindig — az ellentmondások, a következtelenségek kimutatásában leli maliciózus kedvét, Lanson ezeknek megmagyarázására is törekszik és buzdít.

Bizonyára sajnálni lehet, hogy már a könyv terjedelmére, valamint olvasó közönségére való tekintettel Lanson nem valósíthatta meg tényleg egész mélységében, megfelelő arányokban ezt az egyedül helyes programot. De az, a mit nyújt, mindenestre haladás. Így Voltaire metaphysikai nézeteinek taglalásánál. Ha már Faguet is utalt arra, hogy Voltaire az akaratszabadság hívéből deterministává alakult át idővel, szerzünk a maga részéről nem éri be ennyivel, hanem ennek kapcsán viszont arra a tényre figyelmeztet, hogy az említett átalakulás igazában véve mégsem volt a nézeteknek megváltoztatása, hanem csak tovább fejlesztésük, «Voltairenek önmagával megegyezésre jutni merésze-lése» volt . . . Minthogy oly pontot érintettünk, mely a hit kérdéseivel szorosan kapcsolatos, legyen szabad közbevetőleg megjegyeznünk, mennyire sajnáljuk, hogy Lanson annyira megy az objektivitásban, hogy midőn Voltaire moralphilosophiai tanait fejtegeti, a maga részéről nem foglal állást, nem mond bírálatot arról, vajon maga is kivihetőnek tartja-e a vallás és erkölcs teljes szétválasztását, beéri-e teljesen az erény törvényeinek emberi, társadalmi s állami szentesítésével, úgy a mint Voltaire tervezte, kire e szerint visszavezethető bizonyos mérvben az egyház és állam mai szétkülönítése, mint a ő tanaiból levonható legmesszebbmenő következmény, de melynek levonásától, gyakorlati megvalósításától azonban nem bizonyos, vajon nem ő maga riadt volna-e legelsőbbben s leginkább vissza?

A másik fontos szempont, melynek különös hangsúlyozásában rejlik Lanson könyvének második legnagyobb érdeme, a IX. fejezetben található meg, mely e címet viseli: «A ferney-i philosophia» és a következő három részre oszlik: «Történelmi és vallási kritika. — A voltairei philosophia, morál és vallás. — Franciaország voltaire-i reformja.» «Gyakran ismételték, írja itt Lanson, hogy a Voltaire munkássága teljesen negatív: ez nagyon fölületes, nagyon téves felfogás. Bizonyára sok mindent bírált és rombolt le, ez kézzel fogható; de egyszersmind oly nézeteket keltett az elmékben, oly meggyőződéseket alakított ki, melyeknek teljesen pozitív értékük volt.» Hiszen ő a gyakorlati élet embere volt, ki nem politikai elméletekkel törődött a la Montesquieu, nem valamelyes eszményi társadalom tervezgetésével

foglalkozott à la Rousseau, hanem a mindennapi reális létben előforduló visszaessék, visszaélések és kiáltó igazságtalanságok megszüntetésén fáradozott, valósággal a közigazgatási és igazságszolgáltatási téren óhajtotta hazáját újjá szervezve látni. Lanson jegyzetben figyelmeztet rá, hogy az ide vonatkozó reformokkal foglalkozó lapjai egy nagyobb, önálló tanulmányból vannak resz-málva: tény is, hogy Voltaire reformterveinek ily teljes össze-állítást és ily beható megvilágítást egy Voltaire-monographia sem nyújtotta még.

A mi Voltairenél még jó részt csak pium desiderium volt, melynek egyhamar végrehajthatásában ő sem mert felette bizni, ma már rég megvalósult. A hivatalokat immár nem vásárolhatni pénzért, mint akkor még a bíróságot is lehetett. A törvény em-berei ma már nem bánnak oly könnyen a gályarabságra vagy éppen halálra ítélessel; a vallatásoknál nem használnak torturá-zást és az ítéletet nem alapítják oly bizonyosságra, melyet fél-és negyedbizonyosságok összeadásából nyerhetni. A jobbagyság s a földesúri kiváltságok megszűntek. Ma már a gazdagok is fizetnek adót és pedig jövedelmük arányában. Van polgári ház-aság. A felekezetek egyenjogúak. A közoktatás államosítása, sőt még a congregatióknak és kolostoroknak államosítása is bekö-vetkezett. De ha mindez ez idő szerint már megannyi «über-standener Wundpunkt», ez mit sem von le e reformok kez-deményezőjének, illetve legkitartóbban sürgetőjének érdemeiből; ellenkezőleg, még fokozza az érdemek nagyságát. — Különben nem szabad felednünk, hogy a Voltaire eszméi közt nem egy akad olyan, mely ma is csak óhajtás maradt és nem vesztette el actualis jellegét, még mindig nem orvosolt bajokról, sőt soha meg nem szűnhető rosszagról szólván. Így például, midőn az állandó hadseregnek kérdését próbálja megoldani, mint a mely az országokat anyagilag kimeríti (mit szólna a mai viszonyokhoz Voltaire !) s azonfelül a katonáskodást métiérszerűvé tevén, külső hódításokra szolgálhat ösztönzésül, bent az országban pedig a nép szabadságának veszélyeztetője lehet.

Lanson hangsúlyozza, hogy Voltaire conservativ szelleme és józansága a reformokat csak fokozatosan vélte s óhajtotta megvalósítandóknak. Különben nem húny szemet az azokban észlelhető utopistikus gyarlóságok és következtelenségek, főleg pedig a rendszertelenségek előtt. Egyáltalán nem hajlandó túl-becsülni Voltaireben a gondolkozót. Semmi esetre sem a politika

vagy mondjuk, nem a sociologia az a tér, hol legtöbbre tartja őt, habár e téren jobban méltányolja érdemeit mint a metaphysikában vagy physikában, hol csak oly diletтанst lát benne, ki ma már «nem számít». A gondolkozó Voltaire az ő meggyőződése szerint egészen másutt, a történetírásban érvényesül: e működését, melyet különben a sociologiaival igen elmésen hoz összeköttetésbe, magasztalja Lanson mindenekfelett, talán kissé felettébb is. Voltaire ide vágó egyes műveit, egész történelmi philosophiáját, műveltségtörténeti irányát behatóan tanulmányozza, annyira önállón, hogy például az *Essai sur les moeurs*nél saját szakszerű kutatásai alapján szól Voltaire forrásairól. Igaz, hogy nem hallgatja el teljesen Voltaire felfogásának és tudásának fogyatkozásait, de nemcsak az egykorú bírálókkal szemben védi, kik tudósabbak voltak legfőlebb, de távolról sem a fenkölt, általános szempontok genialitásában vele versenyzők; hanem még a középkor történéskének is pártjára kel a XIX. századbeli romantikus és katolikus irányzatával szemben, mely a középkort túl eszményítette. Míg a történetíró Bossuet-t ismételtelen kicsinyelni hajlandó szerzőnk, hősét annál magasabb piedestálra kívánja emelni. «Bossuet után — úgymond — a történetírás megteremtőjére várt; Voltaire után csak tökéletesítőjére.» E tökéletesbítő, Herder és Michelet, Thierry és Guizot mind Voltaire tanítványai. Oly állítás, melyben sok igazság van, de mely épen ez igazság érdekében lényeges megkülönböztetésekre szorul...

Ha azonban mégis megkérdezzük, mit becsül mindenekfelett Lanson Voltaireben ott is, hol mint gondolkozót legtöbbre tartja, hogy mit vél nála a történetíróban is hervadhatlan szépségűnek, ezt fogja felelni: a szépíró. Voltaire mindenekfelett szépíró volt, mint ilyen fog örökké olvasókra találni honfitársainál és a francia nyelv s irodalom barátainál. Természetesen ne gondoljunk itt a nagy arányú műfajokat művelő költőre: az ódák és a philosophiai költemények joggal részesülnek Lansonnál is szigorú elbírálásban; s ha senki nálánál finomabban és melegebben nem méltányolta a *Henriade*-ot, ha a tragédiáknak, bár aránylag rövid terjedelemben, irodalomtörténeti fontosságát kitűnően fejti ki, amarról nem habozik kimondani, hogy csak «elhalványult, félig elmosódott pastel», emezekről pedig, hogy «már nem igen léteznek számunkra». Annál inkább méltatja Lanson mindazokat az apróbb darabokat, hol Voltaire egyénisége, a causerie és az esprit gaulois embere érvényesül, így az

epistolákban, a lafontainei conte-okban stb. Sőt bár Lamartine mesterét látja a versíróban, mindennekfelett a prózaíróát magasztalja, a regény- és novellaíróát, a levélíróát, főleg pedig a pamphletíróát. Mert Voltaire Lansonnak is mindennekfelett hirlapírói lélek, a leggenialisabb és legóriásibb hatású, a milyen valaha létezett...

Még csak annyit, hogy Voltaire élete és munkássága mindenütt a kor keretébe van beállítva, úgy hogy e könyv egyúttal a XVIII. század szellemi életének története szerény méretekben. Különösen kiemelendő az, a hogyan a külföldnek Voltaire-re gyakorolt hatása van tárgyalva. Fájdalom, hogy arra már nem vállalkozott szerző, hogy viszont hősének a külföldre gyakorolt hatását kellő arányokban fejtegetse, bár a Voltaire-től divatba hozott intellectuális embertypus képviselőit említve, a németek, oroszok és olaszok mellett ránk, magyarokra is utal. Szintén csak vázlatosan érintve Voltaire hatása az utódokra, kik közt egyébiránt ott látjuk szerepelni még Faguet-t is egy Anatole France mellett. Az utóbbiról azt olvassuk, hogy új, satirikus regénysorozatában fokozódva jelentkezik voltaire-i physionomiája: részünkről France humorában és pathesában legalább is épen annyi diderot-i hatást érünk.

A könyv végén könyvészeti függelék áll, melyet az egyes fejezetek címéhez függesztett jegyzetek utalásai egészítnek ki, becses tájékoztatást nyújtva az érdeklődőknek.

HARASZTI GYULA.

ÉRTESÍTŐ.

Tompa Mihály élete és művei, írta Lengyel Miklós, Budapest, 1906. az Athenaeum kiadása. 243. lap.

Tompa Mihály életének és költészetének kimerítő s a tárgyhoz méltó rajza ez ideig nincs megírva. Nem akarunk ebből arra következtetni, a mit sokszor emlegetnek, hogy az irodalom és az olvasó közönség csakugyan nem méltányolja Tompát érdeme szerint. Hiszen művei ma is közkezen forognak, több kiadást értek s kelendőségnek is örvendenek. S a mi e művekben maradandó becsű, azt el nem temetheti a változékony idő szeszélye vagy mellőzése. Nem is mondhatni, hogy az irodalom ne foglalkozott volna vele eléggé gyakran részint bírálatosan, részint ismertetőleg. Egész sora van azon hosszabb és rövidebb, különböző célú, tartalmú és alaku tanulmányoknak és emlékezőeknek, melyek őt halála után ébren tartották az olvasó közönség szeme előtt. Ezek közt legértékesebb az a szép könyvecske, melyet S. Szabó József, debreczeni kollégiumi tanár írt ily címmel: *Tompa Mihály, a költő pap.* (Budapest, 1901.) Bár egy külön oldalát igyekszik méltatni Tompa életének és működésének, de adatainak megbízhatósága és részletessége, valamint melegsége mellett is higgadt ítélete, szinte forrásmunkává emelik. Fokozza becsét az is, hogy Tompa műveire és életére vonatkozó terjedelmes irodalmi repertorium van a kötet végén.

Lengyel Miklós fentemlített munkájában az eddigieknél némileg teljesebb rajzot szentelt Tompa életének és műveinek. Előadásából észre vehetni, hogy rokonszenvvel, szinte előszeretettel viseltetik tárgya iránt. A költő élete körülményeinek s helyzetének némely változását ügyesen festi előttünk. Előadása világos. Stilje, nyelvezete elég folyékony. Műve, leszámítva a

leszámítandókat, nem érdek nélküli olvasmány, de mégsem olyan, hogy abban Tompa alakja egész teljességben volna elének állítva. Adatai között nem igen van új. Az eddig ismerteket fűzte sorrendbe. Sorrendben kíséri a költő élete történetét, fejlődését, költői működését. Ifjúsága ismertetésével kezdi, némi homályos elmélkedéssel arról, hogy a teremő természet titkai zárva maradnak előttünk, midőn egy nagy költői tehetség eredetét s kifejlődését vizsgáljuk. A legtöbb esetben, úgy mond, a szülőkből lappangott az az isteni tűz, mely a fiúban előtört. Ezt az átöröklést Tompára nézve nem találja a szerző. Az apa gyarlóságait az ismert adatok alapján színezi: de közelebbi vizsgálat után, ha csakugyan lényeges a dolog, találhatott volna figyelemre méltó vonásokat az apában is. Szerettük volna, ha Tompának a sárospataki iskolában töltött éveiről, az ottani tanuló-élet közelebbi ismertetésével, kissé körülményesebben emlékezik. A mit ott az úri és a szegény sorsú gyermekek közötti viszonyról beszél, nem egészen felel meg a valóságnak. Nem volt az oly setét, nem volt oly barátságtalan, habár az önértetre ébredő Tompa fogékony kedélyére nem igen hathatott emelően.

Tompa, már mint nagy tanuló, a sárospataki iskolából kiszakítva magát, Sárbogárd fejedelmegyei községben tölt egy évet, mint kisebb tanító, úgynevezett præceptor. Ennek okai, körülményei nincsenek kellően felderítve. Visszatérve a félbeszakított tanulói pályára, nyilvánosságra lép költői próbáival, melyek eddig csak az iskola körében, pályatársai közt keltettek feltűnést. Az *Athenaeum* és melléklapja, a *Társalkodó*, a legtekintélyesebb nevek (Bajza, Vörösmarty) ægise alatt, közölni kezdi verseit. Felkölti s megszerzi a közelben lakó, már ismert költő, Szemere Miklós figyelmét és barátságát, mely köztök zavartalan melegségben halálukig fenmarad. De nincs elég adatunk arra, hogy Szemerének oly hatása lett volna az ifjú Tompa fejlődésére, költészetére, «gondolatfolyamára», mint azt szerzőnk állítja. A kettő különböző természet volt minden tekintetben s mint természetök, úgy költészetök is különböző téren mozgott egymásra való rokonhatás nélkül. Bizonyosság Tompának az a tartalmas szép levele, melyben kifejti, hogy Szemere tanácsát és költői irányát, különösen a humorra nézve nem követheti. Ha valakinek mindjárt eleinte csakugyan hatása lehetett Tompa költészetére tárgy, alak és lélek tekintetében, az csak Petőfi volt és maga a

nép, melynek talajából eredetét vette s melynek sajátságait jól ismerte.

Még az iskola falai közt ébredt szerelmét, melynek emléke élete végeig megmaradt szívében, eperjesi tartózkodását s ott Petőfivel és Kerényivel első személyes érintkezését (*Erdei lak*), elég jól írja le. Tompa az 1845—46. évi telet Pesten tölti. Főleg *Népregéinek* kiadása ügyében utazott oda, de a végett is, hogy az író-világgal megismerkedjék s életpályát (esetleg prókátorságot) biztosítson ott magának. Midőn szerzőnk a költő életének ezt a részletét ismertette, áttér «a mondák és regék» tárgyalására. Mellőzhető lett volna az az öt lapra terjedő homályos elmélkedés, melyben a szerző a mondák és regék keletkezéséről s természetéről értekezik. Nem szolgál arra, hogy Tompa ilynemű költeményeinek értékét ahhoz mérve bíráljuk, arra sem, hogy különösen a magyar mondákra és regékre vonatkozó ismeretet szerezzünk belőle. Megengedjük, a szerzővel együtt, hogy Tompát «a kor hangulata (is) sodorta ellenállhatatlan erővel a népies költészet felé,» de abban már nem látunk semmi valószínűséget, hogy *Népregéivel* ő is élesztette volna azt a tüzet, a mely veszedelemmel fenyegette a zsarnokságot, de az országot is.» A *Népregék* valóban nem voltak alkalmasak ennek a tűznek élesztésére.

Foglalkozik az egyes mondák és regék bírálatos ismertetésével. A mese szövegét gyakran igen terjengősen mutatja be s bírálatában sokszor önkényes magyarázatra és összehasonlításra téved. Maga a költő nem jegyezte föl, honnan, mely szövegben került kezébe az egyes monda, hogy így a feldolgozásra nézve is határozottabb véleményt formálhatnánk. — A mondákról és regékről együttesen beszél a szerző, a nélkül, hogy a kettő között valamely különbséget sejtetne. Tompa külön kötetben adja a *Népregéket*, külön cím alatt a *Regéket*. A kettő között levő különbséget az életírónak kellett volna megmagyaráznia vagy feltüntetni. Ezt nem érhetjük el az oly cifra meghatározással, minő a 66-ik lapon olvasható, hogy «az árnyékos völgyekben születő mondák hasonlítanak testvéreikhez, a *himes* virágokhoz» stb. A *király kútja* című népregét párhuzamba teszi Vörösmarty *Szép Ilonkájával*. De a két költemény közt mi nem fedezhetjük fel a közös forrásra utaló sok közös vonást, még kevésbbé, hogy Böszörményi Kata (T. szerelme) emléke is belejátszik a költeménybe.

Összefoglaló véleményében nem nyilatkozik kedvezőleg a mondákról, melyek alatt a *Népregék* értendők. Megróvja, hogy «a tanulság nagyon kidomborodik azokból»; Tompa kezében a monda magyar alakjai elszintelenednek, nemzetközieské válnak; a tárgy gyakran szétfolyik kezében; még a nyelvvel, a kifejezésekkel is küzd stb. Ha elismerjük is részben e szigorú ítélet némi igazságát, s ha elismerjük is, hogy a legtöbb monda feldolgozásában szerintünk hiányzik a népi felfogás, az elbeszélésben az egyszerűség, a stilusban és formában a népies: ezek a regék általában mégis elismerésre méltó emlékei Tompa költői munkásságának; új nyomokat jelöltek; nagy részvéttel fogadta megjelenéseket a közönség s első hangosabb hirdetői voltak a költő hírnevének. Még csak azt jegyezzük meg, hogy a *Népregék* nem 1845 elején, hanem 1846 elején jelentek meg.

Tompa, mint tudjuk, Pesten tartózkodván (1845–46 telén) néhány hónapig, csalódott e tartózkodáshoz kötött reményében. Nem a főváros nyitott neki állandó pályatért, hanem Gömör-megye egyik kis faluja, Beje, mely őt, még Pesten létében papjául választotta. Szerzőnk figyelemmel kíséri az ekként révbe jutott költő kedélyvilágát s tevékenységét, megvilágítva azt költeményeinek gyakori és terjedelmes idézgetésével, vagy ezeket amazzal. A költemények ily terjedelmes beszövegetését azonban nem igen tette szükségessé mindenütt a jellemzés és a helyzet megvilágítása, ha csak az a cél nem, hogy a ki az életrajzot olvassa, ismerkedjék meg egy füst alatt Tompa minél több költeményével. Így látjuk a munka folyamán szintén sűrűn felhasználva Tompa leveleit s az ő hozzá írottakat. Ezek sokkal jellemzőbbek s érdekesebbek a költő azon helyzetére s viszonyára nézve, a melyre vonatkoznak. A bejei élet különben eléggé meleg és színes rajzában is kiemeli Petőfi hatását Tompa költészetére. De inkább hihető, hogy e költészetnek a nép szabadságára irányuló hangja és tartalma inkább az uralkodó korszaklemben találta forrását. A szerző egy-egy hasonló vonást látva, könnyen hajlik arra a gondolatra, hogy azt egyik költő a másiktól vette. Tompa azt fejezi ki egyik költeményében, hogy az élvezetet nyomon kíséri a lehangoltság. Madách is ugyanezt fejezi ki s szerzőnk azt mondja, hogy «valószínűleg Tompa költeménye volt a szülője a Madách gondolatának». Nem csak ily közönségesen ismert, érzett és tapasztalt igazságot vagy eszmét, de ritkébbakat is nem használhat-e két költő a nélkül, hogy egymástól vette volna?

Külön cím alatt emlékezik Petőfi, Arany és Tompa kölcsönös érintkezéséről s egymásra hatásáról, de főleg és leginkább a Petőfi és Tompa közt előállt elhidegülés ismert történetével foglalkozik. Elbeszéli továbbá házasságát, mely nevezetes fordulópont Tompa életében; majd a hanvai jobb jövedelmű egyházba költözését, melylyel, mint szerzőnk mondja, kezdődik a költő legmunkásabb korszaka.» Idéz is e korszak alkotásaiból bőven, sokszor a költő életviszonyaival hozva kapcsolatba az idézeteket. E legmunkásabb korszak szülöttei az *allegoriák*, melyek alatt Tompának különösen a forradalom után írott képleges költeményeit érti szerzőnk, melyekben a hazafiui elburkolt keservet, bánatot, vigasztalást, reményt és biztatást megértette az elnyomott nemzet. Azt mondja szerzőnk: «ekkor fejlődött Tompa a legnagyobb magyar allegóriaköltővé.» Ezt a különleges címet azonban alig adhatni neki. Számos költeménye hazafias tűz, tartalom, benső érték tekintetében ép oly becses, mint az allegoriák. Feleslegesnek tartjuk azt a kitérést az allegoria keletkezésére s hatásának titkára (152—155 lap), melyhez hasonlót láttunk előbb a mondák és regék magyarázásánál. Itt is bírálattos körülírással kíséri az egyes költeményeket. Egyik-másik képhez oda állítja Petőfi vagy Arany hasonló helyeit, szinte mutatni akarva, hogy Tompa tőlök vette, vagy hogy amazok különben írták azt, mint Tompa, következtetései nem egyszer önkényesek.

Az allegoriákkal kapcsolatban tárgyalja a *Virágregéket*, melyeket szintén allegoriáknak tart. De a rege akár néprege, akár virágrege, nem allegoria. Mindkettő megérteti magát minden burkolat nélkül. Nem valószínű az, a mit szerzőnk a *Virágregék* keletkezéséről állít. A *Népregek* nagy sikere után — úgy mond — két út állott Tompa előtt, vagy átcsap költészete a hazafias lyrába és Petőfítől elhomályosítva támadja a zsarnokságot... fenyegeti a hatalmasokat, tüzei a népet; vagy tovább megy azon az úton, melyet a *Népregek* jelöltek számára.» Azonban nem a *Népregek* hatása bírhatta Tompát a *Virágregékre*, hanem inkább a természet szemlélésébe való elmerülés, Ovidius vagy más hasonló képes példák. S ha csakugyan tetszetek, vagy tetszenek ezek a regék az olvasó közönség egy részének különösen a nőknek, annak oka nem abban keresendő, hogy a forradalom után hozzászórtak az olvasók az eszméknek elburkolt képekben való allegorikus feltüntetéséhez, hanem abban,

hogy a regében a költői leírás csillogó színei s emberi tulajdonok és szenvedélyek rajzai ömlenek el. Benső értékre nézve mi is azt tartjuk, hogy ezek Tompának leggyöngébb művei. Embervirágoknak s virágembereknek egyformán lehetetlenek.

Megindulással olvassuk, a mit az enyészet kínjaival küzdő, sír felé közelgő költő működéséről és életéről a könyv utolsó fejezete élénk tár, körülményesebben s több részlettel bővíthette volna a leírást, melynek keretében a költő alakja a föld színéről távozik s más zárkövel végezhetne volna, nem a *Fekete könyv* történetének és kicsinyes tartalmának fölemlítésével. Azonban figyelmes végig olvasás után, imént közlött észrevételeink mellett is, méltánylatunkat érdemli Lengyel Miklós könyve. Habár szerkezetéhez, beosztásához szó férhet, habár Tompa alakját nem tünteti elő teljesen már csak azért sem, mert nem nyújtja teljes egészét irodalmi működésének és életének: mindamellett megszívlelésre méltó emléke ez a sokat szenvedett költőnek. Egész hangjában rokonszenves, meleg; ítéletében többnyire helyes nyomon járó; előadása könnyed, nyelvezete elég tiszta. Jelentékenyen járult az előkelő költő ismeretéséhez, a kinek nevét sokáig fogják őrizni a nemzet szívéhez szóló hatalmas költői alkotásai.

V.

Alvás és álom. Irta dr. Bartha György. Szeged, 1906. Endrényi Imre könyvnyomdája. 229 lap. Ára 2 kor. 40 fill.

Az alvás és álom titokzatos világa, csodálatosnak, szinte megfelfejthetetlennek tetsző tünetényei minden korban és minden népnél élénken foglalkoztatták az emberi képzeletet. Már az ó-kor bölcselői, kutatói és költői, élükön Aristoteles-szel, teljes figyelemmel fordultak azon kérdés felé: miért alsunk? a nélkül, hogy e rejtélyes dolog mibenlétére nézve csak némileg is kielégítő feleletet tudtak volna adni. E kérdés vizsgálatával, az alvás és álom tünetényeinek ismertetésével foglalkozik dr. Bartha György kegyesrendi tanár is főntczímezett művében. Műve annál méltóbb a figyelemre, mert eddigelé ez az egyetlen önálló nagyobb munka e tárgyról a magyar irodalomban.

Bartha műve, a tárgy természetéhez képest, két részre oszlik: az első, kisebb fele (7—103. l.) az alvás; második, nagyobb fele (107—229. l.) az álom tünetényeinek vizsgálatát, ismerte-

tését nyújtja. Mindkét rész 7—7 fejezetre oszlik. Mindjárt műve elején szerzőnk is fölveti azt a kérdést: miért alszunk? Felelete ez: «Az alvás igazi metaphysikai okát eddig még nem sikerült senkinek megfejtetni, csupán a célját látjuk és tapasztaljuk minden kétséget kizárólag (8. l.)». De vajon van-e nekünk szükségünk arra, hogy az alvás metaphysikai okát megismerjük? nincs, az mivel se vinne elő bennünket e tünemények reális ismeretének terén. Ezt szerzőnk maga is belátja, azért műve IV. fejezetében e jelenség «physiologiai és élettani» okát keresi s azt 5 pontban találja, u. m. a kimerültségben, illetőleg erővesztésben, a melyet pótolnunk kell, a nyugalomra-vágyásban, a periodikusságban, az agyvérbőségben vagy agyvérhiányban, végül a figyelem ellankadásában.

E ponton szerzőnk, kénytelenek vagyunk kijelenteni, kissé elmaradt a modern tudomány tanításaitól. Pedig nem lehet mondanivaló, hogy nem igyekezett volna elég lelkiismeretesen a tudományos forrásoknak utánajárni; de nem vette figyelembe, hogy az élettani és lélektani kutatások terén 10—20 év igen nagy idő, — ő pedig ma is Wundt, Huxley 3—4 évtizeddel ezelőtt íródott élettanához tartja magát. Úgy látszik, nem ismeri az utóbbi évtizedek idevágó gazdag francia irodalmát (egyetlen francia munkát sem idéz), nem ismeri Errera (*Pourquoi dormons-nous?*), Fissié (*Les Rêves, physiologie et pathologie*) ide vonatkozó kutatásait, tanulmányait, mert ha ismerné őket, egészen másként beszélné e kérdéstről. Az ő álláspontja a laikus emberész felfogása, de a mai élettan e dolgról egészen mást tanít. A mai élettan szerint minden életnyilatkozat szerves anyagok felhasználásához van kötve, vagyis az emberi és állati testben végbe menő életfolyamatok úgy tekinthetők, mint az oxigénnel való kapcsolat útján előidézett szövetelhasználás, elégség. Ámde az elégségi processusnál salak és hulladék marad hátra, a melyeket az illető szervekből valami módon ki kell tisztítani, el kell távolítani. Ezek az anyagok, a melyek mint izmaink, idegsejtjeink stb. tevékenységének mellékproductumai, az illető szervekben előállanak, a legszorosabb kapcsolatban állanak az éber és alvó állapot váltakozásával, valamint a kifáradás érzetével. A kifáradás az izmokban oly vegyi átalakulással jár, a mely némileg hasonlít a megmérgezéshez (az agy intoxicatiója). A kifáradás alkalmával, Gautier és Errera szerint, az agyban felhalmozódó hulladék-anyag (lenkomaine) az agysejteket munkásságukban aka-

dályozza, úgy hogy azok csak a legnagyobb nehézséggel képesek munkájokat végezni, s ennél fogva nagyobb ingerre van szükségök, hogy éber állapotban maradjanak. Mozgásaink meglassúdnak, az agy tevékenysége ellustul s végre beáll az az időpont, a midőn a külső ingerek nem elégségesek arra, hogy az agysejteket felizgassák, úgyhogy az utóbbiak működése abbamarad, és pedig első sorban a magasabb szellemi functiók organumai alusznak el. E hulladék anyagokat, a melyek chemiailag az agy substantiájához vannak kötve, a beszívott levegő oxigénja segítségével távolítjuk el, lassú elégés (oxidatio) által. Míg az éber állapot egyre nagyobb tömeget képez e leukomaineiből, alvás alatt, midőn az izmok pihennek, az érverés száma csökken, a mirigyek kevesebbet választanak ki, a lélekzés lassúbbá válik s az agy nem működik, ezen anyagok képződése 0° -ra száll alá, s a testnek könnyűvé válik, hogy ezektől megszabaduljon. Ezek nagy tömege idézi elő a mély alvást; a mint az agy ezektől lassanként szabadul, az alvás könnyebbé válik.

A mit az álom tünetnényeiről ír szerzőnk, azt mind aláírhatjuk; itt jól fogja fel, jól itéli meg az e körbe tartozó különféle tünetnények mivoltát, jellemét. Jól mondja, hogy az álomkép alvás közben fellépő hallucinatio s lényegileg nem, csak fokozatilag különbözik az éberlét képzetétől; jól mondja, hogy az álomképek legtöbb esetben az alvás folyama alatt fellépő külső érzéki benyomások eredményei; jól mondja, hogy az álom ideje alatt öntudatról, sőt néha tudatról se lehet szó, hogy az álom kisebbfokú lelki tevékenység, a melynél a magasabb lelki functiók: ítélet és gondolkozás vagy egészen hiányzanak, vagy jelentékenyen összezsugorodnak; jól mondja, hogy mély alváskor is álmodunk, csak hogy nem emlékezünk rá vissza, vagyis hogy mindenki mindig álmodik; jól mondja, hogy az ember semmi olyat nem álmodhatik, a mit legalább' elemeiben ne tapasztalt volna; jól jellemzi az álomban végzett szellemi munkát, a melyek a napi eszmélkedések tovább folytatásai, fejlesztései; jól jellemzi álmaink tárgyát, irányát, minőségét.

A holdkórosság megítélésében kissé ingadozik a szerző. Az I. részben kétségbe vonja azt, hogy a hold vonzó ereje hat a holdkórosokra, legfőlebb annyit enged meg, hogy hiába vannak szemeik lecsukva, azon a fény bizonyos mértékben átszűrődik; «különben az alvajáró nem válogatja az éjjeleket, ha a roham utóléri, elindul útjára, akár világít a hold, akár nem; hogy a

világosságnak van meg az izgató hatása s nem csupán a hold sugarai birnak ily titokzatos erővel, azt akárki tapasztalhatja (74—75. l.). A II. részben ellenben ezt írja: «Legtöbb látási álmom azonban mégis a hold fénysugarai által okozott ingerekből ered. A holdkóros elnevezés, meg az, hogy e szerencsétlenek leginkább holdtólte alkalmával indulnak éjjeli körutjokra, midőn a hold legerősebben szórja sugarait, legalább is azt gyaníttatják, hogy e fénysugaraknak nem kevés befolyásuk van az alvajárók álmokképeinek kiváltására. A hold fénysugarainak ezt az ingerhatását leginkább azok tapasztalják, a kik nyári éjek alkalmával kint a szabad ég alatt alusznak. Még inkább előfordul ez a jelenség a délibb vidéken, pld. Görögországban, Persiában, ahol a hold sugarainak hatásától már sokan örületbe is estek (187. l.).».

Míg Platon-, Soppenhauer- és másokkal egyezőleg Sztinyai Elek *Lélektan és Logika* című tankönyvében (IV. kiad., 66. l.), valamint *Az álmom és jelentősége* címen a Philosophiai Társaságban tartott felolvasásában (1903 május 3.) is azt állítja, hogy álmunk közben erkölcsi jellemünk önmagához hű marad, — szerzőnk szerint álmainkat nem mondhatjuk minden fentartás nélkül erkölcsi állapotaink biztos kritériumának, és az álmok után nem lehet valakinek erkölcsi jellemét megítélni, mert álmainkban néha az erkölcsi rosszat is helyeseljük, a legtöbb esetben pedig közönyösek vagyunk (203. l.). Mi úgy hisszük, hogy középben lesz az igazság: az álmom nem mondható általában jellemünk hű tükrének, mert hiszen mindenről álmodhatunk, a mit csak valaha átéltünk vagy a mi gondolatunkban megfordult, tehát a jellemünktől elütő dolgokról is, — de másfelől, éppen ebből folyólag egy tapasztalatlan fiatal leánynak sohasem lehetnek olyan álmai, mint egy hetærának s egy emberbarátnak nem, mint egy embergyölölőnek.

Nem értjük a kapcsolatot szerzőnk e két mondása közt: «Egyes álmok a jövőre nézve fontosak, mások valamely titkon elkövetett gonosztettet fedeznek fel, mint a minőt az Ibikus darvairól szóló ó-kori monda beszél el (222. l.).» A mennyire mi tudjuk, az utóbbi mondában nem az álmom árulja el a gaztettet, hanem a tettesek a darvak láttára önkéntelen felkiáltással árulják el magokat.

Annak, a ki a modern physiologiai psychologia álláspontján áll, nem igen lehet azt mondani, hogy «a test csak hüvelye

a léleknek (210. l.), «a lélek a testbe van zárva (9. l.)», — ez egyházi álláspont, de nem tudományos álláspont; az utóbbi szerint a test és lélek együtt él, együtt fejlődik, együtt hal el, — tehát egymástól elválaszthatatlan. De ezt leszámítva, szerzőnk felfogása egészen liberális.

A mű könnyed, eleven előadású, de egy kissé terjengős; a szerző olykor költőkből vett idézetekkel élénkíti előadását.

Rácz Lajos.

Bücher der Weisheit und Schönheit, herausgegeben von J. E. Freiherr von Grotthus, Serie II., Band II.: Was sagt Goethe? Ein Goethe-Brevier von Prof. Dr. Th. Achelis. Erstes bis fünftes Tausend. Verlag von Greiner und Pfeiffer, Stuttgart, 1905. 8-r., VI. 190 l. Ára 2.50 M.

Ha a «bölcseiséget és szépséget» könyvekbe foglalják, önkénytelenül is kérdezzük: «És mit mond Goethe?» Mert Goethe művész volt és bölcse a javából. Ezzel egybefoglaltuk életének és működésének egész tartalmát: létének minden vonatkozásában, ha közvetve is, a költészetet szolgálta és semmire sem törekedett annyi állhatatossággal, mint az okos jóságra, a bölcseiségre.

Szerzőnk célja rövid idézetekkel annak feltüntetése, hogy Goethe miként gondolkodott a vallásról és az etikáról, az élet és nevelés feladatairól, a művészetéről és philosophiáról, a természetvizsgálásról, a kormányzás tudományáról és általában mindenről, a mi hozzá, mint emberhez, közel állott és szellemét foglalkoztatta. Látjuk, széles keret, de nem oly széles, hogy minden pontjában ne kínálkoznának gazdagon a szemelvények Goethe költői és tudományos műveiből, levelezéséből és beszélgetéseiből, naplójából és egyéb feljegyzéseiből. E töredékes szemelvényekből is színekben ragyogó, mély árnyéklátú képet kapunk, mely azonban nem minden részletében egységes és befejezett, mert nem egy napnak vagy évnek, hanem egy hosszú életnek, hosszú fejlődésnek gyümölcse.

Goethe sem jutott ingyen nagy művészi belátásához és emberi bölcseiségéhez, hanem csak sok tévedés és küzködés árán, sok szenvedésen és dicsőségen keresztül. A belső harmonia, az olympusi nyugalom, mely lényét eltöltötte, olyan, mint zivatar után a felüdült természet munkás csendje, és mikor Petőfi Goethe hidegségét gáncsolja, elfelejti, hogy valamikor neki is

lángoló volt a szíve, indulatos a vére. A gazdag adományok szilaj ereje kemény önfegyelmet követelt, és a napszám, melyre a gondviselés meghívta, ébren és álmodva teljes odaadását követelte. Kötelességét napról-napra drágábbnak érezte és ebben akart, semmiben inkább, a legnagyobb emberekhez hasonlatos lenni. «Ez a kívánság, — mondja folytatólag — hogy létem pyramisát, melynek alapja számomra meg van vetve, oly magasra emeljem, a mint csak lehet, minden egyébnél fontosabb és nem enged meg pillanatnyi megfélemezést sem. Hadd mondják legalább, hogy merészen volt tervezve, és ha élek és isten is akarja, erőmnek ki kell tartania végig.» Goethe mint ember, mint alkotó művész, mint kutató tudós elérte az élet csúcseit, a honnan messze kilátás esik a lét nagy bonyodalmaira. Hozzá emelkedvén, elvonulnak előttünk a súlyos kérdések és örök rejtélyek, az apró gondok és kicsi örömök, de mindig «sub specie æternitatis», mert «minden mulandó csak hasonlat».

A legmélyebb mysterium Goethe szerint, melynek a többi mind alá van rendelve, a hit és hitetlenség küzdelme. Az előbbi örökké alkotó, az utóbbi mindig meddő és romboló, mert «minden korszak, melyben a hit uralkodik, bármilyen legyen is formája, fényes és szívet felemelő, megtermékenyítő a maga korára és az utókorra; ellenben azok a korszakok, melyekben a hitetlenség bármely alakban kétes győzelmet arat, eltűnnek az utókor előtt, mert senki sem bajlódik szívesen a terméketlennek tanulmányozásával». A dogmákba foglalt hitnek Goethe persze nem volt barátja, a dogmatikus keresztyénségnek sem, de egynek érezte magát népével a keresztyén világnézetben, és keresztyén ethikai alapokra állt a nagy pogány akkor is, mikor az antik lélek küzdelmeit festette. Abba a «tisztá emberi»-be, melyet ő és Schiller a görögségben csodáltak, egyáltalán sokat olvasztottak, ha öntudatlanul is, a maguk keresztyénségéből, főként a szeretetet és a tisztult vallási felfogást. Egy pillanatig sem kételkedett a keresztyénség nagy, polgárosító hivatásában: «Hadd haladjon a szellemi cultura előre, hadd nőjenek a természettudományok mindig szélesebb terjedelembbe és mindig mélyebbre, és az emberi szellem hadd táguljon: a keresztyénség magaslata és erkölcsi culturája fölé, a hogy az evangeliumokban ragyog és világít, soha nem fog emelkedni. Mihelyt Krisztus tisztá tanítását és szeretetét a maga valójában átértettük és magunkba befogadtuk, emberi mivoltunkban nagynak és szabadnak fogjuk magun-

kat érezni és nem fogunk erre vagy arra a kis eltérésre a külső kultuszban túlságos súlyt helyezni. Aztán lassanként majd eljutunk a szó és hit keresztyénységétől az érzület és a tett keresztyéniségéhez.»

Az ethikai vonás Goethe lényének alapsajátossága, és ezért nála minden kérdésnek van erkölcsi vonatkozása; a hit és valóság is elsősorban ethikai tartalmánál fogva érdekelte. «Hiszek egy istenben, ez szép és édes szó, — úgymond — de istent elismerni, a hol és a hogyan csak megnyilatkozik, az a tulajdonképeni boldogság a földön.» És ő el is ismerte mindenütt és mindenben, a nagyban úgy, mint a kicsinyben, és az istenség gondolata vezette az élet minden viszontagságában. A küzdelem létünk kerete és tartalma, ez teszi az embert emberré:

«Ember voltam, szülve bajra,
S ember s küzdő: egy talán!»

(Szász Károly.)

A folytonos, fáradhatatlan tevékenység, ha erkölcsi célokra irányul, az egyéniséget személyiséggé alakítja, a személyiség pedig koronája a tökéletesbülő fejlődésnek, a legértékesebb, a mi egy nagy ember szelleméből nevelő elemként a nép culturájába átmehet:

«Nép és rab, s ki győzött küzdve
Mind csak ezt vallotta rég,
Hogy halandó legfőbb üdve
Jellem és személyiség.»

(Dóczi Lajos.)

Az erkölcsiség ilyen magaslatára nem lehet magunkat a nyers ösztönök legyőzése nélkül felküzdeni; ez pedig az életnek valamennyi próbája közül a legnehezebb és legkeservesebb. Nélküle nincs se emberi nagyság, se művészi tökéletesség:

«A féktelen erő, ha bár eget vert,
Tisztult tökély fokára sohse hágott.
Ha nagyra törsz, szedd össze mind erődet.
Az önkorlátozás teszi a mestert.
S csak törvény adja meg a szabadságot.»

(Dóczi Lajos.)

Ily ethikai alapokon állva, Goethe felfogása az élet és nevelés feladatait természetesen komolyan, sőt szigorúan vette, és e szigorúságot senkivel szemben nem alkalmazta oly kérlelhetetlenül mint saját apró és nagy tévedéseivel szemben, melyekért

költészetében őszinte vallomással vezekelni és melyeket az életben jóssággal és gyengédséggel kiengesztelni igyekezett. Némely kijelentése szinte meglep conservativismusával: «Egyet jól tudni és gyakorolni, magasabb műveltséget ad, mint a féltudás százféle dologban»; vagy: «neveljük a fiúkat alattvalókká, a lányokat pedig anyákká, és akkor minden rendben lesz»; a házasság «alapja minden erkölcsi társadalomnak, kezdete és csúcsa minden culturának. A durvát szelíddé teszi és a műveltnek nem nyújt semmi sem jobb alkalmat, hogy szelídségét kimutassa. Felbont-hatatlannak kell lennie. A válasra nincs semmiféle elégséges ok»; továbbá: a jó feleség az, «a ki férjének megszerzi az igazi függetlenséget, a házit, a belsőt; a miye van, általa biztosítva látja, és a mit szerez, jól felhasználva; ily módon nagy dolgok felé irányíthatja szellemét, és ha a sors is kedvez, azzá lehet az államban, a mi feleségéhez a házi körben oly jól illik... Mi lehet a férfira nézve, a ki ismeri a világot, a ki tudja, hogy mi a teendője benne és hogy mit remélhet tőle, kíváncsiabb, mint oly feleséget találni, a ki mindenütt vele működik, a ki számára mindent elő tud készíteni, a kinek serénysége éppen azt öleli fel, a mit neki heverni kell hagynia.» Oly kijelentések ezek, melyekért a modern emancipatio apostolai gazdájokat sötét középkorinak bélyegeznék, ha nem éppen Goethe hirdetné őket, a kinél mélyebben kevesen mozgatták a letűnt századot és a kinek műveiben még annyi életképes mag szunnyad és vár a haladás ébresztő szavára.

Erkölcsei létünknek alapja az indulatok fékezése; a művészetnek is szüksége van önfegyelmezésre, de csak mint eszközre, mert e nélkül semmi tökéletes nem alkotható. Tápláló ereje mégis a természeti ösztönökben, az ihletben van, mely az ég ajándéka, bár nem hiányzik belőle a dæmoni vonás sem: «Minden magasabb rendű termékenység, minden jelentős aperçu, minden talál-mány, minden nagy gondolat, mely gyümölcsöt terem és tovább hat, kívül esik hatalmunkon és fölötte áll minden földi erőnek. Az ilyesmit az embernek az ég váratlan adományának, Isten tiszta gyermekének kell tekintenie, melyet hálás örömmel kell fogadnia és tisztelnie. Rokon a dæmonival, a mely fölényes erővel azt műveli az emberrel, a mi neki tetszik, és a melynek öntudatlanul átengedi magát akkor is, a mikor azt hiszi, hogy önszántából cselekszik. Ily esetekben az ember gyakran egy magasabb világalom eszközének tekintendő, méltó edénynek

az isteni befolyás befogadására.» Goethe, a hogy magáról vallja, csak az ihlet óráiban alkotott, és azért a leghatározottabban tiltakozott ellene, mintha műveiben egy előzetesen meghatározott eszméből indult volna ki: «Elém állnak és kérdezik, micsoda eszmét akartam *Faust*omban megtestesíteni? Mintha ezt magam is tudnám vagy képes volnék kifejezni! Az égből a világon át a pokolba, — szükség esetén ez is megjárna; de ez nem eszme, hanem a cselekvény menete. És továbbá, hogy az ördög elveszti fogadását, és hogy a súlyos tévedésekből folyton jobbra törekvő ember megváltható — ez ugyan hatásos, sokat megmagyarázó jó gondolat, de nem eszme, mely az egésznek és minden egyes jelenetnek alapul szolgálna. Ugyan szép dolog került volna ki belőle, ha oly gazdag, tarka és fölötte sokoldalú életet, a hogy a *Faust*ban ábrázoltam, egyetlen egy átvonuló eszmének vékony zsinórjára fűztem volna! Általában nem természetem, hogy mint költő valami elvontnak megtestesítésére törekedjem. Bensőmben benyomásokot fogadtam el és pedig érzeki, életvidám, kedves, tarka, százféle benyomásokot, a hogy az élénk képzelet elem tárta, és mint költőnek nem volt más dolgom, mint hogy az ily szemléleteket és benyomásokat magamban művészi módon kikerékssem és megalakítsam és eleven előadással olyképen jutassam kifejezésre, hogy mások ugyanazon benyomásokot kapják meg, ha azt, a mit előadtam, hallják vagy olvassák.» Az élet és a természet volt mindenkor költészetének forrása: «A világ oly nagy és oly gazdag, és az élet oly változatos, hogy költeményekhez való ösztönzésekben sohasem lesz hiány. De mindnek alkalmi költeménynek kell lennie, azaz a valóságnak kell az ösztönzést és a tárgyat adnia. Általánossá és költőivé az egyes eset épen az által lesz, hogy költő tárgyalja. Minden költeményem alkalmi költemény, a valóságtól fogant és abban gyökerezik. Oly költeményekről, melyek légből kapottak, nem tartok semmit.» Azok az ismeretes szavak is, melyeket Faust a kosmikus szellemhez intéz, Goethére magára vonatkoznak:

«A nagy természetet országu adad
S erőt, élveznem és átérzenem.
Nem látogatni hideg ámulattal,
Mélységibe hagytál pillantani,
Mint jó barátnek szíve fenekére.»

(Dóczi Lajos.)

De azért Goethe se az élet rajzában, se a természet megszólaltatásában nem volt a naturalismus híve: «A költészetben csak a valóban nagy és tiszta vihet előre, a mi megint második természetként áll előttünk és vagy felemel magához, vagy lesújt. A fogyatékos költészet ellenben kifejleszti hibáinkat, a mennyiben a költő ragályos hibáit magunkba oltjuk», vagy: «Minden művészetnek legfőbb feladata, hogy a látszat által egy magasabb valóság csalóképét nyújtsa. De hibás törekvés a látszatot annyira realizálni, hogy végül csak a hitvány való marad meg».

Goethe a philosophiában és a természettudományokban is költő volt a szónak legtartalmasabb értelmében. A tisztán elvont gondolkodást nála a szemlélet termékenyítette meg és töltötte meg positiv tartalommal. Az ő világnézete ennél fogva nem volt discursiv, fogalmi, hanem intuitiv, tárgyi. Így természetes, hogy nem alkotott tudományos rendszereket, de először mondott ki oly gondolatokat, melyek sok rendszernél mélyebb nyomokat hagytak hátra, különösen a természettudományok történetében. Mint a művészetben, a tudományban is minden aprólékos methodikai gondosságnál fontosabbnak és értékesebbnek tartotta a jó ötletet, az aperçut, az ihletnek egy-egy sugallatát. Egy nagy maximának felismerése mindig genialis szellemi művelet, melyhez, se elmélkedéssel, se tanulással, se a hagyomány útján nem jutunk el, hanem csak szemlélet által. «A tudományban a tárgyalás semmi, és minden hatás az aperçuban van. Ebben pedig kevés az általános és a subjectiv, hanem a természettörvények egyes nyilatkozásai mind sphinxszerűen, mereven, szilárdan fekszenek kívülünk és előttünk. Minden felismert új phænomen felfedezés és minden felfedezés tulajdon. De csak nyúljon valaki a tulajdonhoz, és az ember a maga szenvedélyeivel rögtön ott terem.» Mint a költészetben, a tudományban sem vesztette el soha lába alól a való életet, és emberismeretét a természettudományokkal való foglalkozás is gyarapította: «A természettudományokban való fáradozásom nélkül sohasem ismertem volna meg az embereket olyanoknak, a milyenek. Semmi más dologban nem ellenőrizhetjük úgy a tiszta szemléletet és gondolkodást, az érzékek és az ész tévedéseit, a jellemgyengeséget és — szilárdságot;... a természet nem ismer tréfát, mert mindig igaz, mindig komoly, mindig szigorú; mindig igaza van, és a hibák és tévedések mindig az emberéi. A tehetetlennek nem adja magát oda, hanem csak a kinek arra való képessége van, az igaznak és tisztának,

csak ennek tárja fel titkait. Az ész nem éri fel, az embernek fel kell tudnia emelkedni az értelem magaslataira, hogy az istenséggel érintkezzék, mely az ősphænomenokban, a physikaiakban és erkölcsiekben, nyilatkozik meg, a melyek mögé rejtőzik és a melyek tőle indulnak ki.»

Életismeretének egyik leggazdagabb forrását gyakorlati hivatásában, államférfíúi tapasztalatában találta meg. Így ha kormányzó gondja gyakran elvonta is a költészettől, közvetve mégis ennek is javára szolgált. Nagy állásában is meleg volt a szíve a szegény nép, az embereknek azon osztálya iránt, melyet «alacsonyoknak mondanak, de a mely Isten előtt a legmagasabb. Itt együtt van minden erény, a magakorlátozás, a megelégedés, az egyenesség, a hűség, a csekély jón érzett öröm, a jámborság, a tűrés—tűrés—kitartás.» «Látom — írja Knebelnek — hogy a paraszt miként erőszakolja ki a szükségeset a természettől, a mi nem is volna meddő munka, ha csak magáért izzadna. De te tudod, ha a levéltetvek a rózsagallyakon ülnek és szép vastagra és zöldre szopták magokat, jönnek a hangyák és kiszívják testökből a leszűrt nedvet, és így megy ez tovább, és már annyira vittük, hogy fönt egy nap mindig többet emésztenek fel, mint a mennyit lent organizáltak.» Általános emberszeretete mellett is tudta, mivel tartozik hazájának és mivel fizetett meg a német népnek: «A hazának nem szolgálhatunk valamennyien egyformán, hanem mindegyik megteszi a legjobbat, a hogy Isten tudnia engedte. Én egy félszázadon át eleget verejtékeztem. Mondhatom, hogy abban, .. mit a természet napszámul elém rótt, éjjel-nappal fáradtam és nem pihentem meg, hanem mindig törekedtem és kutattam és dolgoztam, a hogy tőlem telt. Ha mindenki más is elmondhatja ezt magáról, dolgunk rendben van.» Persze a francziákat nem tudta gyűlölni és főként nem Napoleont. A vele való találkozásáról mondja: «Készséggel elismerem, hogy valami nagyszerűbb öröm nem érhetett életemben, minthogy a francia császár előtt állhattam és úgy állhattam. A nélkül, hogy beszélgetésünk részleteibe bocsátkoznám, kijelenthetem, hogy magasabb-rangú még sohasem fogadott oly megfelelő módon, a mennyiben különös bizalommal mintegy érvényesülni engedett és éreztette velem, hogy lényem az övével rokon.» Ime a gondolat hódolata, bár a maga értékének büszke tudatában, a tett előtt!

Igy vonul el előttünk Achelis könyve nyomán Goethe belső világa, változatosan és fenkölt tartalomban gazdagon. A sors

minden fordulójánál egyenesen és biztosan állott: lába a földön tekintete az ég felé, az életnek örülve, de az örökkévalóról soha meg nem feledkezve. «Ha sokáig élünk, — mondja oly szépen — sokat túlélünk, szeretett, gyűlölt, közönyös embereket, királýságokat, fővárosokat, sőt erdőket és fákat, melyeket ifjan elvetettünk és ültettünk. Túléljük önmagunkat és mégis hálásak vagyunk, ha szellemünknek és testünknek legalább néhány adománya maradt meg. Minden változásba szívesen belenyugszunk, és ha csak az örökkévaló marad velünk minden pillanatban, nem szenvedünk a mulandó időtől. Jót akartam mindig egész életemben magammal és másokkal és minden földi igyekezetem mellett is állandóan a legmagasabbra emeltem tekintetemet.»

De látom, Achelis könyvét ismertetvén, magam is szemelvényeket közöltem a szemelvényekből. Azonban Goethéről írván, oly nehéz nem őt beszéltetni, ki önmagát és a világot oly jól ismerte. Másrészt igaz, hogy ez az eljárás talán senkivel szemben sem olyan félszeg, mint épen vele szemben. Mert Goethe nem elméleti úton, tudatos általánosítással jutott az igazságokhoz, hanem az élet forgatagából hozta magával dolgozó szobája csendjébe. Igazságai csak egy reális esetben, a való életnek egy viszonylatában igazi, nagy igazságok; így kiszakítva termő talajukból sokszor csak féligazságok, a melyekkel veszedelmesen vissza lehet élni. Könyvünket olvasván, mintha egy nagy tengerből mindig csak egyes cseppeket kapnánk, melyekben ugyan a lángész fénye ragyog, de a melyeknek nincs önálló létük. Nem állunk a vizek mélysége felett és nem érezzük, hogy a verőfényes tükör alatt mint háborog az indulat, morajlik az élet.

Bleyer Jakab.

Alessandro Petőfi: Nubi (Felhők). Traduzione interlienare di U. Norsa. Mantova, 1906.

Petőfi költészetének varázsa nem gyengülő erővel keríti hatalmába ma is a szíveket és elméket, nemcsak itthon, hanem országunk határain túl is. Első világhírű költőnk verseinek olvasása a nyelvünkben jártas külföldieknek hosszú sorát ihlette már e remekműveknek irodalmukba való átültetésére, s a fordítók száma még egyre szaporodik, most is, több mint félszázaddal a költő halála után. A legújabb Petőfi-fordítás az olasz irodalmat gazdagítja, midőn Cassone, Cannizzaro, Bolla, Piantieri, Sirola

s mások gyűjteményeihez most Umberto Norsa csatol egy kis fűzést, a *Felhők* című költemény-sorozat átültetése által. Norsi sorról-sorra haladva fordítja majdnem szó szerint ez apró, epigrammatikus versikéket, melyeknek azonban nemcsak értelme és csattanója, hanem gyakran rhythmusa is visszacseng a hangzatos olasz versszakokból. A bevezetésben, mely Ferenczi Petőfi-élet-rajza alapján a *Felhők* keletkezésének idejéről és körülményeiről is felvilágosít, a fordító jelzi a könyvecskéjében foglalt költemények tartalmát és hangulatát, megjelölve azok igazi értékét Petőfi lelki életének visszatükrözésében. «A rövid versek — mondja — vigasztalan felkiáltásokat, bizarr megfigyeléseket, szellemes aphorismákat és sötét gondolatokat tartalmaznak az emberről és életéről, a gnomikus komolyság és szeszélyes elmésség sajátos vegyülékét alkotva, mely az indus Bhátrihari századjaira emlékeztet. Bármennyire áthatja e dalsorozat a pessimismus, az nem az élet boldogtalanul való felfogásának terméke, hanem csak futólagos csüggedés kifejezése, s kivételes helyet foglal el Petőfi költészetében, ki a hazának, szerelemnek, szabadságnak volt költője, mélyen optimista, teljes és égő hittel az élet leg-szebb ideáljaiban, melyekért hősi áldozatként esett el.»

Az ilyen bölcséleti eszmék, élesen pointírozott gondolatok, röviden és fordulatosan kifejezett ötletek fordítása nem könnyű feladatot ró a munka szerzőjére, s nem csodálkozhatunk, ha az idegen köntösben, mint Norsi fordításában is, itt-ott kissé elhalványul a gondolatok eredeti fénye vagy ellankad a kifejezés ereje. Fordítónk különben első sorban tartalmi hűségre törekedett s általában sikerült is neki a magyar szöveget majdnem betűszerinti értelmében visszaadni. Mindössze egy-két helyen hagyta cserben magyar nyelvtudása, de hibái itt sem tulságosan felölthők. Ilyen helyek:

Guardate il mio occhio ardente. (Non piango.)
És nézzetek szemembe, mely kiégett. (Nem sírok én.)

La mia gioia e il mio dolore [mente]
voglio sentire . . . sentire in due maniere divir-se. (Sopporta ugual-
Én örömmet és fájdalommat
Érezni akarom, kettősen érzem. (Viseld egyformán.)

Conosco molti
che sè stessi amano assai

ma vogliono bene anche ad altri,
li amano piu ardentemente di se stessi (Conosco molti.)

Sok embert ismerek,
Ki önmagát legjobban szereti;
De másnak ismét vannak kedvesi,
Kiket magánál forróbban szeret. (Sok embert ismerek.)

Noi crediamo che il cuore delle fanciulle sia il cielo
perchè, al peri di questo, gli occhi profondi brillano. (Sorridetemi.)
Véljük, hogy a leányok szive az ég,
Mert mélyei, mint ez, úgy ragyognak. (Mosolyogjatok rám.)

E ciò mi conforta;
dovrei piuttosto volgere lo sguardo qui,
dove tanto poca e la gioia,
a questo triste mondo? (Ho già cantato tante volte.)
S oly jól esik nekem
Oda tekintenem,
Hol egy kis vidámság van
E szomorú világban. (Mi sokszor énekeltem.)

Mutatványul álljon itt az első és kilencedik vers.

Migra l'uccello.

(Elvándorol a madár...)

Migra l'uccello
quando s'avvicina
l' autunno
per tornare ancora a primavera;
vola ... vola ... vola ... portato dall' ale;
appena t' accorgi di lui che già
leve l' azzurra aria degli spazi lontani;
tanto rapidamente vola
che ti sembra un fuggente sogno.
Dell' uccello
che cosa vola via ancora più rapidamente? la vita!
ma, al contrario dell' uccello, questa non torna piu.

Ricordanza . . . .

(Emlékezet...)

Ricordanza!
Pezzo d'asse della nostra nave sfasciata,
da flutto e della zuffa dei venti
gellato alla riva del mare ...

Marcel Prévost, Monsieur et Madame Moloch. Páris, 1906. Lemerre.

Prévost regénye Németország ellen van intézve s így csak részben regény, más részében pedig röpirat. De vajon több-e benne a regény, mint a röpirat? Prévost kétségkívül inkább akart röpiratot írni, mint regényt. Fontosabbnak találta azt, hogy a német imperialismus kinövéseiről rajzoljon torzképeket, minthogy művészien kikerekített mesét nyújtson. A mese teljesen az író célzatához illeszkedik, e szerint nyúlik vagy rövidül, úgy hogy az egész regény inkább epizódok gyűjteménye, mint egységes költői alkotás. De tegyük hozzá, hogy a legtöbb epizód rendkívül élénk, vonzó és kellemes, ámde épen a legkellemesebbnek van legcsekélyebb befolyása a bonyodalomra s ennek megoldására.

A bonyodalom abban áll, hogy egy kis német herczegségben valami udvari ünnepély alkalmával bombamerénylet történik, melylyel egy jenai egyetemi tanárt gyanúsítanak. Ez a tanár ugyanis a herczegség fővárosában tölti a nyári szünidőt. Két nevezetes tulajdonsága van: először, hogy mint chemikus a robbanó anyagok terén új találmánynyal gazdagította a tudományt, másodsor az, hogy philosophiai rendszere meglehetősen anarchista szellemű. E mellett a herczeggel személyesen is feszült viszonyban van. Minden ok ellene szól s a gyanú hatása alatt az öreg tudóst letartóztatják.

Ezzel párhuzamosan halad a herczeg francia nevelőjének s a herczeg nejének szerelme. A nevelő nagyon vonzódik a herczegnőhöz, valódi rajongással veszi körül őt, de lassanként rájön arra, hogy a mit a herczegnőben költőiségnek gondolt, az csak érzelgősség. A leggyengédebb szerelmi jelenetekben is érvényesül a herczegnő nagyúri önérzete. Dubert azonban már kész volna a herczegnőt megszöktetni, mikor egy francia nevelő intézetből megérkezik kis nővére. Ekkor egyszerre habozóvá lesz. A regényíró ugyanis szándékosan habozóvá teszi őt azon ellentét útján, mely a herczegnő s a kis Gritte: tehát egy német és francia nő közt fennáll. A Gritte kisleányos bája: francia báj, a herczegnő önérzete: német önérzet. A mi Gritteben vonzó, azt a francia nevelés idézi elő; a mi a herczegnőben egy kissé elriasztó, azt a szerző mind a német nevelésnek tulajdonítja. A nevelő tehát egy igen hosszú és bő társadalomtudományi ismer-

retekről tanuskodó levélben, melyben újra magyarázza a francia és német szellem ellentétét, búcsut vesz a herczegnőtől és kistestvérével visszautazik Párisba.

Ime: a német szellem érdekessége meghiusítja még a legeszményibb szerelmet is.

De többet is tesz a német szellem. A herczeg kis fiának katonai nevelője, egy mogorva porosz ezredes, oly durván bánik tanítványával, hogy az boszúból az öreg tanár laboratoriumából lopott bombát csempésztet az ezredes kocsjára. Nem az ősz tudós volt tehát a merénylet, hanem a kis herczeg.

A francziák nagyon szeretnek moralizálni, úgy hogy még a legsikamlósabb francia bohózatokból sem hiányzik némi erkölcsi tanulság. Prévost, mint regényíró mindig moralista s néha a jó cél érdekében egy kissé sophista is. Ez a regénye tele van meglepő sophismákkal. Nem mintha német gyűlölet sugalmazná e sophismákat, de a francia elfogultságnak mindenestre részök van bennök.

Kétségtelen, hogy a német birodalom rendőrileg van szervezve s az is bizonyos, hogy a rendőrállamok nem tartoznak a legkellemesebb államok közé. A rendőri ellenőrzésben nem igen mutatkozik erkölcsi nagyság, de politikai célok érdekében sokszor mellőzni kell az erkölcsi görög tüzet. Ez igen fáj a moralista Prévostnak. Hogyan lehet a kis herczeget rakoncátlanokdásai miatt testi fenyítéssel büntetni? Hisz ezért a jó öreg Montaigne tüstént megfordulna sírjában. Prévost nem szánta ugyan regényét politikai és neveléstani olvasókönyvnek, de némely fejtegetések azt a hatást teszik reánk, mintha politikai és neveléstani olvasókönyv volna kezünkben. Prévost téved, ha azt hiszi, hogy a mai Németországban egyedül az öreg jénai tudós képviseli az egészséges szellemet.

Prévost a mai Németországgal a Heine Németországát állítja szembe, pedig a mai Németország a maga politikai egységével sok tekintetben megközelíti a Heine eszményét. Annyi bizonyos, hogy Heine az Alpeseiken áthaladva ma már nem hallaná hordtyogni Németországot hatvanhárom monarchiának lidércnyomása alatt. Legfeljebb talán azt jegyezné meg a maga epés modorában, hogy a hatvanhárom monarchiának lidércnyomása egyetlen egy monarchiában van összesűrítve. Ha Prévost azt hiszi, hogy ez olyan bomba, melynek előbb vagy utóbb föl kell robbannia: senki sem czáfolhatja meg őt, mert ez a jövő titka.

Minderről lehet igen jó politikai röpiratokat írni, de regényt már nehezebben. Ez oly igazság, melyet bizonyára maga az író ismer el a legszívesebben.

b. m.

The childhood of fiction: A study of Folk Tales and primitive thought. By J. A. Macculloch. London 1905 8. rét. XI és 510 l.

A szerző e kötetben a költészet gyermekkoráról értekezik, a népmeséket és a kezdeleges gondolatjárást tanulmányozza. Szerinte két angol író, tudniillik Farrer, a *Primitive manners and customs* szerzője és Andrew Lang a *Custom and Myth* című munkájában először kockáztatták azt a nézetet, hogy a népmesék megkövesült maradványai egy régen elmúlt emberi kor gondolkodásmódjának és szokásainak — a mi bizonyos határok közt teljesen igaz — és három más angol író, tudniillik Hartland, Gomme és Frazer egyes példákon tanulmányozták e nézet helyességét. Ugyancsak Macculloch szerint a nevezett írók halomra döntötték Müller Miksa, Cox, Gubernatis és Hahnék fura elméletét, hogy a népmesék nem egyebek «az árja» mythologia törtélmékeinél.

A szerző, mint bevezetésében maga magyarázza, e kötetben a népmesék többé-kevésbé irrationalis incidenseit vette bonczkés alá és azon módszerek szerint fejtegeti azokat, melyeket az úgynevezett anthropologiai iskola alkalmaz. De persze csak röviden, mert a tér szűk volta miatt nem utánozhatta Miss Cox példáját, ki a Hamupipőke meséjéről és 318 változatáról egészen tisztes-séges kötetet írt.

Macculloch bőven idézget magyar népmesékből is, még pedig főleg azon gyűjtemény révén, melyet az angol Folk Lore Society 1889-ben adott ki és a *Budapesti Szemle* 195. számában volt ismertetve. Ez ismertetés szerint «az angol fordító, Jones Henrik», ki derekasan végezte föladatát, az eredeti magyar szövegből dolgozott, nem másod kézből, német fordítások után s lelkiismeretesen utána is látott, hogy a magyar szöveget egészen megértse. Pedig hát Jones Henrik egy szót sem tud magyarul.

Új magyar könyvek.

Atzél Béla dr. Az ausztriai általános magánjog alaptanai. Függetlenül az ausztriai általános polgári törvénykönyv. Jegyzetekkel és utasításokkal ellátva. (Tudományos zsebkönyvtár 189—191. sz.) Budapest, 1907. Stampfel, (16-r. 244 l.) 1 K 80 f.

Atzél Béla dr. Kereskedelmi vétségek. A kereskedelmi bíróságok hatáskörébe utalt vétségek eseteiben követendő eljárás. (Tudományos zsebkönyvtár 194. sz.) Budapest, 1907. Stampfel, (16-r. 63 l.) 60 f.

Bartók György ifj. Az akaratszabadság problémája. Kolozsvár, Stein J. (8-r. 118 l.) 2 K. 50 f.

Beksics Gusztáv posthumus műve. A szabadelvű-párt története. Budapest, 1907. Budapesti Hirlap (8-r. 112 l.) 2 K.

Bender Béla dr. Dolgozatok a részvényjog köréből. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. 194 l.) 4 K.

Guar Vilmos. A bizonyítás a polgári perben. Budapest, Grill, 1907. (8-r. V, 242 l.) 5 K.

Gagyhy Dénes. Élet és álom. Regény. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 164 l. 2 K.

Karkovány Ákos és Sigmond Emil dr. Acetylénipari rendeletek és jogszabályok gyűjteménye. Budapest, Toldi L. (8-r. 148 l.) 5 K.

Klupathy Antal dr. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. 4. átdolgozott kiadás. Budapest, Athenæum. II. kötet. (8-r. 563 l.) 12 K.

Közlemények, magyar statisztikai. Új sorozat. 15 kötet. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. VII. rész. A népesség foglalkozása a főbb demographiai adatokkal egybevetve. A keresk. m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a m. kir. központi statisztikai-hivatal. Budapest, Kilián utóda (4-r. 260 l.) 4 K.

Lederer Sándor dr. Mezőgazdasági hitel. Budapest, 1907. Kilián utóda. (8-r. IV, 219 l.) 4 K.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1907. Franklin-t. (16-r.)

1452—53. szám. *Istvánfi Pál.* Volter és Grizedis. Bevezette és magyarázó jegyzetekkel kísérte Sende Ernő. (100 l.) 40 f.

1454—56. „ *Ihering Rudolf.* Küzdelem a jogért. Németből fordította Szilassy Cézár dr. (107 l.) 60 f.

Pál Gábor. Lacrimæ. Budapest, 1907. Pátria. (16-r. 130 l.) 2 K 50 f.

Regények képes kiadása (Magyar). Szerkeszti és bevezetéssel ellátja Mikszáth Kálmán. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r.) V. sorozat. 27. kötet. *Podmaniczky Frigyes báró.* Az alföldi vadászok tanyája. Regény. Heyer Arthur rajzaival. (XI, 295 l.)

„ „ 33. „ *Degré Alajos.* A számüzött leánya. Regény. Gergely Imre rajzaival. (VIII, 306 l.)

„ „ 34. „ *Toldy István.* Anatole. Regény. Cserna Károly rajzaival. (VIII, 244 l.)

„ „ 39. „ *Rákosi Jenő.* A legnagyobb bolond. Regény. Czigány Dezső rajzaival. (XI, 366 l.)

„ „ 57. „ *Bródy Sándor.* A nap lovagja. Regény. Márk Lajos rajzaival. (XI, 248 l.)

Rubinyi Mózes dr. Általános nyelvtudomány. (Tudományos zsebkönyvtár 191—193. sz.) Budapest, 1907. Stampfel. (16-r. 114 l.) 1 K 80 f.

Szirácz Imre. Az alkotmányi biztosítékokról (Állambiróság stb.) Politikai és közjogi tanulmány. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 176 l.) 3 K 20 f.

Szmollény Nándor. A szegedi magyar nemzeti színészet százéves története. Szeged, 1906. (8-r. 217 l.) Budapest, Ráth M. biz. 3 K.

Varjú János. A magyar szellemi művelődés története. A magyar ifjúság és a művelt közönség számára. Debreczen, 1907. Csáthy F. (8-r. 496 l.) 6 K.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* 366. (juniusi) számában megjelent *Antoine Thomas: Nouveaux essais de philologie française* című cikkben (475. l.) a következő sajtóhibák javítandók:

a 478. lapon 7. sorban *Herauld* helyett *Hérault*

a 478. „ 12. „ *Ballo* helyett *Ballon*

a 478. „ 12. „ *Balatonna* helyett *Baladon*

a 478. „ 27. „ *Bucovianum* helyett *Buxoialum*

a 479. „ 25. „ *Mayer* helyett *Meyer*

a 479. „ 32. „ *cavallarius* helyett *caballarius*

a 480. „ 39. „ *Gillieron* helyett *Gilliéron* olvasandók.

A MAGYAR EGYETEMEK KÉRDÉSE.*)

Mai felszólalásomnak — mert nem előadást kívánok tartani, sem rendszeres fejtegetéssel előállani — tulajdonkép kettős a feladata. Elsősorban személyes mulasztást pótolok, kötelességet teljesítek. Tizenkét év előtt, midőn ez országban kilátás mutatkozott arra, hogy talán a tanárképzés immár elvi alapon is rendezhető lesz, egy kis iratot, könyvecskét adtam ki,**) mely az egyetemi oktatás kérdését a maga teljességében iparkodott megvilágítani. Kiinduló pontja ugyan a tanárképzés szervezése volt, de belehelyeztem egyáltalában az egyetem feladatának megvilágításába. Azonban az egyetem kérdésének egy nagyon fontos pontját szándékosan teljesen mellőztem; — mivel épen csakis tanároknak akartam szólni, pusztán a pedagógiai részével foglalkoztam az egyetemi oktatásnak, az előadások, gyakorlatok, vizsgálatok rendjének elvi alapjait kutattam; s összevetve a három nagy európai nép, a német, a francia és az angol nemzet intézményeit egymással és mindegyiket sajátja szerint méltatva, azt hittem, kideríthetem, melyik volna az a módja az egyetem belső élete rendjének, a mely korunknak egyrészt, másrészt nemzeti szükségleteinknek megfelelhet.

De nem érintettem — s megemlítem még egyszer, hogy szándékosan kerültem — az egyetem kérdésének oly oldalait, melyek közigazgatásbeli feladatoknak mondhatók, s a melyek törvényhozási intézkedésekre volnának ír-

---

*) Szabadon előadatott a magyar pädagogiai társaság 1907 május 18. ülésén.

**) *A tanárképzés és az egyetemi oktatás* — pädagogiai tanulmány. Budapest, 1895.

nyozva. Egyáltalában mellőztem azt a kérdést, hogy mi legyen az egyetemnek a szervezete. Igazán azt hittem ez alkalommal, noha elvi alapból magam másképp szoktam máskor nyilatkozni, hogy megkísérelhető ebben ez országban is, legalább a tudományos világ körében, vajjon ha azok, a kikre valami ügy személyesen bízva van, elgondolkodnak róla, hogy mi tulajdonképen ezen a téren a teendők és e felett elmélkedve bizonyos érett megállapodásokra jutnak, vajon személyesen nem alakíthatnak-e át intézményeket, úgy hogy az emberek meggyőződése, buzgó-sága, lelkiismeretessége pótolhatná a törvények és szabályok hiányát.

Ez volt a reményem. De gondolom, tíz év elegendő idő arra, hogy még a mi viszonyaink között is belássam, hogy csalódtam. Van ugyan tudomásom róla, hogy egy-két buzgó, komoly tanárember, egyetemi rendes tanár, azt a füzetemet figyelmére méltatta. Az egyiknél mindjárt közvetlenül megjelenése évében láttam, mert ő is benn volt egy olyan kisebb bizottságban, a mely a tanárképzés újjászervezéséről volt hivatalos, véleményt mondani, a melynek tehát kötelessége volt a kérdéssel foglalkozni. A másíkról pedig magától tudtam meg, hogy mikor ő rá éppenséggel a tanárképzés terén nagy hivatás várt, akkor kötelességének tekintette utólag, hogy valamiképen tudomást vegyen arról, a mit e tárgyban írtam. Így hát, mondom, van tudomásom róla, hogy egyesek elolvasták. De bátran állíthatom, hogy még ezeknek a tevékenységén sem látszik meg, hogy annak a kis iratomnak valami komoly hatása volt volna tanári működésükre és gondolkodásukra.

Egyáltalában nagyon különösek a mi irodalmi viszonyaink. Az korántsem mellékes dolog, ha szóvá teszem, hogy van tudomásom róla, hogy némelyek figyelemre méltatták munkáscsámat. Mert különben az nem igen fordul elő a mi tudományos életünkben, hogy valaki ha ír, visszhangot keltene is magában az irodalomban. Azért most, midőn újra szükségét érzem, hogy kifejezést adva ennek a csalódásomnak, pótoljam egyúttal azt a mulasztást és valamiképen szóvá tegyem nézeteimet arról, a mi már az egyetemnek nem belső életét, nem a tanárok és tanítványok munkásságát, hanem magát a szervezetet illeti, ép

az a körülmény, hogy visszhangot az írás nem szokott találni, bírt arra az elhatározásra, hogy inkább itt nyilvánosan előszóban fejtem ki — legalább alapjaiban — ebbeli nézeteimet.

De másfelől ezzel egyúttal közéletünknek egyik nagyon sajátságos hibáját akarnám valamiképen jóvátenni, kerülő úton, ha úgy lehetséges. Az urak mindnyájan tudják, hogy egy idő óta megint — mert nem először történik — új egyetemeknek, nem is csak egy egyetemnek, a harmadik egyetemnek, hanem többnek a felállításáról van Magyarországon szó. Eddig ugyan még nem volt miniszter, a ki egy harmadik egyetem felállításának szükségességéről ne nyilatkozott, sőt kilátásba ne helyezte volna, de oly határozottan talán mégsem lépett fel ez irányban a buzgóság, mint most újabban történt, a hol városok és a városokkal összeköttetésben álló közvélemény határozottan nyilatkozta a mellett, hogy áldozni is akarunk, legyen nekünk nemcsak harmadik, hanem több: negyedik, ötödik, sőt annyi egyetemünk, a mennyi csak lehetséges. Azonban nagyon furcsának tartom, hogy mikor a kívánság, a vágy egyetemek után ily hangosan nyilatkozik meg, akkor mégis egyáltalán szó sem esik arról, hogy milyen legyen hát az a kívánt egyetem, s hogy valaki komolyan felvetné a kérdést, mi tulajdonképen a mi korunkban az egyetem feladata s mire való hazánkban több ily intézet. A legközelebbi években lesz száz esztendeje, hogy Poroszországban, miután a jénai csatában nagy csapás érte a népet, felébredt a vágy, hogy a nemzeti életnek nevelés útján való felélesztésével segítsenek a kalamitáson. Ekkor ott egy új egyetem felállításának kérdése is előtérbe lépett és nyomában egész nagy irodalom fejlődött, a melyben a legelőkelőbb tudósok vettek részt, a kik mindnyájan különböző módon magának az egyetemnek kérdését, multját, korszerű feladatát, a jövőben való nagy hivatását megvitatás tárgyává tették.

Nagyon szomorú dolog az, a mi most nálunk rendszerint történik, a mi pedig — lehet mondani — a jobb időkben 1848 előtt egy téren sem történhetett meg, de azóta nem csupán a közoktatás terén, hanem más körben is megesik, hogy könnyelműen, maguknak az illető kérdé-

seknek elvi fejtegetése nélkül mernek hozzáfogni alkotásokhoz. Közéletünknek ezen a hibáján, ezen a sajátságos ferdeségén — mondom — ilyen kerülő úton szeretnék segíteni, egész élesen odaállítva véleményemet a közvéleménnyel szemben, nem azért, hogy ne legyen, hanem azért, hogy ha legyen, akkor valóban magyar is legyen az új egyetem. Bátran merem kimondani, egész élesen: nekünk még egy olyan egyetemre, mint a minő itt Magyarországon most kettő van, egyáltalában semmi szükségünk nincs. De tudományra és a tudomány ápolására szánt több intézetre, másra, mint a minő van, talán egy népnek sincs nagyobb szüksége, mint a magyarnak.

Engedjék meg, hogy legelőbb azt az állításomat igazoljam, hogy olyan egyetemre, a milyen már kettő van, nincs szükségünk. 1872-ben felállították a kolozsvári egyetemet. Akkor is a könnyebb végét fogták a dolognak. A helyett, hogy átgondolták volna, hogy korunkban mi az egyetem feladata, egyszerűen csináltak egy egyetemet, melynek 2. §-ában benne van, hogy mindaddig, míg majd az egyetemek rendjét egyáltalában törvény útján megállapítani és a főiskolai tanítást szervezni fogják, addig elfogadják a pesti — akkor még az volt — egyetemen szokásos eljárást és intézményeket. Pedig már akkor a kormány a szó igaz értelmében törvény útján is kötelezve volt volna — a mint mai nap is kötelezve van — a felsőbb oktatás rendezésére és szervezésére. A kívánság ugyanis, hogy egyetem legyen ezen a földön, ebben az országban, még pedig magyar egyetem, az régibb. A negyvenes években egész világosan beszéltek erről a dologról, s az 1848 : XIX. törvényczikk (3. §.) egyenesen kötelezte annak idején a miniszteriumot, hogy a mi benne csak elvben volt kimondva, arról minél előbb törvényhozás útján intézkedjék.

Én nagyon érdekesnek tartom azt, hogy ennek a törvénynek czíme is egyenesen így szól: a magyar egyetemről. Valóban különös is, hogy az emberek, ha egyetemről beszélnek, akkor úgy szólnak róla, mintha az egyetemek tulajdonképen mind egyformák volnának. Pedig nincs nép, nemzet, állam, a mely a felsőbb oktatás terén ne épen a legsajátságosabb módon nyilvánította volna történeti elfogását, erkölcsi meggyőződéseit, sokkal inkább, mint a

népoktatás vagy a középiskola terén. Az egyetemek közt, a szerint, a mint az egyetem német, vagy francia, vagy angol, — ezek a nagy népek, a melyekről szoltam a füzetemben — de a hollandus, belga, dán, norvég, olasz, spanyol egyetemek közt is, lehet mondani, nincs egyetlen egy sem, a mely a másoknak a kaptájára volna szabva. A nemzeti sajátosság ép itt, a főiskolák körében, mutatkozik leghatározottabban. Azért, ha talán kissé mellékes volt is a 48-asok előtt az, hogy magyar egyetemről beszéltek, legyen szabad nem csupán beleolvasnom, de ki is fejeznem azt a meggyőződésemet, a melyet majd igazolni is fogok, hogy a törvény alkotói előtt igazán az állt, hogy nekünk valóban más egyetem kell, mint más országoknak. Mert a kérdés már régibb ezen a földön. A negyvenes évek elején a reformátusok gondoltak arra, hogy egy főiskolát fognak alapítani és olyan fontosnak tartották a kérdést, hogy általános nagy pályázatot hirdettek ki, a melyben nemcsak magyar ember vehetett részt, hanem idegen ember is és a külföldi lapokban is kiírták a pályázatot, hogy szóljanak hozzá, a kik ebben a tekintetben magukat illetékesnek tartják, milyen legyen a kor követelménye szerint egy ilyen főiskola. A pályázat lefolyt és résztvettek benne magyar emberek, de idegenek is, a legtöbb pályamunka meg is jelent. Az idegenek közül ugyan csak németek vettek részt a pályázaton, de azoknak a munkálatait is lefordították magyarra, és közzétették.*) A közvélemény is nagyon sokat foglalkozott a dologgal és abban az időben főleg egy pontot emeltek ki rendkívül élesen, szembeállítva a felfogásukat tulajdonképen minden másnemű egyetemmel, a némettel is, meg a többiekkel, egy pontot, a melyben mintha ők a koruk kívánságát — nem annyira a magyarságnak, mint a koruknak kívánságát — látták leginkább kifejezve.

Kossuth Lajosnak egy nyilatkozata épen ezzel összeköttetésben bejárta akkor, azt lehetne mondani, az egész világsajtót. Én is az idegen folyóiratok olvasása útján jutottam tudomására a dolognak és csak azután kerestem meg Kossuthnak azt a nyilatkozatát a magyar lapban, a

---

*) Pesten felállítandó Protestan Főiskola tanítási rendszerét tárgyzó jutalmazott Pályamunkát. 2. kötet. Kecskemét, 1843.

Pesti Hirlapban. Ott ő ezt a pontot, a melyben ép a kornak kívánságát leginkább látta kifejezve, úgy fejtette ki, hogy midőn ezekről a pályázatokról és azoknak eredményéről, az eszméről a lap közleményt hozott, egy szerkesztői megjegyzésben ezt fűzte hozzá: «Szívesen üdvözljük e vezérelv-csillagnak a magyar tudományos égen feltűnését, Igenis uraim, szabad versenyt, észnek és tudománynak szabad versenyt! — és óva leszünk rég elavult tanok megkövesítő kínaitól.»

Ez az a gondolat, a mely, mondom, akkor jobbainkat lelkesítette, ennek visszhangja az, a mi a 48-iki törvényben egészen világosan, kötelező kifejezést talált. A 2. §-a t. i. annak a törvénynek épen csak ezt az elvet emeli ki. Azt lehet mondani, ez az egyetlen törvényes intézkedés Magyarországon a felsőbb oktatásról. Egyetemünk Almanachja rendesen szokta az 1848 : XIX. törvényt idézni, de csak az 1. §-át, a mely kimondja, hogy az egyetem egyenesen a közoktatási miniszter hatósága alá rendeltetik. Már a másodikat és harmadikat nem nyomhatja le, pedig döntő a második, mert ez fejezi a magyar egyetem alapelvét. Még nem szólok róla, hogy helyes-e, nem-e ez az elv, de a törvényben ki van mondva.

Ez a 2. §. így hangzik: «Az oktatás és tanulás szabadságának azon elve, hogy egyrészt a tanuló arra nézve, mely tant és melyik tanártól kívánja hallgatni, szabad választást tehessen» — ez tehát a tanulás-szabadságának magyar definitiója — «másrészt, hogy a rendes tanárokon kívül más jeles egyének is a miniszterium által ideiglenesen megállapítandó, későbbben pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktathassanak, törvényesen kimondatik.» Ez utóbbi pedig a tanítás szabadságának magyar fogalmazása. A 3. §. még egyszer kimondja aztán a törvényhozás kötelezettségét, hogy ily értelemben intézkedjék, mert így hangzik: «Ezen elvnek az egyetemnél alkalmazása a közoktatási miniszterre bízatik, tudósítását ez és egyéb e részben teendők iránt a legközelebbi országgyűlésnek benyújtván.»

Nem hiszem, hogy ezzel, egyedül ennek az elvnek kimondásával, a szervezetnek egész képe már rajzolva, vázolva volna és lehetne, de egyet kötelességemnek tartok nyíltan

kimondani: egy oly népnek, a mely az elvet ekként törvénybe iktatta, nem volt volna szabad túrni, hogy oly egyetemi élet, mint a minő most köztünk fennáll, létezzék, mert ez ily értelemben magyar egyetemnek semmikép sem tartható. Hisz mindenki tudja, ránk szakadt valami módon, nem is egy német egyetem, hanem egy sajátságos alkudozó, korával egyet nem értő, abszolút kormánynak korcs alkotása. Ez ránk maradt úgy, a mint akkor valamiképen itt sajátságos körülmények közt kialakult, mint valaminek az alja, olyas valaminek, a mit ekként e hazában senki sem kívánt. Ez egyike közoktatási történetünk talán legnagyobb szégyeneinek. Ott a maga hazájában már egyetlen egy intézkedése sem áll fenn annak a régibb osztrák egyetemi-szervezetnek, Magyarországon pedig mintegy megkövülten megvan és munkásságának jellemzésére bátran kimondhatom — öreg ember vagyok, ép olyan régóta magántanár, mint a mióta a kolozsvári egyetem létesült, — tudományos életet nem teremtve, hanem tudományos életet megakasztva.

A bizonyítást mindenre ki tudnám terjeszteni, a mi egyetemünkön folyik. A beiratástól kezdve, sőt még előbb, a tanrend kihirdetésétől kezdve, a beiratások, a tandíjelengedések, az előadások tartása, a vizsgálatok rendje, mindez Ausztriában már teljesen módosult, mi pedig még most is ugyanazon a módon végezzük mindezt, elvtelenül, oktalanul, silány eredménynyel, mint azelőtt. De csak egygyel mutatom ezt ki, azzal, a mi némiképen összefüggésben van olyan kérdésekkel, a melyek engem leginkább érdekelnek, az egyetem belső életének kérdéseivel; ez a tanrend kihirdetése.

Nincs Németországban, de még Ausztriában sem már egyetem, a mely olyan szerkesztésben adná a tanrendet, mint a mi budapesti egyetemünk, a mely még valami különös módon sem nem tisztán magyar egyetemnek, sem — a mint a kolozsvárinak a neve törvénybe van iktatva — magyar királyi egyetemnek, hanem királyi magyar tudomány-egyetemnek nevezi magát, nem tudom, minő nyelvőrési befolyások útján. Csak a mi egyetemünk ad ki olyan tanrendet, a melyben senki el nem tud igazodni, a tudós sem, a ki gyorsan akarna magának arról képet adni, van-e valami tervszerűség, összevágás ennek az egyetemnek mun-

kasságában, a deák sem, a ki szeretné tudni, hogy tulajdonkép rá nézve, a ki most az egyetemre jött vagy egy-két év óta itt van, mi volna ajánlatos, hogy tanulmányai rendezésében és folytatásában szem előtt tartsa. Nem is tudom, minek adják ki, mert a hallgatóság nagyon szépen ellehetne félig-meddig nélküle, mert a mint most is teszik, csak oda fordulnának a fiatalok valamely öregebb diákhoz: mondd meg, annak idején mit hallgattál, mondd meg, mit hallgassak.

A bécsi, a prágai, a gráci, az insbrucki egyetemen mindez máskép van, mindenütt a tanrend sokkal komolyabban a tanulmányok összefüggésének szempontjából van szerkesztve, máskép, mint a budapesti. A szerkesztés módja ugyanis itt az, hogy a tanárok anciennitása szerint hirdetik az előadásokat. Ez az osztrák és a némikép még régibb német eljárás egész természetes dolog volt annak idején, beleillett az egyetemek czéhrendszerébe. Ma már Bécsben sincs úgy, de itt van előttem — hogy lássuk egész világosan az ilyenféle dolognak történeti háttérét — pl. a göttingai egyetem tanrendje. Ebben két közlemény van: először a tudományok csoportosítása szerint vegyesen rendes, rendkívüli, magántanárok előadása a tanulmányok rendjének megfelelően, azután jön a másik az anciennitás szerinti közlés. Ez utóbbi a régibb módja; ezt is adják tehát, hogy maradjon meg történeti nyoma. A többi német egyetem nem teszi ezt szintén így, még az osztrákok sem teszik, megelégszenek az első móddal. Mi magyarok vagyunk tehát az egyedüliek, a kik még most is a ránk szakadt eljárási módot olyannak tekintjük, miniszterium is, egyetem is, mintha ez tulajdonképen az egyetemi életnek egy rettenetes fontos, nem módosítható hagyománya volna, mikor pedig nekünk nem is hagyományunk.

Itt van egy franczia tanrend, a L'Université de Paris et les Établissements Parisiens d'enseignement Supérieur tanrendje, az 1906/907. évről; ennek a közlése a németekétől is elüt. Itt minden ember, a ki akárhol él a világon, megtudhatja, hogy mit tekint ez az egyetem a maga munkásságában feladatának; itt minden világosan, értelmesen, áttekinthető módon van csoportosítva, az egyetem különböző feladatai egymástól elkülönítve; mert a köz-

lés se nem anciennitás szerint történik, de még nem is csak tudománycsoportok szerint, mint Németországban, hanem az egyetemnek sajátos munkásságának rendje szerint. A tanárok közt pl. azt fogják találni, hogy egy ember három helyen is előfordul; először a szerint a mint «cours publics» sorában nemzeti nevelő, mert mindenki eljőhet hozzá, hallgathatja előadásait; a mely előadásoknak a francia irodalom rendkívül sok nagy remekét köszöni. Ott találjuk aztán második helyen nevét, a hol zárt előadást tart (Enseignement et exercices pratiques réservés aux étudiants) csak deákoknak a tanulmányok érdekében, de még mindig abban az értelemben, hogy előkészítse őket valami szakszerű feladatra és megtaláljuk nevét harmadik helyen is, a hol még zártabb körben, de bárkit, még nemzeti különbség nélkül is — hogy úgy mondjam — segít abban, hogy a tudományos kutatás módszerébe vezesse őket. (École pratique des hautes études). Ez mind külön-külön van tartva, úgy hogy itt az ember nem azt fogja megtalálni, hogy mit tesz az egyik vagy másik tanár, hanem mindig azt, mit tesz maga az egyetem és az egyetem feladataiban mennyiben vesznek részt az egyes tanárok. S ennek alapján, bátran mondhatom, hogy itt francia földön van egyetem, míg talán Göttingiában és másutt Németországban — már ebből a szempontból szólva — nincs is egyetem. Mert az a mit nálunk egész tájékozatlanul, a dolgok, a tények igaz ismerete nélkül sokszor hangoztatnak, hogy egyedül a németeknek van igaz egyetemük, az nagy hazugság. Épen Németországban csakis fakultások vannak. Ott egyik fakultás nem törődik a másikkal, legfeljebb csak akkor, mikor a miniszterhez intéz egy oly irányú felterjesztést, hogy kötelezze pl. a jogászokat arra, hogy jöjjenek a philosophiai karra is, mert ennek kevés egyébként a hallgatósága. De egy oly egyetemi szervezet, a mely azzal foglalkoznék, miként tanítson az egyetem a maga teljességében, az Németországban sehol nincs. Mert hogy évről-évre a fakultások váltakoznak és más-másból választanak rektort, majd egy theologust, majd juristát és így tovább, azt csak nem fogjuk az egyetem képviselőjének tekinthetni, midőn egyébként ez egyetem ezen a tudomány összességével, a tudomány egységének fentartásával és a tudomány érdekei-

nek közösségével soha sem foglalkozik senki, ha csak elvétele, valami szónoklatban, a mint most újabb időben több ízben is megtörtént különböző egyetemeken, a hol ép ezt a kérdést vetették fel, hogy nincs igaz egyetem, mert nincs egyetemi egység, nincs tudományos közösség a karok munkásságában. Azóta, mióta a polytechnikumok is egyetemes-dit kezdenek játszani, három ilyen rektori beszéd is elhangzott.*)

Franciaországban, a mely országról azt szokták mondani avatatlanok, hogy ott csak fakultások vannak, még a Napoleoni kormányalatt is, a reactionarius kormányok alatt is volt mindig a fakultásokat egybefoglaló egyetem, mert ennek az élén mindig egy rátermett ember állott állandóan s mellette az egyetem tanácsa. S e szervezetben mindig az egész egyetem érdekét tartották szem előtt, sőt nemcsak az egyetemét, hanem az egész terület közoktatásügyének érdekeit. S most újabban, a hogy a francia reszpublikai kormány a régi tradíció alapján, a mely a tudomány szabadságát is hirdeti, az egyetemet újra megalkotta — bátran mondhatom, ahhoz a tradícióhoz híven, a mely a nagy Université első alapításánál irányadó volt, a melyet azután csak meghamisítottak a következő kormányok — a közigazgatási tanácson felül az egyetem kebelében még egy külön tudományos tanulmányi tanácsot is alkottak, a melynek ép az a feladata, hogy egészében tegye megvitatás tárgyává, miként működjék az egyetem, hogyan legyenek előadásai rendezve, hogyan legyenek vizsgálatai tartva, és ennek a megállapodása szerint adják ki egész évre a tanulmányzás programját, nem pedig félévenként, mint a németek teszik. De ez utóbbiak is még bizonyos lelkiismeretességgel legalább három hónappal a félév megnyitása előtt adják ki tanrendjüket, nem úgy mint nálunk, a hol ép csak közvetlenül a félév megnyitásakor teszik közzé, sőt rendszeren az első napon nem is lehet beiratkozni, mert még nincs tanrend. Ott Franciaországban a megállapodás rendszeren egész évre szól. Mert mi

---

*) V. ö. például Martin v. Schatz, *Die neue Universität u. die neu Mittelschule. 320-jährige Festfeier der Univ. Würzburg.* (1902.) Továbbá Felix Klein, *Die Aufgaben u. die Zukunft der philos. Facultät* (Göttingen, 1904.).

nehézsége lehet is abban, egy tanárnak megállapítani, hogy az éven át minő előadást akar és fog tartani? Hiszen vannak tanulmányok, a melyek úgyis egész éven át folynak. Ha viszont vannak olyanok, a melyek rövidebben tarthatók, a melyekből kettőt, hármat is lehetne egymásután tartani, nem csupán szemeszterek szerint: ezt is mind meg lehet előre állapítani, ha van tudatos cél a tanulmány rendjében.

Nem is szólok arról bővebben, a mit utoljára említék, hogy az igazi nemzeti egyetemeken, a melyek nem csupán elzárt tudós testületek, mint a német egyetemek, sem nem csupán a művelt körök egyeteme, mint a francia egyetemek, mondom, azokon az igazi nemzeti egyetemeken, a milyenek az angolok, a melyek azért nemzeti intézmények a szó igaz értelmében, mert hatásuk kihat a legutolsó falura is, azoknál, mint csak most legújabbán is olvastam egy előszóban, melyet lord Acton előadásainak kiadása elé írtak volt tanártársai, három feladata van minden tanárnak az egyetemi élet körében. Tanít — ezt említik első helyen — nem előad, hanem tanít, a szó igaz értelmében; ezt végzi egymaga tanulóival. A másik feladata, hogy rendezi az egyetem szempontjából a tanulmányt; ezt tanártársaival egyetemben végzi köztanakodásban. Mindenütt van olyan. Board of Study, a mely megállapítja a tanulmány rendjét, de nem oly módon, a mint nálunk is megtették pl. a tanári vizsgálatokra nézve, hogy már több mint egy negyed század előtt meghatározták, mik a követelményei a tanár-vizsgálatnak, mintha azt meg lehetne ekként állapítani egyszerismindenkorra, örökre, hanem időnként, pl. három évenként, rendezik a tanulmányokat, nem mindent felforgatva, hanem mindig javítgatva, mindig módosítva, a mi komoly feladat. De azonfelül, íme lord Acton, ez a kiváló historikus, ez a nagy tudós, a ki azonfelül azért is történeti nevezetességű férfiú, mert a cambridgei egyetem alig hogy lerázta saruiról a felekezetiiség porát, ezt a katolikus térfit hívta meg a históriai tanszékre, ez tehát, a ki mint tudós is elsőrangú ember, bár rövid időre megválasztása után meghalt, mégis már az ő ægise alatt szerveződött az a nagy történeti munka, a mely mint a cambridgei egyetem történeti műve jelenik meg. Ez ugyanis a harmadik feladat, a melyben ilyen értelemben az angol tanárok részt-

vesznek. Mert az angol egyetemen ma a tanár nemcsak tanít és rendez a tanulmányt, hanem gondoskodik társaival együtt — a fiatalabbakat is belefoglalva a maga munkásságába — a nemzeti tudomány haladásáról, a nemzeti tudományos szükségletek kielégítéséről. S ha már most ott angol földön a deák meghozat egy olyan vezető könyvet, mely az egyetemi tanulmányt ismerteti, ha Oxfordba vagy Cambridgebe megy, ott mindjárt belehelyezkedhetik egy nagy nemzeti hagyományba. Abban a könyben megtalál minden kíváncsi felvilágosítást tanulmányát, sőt egész életének rendjét illetőleg. A vezérkönyv mindig újabb kiadásokban jelenik meg, de új fölvilágosításában a régi is meg van őrizve, mert a multrol is ad tudósítást és megmondja részletesen, hogy miképen tanulhat, mikép kell rendezni tanulmányait, minő irodalom áll rendelkezésére, minő eszközök vannak az egyetemen, szóval a deák, még mielőtt odajön, megtudhatja, mi vár ott reá, és az idegen is vagy a nemzetnek az a tagja, a ki nem megy az egyetemre, de érdeklődik a nemzeti élet e fontos tényezője iránt, szintén megtudja világosan, mit végez az egyetem.

Ezen idegen példák alapján tehát, akár a németet, akár a francziát, akár az angolt veszem, vagy ha máshonnan venném is a példát, alig tenne különbséget, azt hiszem, bátran mondhatom, hogy nekünk nemcsak a törvény elvi kívánságának megfelelő magyar egyetemünk nincs, hanem nekünk egyetemünk egyáltalában nincs, mert az nem egyetem, a hol közösen intézményesen senki sem törődik a tudománynak és tanításának ügyével. Jó tanáraink, tudósaink, a kik fáradoznak, lehetnek és vannak is, de így szervezetlenül minden erejük megbénul, mert sem a deák nem tudja, mit akar a tanár vele, sem pedig a tanár nem tudja, mit vár a diákság tőle és mindaz a ferdeség, a mely egy intézményen rászáradt, a mely nem a nemzet lelkéből fakadt, hanem megmaradt, mint csunya maradék, piszkos, zagyva lerakódás, mindaz az átok megvan a mi egyetemünkön.

Szabad tudományos verseny van kimondva Kossuth szavában és a 48-as törvényben. S mégis, mikor én idejöttem, ime mit találtam? Én ugyanis még az absolut korokban végeztem gymnasiumi tanulmányaimat, és mivel

a mi egyetemünk 1862-ben még olyan kicsi, sőt akkor meg ép átalakulóban is volt, hogy nehéz lett volna ide jönni, olyasmit tanulni, a mit én akartam, philosophiát és philológiát, hát Bécsben végeztem az egyetemet; csakhogy mégis a magam érzésénél fogva, még inkább talán mert figyelmeztettek, hogy a bécsi doktoratus nem fog itt majd nosztrifikáltatni, Budapesten, nem ismerve a tanárokat, tettem le a doktoratust; — és mikor azután később Németországból hazajöttem, és habilitáltatni akartam magamat, itt hallottam legelőször életemben, hogy Budapesten egész tantárgyra, tanulmányágra nem lehet habilitáltatni; chirurgiára pl. nem habilitálnak, hanem talán csak az előkészítő bekötetésekre, philosophiára sem, csak talán az ókori philosophia valamely részére. Nekem azonban szerencsére már dolgozataim voltak három tárgyban, pszichologiai, ethikai és pædagogiai dolgozataim, logikai azonban nem volt, de én mégis, mint pædagógus, azt kívántam, hogy habilitáljanak pszichológiából, ethikából és logikából, mert ezeket olyan összefüggő studiumoknak tekintettem, hogy jobb, ha egyértelemben mindnyájokba én vezetem be tanítványaimat. Akkor a tanár, a ki tisztességes, komoly ember volt de a kinek nem volt semmi érdeke, hogy engem portáljon, figyelmeztetett arra, hogy noha nem szokás, hogy ennyi sokra habilitáljanak, mégis arra szívesen rá áll, hogy a miből dolgozataim vannak, abból ajánl, de logikából nem teheti, hanem csináljak előbb dolgozatot logikából is. Erre azt kockáztattam, hogy tán attól, a ki pszichológiából és ethikából olyan dolgozatot készít, hogy a tanár úr meg van vele elégedve, elvárható, hogy a logikából is megfelel, de ha nem hiszi, hát lemondok róla és megelégszem, ha csak a többi tárgyból tarthatok előadást. Így határozott is tehát a kar.

Azonban ez ritkaság számba megy. Kérdezzék csak meg a budapesti egyetemi tanárokat, miből lehet Magyarországon habilitálni. A mi magától értetődő dolog volna, hogy a fiatal embereket érvényesülni engednék, hogy alkalmat adnának nekik dolgozni a tanulmány egész körében, arról a szabad verseny e hazájában, a versenytől nem mondom hogy félő, de valamiképen mégis idegenkedő tanárság nem gondoskodik.

Azért bátorkodtam említeni, hogy nekünk egyetemünk nincs és törvényre van szükségünk, a mely megmondja, hogy mi az egyetem és mi történjék az egyetemeken. Mert nem várhatjuk azt, hogy maga az illetők személyes lelkiismerete és belátásuk változtasson a dolgon. Itt ebben az országban az a tapasztalatom, hogy intézmények útján sem érhetjük el ugyan a teljes eredményt, mert mindig különbség lesz az intézmény követelése és az emberek munkássága közt. De azt várni itt nálunk, hogy intézmények nélkül az emberek munkássága fog javítást eszközölni: az hiú reménykedés, merő ábrándozás. Kant mondta az egész emberiségről és az egyes emberről, hogy neki szüksége van rá, hogy ura legyen, olyan az ő természete. Magyarországon azt hiszem, nagy szükség van arra, hogy a törvényt tisztelő, a törvényt szigorúan végrehajtó, a törvényt megbecsülő, a jóra való intézmények mellett helytálló kormány nevelje az embereket, mert önmaguk nem nevelkednek.

S ezzel kapcsolatban megint külön egy apró tényt engedjenek a szemük elé állítani, a mint azt egyetemünk jellemzésére a tanrenddel tettem. Azt talán a legnagyobb sovíniszta sem fogja állítani, hogy magyar földön a tudomány ügye nagyon jól áll, hogy országunkban a tudományos élet terén buzgó forrongás, folytonos haladás van. Hiszen még Budapesten sincs, nemcsak az egész országban. Nem én vagyok az egyetlen, a ki ezt állítom. A multkor valaki még pedig tudós egyetemi tanár, személyesen vallomást tett előttem, hogy alig volt és van neki itt, ebben a nagy városban, alkalma a maga tudományos törekvéseiről komoly beszélgetést folytatni egy vele rokonszakú emberrel. Én is hiába kerestem fel a philosophiai, pædagógiai egyesületeket, én csakis a tanítványaimmal, a kik hálásabbak voltak talán, mint a hogy megérdemeltem, érintkezhetem. Igazán, meglett, tudománynyal foglalkozó emberek mintha restellenék nálunk, hogy más valakit törekvéseiben megfigyeljenek, bíráljanak, — mert én nem kívántam támogatást, csak bírálatot, a támogatásról szívesen lemondtam, — de ilynemű részvevő köztevékenységre nemcsak én nem akadtam soha, mások sem tapasztalták. Tehát itt Budapesten sincs tudományos élet. S mégis ha nézzük a statisztikát, feltűnő, hogy az egész világon

létező egyetemek közül — a statisztika 200-at vett figyelembe — a budapesti egyetem áll negyedik helyen, a deákok számát illetőleg. Európában csak a párisi meg a berlini előzi meg; Budapest tehát Európában a harmadik nagy egyetem. A statisztika ugyanis figyelembe vette még a nem európai körbe tartozókat is és a harmadik, a mely még megelőzi, a kairói, a hol az összes muhamedánságból a szerzetesi vagy egyházi állapotra tóduló szegény népség összezsúródul. S így valóban csak Páris a maga tudományos nagy életével és intézményeivel és a folyton megújuló, egész nemzet lelkével táplálkozó Berlin áll Budapest előtt, a hol folytonosan jajgató tudósainknak még csak jámbor óhaja, hogy legyen tudományos élet. Azonban nem a mint mondani szokás, a hypertrophia egyetemünknek a baja, nem az, hogy nagyon sok a tanulósága, hisz van több Párisban, Berlinben is, hanem az, hogy a nagyon sok nem talál itt tanulmányi rendszert, ez a nagyon sok nem tudja, mit csináljon itt, ez a baj. Ám ha lecsapoljuk és máshova küldjük is a budapesti tanulókat, úgy a mint egyetemeinken az élet folyik, abban a sajátságos szellemben, másutt sem fogják tudni, mit csináljanak. Én nagy figyelemmel kísérem a kolozsvári egyetem tudományos munkásságát, de annak tartalmából sem látom, hogy ott igazibb buzgóság mutatkoznék, csak annyi is, a mennyi még messzebből nézve pl. a walesi egyetemről állítható. Ha ennek a kis egyetemnek tudományos munkásságát, irodalmi termékeit összeállítanók egy könyvtárba és mellé állítanók a kolozsvári egyetem tudományos munkásságának termelését, akkor nagyon kellene restelkednünk; s még a kolozsvári egyetem is a kétszáz közül 48-dik helyen van és nincs is kevés tanára. A walesi egyetem a statisztikai sorban csak a 83-dik és mindenesetre sokkal kevesebb a tanár Angliában a tudós munkásság nem egy fészében, de mindenütt van a maga módja szerint a nemzet szükségleteit mérlegelő, együttműködő és a feladatokat mindig megbeszélő, szervező, folyton élő tudományos intézmény.

Nagyon kérem, ne vegyék ezt, a mit itt keményen mondtam, a személyek bírálatának. Mindig megfontolandó, hogy a mi népünk, sajnos, úgy fejlődött, hogy nem volt gondozó, intézmények által ápoló államhatalom mögötte.

Itt sokkal nehezebb volt hagyományokat létesíteni, fentartani, mint bárhol, mert művelődésünk szövedékében mindig megszakadt a fonál. A mai emberek nem tehetnek tehát róla. Hisz sok oly egyént ismerek, a kik fiatal korukban akármelyik német vagy más idegen egyetemen munkásságot folytatva, nagyon tisztességes képviselői lettek volna a tudományuknak és vannak egyetemünkön most is tanárok, a kik Magyarországon túl is méltó képviselői az igaz tudományosságnak. De itt a munkásságuk az intézmények ferdeségénél fogva, a melyek keretében munkálkodniok kell, hatástalan.

Különben talán már eddigi fejtegetéseimből is kitűnt, hogy mikor azt kívánom, hogy magyar egyetemünk legyen, ezt nem mondom oly értelemben, mint azt most szokás érteni, hogy én pl. — röviden fejezve ki magamat — tulipános egyetemet akarok. Az a különbség, a mely a különböző egyetemeken mutatkozik, a német, a francia, angol stb. egyetemeken, tulajdonképen történeti különbség. Azok nem keletkeztek egyszerre, és azért a különbség köztük még tovább megy, úgy hogy német egyetemekről sem beszélhetünk általánosságban, hanem beszélhetünk különböző egyetemi típusokról, a szerint a mint keletkeztek, mert különböző módjai vannak a szervezetnek és a szerkezetüknek is. Az egyetem alapításának, a szervezésnek az volt ugyan a feladata mindig, hogy tudományos tanítás számára közép-pontot alkosson, de minden időben a kor szükséglete szerint, a kor tudományának követelése szerint más-másként oldotta meg a feladatot. Így mindenik egyetem megkapta a kor signaturáját, és ha azután hagyománya fenmarad, még ha nem tartja is fenn az első formáját örökké, mert mindig fejlődik, mégis egy külön típusa marad a tudományos életnek, és befolyása a nemzeti tudományosságnak is külön színezetet ad.

Csakis így lehet megoldani ebben az országban is a kérdést. Nekünk nem szabad utánoznunk, ez az első követelés; és nem szabad belényugodnunk abba sem, a mi itt valamiképen, mint mondám, reánk maradt, hanem komolyan kell a kérdéssel foglalkoznunk, hogy milyen legyen korunk kíváncsi és nemzeti közállapotunk szerint az az egyetem, melyet Magyarországon szervezni, törvény útján

biztosítani kell, mielőtt még új egyetemet felállítanak, mert különben — ez sarkallata az én felszólalásomnak — megint hiába való lesz a költség, melyet az új intézetre fordítunk és a szegény magyar népnek nincs arra módja, hogy évek hosszú során át hiába dobja ki a pénzét. Tudnunk kell előre, mit akarunk és azután lesz majd magyar egyetemünk. Még azt sem hangsúlyozom, hogy kövessük szó szerint a 48-iki meghatározást, bár benne egy rendkívül értékes és a többi nemzetek hagyományától némikép elütő gondolatot látok kifejezve, mert nem magántanárokról szól a törvény, hanem egészen másról, hiszen még a neve is kerülve van, s meg van a lehetőség, hogy másképp is lehet valaki tanár az egyetemen, mint tisztán a czéhrendszer alapján. De — mondom — még erre sem fektetek súlyt, hogy éppen olyan legyen, mint a 48-at megelőző áramlatok alatt kívánnatosnak látszott. Nekünk igazán komolyan azt kell néznünk, hogy ma, a tudománynak jelen állapotában mi a követelés.

Erre nézve sejteni engedtem már előbbeni értekezésemben is az egyetemi oktatásról, miként gondolom, szervezendőnek. Ott egy helyen kifejttem részletesen, hogy a mi korunk felfogása szerint az egyetemnek hármas feladata van. Első sorban beletartozik még a nevelő iskolák sorába. Mert az a körülmény, hogy szintén Ausztriából reánk maradt az elnevezése a középiskolai tanulmány végén szükséges vizsgálatnak, hogy érettségi vizsgálat, az ne rejtse el senki előtt az igazságot, hogy a fiú, midőn a középiskolából kikerül, nem érett még és hogy mikor szakpályát választ, tulajdonképen tudatlanul választ. Pedig mi elfogadtuk azt a rendet, a mi előbb Németországban sem volt otthonos, Angolországban ma sem otthonos, Franciaország pedig megtalálta rá a korrektívumot. Ránk maradt ugyanis az oly egyetemi rendszer, a mely — mint mondám — nem is egyetem, hanem tisztán szakiskola. Senki sem léphet ma az egyetemre, ha nem mondja meg előre, hogy orvos akar-e lenni, vagy tisztviselő vagy jogvédő és a milyen sokféle elem a jogi fakultásból kikerül, vagy pap, vagy tanár-e. Pedig ez helytelen dolog. Az egyetem első sorban azoknak az általános nagy tanulmányoknak, a melyeken minden nemzetnek műveltsége alapul, a nevelő iskolája, igazi nevelő inté-

zete. A gymnasium csak előkészítő tanfolyam hozzá, ez teljes műveltséget, olyasmit, a mit annak nevezünk, körültekintő értelmet, világos belátást arról, hogy mi az emberiségnek és az emberiség kebelében a magunk nemzetének helye és feladata, azt nem adhat. Hisz a mi tanáraink az egyetemen is sokszor mondogatják, hogy megelégednének, ha a középiskola tanulni megtanítaná növendékeit. Az egyetemen kell tehát hogy megtalálja a már tanulni tudó az illető tudományokat a maguk rendszeres philosophiai megvilágításában, történeti alapjaiban és felderítésében, azokban az előadásokban, a melyek majdan olyanok lehetnének talán — hisz nem utánozni akarunk — a minő ma az angol tutor munkássága, azaz az angol igazi tanár munkássága, vagy a francia maître de conférence munkássága. Ezen az egyetemen, a mely — mondom — korunk szükségleteinek megfelelni, feléleszteni kell újra az egyetemnek eredeti fundamentumait. A mi korunk oda jutott a tudományos fejlődés útjain újra, hogy olynemű tanulmányrendnek, a minőt annak idejében nem is mondtak fakultásnak, hanem studium artiumnak, ismét fölmerül szüksége, hogy a tudós nevelés körében a tudományok összességének, a szerint, a mint a nemzeti élet vagy a kor szükségletei követelik, képviselve kell lenni. Ez tulajdonképen az igaz egyetem, valóságos studium generale. Ilyen értelemben ma talán csakis Angliában van egyetem; az angol intézkedés megtartotta ugyanis — de épen azért a mi korunk szempontjából még hiányos formában — a régi studium generalénak rendjét. De ezt nálunk, hol a német fakultásrendszer még nyomát is eltüntette, újonnan meg kell alakítani. Legyen szabad azokra nézve, miért szükséges ily eljárás, megint csak olyan argumentumokat felhoznom, a minőkkel eddig éltem.

A mult század eleje óta, alig van kérdés, a mely az embereket újra oly állhatatosan foglalkoztatná, mint a tudományok osztályozásának kérdése. S nem csupán oly kiváló elmék mint Comte és nem csupán philosophusok, hanem olyan kutató, nagy felfedező szellemek, minő a természet-tudományok terén pl. Ampère volt, szenteltek ama kérdésnek hosszas, beható tanulmányt. Azt lehet mondani, a tudományos gondolkodás újra lelke javát fektette annak felvilágosításába, hogy a tudományok miként szerveztessé-

nek, mert eljutottunk oda, a hol egykor az ókori fejlődés állott, midőn fejlődése magaslatán a septem artes liberales encyklopædikuss rendjébe foglalta közművelődésének tartalmát. Hiszen tényleg már az újkori fejlődés is félig-meddig ugyancsak e kérdésnek kissé rethorikai felvilágosításával indult meg Baconnál, mielőtt még a tudományok módszerét fölismerte és ez úton megállható eredményre jutott volna. De mióta a tudományok lassan megalakultak, a múlt század eleje óta ismét középponti kérdéssé vált s a tudomány egysége és összefüggése érdekében mindenki kénytelen foglalkozni vele. Így újabb időben számosan, pl. Ostwald is, a kissé talán merészebben philosopháló előkelő chemikus, elmondták arról nézeteiket, hogyan gondolják a tudományok osztályozását, még pedig éppen az egyetemi oktatás és munkásság elvi megvilágítására czélozva.*)

Már most nem hiszem, hogy nekünk meg kellene várnunk, míg ebben a kérdésben megállapodás létesül. Hanem mernünk kell és a mit ma tudománynak tekintünk és alapvető fogalmak szerint tudományos rendszernek nevezünk, a miben tehát nemzetünk és korunk értelme, sava-java, tudományos alakban kifejezésre jutott: annak helyet kell teremteni az ilyen korszerű egyetemen a maga összességében. Az egyetem szervezésében ez az első feladat. Mert most hogy vagyunk? Vegyük a jogi fakultást. Azt mondják a szabályzatban a joghallgatónak: neked még a tulajdonképeni tanulmányod kiegészítésére, sőt alapvetésére ethikát és történetet is kell hallgatnod. — Kérem, mondhatná a tanuló, én szívesen hallgatnám, de a jogi fakultáson nincs ilyen tanulmány. — Ott van, arra intik, a másik fakultás, oda át kell tehát menni és ott kell hallgatni. Ott meg is töltik a jogászokkal az év elején a tantermet. De mivel a mai rendszer értelmében ez tulajdonképen olyan studium, a mely bár összefügg ugyan a nemzeti élettel és a mely nagy jelentős gondolatok alapjára helyezhetné a jog tanulmányát, de mivel az ügyvéd vagy a képviselő úr csak rit-

---

*) V. ö. különösen Ferd. Lot, Les facultés universitaires et la classification des Sciences és Goblot, La classification des sciences et les facultés de l'enseignement supérieur. (*Revue intern. de l'enseignement* 1904. Nr. 5 és 7.)

kán van abban a helyzetben, hogy reászorulna a mindennapi munkájában, s mivel az egyetemen nem is kérdezik és a jogi tanárok nem is tudnak róla, hogy ott a más körben mit adnak elő, és nem reflektálnak soha rá, pedig azért adatják elő, hogy segítségül szolgálhasson magában a szaktanulmányban; hát bizony a legtöbb hallgató csak azon iparkodik, hogy lerázza az előadás terhét, ha egyáltalán eljár. Bizony igen ritka eset az, a mit felemlitek, hogy egy képviselő, híres védőügyvéd vallomást tehetett, hogy azoknak az ethikai előadásoknak, a melyeket hallgatott és írásban is megőrzött, nagyon sokat köszönhetett, mert argumentumokat is talált bennük ügyvédi munkájában. Ez a ritkaságok közé tartozik; s bár nekem személyesen tanítványaimról általában nincsenek rossz tapasztalataim, de intézményesen így a mint van, hogy ép az alapvetés idegen helyen, mellékesen történik, helytelen dolog.

Másfelől pedig annak a philologusnak, a ki római történettel kell, hogy foglalkozzék, a kinek Cicero államtudományi iratait olvasni kell, senki sem mondja, hogy menj át oda a jogi karba politikát vagy római jogot, nemzetgazdaságtant hallgatni, s én ismertem jelöltet, a ki a törtélemben olyan járatos volt, hogy — a mint még gymnasia koromban szokták volt mondani — ha éjféltkor felköltötték volna, azt hogy ez vagy az az esemény mikor történt, megmondotta volna évszám és nap szerint, de annyira járatlan volt a történet megértéséhez szükséges alapvető fogalmakban és ismeretekben, hogy az én erős bírálatom könnyet fakasztott szeméből és aztán neki ment és a tanárképesítő-bizonyítvánnyal a kezében újra kezdett tanulni. A historikusnak így senki sem mondja, hogy bizony a philosophiai karon kívül is van még tanulni valója. A medikusnak már megmondják, hogy ha medikus akarsz lenni, nemcsak anatómiát és physiologiát kell hallgatnod, hanem botanikát, zoologiát, physikát és kémiát is és megvizsgáztatják is őket az utóbbiakból, melyeket a maga kárán megint nem hallgathat. De alig hiszem, hogy a vizsgáló tanár, bárha maga tanítja is őket, azt tapasztalná, hogy hasznuk is lett volna az ily idegenben eltöltött tanulásnak, mert azt mondják, általában rettenetes a tájékozatlanság a vizsgálandók közt, de rendszerint a gymnasiumot

rójják meg érte, a honnan teljesen tudatlanul kerülnek ki, nem pedig az egyetem rossz rendszerét, mely ily tudatlannak hagyja őket. Azt mondják, hogy rettenetes dolgokat tapasztalni az ily orvoskari elővizsgálatoknál.

A műegyetemek, mikor megalakultak a múlt században, megértették eleitől fogva, mert korunk hatása alatt keletkeztek és mindenütt szerveztek egy általános egyetemes osztályt, azaz pótolták a maguk szükséglete szerint a facultas artium rendjét és ezen általános osztályon megy át körükben a tanuló a szakosztályba. Az egyetemen, a tudományok egyetemén ez az általános osztály azonban szét van tagolva. Németországban ugyan pl. sokhelyt az államtudományt, a gazdasági tudományt is a philosophiai karon adják elő, de ott sem érvényesítik a természettudományok összeköttetését, nem látják, hogy ott, a hol physika chemia van, ott a helye a physiologiának is, kapcsolatban zoologiával és botanikával. Miért legyen az mint tudomány csak az orvosnak egy kis bevezető kapuja, nem pedig a nemzeti életnek szolgálatában álló tudományos vizsgálódásnak helyén, egyenlő állásban a többi természeti disciplinával együtt, azt nem igen érthetni meg.

Ezek csak egyes példák. Ép így reflektálhatnék még a theologiára. Az a tapasztalat, hogy minden szakszerű előkészítésben érzik mai nap, hogy előbb általános tudományos készséget kell szerezni mindenkinek és aztán juthat csak szakszerű tanulmányhoz. A nemzeti műveltség egysége követeli aztán, hogy az ily általános tanulmánnyal foglalkodásnak a maga módja szerint egységesnek kell maradnia és nem szabad a szakszerű studiumok szerint külön alakulnia.

Ez az első tehát az egyetem alapja. Ehhez az alaphoz fűződik azután az egyetemnek második feladata: előkészíteni azokra a pályákra tudományosan képzett embereket, a melyeken a mai korban az ilynemű készütség nélkül sikerrel munkálkodni nem lehet. Valóságos komédia az már, hogy itt Budapesten, ha ezekről a szakszerű fakultásokról beszélnek, mindig csak arról hallunk okoskodást, nem kell-e a philosophiai kart is ketté osztani matematikai-, természettudományi, meg történelem-irodalmi karrá, a mint Kolozsvárott tették, vagy a jogikart az államtudományitól

különválasztani? Ugyan minek? Azért, mert Németországban is megtörtént némely egyetemen, de hogy még német egyetemeken is és más országok egyetemein még inkább nincs se vége, se hossza az ilyen kialakult szakiskoláknak, arra nem gondolnak. S hogy az egyetemes alapvető osztály felett bárminemű szakképzés is emelkedhetik, még kevésbbé. Hisz bűn volt az is, hogy utánoztuk a németeket a műegyetem külön felállításával. Én ezt már 1875-ben megírtam, még pedig némileg hivatalos iratban. Megint ilyen konkrét bizonyítékkal akarom igazolni állításomat. Az egyetemen van két matematikus professor, a műegyetemen is van kettő. Kérdezzék meg már most ezeket a tanárokat az egyetemen: elláthatják-e kíváncsatos teljességgel ezen tanulmányokat? Azt mondják majd: nem igen. Kérdezősködjének ugyancsak a műegyetemen is, ott is azt mondják: nem igen lehetséges. Ám, ha négy matematikus volna együtt és az a négy matematikus komolyan veszi feladatát és a versenyt közreműködés értelmében veszi, a mint kell is érteni, nem pedig, a mint némelykor félszegen magyarázzák, hiú vetélkedésnek, és együttesen megállapítják a studiumuk rendjét, akkor nem lesz kénytelen a fiatal ember mint most négy éven át is mindig azt a két embert és mindig ugyanazokat az előadásokat vagy velők egyoldalú összeköttetésben levő dolgokat hallgatni, hanem — a mint már mondtam — ha az alsóbb alapvető studiumhoz tartozó általános részekben átesett, azután hallgathatná tanulmányának sajátos ágait, a szükségletek szerint, a mint összeköttetésben állanak szakszerű foglalatosságával, mert az illető studiumok később is megkövetelik azt és megkövetelik a maguk módja szerint.

Az egyetemen ugyanis az, a ki valamely studium képviselője — most csak az általános studiumokról szólok — később is szolgálja az egyes szakszerű fakultások munkáját, azért kell ugyanegy tanulmányra végre több tanárnak is lenni, avagy olyan embernek, a ki többfélét is végezhet. De ily irányban a tudományos fejlődés haladtával az intézkedésnek nincs biztos határa; nem is lehet megmondani előre, mi a követelés. Összeállítottam, de nem akarom önöket vele fárasztani, hogy az európai különböző egyetemeken hányféle ilyen szakiskola található. Csak említem,

hogy Angliában és Európa különböző részeiben találunk az egyetemmel kapcsolatban nemcsak műegyetemi szakintézeteket, hanem agrikoláris iskolákat, állatorvosi intézményeket, kereskedelmi és consuli főiskolákat is. Az alapvető egyetemhez, mely fundamentuma egyrészt a szakoktatásnak, másrészt tetőzete a nemzeti művelődésnek, csatlakoznak ezek a szakiskolák és nem négyről, hatról, tízről, általában nem tudhatni mennyiről kell szólni, lehet annyiról, a mennyit a közélet alakulása éppen megkövetel. A francziák, a kik hívek akartak maradni e tekintetben a régi rendhez, a mennyire csak lehet — baj is lett volna, ha másképp cselekedtek volna, és sohasem szeretnék résztvenni olyanféle intézmény létesítésében, a mely a régít egyszerre elhagyja és átalakítja — úgy segítettek magukon, hogy minden egyetemen alkalmat adnak arra, hogy minden egyes szabadon a maga sajátos szükséglete szerint is találhasson és választhasson tanulmányt, és bizonyítványt arról állítanak külön mindenkinek, hogy mely csoportjából és mely ágából készült elő a tudománynak. Rendkívül sok ilyen diplomát adnak; van egyetem, a hol 16-ot, van, a hol 8-at; a párisi egyetem 20-on felül ad, ezt az egyetem oklevelének mondják, a mely igazolja, hogy az illető nem csupán szakember, iparos, hanem az iparossághoz szükséges alapvető tanulmányokban is jártas. Még commercialis facultásai is vannak némely egyetemnek, consularis facultása rendkívül soknak.

A tanulmány rendjének alakulásában tehát látni való, minő lesz a jövő universitása, hogy az egyetemhez, mint olyanhoz, csatlakozik tulajdonkép a facultások rendje. De ezután jön még az egyetem külön harmadik föladata, az a mit sokan minálunk az egyetem egyetlen föladatának szeretnének hirdetni: a jövőendő tudósoknak — tudniillik nem a szakmunkásoknak — előkészítése; azt lehet mondani ebben az egyetem csupán a maga ügyét szolgálja, az egyetemi tanárság a tudós élet succrescentiájáról gondoskodik, ez a harmadik feladat.

Az angol egyetem, a mely csak újabban gondolt erre a föladatra, nagyon egyszerűen oldotta meg és az amerikai is követte. A maga régi tanulmányi cursusai fölé, a mely csak az első feladatnak, az egyetem nevelő hivatá-

sának felel meg, és a másodikat külön intézményekre bízva, a melyek csak valami külsőleges módon vannak az egyetemmel összeköttetésben, például orvosok képzését a kórházakra, a harmadik feladat teljesítésére alkotott külön iskolázást. Az első két vagy három évi tanulmány a nem graduáltak iskolája, az a felső, a tudósképző a graduáltak iskolája. Azokból lesznek tudósok, a kik már megfeleltek a nevelés követeléseinek s ekként mutatták, hogy alkalmasak a tudományra. Ezek ott maradnak több ideig az egyetemen, a tanárok mellett tudományos buvárkodással foglalkodva. Ilyen a harmadik feladata az egyetemnek.

Szoros összefüggésben áll mind a három feladat. És erről a három feladatról az egyetem szervezetében külön-külön illik gondoskodni és nem szabad megoldásukat a véletlenre vagy önkényre bízni. Nem tartom ugyan kíváloán fontos dolognak, de viszont kérem ne tekintsek pusztá pedánszágnak sem, ha szóvá teszem, hogy még név szerint is megkülömböztethető az egyetemnek e hármas tagoltsága. Jellemzésére is szolgálhat a külön név, és még szervezete is világot vethet. Az alapvető tagozat, mely azt a munkát végezné tervszerűen, nevelő renddel, a mit ma az egyes karok és szakiskolák első két éve vagy egyetemes osztálya jól-rosszul teljesít, volna sajátképen a főiskola. Tanári testületének, már a tudományos haladás egysége érdekében s a tudományos nevelés nemzeti céljai tekintetéből, egységesnek kell lennie. Legfőlebb a tanulmányok részleteinek megállapítása, könnyebb és elvszerűbb ellenőrzése kívánhatná, hogy egyes osztályok szerint történjék a csoportosítás, úgy mint Akadémiánkban három osztály létesülhetne: a nyelvészeti—irodalmi, a társadalmi—történeti és a matematikai—természeti tudományok számára. A főiskola élén az egyetem rektora (igazgató) állana, a kit hosszabb időre, legalább öt évre, vagy épen állandó tisztségben a kormány felügyelete alatt az egyetem egész testülete választana. Munkakörére nézve az amerikai egyetemek elnökeinek viselkedése és erkölcsi hatása nyújt megszívlelendő példát.

A főiskola fölött szervezendő egyes szakiskolák maradásának, a mai nevezet szerint, a karok (fakultások); minde-
nik szakszerű feladata szerint külön testületet alkotva,

mint eddig főképen administratív teendők végzésére egy-egy dékánnal az élén, kit évenként is választható; de a közélet követelményi megkívánnák, hogy szorosabb szervezeti kapcsolat is létesüljön közöttük és a különböző szakörök közt, a melyeknek jövődjö tagjait előkészítik s a melyekre nézve nem lehet közömbös dolog, miként történik az előkészítés munkája.

Végre a harmadik feladattal foglalkodó tanárság alkotna az egyetem körében munkásságának és céljainak megfelelően egy külön «Tudós Társaságot» — úgy mint az számos német egyetemmel kapcsolatban, Göttinga és Lipcse példája szerint szintén alakult, a nemzeti tudomány ápolásának és sokoldalúbb fejlődésének szolgálatában; egy szabadon — talán mint az akadémián, három évre — választott elnök állana az élén. Ebben mintegy a legrégibb egyetemek, Plató és Aristoteles egyetemeit újitanók meg, a melyekben a tanárság, tanítványaival együtt dolgozva és munkálkodva, szabad csatlakozás alapján nevelné utódjait.

Még a vizsgálatok rendje is elvszerű eligazodással állapítható meg ekként. A főiskolai tanulmány befejezésekep alapvizsgálat adná meg a tanulónak valamely tanulmánykörben, mely a szakszerű tanfolyamra képesítene, a «jelölt» nevet, a mint a holland és svéd egyetemeken divik a «candidatus», és a francziákon a «licenciatus» nevezet. A karok vizsgálata alapján válnék aztán a jelölt az illető szaktudományok körében «mester»-ré, a régi tisztos magisterium fölélesztésével; s végre a tudományos munkásság alapján, melyet az egyetem körében, irányzása mellett kifejtett, lenne a mesterből «doctor».

Magában az egyetem testületében az egyes tanár képessége és hajlandósága szerint venne részt; kiválóbb egyének talán az universitás mindhárom feladatában sikerrel működhetnek, míg mások tanulmányuk, temperamentumuk, olykor koruk tekintetéből is csak egy-egy külön feladatra vállalkozhatnak jó lélekkel és szabad elhatározással.

Ez körülbelül a képe — inkább elvileg megvilágítva — annak, a mi korunk felfogása szerint egyetemnek volna mondható. Ha mi magyarok, korunkat megértve, körülbelül ilyenénképen szerveznők az új egyetemeinket, akkor

talán lehetne remény, hogy megalakul a többiek mellett a magyar egyetemnek is typusa.

Látnivaló dolog, hogy ebben megtalálja helyét az az elv is, kellőképen megvalósítva, a mely a 48-as törvény alapvető elve volt, a tanulás és tanítás szabadságának elve. Nem akarom most tüzetesebben megvilágítani, mert már némikép rámutattam régebbi értekezésemben, hogy mennyire félreértették mindig és mennyire ferdén magyarázták a tanszabadságot. Hisz tudvalevő, hogy eleinte szabadság alatt mindig privilégiumot értettek és azt értették a tanszabadság alatt, hogy az egyetemi tanároknak privilégiumuk van a tudományra — ez a czéhrendszer — mely a mint uralkodott az egyetemek első keletkezésében, kísértetesen még föléled ott, a hol mint nálunk, korunk követelményeinek megfelelő alakot nem tud öltetni a tudományos élet.

A közelebbi idők erre egy világos példával nyilvánvaló bizonyítékot szolgáltatottak. Egy buzgó tisztviselője a miniszteriumnak, a ki már régebben még Wlassics alatt, majd később Berzeviczy alatt meg volt bízva — az okot nem tudom, miért — hogy az egyetemi kérdésekkel foglalkozzék és a ki annak a javaslatnak készítésében is részt vett, a melyet a jogi oktatás átalakítására a két miniszter előkészített, ez a buzgó tisztviselője a miniszteriumnak, a ki véletlenül nekem az egyetemen hallgatóm volt, félig-meddig hallgatva az ilyenféle elmélkedéseimre — még Berzeviczy minisztersége alatt a maga módja szerint, mert hát a miniszteri hivatalnokok nem elégszenek meg soha az elmélkedéssel, nekik csak törvényjavaslat és szabályzat alakjában van ennek értéke — iparkodott így pontokba foglalni, hogy miként lehetne és kellene itt magyar földön, korunk követeléseinek megfelelő egyetemi szervezetet létesíteni. Bekövetkezett aztán az az idő, nem tudom, a história is így fogja-e nevezni, a melyet darabontkorszaknak neveznek és akkor egy igen buzgó, de talán inkább félig-meddig a maga állásának prekárius voltát is érző, mohó miniszter mindent, a mit valamiképen készen talált, nyilvánosságra is hozott: népiskolai törvényjavaslatot, középiskolai, érettségi vizsgálati szabályzatot, és így ez az egyetemi javaslat is lenyomatott és szétküldetett.

Ennek a sorsa már most igen érdekes. Nem tudom,

az indokolásnak vagy talán a fogalmazásnak fogyatkozása nem járult-e szintén hozzá, de kétségkívül a tájékoztat-lanság legsajátságosabb jeleinek tarthatni mindenképen, hogy tudós emberek, a kiket mindenki annak tart, köztük egyetemi rektorok és akadémia igazgatók is, hogyan szó-lottak e javaslatról. Ha az ember e nyilatkozatokat egyen-ként elővenné és egy kicsit megvilágítaná, akkor az, a mit a mi állapotaink sanyarúságáról mondtam, még rikitőbb színben fogna feltűnni. Azonban legsajátosabb világításban mutatja közállapotainkat az utóbbi adat. Véletlenül tudom, hogy a kolozsvári egyetem, a mely egyébként rendkívül nemzeti érzésű, annak idején a darabont kormány felszólí-tására mégis tanulmány tárgyává akarta tenni a leküldött dolgozatot, de azzal a kéréssel járult a kormány elé ne sürgessék véleményadását, mert neki előbb össze kell szed-nie, s behatóan kutatás tárgyává tenni, hogy a világ külön-bözőbb részeiben minők az egyetemek, ha majd ezt a tanul-mányt elvégezte, majd akkor fog véleményt mondani. Egye-tem, a mely már több mint 30 év óta fennáll, testületileg — mert nem a rektor maga írta — mondom, testületileg ki-adja írásban ezt a bizonyítványt magáról, hogy neki tulaj-donképen nincs világos fogalma arról, miként vannak az egyetemek szervezve a világon. Hát van-e egy bankárnak közvetlenül fontosabb feladata, mint azt tudni, hogyan van-nak a börzék a különböző országokban szervezve; ez tudja is, a nélkül meg sem tudna élni. Én nem is képzeltem, hogy egyetemi tanár valaha csak habilitáltatja is magát, tehát magántanár legyen a nélkül, hogy egy kevéssé ne akarna tájékozódni arról, nem hogy az egyetemen, a melyen működni akar, mi a szokás, hanem általában az egyeteme-ken a tudományos munkásság miként folyik, hogy maga is a szerint intézze tevékenységét.

Csak hogy ez nincs úgy s talán ez a baj és fogyatékos-ság nemcsak nálunk fordul elő. A nagy baj az, hogy több-nyire emberekre van bízva a tudományos nevelés, tanítás, a tudomány fejlesztésének feladata, a kik arról. minő esz-közök szolgáltak egykor és minő eszközök szolgálnak mai nap különböző helyeken erre a feladatra, nem is birnak tuda-mással és nem elmélkednek, pedig egyetemi tanárnak erről nemcsak elmélkedni kell, hanem tudatosan határozott néze-

tet szerezni is kell. Egy igen jeles psychologus, a kit személyesen ismertem, egy gyűjteményes munkában, a mely felvilágosítást akar adni a psychologia legkülönbözőbb feladatairól, az első mintegy bevezető értekezésben a műveltség fogalmát állapítja meg. Én vele egyszer e tárgyról beszélgetve, mert a műveltség fogalmának meghatározása közel áll a pedagogia feladatához, véleményt kockáztattam arra nézve, milyen ferdeség az, hogy midőn ha műveltségről és közművelődésről beszélnek az emberek, az egyetemet rendszeren kifelejtik, mindig csak a középiskoláról beszélnek, mintha ennek a munkássága volna a műveltségnek nemcsak szintén figyelemreméltó tényezője, hanem egyedüli alapja. Ő akkor éppen előkészítve említett munkájának újabb harmadik kiadását, azonnal jegyzőkönyvbe vette észrevételemet, és mikor aztán a harmadik kiadás megjelent, nagy meglepetéssel olvastam a következő jegyzetes toldalékát: Kétségtelen, hogy az egyetemeken a tanulótság az általános műveltségre irányult szellemi foglalkodást sokkal gyorsabban és erősebben abbahagyja, mint azelőtt, s kizárólag a szaktudomány útjait követi. Hogy ebben a bajban a specialis tudományok túlságos tenyésztete a fő s talán kettős értelemben jobbik tényező, nem tagadható. Vajon azonban éppen azért nem szükséges-e a tudományok előadásának módját és alakját a főiskolákon megváltoztatni, a tanulmányok hagyományos rendjéből és elhelyezéséből a tudományok nem nőttek-e már ki, azt bizony komoly és buzgó módon kellene megfontolni. A panasz általános, de a hajlandóság, gondolkodni a segítségről, igen ritka. «Universitäts-pädagogik — engedjék, hogy szó szerint idézzem, a maga nyelvén — liegt nicht nur in den Anfängen, sondern geradezu im Argen. Und nicht Beachtung und Unterstützung, sondern im besten Fall Achselzucken fände derjenige, der von der Notwendigkeit einer gründlichen Reform der Hochschulen reden dürfte». (Lazarus, Leben der Seele, I, 82.)

Ezt a német professzor írta a német egyetemi életről, melyet nálunk mintaképen szeretnek emlegetni. Bizony Magyarországon nem tudnám, hogyan jellemezzem az állapotot; magyar szó nem is jut eszembe, ha szabad szíves

engedelmökkel német kifejezéssel élnem, azt mondanám, Universitätspädagogik ist hier auf den Hund gekommen.

Ezzel végezhetem felszólalásomat. Azt szeretném, s ez a bevallott célja, hogy nyomában vita indulna meg itt a pedagógiai társulat kebelében és visszhangot keltene az országban. A vita kérdése pedig az volna: valóban nem volna-e fontosabb és nem előbbre való az egyetemi szervezetnek törvény útján való rendezése, mint — nem bánom — még egy kis, a fennálló minták szerint alakult új egyetem-félének a megalakítása?

KÁRMÁN MÓR.

A KÉT BROWNING.*)

A XIX-ik század angol költői közt kimagasló helyet foglal el a két Browning. Ez az eszményi költőpár, kikhez hasonlót alig találunk a világirodalom történetében. Tehetségben erényeinkben vérbeli angol mind a kettő. Olyan az élettörténetük, mint egy tipikus angol regény, szép, vonzó és tiszta. Seholy folt vagy árny. Egymást lelkesítve haladnak, megértik és méltányolják egymás tehetségét. Irodalmi tevékenységükben nem befolyásolja, nem korlátozza egyik a másikat.

Műveiket is csak akkor mutatják és olvassák el, ha már teljesen készen vannak. 1906 márczius hatodikán múlt századik évfordulója, hogy Barrett Erzsébet a XIX-ik század egyik legnagyobb költőnője született.

Költőikben gazdag kor gyermeke. Szellemi föllendülés, megújulás légkörében nőtt fel. Fogékony fiatal lelkére nagy hatást gyakorolt a rajongó csodálat, melylyel kora a költő óriásainak adózott.

Nagyratörő lelkének legfényesebb álma volt hozzájuk emelkedni. Lehet, hogy napjaink prózaiasabb milieu-je szellemi tevékenységét más irányba terelte volna és lehet,

---

*) Gosse *A short history of modern english literature* (London 1898.). Ellen Key *Menschen Zwei charakterstudien*. Autorisierte Übertragung v. Francis Maro (Berlin 1903.). Elisabeth Barrett Browning und Robert Browning 85 l. Chesterton *Robert Browning English men of letters* (London) Morley *Of english literature in the reign of Victoria* (Lipscse 1881.). Merlette M. *La vie et l'oeuvre d'Elizabeth Barrett Browning* (Paris 1905.). R. Garnett és Gosse *English literature an illustrated record* (London 1903.). IV. köt. *The poetical Works of Elisabeth Barrett Browning. The poetical Works of Robert Browning* (Lipscse 1881.). 4 köt.

hogy a jeles költőnő helyett egy nem kevésbé kiváló regényírónővel gazdagodott volna az angol szépirodalom. Vajmi kevésnek adatott, hogy környezete befolyását lerázva önmaga válaszszon magának irányt.

Az irodalomtörténésznek ritkán jut kedvesebb feladat, mint egy ilyen harmonikus élet tanulmányozása. Regény volt Miss Barrett élete elejétől végéig. Önkénytelenül az Edwards, Brontë regényei ötlenek eszünkbe.

Napfényes gyermekkor, komor, borús, reménytelen ifjúság, mely egy hihetetlenül boldog *mezza via della nostra vita* derűjébe vezet. Mintha csak az angol olvasó szája-izéhez alkalmazták volna, mely parancsolón megköveteli a jó véget. *All's well that ends well* (minden jó ha jó a vége).

Ez az a mivel még a színműírónak is számolnia kell. 1806-ban Coxhoe Hall-ban Durham grófságban született Barrett Erzsébet. Atyja Edward Moulton Barrett, anyja Mary Clark Graham. Erzsébet elsőszülött gyermekük volt. Még csecsemő korában átköltöztek szülei Cox hoe Hall-ból a Hereford shire-i Hope End nevű birtokukra Ledbury mellett.

Szép nagy épület volt a lakásuk, tágas, díszes hall-jában egy nagyobb szerű orgona volt elhelyezve. Volt nagyobb könyvtáruk. Atyja egy dúsgazdag ültetvényes, nagymivelt-ségű ember volt. De rendkívül zsarnok természetű, makacs, önkényes, ha egyszer elhatározta magát valamire, keresztül vitte az akarátát mindenáron. Az akarata pedig igen ritkán egyezett máséval, s ez ellen felebbezés sohasem lehetett. Erzsébet rajongással szerette atyját, a ki viszont bálványozta leánykáját. Később azonban épen e hajthatatlan természete következtében idegenült el tőle.

Kedvencz fivére meghiusult házassága szolgáltatva rá az első okot. A választott menyasszony vagyontalan volt s az atyja ezért tagadta meg beleegyezését. Erzsébet saját magánvagyonát akarta fivérével megosztani csak hogy lehetővé tehesse az annyira óhajtott frigy megvalósulását. Ám atyja az egyszer hozott határozatát még a változott körülmények közt sem akarta megmásítani.

Az öreg Barrett vasakarátán hajótörést szenvedett minden igyekezetök, «csupán a bevégzett tényekkel lehet elébe

állani, nem szabad önkezünkkel adni kést a kezébe» mondta egyszer Erzsébet.

Saját házassága története bizonyítja, hogy tényleg okult fivére kárán. E hibáját leszámítva Barrett jó apa volt. Felismerte leányában a tehetséget és mindent elkövetett, hogy fejlessze. Bátorította, ösztönözte, ő volt egy személyben olvasóközönség és kritikus.

Ő nélküle nem lett volna Barrett Erzsébetből az, a mi lett. Valódi csodagyermek volt. Egy époszát — tizennégy éves volt a szerző — a marathoni csatát, ki is nyomatta ötven példányban. Ekkorra már összeírt számtalan költeményt és szomorújátékot ez a csodagyermek.

Kitünő neveltetésben részesült. Megtanulta a francia, német, olasz, spanyol és a classikus nyelveket. De kedvencz tárgya mindvégig a görög irodalom maradt. Olvasott ő különben mindent, atyja nem igen korlátozta olvasmányai megválasztásában. «Ne olvasd se Gibbont se Tom Jones-t, általában a könyvtár ez oldalán álló könyvekhez ne nyúlj a hol ezek vannak elhelyezve.»

Ez volt az egyetlen útbaigazítás olvasmányait illetőleg.

Nem is nyúlt az engedelmes leányka azon részéhez a könyvtárnak. Arról ő nem tehetett, hogy Voltaire, Hume, Rousseau a másik polczokon sorakoztak szép egymásutánban.

S épen olyan irányt adtak lelki fejlődésének akár amazok. Megismerte Rousseau-t, Voltaire-t. Lelkébe belopódzott a skepticizmus különben sem vert ott a dogmatikus hit sohasem gyökeret. Mint jellemző adomát beszélt róla a családja, hogy a kis leány esti imáját is így kezdte: «Oh, Isten — ha van Isten, váltsd meg a lelkemet — ha van lelkem».

A későbbi évek sok keserű tapasztalata azonban megtermette a maga gyümölcsét és valódi mély vallásosság váltotta fel nála a kételyt.

Nem a theologusok dogmákból, formulákból szőtt hite, hanem egy neme a pantheismusnak. «Az Isten mindenben jele van a mi nagy, szép és midőn mindenről beszélünk, ő róla szólunk», mondotta, «az igazi isteni egyesít és nem elválaszt». Gyűlölte a felekezetek torzsalkodásait. «Az én lelkemben, úgymond, elég erős a tűz ahhoz, hogy minden más lélek lángjaival együtt égjen. A templom falain belől vagy

kívül, az mindegy. Csak egy lekipásztort, csupán egy templomot ismerek és ennek a templomnak oly átlátszóak a falai, hogy térségét szemmel megmérni nem lehet.»

Barrett Erzsébet mint sok igazi lángész eszméiben megelőzte korát. Csendes elvonult életmódja fokozta contemplatív hajlamát. Cox hoe Hall Malvern környékén feküdt egy festői völgyben. Rendkívül szép park és kertek között.

Bebarangolta a szép vidékét hol atyjával, hol fivérével. Egy fűszál szépsége sem került el figyelmét, tudott látni. Élénk benyomások ezer változata lebbent át fogékony lelkén. Többet átértzett magányában egy nap alatt mint más halandó egy év alatt az élet érdekes küzdőterén.

A költőnek legnagyobb kincse az emlékeinek tárháza. Belevésődött emlékezetébe a mit egyszer érzett és tapasztalt és erre Barrett Erzsébet ugyancsak rászorult.

A híres-tudós, Boyd, ekkortájt telepedett le Malvernben. Ő segített neki a classikus nyelvek, leginkább a görög nyelv elsajátításában. Boyd már elvesztette szeme világát. Sok kellemes órát töltöttek együtt.

Szép képet nyújthatott a nagy tágas angol könyvtárszoba széles ablakain beözönlő napfényben az öreg és a gyermekleány nagy foliánsok között, melyet a kicsi kéz alig bír emelni, de melyeknek tartalmát a lángész koraérett éles felfogása oly könnyen megért. Felolvasta öreg barátjának Platót, a templomatyákat, ez utóbbi volt Boyd specialis tanulmánytárgya.

Milton és leányai jutnak eszünkbe, de míg a Milton-leányok egy szót sem értettek meg a görög és héber könyvekből, melyeket világtalan atyjuknak felolvastak, addig Miss Barrett nem egyszer tüzes vitába elegyedett mesterével. Összekülönböztek többször, hogy aztán mihamar kibéküljenek, mint azt a tudósok vagy a gyerekek szokták.

Szerették a hellén tragédiaírókat. *Oedipus*-ról olvasva meg-megremegett az üde friss hang. Később egy valóban gyönyörű költeményben *The wine of Cyprus*-ban emlékezett meg erről a boldog időről.

Barrett Erzsébet nem volt erőteljes gyermek, de nem is az a gyöngé, vézna leány volt, a milyenek némelyek tartották. Tizenöt éves koráig egészséges volt. Sokat mozgott, lovagolt. Épen e szenvedélye révén lett évek hosszú

során át a betegszoba rabja. A végzetes baleset egy kirándulás közben érte. Állítólag hátgerinczsérülést szenvedett. Elesett mikor a lova nyergét akarta megigazítani. Családja a legodaadóbban gondozta, túlságosan is. Egész cultust csináltak betegségéből a családban, becézték, imádkoztak felette és az a zsarnoki gyengédség, mely egyik túlságból a másikba csapott, a betegszoba enerváló légköre sem tudta demoralisálni ezt a kiváltságos lényt.

Többnyire besötétített szobában, nyugágyon fekvé töltötte idejét. Hálószobájából a nappaliba és vissza, ez volt a napirendje. Hébe-korba egy-egy ismerős látogatása. A reménynek, hogy valaha állapota jobbra fordul, egy sugara sem csillant be e komor homályba. Orvosok, család, jó barátok, mind meg voltak győződve, hogy változás csak rosszabbodást jelenthet. Csoda, hogy ez a rettenetes élet alig hagyott nyomot kedélyén.

Lerázta magáról megbénító hatását. Másutt élt, teremtetett magának egy képzeleti világot. A nagy világ forgatagának változatos panorámáját pótolta a phantasia szülte délibáb. Tisztán lelkében, elméjében élt. Analysalta önmagát. kutatta, kereste saját érzelmeinek indító okait. Bölcsészeti tanulmányai sok keserves órán segítettek átvergődni. De keserűséget is okoztak neki. Az én tanulmányozása az őszinte gondolkodónak sokszor több csalódást hoz, mint az idegen lélek rejtelseinek megfejtése. Benső világunk titkos rúgóit nem engedi látnunk önszeretetünk. Csupán egy-egy villámlás pillanatnyi fénye vetődik rá néha. Egy véletlen ötlet reveláló erővel hívja elő a lappangó képet. A látvány gyakran fájdalmasan érint. Hát ez is a mi énünkhöz tartozik, lelkünknek ez a mélyen fekvő rétege, melyről öntudatunk sincsen?

Emberismeretét tehát főleg önmagából merítette. «Van-nak órák, úgymond, mikor saját lépteink zaja mennydörgésnél jobban megremegtet. Félelem fog el, a lélek létezésének öntudatára jutunk.» Ezt a sajátos lelki állapotot, melyet azóta unos untalan felhasználnak a modern írók, Miss Barrett vette tollára elsőnek.

Philosophiai és classikus olvasmányai mellett Barrett Erzsébet megmaradt annak a minek született, szeretetre-méltó igazi nőnek. Egyenes természetesség jellemezte. Egyé-

niségében semmi affectálás, a tipikus tudós nőből egy szemernyi sem volt benne. Tág világnézlete, életbölcseleti fel fogása nem engedte, hogy a dolgok relatív értéke szemeiben hamis arányokat öltön. Mindent figyelmére méltatott, olvasmányaiiban nem volt válogatos. Szerette a regényeket is. Roppant érdeklődéssel követte a cselekmény kibontakozását és jaj annak, a ki el merte neki árulni a regény végét. A naivság sok lángésszel közös vonás. Gyakran vele jár ez a lelki frissességgel. A látott, tapasztalt dolgok oly erős hatást tesznek rá, mint a gyermeki kedélyre. Semmi sem elavult, mert mindig új oldalt világít meg lángeszük fénye.

Browningné leánykorát egy tragikus esemény még komorabbá tette. Fivére, kin odaadó szeretettel csüggött csolnakázás közben a tengerbe fült. Épen az ő kedvéért időzött vele egy tengermelléki fürdőhelyen. «Egyetlen felhő sem volt az égen, a tenger síma volt, mint a tükör mikor elindult, hogy soha vissza ne térjen.»

Szőrnyű fájdalmát tetézte a szerencsétlenség megmagyarázhatatlan volta. A rettenetes csapást soha nem bírta elfeledni. Beszélni róla évek multán sem volt képes, még a férjével sem, ki előtt pedig soha titka nem volt. Miss Barrett irodalmi működése tényleg 1825-ben kezdődött. 26-ban adta ki első költeménykötetét. Ebben jelent meg első nagyobbszabású műve, melyet ő maga is ifjúkori bűnének nevezett, az *Essay on mind*, melylyel behatóan foglalkoznunk felesleges. Ezen a versköteten igen megérzik a kezdő bizonytalansága, még a jövőre valami sokat ígérőt sem fedezhetünk fel benne. Ekkor tájban vesztette el édes anyját. Mr. Barrett vagyoni helyzete is szükségessé tette, hogy Hope Endből elköltözzenek. Sidmouthban való tartózkodásuk alatt adta ki második költeménykötetét és *Aeschylus Lelánczolt Prometheusának* sokat gáncsolt fordítását, melyet később szépen lefordítva és gondosan átdolgozva tett ismét közzé.

Első igazi sikert ért munkája, *A drama of exile* alapította meg költői hírnevét. A forma rimtelen vers, a lyrai részek versformája sokaknak nem tetszett. Pedig ezek a drámai költemény fénypontjai. A szerző eredetiségre törekszik. Szép részletekben és gondolatokban a darab bővel-

kedik. De inkább a meglepődés, mint a csodálat érzetét kelti olvasójában. Legtermészetesebb benne Éva alakja.

Egy cseppet sem hasonlít Milton Évájához, ez az Éva méltó társa az embernek lélekben és szívben. Végtelenségig visz mindent, nő ebben is, sohasem hiszi eléggé kimutatni szerelmét. Nem lepi meg, mikor hallja, hogy az ő boldogsága idelent a mások boldogítása leend. Örök szolgálat, örök önfeláldozás és szenvedés. A költemény azon része, a melyben vagy Éva beszél, vagy ő hozzá szólnak, halhatatlanságra számíthat.

Szép Ádám és Éva versengése a generositásban, mindenik magára akarja venni a felelősség terhét. Lucifer sajátos vegyüléke Goethe *Mephistopheles*-ének és Milton bukásában is fenségesen daczos elkárhozott angyalának. A reggeli csillag énekében Luciferhez *Song of the morning star to Lucifer* német nyelvű pedánságnak találták a «Ha, ha Heosphoros» refraint. Pedig a sátán hajnalhozó *ἑωσφορος* nevét jelentősége miatt használta a költő, ezzel Lucifernek angyalvoltát akarta emlékébe idézni. A keleti monda szerint ugyanis minden csillagot egy-egy angyal vezet. *The Seraphim*, mely megelőzte az előbb ismertetett bibliai tárgyú drámai költeményt, csak Barret Erzsébet biographusa számára becses. Igéret ez, melyet a nagy költő beváltott. Költeményeit olvasva, nem lehet az olvasó soha kétségben a szerző neme felől.

Önmagát elemző természete meglátszik minden alkotásán. Női jellemei igazak, megkapóan szépek. De többnyire úgy cselekszenek, mint az adott helyzetben írónőjük cselekedett volna. A nagy női tehetségek főjellemvonása és erős oldala a subjectivitás. Számos balladát írt. Balladáinak tárgyát csaknem mindig saját képzelete szolgáltatta legendákat nem igen dolgozott fel.

Ezekben a balladákban Barret Erzsébet szereti női ideálját festeni. Nem az intellectualis nőt értjük most, hanem a nőt, a milyennek azt a társadalmi korlátolt helyzete a század közepéig kifejlődni engedte. Ez a nő az az impulzív csupa érzés, csupa szív teremtmény, a minőnek általánosságban az örök nőiést szokták képzelni és a mely époly kevéssé igaz a maga teljességében véve, mint a hogy a középkori ideák, melyeket a férfierényről felállítottak, távol

vannak a modern férfi eszményképétől. Balladáinak hősnőit mozgató legfőbb erő a szerelem. Nem az érzéki csábos ködképe a várt gyönyöröknek csalja őket előre a tövises ösvényen. Az a nagy, eget, földet rengető érzés ez, mely ha elemeire felbontjuk, látszólag csodálatosan össze nem illő részekből áll. Rajongó imádata a hősnek, mely mintegy szentté avatja szerelme tárgyát.

Van benne az anyai féltő szeretetből is, de legkevesebb benne az alant járó anyagiasság hevület. Nyissuk fel bárhol a kötetet, mely balladáit tartalmazza s meg fogunk győződni, hogy azt a nagy tetszést és dicséretet a melyben részesítette őket a nagy közönség, valóban megérdemelték.

Vegyünk elő egy balladát, *The romaunt of the page* a címe. Ez közel sem a legjobb és a körülmények, melyek közben készült sem látszanának a megírására kedvezőknek. Mert úgyszólván megrendelésre készült. Egy szép képhez kérték tőle szöveg-verset. Itt az eredmény. Elejétől végig a lovagkor igazi légkörében mozgó két alak. A lovag és a hölgye.

Apróruhát öltött magára a szerelmes hitves. Elcsépelt alakja a romantikának. De kinek jut eszébe ez a szép lendületes sorokat olvasva. Úton van a lovag úr haza felé, mellette lovagol az apród és beszélnek. A keresztes háborúból jönnek. Hol a hű nőnek nem egyszer köszönhetette megmentését ura. Elmondja a lovag, hogy nem látta a nejét mikor megesküdtött vele.

Atya barátját, Carl Waltert megölte az ő atyja rágal-mazója, ki ellen síkra szállt, hogy a jó barát becsületét megvédje. Ennek az elhagyatott árvájával, hogy otthont adjon neki, esküdtött ő meg. A következő órában aztán Palestinába indult. Sötét szobában, haldokló anyja előtt esküdtött neki örök hűséget. Nem tudja, szőke-e vagy barna, az arcát nem látta soha. Így járt az én nővérem is, mondja rá az apród. De az elkísérte az urát apród ruhában a csataterre. Az apród arcán csorog a könny, hanem a lovag nevet. Jól tette ezt a nővéred, de nem az én hölgyemhez illene ez.

Büszke, tartózkodó, nőies legyen az, a kit én szeretek. Nézd azt a darabka tiszta felhőt egyedül fenn az égbolton, olyan magasan, olyan tisztán, olyan egyedül kell a női becsületnek állani.

Az apród föláldozza életét az öt tudtán kívül elitelő uráért, a szaracénok kardja alatt vérzik el *They cleft her golden ringlets through, The loving is the dying* keresztül vágta aranyfürtjeit — az halt meg a ki szeretett.

Ez pár sorba foglalva a meglehetősen banális mese, de magába zárja Barrett Erzsébet egész szerelemről alkotott theoriáját. Az egyért minden, ez a szerelmi rajongás apotheosisa. És ez egész világot mozgató hatalomról később sem módosult véleménye. A *Lay of the Ganges* és *The romaunt of Margreten* (Margit románcza) észrevehető Coleridge hatása. A természetfelettit szólaltatja meg. Margret a folyó parton ülve nézi képmását a vízben. A tükörkép megmozdul, emelkedik, kilép a vízből és előtte áll az élő-leány phantom mása.

A legenda szerint élet halálának ura. Csak akkor menekülhet meg tőle Margret, ha tud valakit megnevezni, a ki őt mindennél jobban szereti, kinek szívéhez ő esik legközelebb. Elszámol Margret neki jó apát szerető nővért, hű fivért, de van mindeniknek valakije a ki jobban a szívéhez van növe. Utoljára kerül sorra a holt vőlegény, de annak meg a szívéen rágódó féreg rabolta el az élő ara helyét.

Másnap a parton találták a leány szép fehér holttestét. Mint kiválóan szép balladákat meg kell még említenünk *The lay of the brown rosary, The poet's vow* és a *Rhyme of the duchess May*, mely oly nagy népszerűsége tett szert, hogy sokan az író nő legjobb balladájának tartották. Bár ő maga nem volt ezen a véleményen.

Ebben leginkább a szép rhythmus a jól talált hatásos refrain a romantikus színezet és a nem kevésbé regényes keret tetszett. Általában mondhatjuk, hogy a ballada igen jól sikerül Miss Barretnek. Szintén igen jól fogadták *Lady Geraldine's courtship* című költeményét, mely úgyszólván előfutárja volt *Aurora Leigh*nek. Tetszett Carlylenak és Miss Martineának is. Az újdonság varázsával hatott Miss Barretnek egy költeménye, mely teljesen tiszta, érthető, hol a túlhalmozott eszmegazdaság nem fáraszt, mysticismusnak nyoma sincs.

Tárgyát a modern *high life*ből veszi. A hibák ugyanazok benne a mikkel később *Aurora Leigh*ben találkozunk.

Nem ismeri jól az életet a szerző. Ez a modern thema feldolgozásánál ötlik legkönnyebben szemünkbe, drámai érzéke is hiányos. Zavarja a műélvezetet, hogy idejét multa levél formában van írva.

A költemény méltatásában nem osztjuk Carlyle véleményét, bár vannak elvitathatatlan szépségei. Van azonban a költeménynek egy érdekessége. Állítólag azzal a pár sorral, melyben Browning Róbertről szól, a költőnő vonta magára az előbbi figyelmét és ébresztette fel benne a vágyat megismerkedni a nővel, ki költészetét olyan jól át tudta érteni.

Alkalmi költeményei között legszebb Cowper emlékének szentelt *Cowper sirja*. Miss Barrett költeményei viszhangra találtak Angliában, de sokkal inkább Amerikában. Poe Edgar, a híres amerikai költő mindjárt Tennyson mellé sorozta. Kisebb költeményei között számos olyan kis remekmű van, melyet az angol költészet arany könyvébe kell iktatni. Ilyen *Catarina Camoens*hez. Szépen fejezi ki benne Miss Barrett, mint vélekedett a szerelemről, mielőtt jövődő férjével megismerkedett. Ezt a költeményt szerette neje leánykori munkái között Browning legjobban. Nem egyszer nevezvén el őt Catarinájának.

A «Sirály»-ban édesbús melancholia ömlik el a szépen megírt sorokon. Pathosa igaz, semmi mesterkélt, spontán természetesen folyó minden szava. Ilyet írni csak a legnagyobb költőknek adatott. Az író, Miss Mitford Barrett Erzsébetnek egész életén át hű barátja, egy kis kutyával lepte meg a beteg költőnőt. Ezt a kis ebet énekelte meg *To Flush my dog* című versében.

A maga nemében páratlan szép ez a vers. Ugyanannak a szomorú hangulatnak felhője árnyalja be ezt is, mint a «Sirályt». Nem sentimentalis érzélgés, egészséges, érett fel fogás Barrett Erzsébeté mindenkor. Meleg részvéttel viseltetett minden élő lény iránt és végtelen jóakarattal. A pantheista szeretete nyilvánul itt meg, mely karjaiba ölelné az egész mindenséget. Miss Barrett korának több nagy szellemével érintkezett. Ez volt az egyetlen vigasztalása, mikor a ködös Londonnal kellett tengerparti sidmouthi otthonát felcserélnie. Boyd is Londonba költözött. Itt legtöbbet köszönhetett távoli rokonának Kenyon János-

nak. Nagyműveltségű ember volt, néhány verskötetet is adott ki, ő is egy dúsgazdag jamajkai ültetvényes-családból származott.

Szerette kora nagy embereit maga köré gyűjteni. Jó barátai voltak Coleridge, Southey, Landor, Wordsworth és Browning Róbert. Mindjárt első látásra megszereti őt az ember — mondotta róla Southey. Unokahugát rendkívül kedvelte. Ez utóbbi az ő révén ismerkedett meg számos irodalmi kitűnőséggel. Miss Mitfordot is ő mutatta be neki. Legtalálóbban Miss Mitford írja le barátnőjét.

Kétségek kívül egyike volt a legérdekesebb egyéniségeknek kiket életemben láttam. Karcsú, finom alak. Dús barna fűrtök környezik kifejezésteljes arczát, nagy kedves szemek, melyeket hosszú, sűrű selymes barna pillák árnyalnak be és a mosolya olyan, mint egy igazi napsugár. Annyira fiatal a kinézése, alig tudtam elhitetni egy barátnőmmel, *Aeschylus Prometheusának* fordítója, az *Essay on mind* szerzője elérte már a kort, mikor a leányokat bemutatathatják a nagy világban.

1844-ből datálódott ismeretsége Robert Browningal. Második olaszországi útjából jött meg Browning, mikor a *Lady Geraldine's courtship*ban költészetének helyes méltatását olvasta. Kenyonnal beszélve, igen lelkesen nyilatkozott a költőnőről. Kenyon biztatására írta meg hozzá az első levelet. Beteg unokahuga, mondta neki Kenyon, nem fogad senkit, magányában jól fog esni neki, hogy egy másik költő őt ily jól megérti.

Browning Róbert óriási tehetsége mellett egyszerű ember volt és mégis — vagy talán ép ezért — sokkal homályosabb képet alkothatunk magunknak róla. Ő nem analysalta önmagát, nem vett tudomást saját lelki fejlődésének apróbb phasisairól, mint neje tette volt. Öntudatos elemzés tárgyává nem tette érzelmeit. Ha például valaki megkérdezte volna tőle, milyen hangulatban lépett az oltár elé, mit gondolt, mit érzett, azt felelte volna, hogy annak csak az Isten a megmondhatója. Pedig máskülönben Browningnak az emberi lélek volt legkedvesebb tanulmány tárgya. Ezt tartotta mindig figyelmére legméltóbbnak. Nala épúgy, mint nejenél, az eszme, a gondolat gazdagsága jut túlsúlyra költeményeiben, nem egyszer a formai szépség rovására.

Barrett Erzsébetnek is főhibája ez. Terjengős, túlbeszédess ott, hol pár szó elég volna. Nem tud a kellő helyen megállani. Sokszor gondolatainak árja elragadja. Legsikerültebb költeményei azok, melyeknél a kötött forma lehetlenné teszi, hogy ebbe a hibába essen. Browning Róbert igaz fia volt a derék angol, mindig conservatív középosztálynak. A rendellenest, az excentrikust nem szívelhette a való életben, szerinte annak csak a papíron van helye. George Sandt, kit neje annyira csodált, a környezetével együtt ki nem állhatta. Polgárias tisztességérzetét kitörülhetetlenül belé oltotta a Camberwelli-otthon tiszta légköre. Idealisabb angol «home» alig képzelhető. A művelt széplelkű szülők bálványozták egyetlen fiukat. Sohasem sürgették, hogy kenyérpályára lépjen.

Korán felfedezték benne a nagy reményekre jogosító tehetséget. Bölcs előrelátással ráhagyták, hadd találja meg a saját maga útját. Browning sohasem szünt meg ezért halás lenni. Nagyműveltségű ember volt az atyja, eszmékért lelkesülő tettek embere.

A kötelesség cultusát a végső határig vitte. Ifjú korában atyja, Browning nagyatyja, jó állást szerzett neki Nyugat-Indiában, de lemondott róla. Inkább kenyér nélkül maradt volna, mintsem hogy a rabszolgatartás bűnpártolójává váljék. Atyja erre kitagadta és megtette, a mit haragos apa ritkán tett még fiával, küldött neki egy számlát iskoláztatása költségeiről. Ilyen ember volt a Browning Róbert atyja. Szelid, rendkívül elnéző, nagytudású. A gyermek Browning neki köszönhette ismereteinek java részét, mert rendes iskolába keveset járt. University Colletget látogatta később. Ezenkívül kevés adatunk van tanulóéveiről. De tanulmányainak nem rendszeres volta nem akadályozta őt abban, hogy igen nagy műveltségre tegyen szert. Játszva nagyon sokat tanult apjától, görög hősök, troubadourok legendái, a görög bölcsészet s a középkori rabbik tanai sajátosan vegyültek gyermeki agyában. A metaphysika iránti előszeretetet valószínűleg anyjától, ki német eredetű nő volt, örökölte.

A kortársak egybehangzó ítélete szerint igazi skót úri nő volt Browningné, puritán vallásosságú. Hogy Browning mennyire szerette, arra jellemző, hogy halála után soha

sem birt időzni anyja kedvencz helyein. Browning Róbert érdekes alak volt, majdnem szépnek mondható karcsú, barna, figyelmet keltő jelenség. Gondozott külső, ehhez a nyugodt, fesztelen, öntudatos magaviselet. Typikus költő volt. Az ő láttára nem csalódott senki. A milyennek az iskolás lányok ábrándos fejecskéjökben a költőt képzelik, olyan volt ő.

Browning őseiről számtalan monda keringett. Voltak, kik zsidó származásának tartották. Mások minden áron négert akartak csinálni belőle egy creol ősanya miatt. Költeményeiben tényleg van néhol valami exotikus elem.

Élénk, mindig harcra kész Browning, akár arról volt szó, hogy utat törjön pusztán physikai erejével, akár a tollával mérjen össze lándzsát valakivel. Tettre kész volt, nem habozott soha. *I always was a fighter* — Én mindig küzdő voltam, mondja egy helyen.

Sokszor mindenről megfeledkezett hevületében. Évekkel neje halála után, egész véletlenül kezébe akadt egy Browningnéről írt lesújtó kritika. Az öreg költő tüzet fogott rögtön, maró gúnnyal, kiméletet nem ismerő haraggal támadt a bírálóra. Mikor később szemére hányták, hogy a dolog már régi keletű és nemcsak a költőnő, hanem a kritikus is rég a föld alatt porlad, s hogy halottat rút dolog volt ilyen kiméletlenül támadni, azt felelte, «nekem ép oly rosszul esett ez a durva czikk ma, mintha csak tegnap vesztettem volna el nőmet».

Browningnak sok a tisztelője, de van becsmérője is elég. Megérteni azonban vajmi kevesen tudják. Barátai azt vallják, Browning nem pusztán költő, hanem jeles bölcész is volt. Ellenei ezt hátrányául róják fel és azt állítják, hogy bölcselkedő volt; igaz, de a költő kárára.

Érdekes korba esett Browning ifjúsága. A legprózaibb milieukból, az alsóbb középosztály soraiból, a világraszóló lángelmék egész serege emelkedett ki. Dickens, Keats, Ruskin mind innen származtak. Az ő lángesze a költészet varázsátylát rávetette a londoni külváros köznapi világára. Browning egyszer, mikor egy ismerőse Olaszhont dicsőítve Anglia szürke egyhangúságát emlegette, azt mondta rá, hogy úgy van, de kivétel Camberwell.

Browning költeményeinek olvasása közben el-elveszt-

jük lábaink alól a talajt. Többször nem értjük mit is akart tulajdonképen mondani.

Tízféle magyarázatát is lehet adni egynémely versének. Róla több joggal lehetne állítani a mit Szaadiról, a híres perzsa íróról mondanak, hogy minden versének hetvenkét értelme van (her bejt-i Sza'adî — heftâd u dû ma'ni). Egyszer tudakolták tőle egy ilyen burkolt értelmű költeményének tulajdonképeni jelentését. Az Isten az tudja és Browning is tudta, a mikor megírta — felelte.

Több darabja leledzik ebben a hibában, de legkivált «Sordello». Erre a költeményre igen sok jó és rossz élczet faragtak kartársai. Carlyle egy levelében írja, hogy neje nagy érdekléssel olvasta el Sordellot, csupán azt óhajtaná tudni, mert a darab érdekli, ember, város vagy könyv volt-e Sordello tulajdonképen. Még ismeretesebb Tennyson bonmot-ja.

Ő két sort értett meg belőle, az elsőt, a mely azt mondja: «Sordello történetét im hallhatja mindenki» és az utolsót: «Sordello történetét hát ismeri mindenki, ki hallani akarta», de ez meg hazugság. Douglas Jerrold William, a híres angol humorista betegesen feküdt, mikor ez a mű megjelent. Midőn állapota annyira javult, hogy az olvasást megengedhették neki, felült ágyában s kezébe vette Browning új könyvét. Várakozásteljesen, örömmel fogott az olvasáshoz. Olvasott, egyre olvasott, de érteni nem bírt semmit.

Kétségbeesett. Behívta családját, kezökbe nyomta a könyvet: «olvassátok». És csak midőn ezeknek zavart arczkifejezéseit látta, nyugodott meg, hogy elméje nem gyöngült meg a betegségben. Sokan hiú modorosságnak, affectationának tartották Browning e gyöngéjét. Pedig tekintve nemes egyes lelkét, ez ki van zárva. Inkább bók gyanánt kell ezt vennünk a nagy lángéztől, kinek az ihlet hevületében nem jut eszébe, hogy az ő magasan szárnyaló gondolatmenete csukott könyv a közönséges olvasó előtt, ki az író segítségével hozzá emelkedni, a gondolatban vele repülni nem birhat. Mondhatott ő akármit, műveiben hangoztathatott bizarrnál bizarrabb elveket, vihetett a szellemi toleranciát a legszélsőbb határig, conservatív és angol maradt ő azért a szó legszorosabb értelmében. Ösztönszerűleg gyü-

lött a valóéletben minden rendellenest. Más volt nála az ember és más az író eszmeköre.

Műveiből ítélve sohasem alkothatnánk róla hű képet magunknak. Képzelete elkalandozott a magas felhős régiókban, de igazi énje lent maradt a földön és ment a maga becsületes, egyenes útján. Eldobta magától a társadalmi osztálya nézeteit, meggyőződéseit, de holta napjáig megőrizte előítéleteit.

Browning Róbertnek nagy érdeme, hogy több új műformát honosított meg az angol költészetben. Ez jóformán már feledésbe ment, pedig valóban szépek ezek és számos követőre találtak. Ilyen a «Pippa passes», isteni passiójátéknak kereszteli el Gosse. Drámai jeleneteknek lánczolata, melyet egy remekül megrajzolt alak fűz össze és apróbb költeményei.

Alig győznénk elszámlálni mind. Ki tudná elfeledni, ha egyszer olvasta *Bad dreams, Fears and scruples* és *My Star* című verseit? A balladái egyszerűen felülmulhatatlanok. Goethe az egyedüli, kinek balladáihoz lehet őket hasonlítani. Midőn nejevel összekerült, Browning az irodalmi körökön kívül még meglehetősen ismeretlen nagyság volt, jóformán csak arról volt a nagy közönség előtt nevezetes, hogy ő szöktette meg Barrett Erzsébetet.

Barrett Erzsébet férje volt ő jóideig, pedig már ekkor szép sor munkája volt készen. Browning még nem látta nejét, már is nagyon érdeklődött iránta. Miss Barrett költeményei magokra vonták figyelmét. Mondhatni mystikus volt az a sejtelem, mely lelkébe lopódzott, a világtól csaknem teljesen elvonulva élő költőné verseit olvasva. Megfejtethetetlenül vonzotta őt hozzá valami. Erős akarata volt, impulsiv gyors elhatározás jellemezték őt mindenkor, de legkivált fiatalága ezen éveiben, midőn még comparative újak voltak költői sikerei. Szerette személyesen ismerni, látni azokat, kikhez vonzódott. Neki hidegnek tetszett a leglánglebb papírra vetett szó is, ha szeretetteiről volt szó.

1845-ben írt, mint már említettük, Miss Barrethez először levelet. Egyszer már csaknem találkoztunk, írja benne, úgy érezte, mintha künn állana egy csodás fényárban úszó templom küszöbén és az ajtó zárva lenne előtte. Később egyre sűrűbb lett a levélváltás közöttük.

Miss Barrett kedves őszinteséggel írta leveleit. Beszélt magáról is, melyik beteg elzárkózott léleknek ne esne jól saját énjéből, lelki világából egyet-mást elmondani egy rokonszenvező bizalmas barátnak? Mert Miss Barrettnek Browning Róbert nem volt akkor még egyéb. Megijedt, midőn egyszerre Browning azzal állott elő, hogy ő személyesen is óhajtaná őt ismerni. Mentegetődzik, gyengélkedését hozza fel ürügyül, a hideg keleti szeleket emlegeti, melyek nagyon is próbára teszik gyenge physikumát, hogyszem látogatókat fogadhatna.

De Browning nem lett volna az, a ki volt, ha ez céljától eltéríti. Hogy Barrettéknél egy ilyen látogatást nem tartanak illendőnek, sőt csaknem szentségtörésnek tekintenek, azzal ő édes-keveset törődött. «Ha az én szívem legfőbb óhaja teljesül, felelte Browning és makacsul megmaradt szándéka mellett, megérem még az időt, mikor még ön neveti a keleti szelet, akár csak én.»

A két Browning híres levelezése nem rég látott napvilágot. *) Azokat a leveleket, melyeket Barrett Erzsébet a későbbi Browningné barátaihoz intézett, a könnyed társalgási modor igen vonzókká teszi. De ez nem áll a levelekre nézve, melyeket Browningnak írt. Mintha csak ő reá is mindjobban átragadt volna Browning Róbert szaggatott irálya. Csupa felkiáltás, gondolatjel, sous entendu be nem fejezett mondatból állanak ezek a levelek. A be nem avatott — és beavatott csak kettő volt, Barrett Erzsébet és Browning Róbert — nem valami sokat érthet meg belőlük. De azért érdekes képét adják annak, hogy hogyan halad egymás felé és vegyül egy harmonikus egészbe két hatalmas, nagy és független lélek. Mi az ilyen intim levelek kiadását nem tartjuk sem kegyeletesnek, sem illőnek. Azért, hogy valaki világra szóló lángész, van joga ahhoz, hogy lelke legbensőbb szentélyét ne profanizálja a nagy közönség hideg kíváncsisága.

És ezzel az irodalomtörténetnek se teszük szolgálatot, hisz a történész kutathat s a mennyire az írók egyéniségének kidomborítására szükséges, diszcreten fel is használhatja

*) *The letters of E. B. Browning ed. by F. G. Kenyon.* (London, 1897.) 2 köt.

levelezésöket. Különben sok levelet hiába is olvas a nagy közönség, mert például az ilyen sorokból édes-keveset fog megérteni: «Várom kellene még mondjuk legalább is egy hetet, miután megöltem minden öszvérét önnek még mielőtt a kutyáit lelőttem . . . . de nem lévén Phoibos Apollo tudja meg még, hogy mikor én azt gondoltam szerényen folytathatom Ὡ μοι hadd másszak ki ennek a hasonlatnak ingoványából. Az már aztán mindegy, ha kificzamodott lábbal jutok is ki.» Hát nem örült képtelenségnek látszik ez így első látásra! És ugyan mi öröme telhet ebben az olvasónak? Az ilyen correspondentia közreadása épen olyan, mint a pongyolában ábrázolt nagy emberek.

Egy torzképet alkothat csak magának róluk a be nem avatott olvasó. Ugyanaz a kellemetlen érzés ez, mint a minőt érezünk, ha például Rodin hirhedt Balzac szobrát szemléljük.

Browning egyre megújuló sürgetésére Miss Barrett mindig újabb ellenvetéseket tud felhozni. Igazi nőre vall, mikor ezeket írja: «nincs én rajtam mit nézni, de tőlem hallani se. Nem tanultam én meg szépen társalogni, mint önök Londonban. A szépen csiszolt finom társalgási modort Mr Kenyonban és másokban is tudom méltányolni. Ha az én költészetemben van valami szemnek tetszetős, ez az én virágom, az én legfőbb ékem. Abban éltem én, abban voltam legboldogabb, az szívta magába minden színt belőlem. A többi, a mi még belőlem marad, gyökér csupán, mely a földbe, a sötétbe rejteni való.»

Erre a sok szabadkozásra Browning válasza az volt: «kedden 2 órakor meglátogatom». A megmagyarázhatatlan ösztönszerű vonzódás életképes mag volt, mely gyorsan fejlődött erős gyökerű növénynyé. Az árny, melyet a jövő előre vetett Browning életösvényére, testet öltött. A barátságból szerelem lett csakhamar. De a Barrették sajtósági családi előítéleteit tekintve, képtelenségnek látszott csak gondolni is a házasságra. Legalább Erzsébet hozzátartozói ezt örütségnek minősítették. Ebben a véleményben osztoztak velök ismerőseik és barátaik is. Véleményüket leginkább az orvosok verdictjére alapították, mely reménytelennek mondta Miss Barrett egészségi állapotát.

Hogy milyen ingó, kevésbé biztos alapra fektették ité-

letöket, azt a következmények fényesen beigazolták. Browning maga rendíthetetlenül meg volt győződve, hogy Erzsébet betegsége nem az a gyógyíthatatlan halálos kór, minek azt orvosai nézték. Nem voltak neki orvosi szakismeretei. Szerencsére őt csak a közönséges józan ész vezette. Nem tett hatást ő reá az orvosi oraculum.

A belgyógyászat ingó talaján lassú méltósággal, ünnepélyesen lépkedő æsculap-tanítványok ítélete nem tévesztette őt meg. Tudtával bírt ő a képzelődés csodás hatásának. Láttá, hogy csupán ennek köszönheti sikerét annyi szép cura. Magára merete venni mindenki véleményének ellenére a nagy felelősséget. Látott és tisztán látott, nem ismerte ő az idegbajok theoriáit. Hysteria nervosis és egyéb effélének tán csak a nevét tudta.

A mult század elején még nem volt annyi ideges ember, mint mai napság. Browning mindvégig a legegészségesebb emberek közé tartozott. A légkör, melyben Miss Barrett élt oly természetellenes és nyomasztó volt, hogy abban bármily betegség szerinte csak komolyabbra válhatott.

Ebben az időben némi javulás kezdett mutatkozni Miss Barrett egészségi állapotában. Fivére karján lejött a salonba. Julius elején ki is kocsizott és mint csodálkozva említi, «elevenen érkezett haza». Lassanként szokásba vette a sétákat s hetenként kétszer, mint a kis gyermek tanult járni.

Sokkal jobban vagy, — vigasztalta őt Browning — a javulás nálad kétségtelen és biztos már. Ekkoriban légváltozást ajánlanak Erzsébetnek. Töltse a telet Madeirában, Alexandriában vagy telepedjen le Pisában. Félő, hogy a javulás vissza fog fejlődni a zord téli időben, mert az angolhoni klíma méreg gyöngé szervezetére nézve. Egy fivére és egyik nővére szívesen vállalkozott őt külföldre kísérni. Browning ott sem szándékozott őt magára hagyni. Mr Barrett az atya megtagadta beleegyezését. Egyszerűen autokrata módra mondta ki a vetot. Hogy mi indította erre a szívtelenségre a leányát különben oly bensőn szerető apát, arra nehéz a felelet. Talán a rabszolgatartó ősök vére mozdult meg ereiben.

Gyermekeit tulajdonának tartotta, mint egy régi római atya. Hármát nélkülözni egyszerre alkalmatlan lett volna

neki, de hozzájárult ebbeli elhatározásához még az is, hogy Mr Barrett mint megcsontosodott régi módi angol ember esküdt ellensége volt mindennek, a mi idegen. Az idegen, a «foreigner» az ő szemében alig formálhatott jogot arra, hogy egy vérbeli brittel egyenjogú emberi teremtménynek tekintessék. Elnéző, szánakozó, leereszkedő mosoly volt a legnagyobb kegy, mit nem angol tőle várhatott.

Miss Barrett levelei után ítélve szentül meg volt győződve atyja, hogy a jó angol életmód a beefsteak meg a «porter» lett volna leghathatósabb gyógyszer leányának.

Meglehet, sajnálta volna is tőlük azt a pár hónapi önállóságot. Akárhogyan volt is, legutolsó szava az volt, hogy Erzsébet elmehet, ha akar, de ő bele nem egyezik és rosszalja lépését. Erzsébet lemondott útjáról. Még egészsége, talán az élete árán se akart engedetlen gyermek lenni. Testvéreit sem akarta kitenni, ismerve atyját, a kitagadás veszélyének. Angolországban a szülők teljesen kitagadhatták akkor gyermekeiket. Maga Barrett Erzsébet e tekintetben nem forgott veszélyben, mert saját vagyonnal birt.

Midőn Browning Róbert megkérte kezét, Miss Barrett, bár mélységesen szerette, nem akarta elfogadni a mit ő áldozatnak tekintett. Nem egyezek bele, — mondotta — nem akarok segédkezni önnek abban, hogy saját magának legyen a megrontója. Browning ismételt kéréseire ezt hangoztatta egyre. De most, hogy az utazási terv dugába dőlt, megszűnt küzdeni önmagával. Megígérte Browningnak, hogy ha az Isten rövid időn belül enyhíti baját, teljesen Browningra bizza elhatározni azt, hogy mit hozzon a jövő.

Marad szívesen jóbarátnője, ha ezt választja, hisz sose szünhetne meg ő hozzá ragaszkodni, vagy ha azt kívánja, úgy legyenek szorosabb kötelékkel egymáshoz fűzve.

Tehát várnak. Atyja a házassági tervet leánya betegsége miatt nem vette komolyan. Ha komolyan vette volna, Erzsébetnek soha se lett volna ereje szülője akaratával szembe szállni. Lehetőleg titokban tartottak mindent.

Még Kenyontól, jó barátjuktól is őrizkedtek, nehogy jóakaratból ártson tervüknek. Szerencsére a tél, melytől úgy féltek, rendkívül enyhe volt. Miss Barrett erősebbnek érezte magát, mint bármikor az előző években. Jegyese

jelenléte jobban felmelegítette valóját, mint Pisa forró napja. De a másik télnek már nem mertek elébe nézni. Elhatározták tehát, hogy január végén egybekelnek. Egy reggel jókor lábújjhegyen osont ki Erzsébet az atyai házból.

Esküvő után haza ment, hogy a megszokott környezetben pihenje ki a nagy lépés okozta izgalmakat. Atyja minderről mitsem tudott, mert a házasság titokban történt.

Jellemző Browning Róbertre, hogy a pár hét alatt, melyet neje még az atyai ház falai közt töltött, egyszer sem kereste fel. Szégyenlett Barrett kisasszony után tudakozódni. Megelégette az alakoskodást. Egy napon aztán elutaztak egész csendben Olaszországba. És megkezdődött a két lángelme idealisan boldog házassége, melynek hiába keresnők párját a világirodalom történetének lapjain. Hozzájuk hasonló költő párt bajos lenne ott találni.

Imádásig szeretik egymást. És a nagy beteg nő, ki az imént remegve tette meg a pár lépést az egyik szobából a másikba, most fárasztó hegyi utakon, meredező sziklák között, öszvérháton járja be a vadregényes hegyvidéket. Alig marad nyoma az emésztő kórnak. A boldogság jöttére elrepülnek a halál árnyai. Browning Róbert jóslata tehát beteljesült. Tizenöt boldog évet köszönhetett neki szeretett hitvese.

Egy felhő azonban volt boldogságunk egén. Atyja soha sem bocsátott meg neki. Testvéreivel kibékült, új családja is a legnagyobb szeretettel fogadta.

Az öreg Browning és leánya Sarianna a legnagyobb gyöngédséggel viseltettek mindig iránta. Most már dicsérte, jónak találta az annyira ellenzett házasságot mindenki. Miss Mitford Mrs Browning legbensőbb barátnője és Mr Kenyon bevallották, hogy utóvégre is igen helyesen cselekedett Erzsébet. Kenyon az atyát igyekezett pótolni, ki eltaszította magától leányát. Ő rendezte vagyoni viszonyait. Sohasem szünt meg Mr Kenyon őszinte gondoskodása és az a folytonos figyelem, melyet Mrs Browning és mint ő mondani szokta, «a másik költő» iránt tanusított.

A Browning pár életének erről a korszakáról legjobban a barátaikhoz írt leveleik révén tudunk magunknak fogalmat alkotni. E tizenöt év lefolyása alatt egy napra sem váltak el egymástól. Nem hült ki szenvedélyesen forró

szerelmük. Az örökké tartó mély érzelem minden elemét egyesítette az magában. A házasság, mely annyi nő jellemét ujja alakítja, mit sem változtatott Mrs Browning egyéniségén. Ugyanaz a szerény egyszerűség, ugyanaz a nőies bájos gyöngédség, mint leánykorában. A változást csak a szemeiben tükröző nagy boldogság árulta el. A «Ba», ez volt Erzsébet becéző gyermekneve, végre révbe jutott.

Temperamentumuk, természetök egészen megegyező volt, mind a ketten képesek voltak az élet legapróbb örömeit megérteni, élvezni azt, a mit a nap, az óra hozott.

Egyformán meg tudták becsülni a mindennapit és a magasztost, a nyugalom és a munka gyönyöreit. Dolgozni szenvedélyesen, kitartóan játszani, pihenni. E nélkül nagyot alkotni nem lehet. Családi békéjüket biztosította generosus jóságos lelkületük. Anyagi gondok sem zavarták őket. Browning Róbert költőknél ritka okosságot, előrelátást tanusított a gyakorlati életben. Nem voltak drága szeszélyeik, kedvteléseik. Olyan lábon éltek, a milyent vagyoni helyzetök megengedett. Karöltve haladtak, egyik sem gátolta a másikat költői munkásságában. Nem pazarolta önzően idejét.

Mindent megmutattak egymásnak, a mit írtak, de csak mikor már a mű készen volt. Sokkal jobb véleményt tápláltak egymás tehetsége felől, hogysem befolyást kívántak volna gyakorolni egymásra. A két költő a minden órai együttlétben is megőrizte szellemi önállóságát.

Párison, Avignonon keresztül vették útjokat Pisába. A hol a legteljesebb magánosságban éltek. Érdekesen írja le Pisában időzésüket Browningné. «Itt tiszta, felhőtlen az ég, olyan idő van mint tavasszal. Sétálunk, az aranyárga narancsok lábaink elé hullanak a kertek falain kihajló ágakról. Ha elfáradok, leülök egy kőre, nézem az apró gyíkokat, a hegyeket, a fenyveseket, a szép tiszta vizet.

Beleszédülök a nagy boldogságba. Én, a ki soha életemben ez előtt boldog nem voltam. Róbert genieje semmi személyes tulajdonaihoz képest. Jósága, gyöngédsége kifáraszthatatlan, minden pillanata törekvés a tökéletesedés felé. Hangulata, kedélye, egész lénye tökéletes. Minden óra szorosabban fűz hozzá. Ég-föld közt minden létező tudományról, bölcsességről tud beszélni s e mellett örökké

vidám, friss kedélyű. Ketten vagyunk, de úgy tudunk nevetni, mintha húszan volnánk. Az ebédünket egy trattoriából hozatjuk. Jól élünk szárnyassal és chianti borral. Vacsoránk meg rendesen gesztenye és szőlő.

Még az ebédet sem nekem kell megrendelnem. A kávécsinálás is megosztott munka.»

Igy éltek két évig Pisában. Browning, ki rendkívül sokra becsülte neje költői tehetségét, már kezdett félni, hogy Erzsébet parlagon hagyja heverni isteni adományát. Nyugtalan volt. Egy napon aztán megkérdezte tőle, vajon nem ír-e néha valamit. Irtam, felelte, de te azt csak később olvashatod. Szépen írja le Gosse a portugál szonettek — mert ezekről volt szó — történetét. Egy napon, 1847-ben, Browning az ablak előtt állt pisai ebédlőjükben, a hol rendesen dolgozni szeretett és várta míg rendbe hozzák asztalát. Ép a reggeli után volt. Szórakozottan nézett ki. A szolgálja már kiment, csend lett.

Egyszerre lépteket hall. Egy kicsi kéz megfogja, hogy hátra ne fordulhasson, a másik kezecske valami csomagot dug zsebébe, «olvasd el, tartsd meg, ha tetszik; égesd el, ha nem felel meg ízlésednek». Mondja Erzsébet és elfut.

E szonetteket Browningné egyedül férjének írta. Browning meghatva olvasta a valóban remek művet, de nem hitte méltányosnak visszatartani azt önzőn saját magának. A legszebb szonettek ezek, melyekkel Shakespeare óta bármely irodalom dicsekedhet, vélte ő. Alig tudta rábeszélni nejét, hogy a költeményeket kiadják. Utóljára gyöngéd auctoritással volt kénytelen fellépni. A szonettek legbensőbb érzelmeit tárták fel, Browningné sohasem akarta ezt beismerni a nagy világ előtt és így 1850-ben megjelent összegyűjtött költeményeinek kiadásában, mint idegen nyelvből fordított verseket adta közre. A címe tehát «*sonnets from the portuguese*» lett.

Az erotikus lyra művelői között Browningné e műve az elsők közé emelte. Nincsen költőnő, ki ezt művészi forma, érzelm mélység dolgában csak meg is közelítette volna. Az erős, egész lényünket átható intensív érzelm az ifjúság tulajdona. Melegség, mely az ifjú költő műveiből kisugárzik, veszít hevéből az érettebb korban.

Browningné azonban egy rendkívüli kivételt képez az

ő négy fala között; az élet surlódásaitól megóvott ifjúságának zománczából semmit sem törölt le az idő.

Tanulmányai, költői munkálkodása fejlesztették formáérzékét. Nagy szerelme megadta az inspiratiót. Képzeljük el a beteg érzékeny nő helyzetét, ki csak a könyvekből ismerte a szerelmet. Ábrándozott róla ő is, ki hinné el, hogy a *prince charmant*, ki az alvó szépséget van hivatva felébreszteni, ne jelent volna meg a költőnő álmaiban is.

Ábrándozott a szerelemről ő is, de a valóság ez egyszer szebbnek bizonyult minden álmoképnél. Késői szerelme az első volt. Csoda-e tehát, hogy az érzés friss üdesége, mely a szonettekben kiárad, tökéletes alakot öltve nagy közvetlenségével úgy szívébe lopja magát az olvasónak?

Mint már mondtuk, a szonett a legszerencsésebb versforma Mrs Browning kezében. Hosszadalmasságot, eszmehalmazást nem enged meg. A szív a szívhez legközvetlenebbül ebben szólalhat meg. Ezt választotta Petrarca, Shakespeare, ha saját nevében akart szólni. Milton egyéniségét is szonettjeiből ismerjük meg legjobban. A költőnő s az író tehetsége legszebben érvényesül a subjectiv modorban. Ez mondhatni az örök nőieshez tartozik. Az objectiv, az általános nem az ő terük.

A «portugál szonetteket» lapozva, önkénytelen Hugo Victor szép verse ötlük eszünkbe «Beau vase ou c'est versé tout le cœur d'une femme.»

Ez a verskötet magában foglalja mindazt, mit prózában már elolvastunk egymáshoz írott leveleikben. A kétség, habozás, megnyugvás, a boldogság nirvána-ja bennök van. Egy-egy ékkő minden egyes szonett. Nem állítjuk, hogy nincsen rajta elvéve egy kicsiny csorbulás, emberi mű nélkül nem lehet. Az az egy azonban minden kétségen felül áll, hogy Mrs Browning műveinek ez a koronája.

Csodálja a szerencsét, mely neki osztályrészül jutott. A halált várja és a szerelem ragadja őt el «*Guess who holds thee? — Death! I said but there. The silver answer rang . . . Not Death but Love.* Ki fogott meg találd ki? Halál, mondtam én, de im hangzott a válasz ezüst hangja, nem a halál, hanem a szerelem». Szerény alázattal ruházza át minden érdemet, dicséretet férjére. Ő a nagy, az emberfelettien jó, az aranyzavú költő. Erzsébet nem szűnik meg

saját boldogságát bámulni. Gyakran ismételte Browningné leánykorában írt sorait «Az Isten adományai felülmulják az emberek legszebb álmait.» Levelei, melyeket Mrs Martin, Miss Mitford és Mrs Jamesonhoz írt, mind ezt bizonyítják. Csak azt hallgatja el, hogy saját boldogságánál ezerszer drágább neki a tudat, hogy viszont ő is boldogít.

Egy levélben, melyet Mrs Jamesonnak írt neje, post scriptumként a következőket jegyezte oda Browning Róbert: «Beszélhetnék angyalai természetéről, mely oly isteni, a milyet csak Isten valaha teremtett. Én mindennap jobban megismerem őt.

Elgondolni, hogy én azt képzeltem öt évvel ezelőtt, hogy teljesen ismerem!»

Évekkel ezután szintén így nyilatkozik egy versben, melyet a *Men and women* dedikálásául írt ahhoz, a kit ő egy helyen *his perfect wife his Leonore*-nek nevez. Az akkori Toscana fővárosában, Florenczben 47-ben telepedtek le. Itt született két évvel később kis fiuk. Ez betetőzi boldogságukat. Browning Róbert öröme határtalan lenne, ha egy gyászos esemény meg nem keserítené. Elvesztette bálványozásig szeretett édesanyját.

Az anyaság nem gyöngítette Browningné költői tevékenységét. Új erőt adott az neki. Szép, erőteljes gyermek volt. Végtelen gonddal vették körül szülei. «Kettőnk közül, mondja Browningné, még én vagyok az okosabb, mert én csak a fele napot töltöm el azzal, hogy kis fiunkat csodáljam.»

Évek folyamán egészen meghonosodott a Browning-pár Itáliában. Olaszt akarnak a fiúból nevelni. Iparkodnak kiművelni szépség-érzékét, hadd legyen az igazi florenczi. Valódi apotheosisa ez az angoloknál annyira honos Olaszország-cultusnak. Az angol társadalom álszenteskedését utálta Mrs Browning. Visszataszítóan hatott rá az otthon uralkodó túlságba menő gyakorlatias szellem. Mely csak anyagi czélokért küzd és nem igen törődik a humanismus követelményeivel. Szépen fejezte ezt ki *The Cry of the children*, a gyermekek jajsza című költeményében. A legnagyobb fölháborodással száll ebben síkra a lelketlen nyereszkeedés ellen, mely a gyermekmunkást a bányák dögleletes légkörébe taszítja.

Alig találunk példát, hogy költemény akkora hatást keltett volna, mint ez. Magára vonta az angol parlament figyelmét is. Az eredmény egy új törvény lett, mely a gyermek-munkát szűkebb korlátok közé szorította. A rabszolgaság ellen is elkeseredett harcot folytatott. Általában kora gondolkozói közt minden új eszme megpendítésében a legelső sorában volt található. Ezzel nem egyszer vonta magára a maradiak haragját.

Ha férfi lett volna, vakmerő bátorságnak minősítik, ő nála a nőnél hysteria lett a neve. Az idegbeteg nő agyrémeinek tulajdonították erélyes fölszólalását, egy beteges nő képzelgésének, ki képtelen meglátni az érem tulsó oldalát.

Browningné, kit minden érdekelt, a politikával is foglalkozott. A 48—49-iki nagy eseményeket roppant érdeklődéssel követte. A népek szabadsága nem az ultra socialista szabadosság, mert szerinte a nyers tömeg uralma a csárok zsarnokságánál rosszabb, hanem az egészséges, józan ész szabta törvényeken alapuló szabadság, mely minden nemzetet felszabadít az idegen nemzetiségek lenyűgöző járma alól, volt legfőbb politikai ideálja.

Úgy ő mint ferje köztársaságpártiak voltak. Politikai hitvallásuk azonos volt Mazziniével. Az olasz nemzeti törekvések lángoló lelkesedéssel töltötték el. Imádta második hazáját, a szép Itáliát. A *Casa Guidi windows* szép sorait ez a meleg szeretet sugalta. Az a forró szeretet, melyet egy nagyszívű nő boldogsága színhelye iránt mindig tanusít.

Kis fiát, becéző nevén Penninit is olasznak nevelte, mint már mondván volt. És itt térjünk át Browningné költői pályafutásának legjelentősebb korszakára. Ez a híres verses regény, *Aurora Leigh* megjelenése. A siker nagy volt. Landor shakespearei képzeletet lát benne. «Sejtelmem se volt, hogy a mi időnkben ilyen költészetre képes lehet valaki. Csaknem megittasul az ember ennyi szépségtől.» Itt összegyűjtve megtaláljuk Mrs Browning eszmekörének összes kincseit. Művészet, életbölcselet, gyönyörű irány, magas röptű gondolatok jellemzik a regényt. Kevés helyen árult el ennyit saját énje benső világából. S a hol önmagából merít, ott igaz is.

*Aurora Leigh*ben egész teljességében visszatükröződik

az író nő lelkesült költészet-cultusa. Mrs Browning napjaiban sok szó esett a modern élet szürke egyhangúságáról, hogy mily kevésbé alkalmas a költőnek tárgyat nyújtani.

Ő ezt csak nevette, «a költők tehetetlenségét bizonyítja, ez mondogta, bátortalanságukat. Ha nincsen tört út, törjünk magunknak újat». Az igazi tehetség soha sem tart a tömeggel, annak meg kell előznie korát. Bár nehéz az egyedüllét fenn a magasban. Miért lenne alkalmasabb tárgya az éposznak az ó-kor, vagy a regényes lovagkor, vagy a germán mondakör?

Miért lenne kevésbé érdekes vagy költői a modern *Uebermensch*, mind egy Siegfried vagy Arthur király? A mit az újkori ember complicált lényéről beszélnek, abban van némi túlzás. Fő az, hogy látni, érteni tudjon a költő.

Aurora Leigh egy autobiographiai alakban írt verses regény. Nemes, finom érzés leng át rajta. Bővelkedik mély és eredeti eszmékben. Ruskin, ki a legnagyobb elismerésre méltatta a *The elements of drawing* című művében így ír róla: «Mrs Browning *Aurora Leigh*-je az én tudtommal a legjelesebb költemény, melyet századunk bármely nyelven felmutathat». Taine is remekműnek nevezi. Cette oeuvre étrange est un chef-d'oeuvre, ez a különös munka egy remekmű. Mind a két bíráló túloz. *Aurora Leigh* nem sorozható a világirodalom igazi remekei közé.

Szép költemény, de nem klasszikus szépségű. A választott versforma a rímtelen vers (blanc vers), mely míg egyrészt igen illik a modern tárgyhoz, másrészt Mrs Browningnál itt-ott veszedelmesen közel jár a prózához. Az ő legfőbb hibája mindig az volt, hogy a külalakra gyakran kelleténél kevesebb gondot fordított. Ez annál inkább meglepő nála, a ki a kristálytisztá tökéletes formába öntött classikus költészet emlőin növekedett. Az angol nem ad annyit a formatökélyre, mint a franczia, nála fődolog az intrinsic value, eszme és tartalomgazdagság. S ez ebben a költeményben a legnagyobb mértékben megvolt.

Ez billentette Mrs Browning javára a mérleget. Landor, Ruskin, Leingh Hunt és annyi más angol irodalmi nagyság ezért siklott oly könnyen át e fogyatékonyságon. De ez a hiba korántsem oly nagy mértékben található *Aurora Leigh*-ben, mint azt néhány nem angol bírálója feltüntetni akarja.

Páratlan szép részletek gazdag tárháza ez. Egyöntetűség és hatás dolgában hágy némi kívánni valót, de bőven kárpótol a ritka élvezet bepillantathatni egy igazi nagy költőnő lelkébe. Önmagát festi, az ő gondolatai, eszméi, érzelmei ezek. Nem élete folyását vagy saját történetét vázolja. Lelki fejlődését írja le benne. Ez a subjectiv leírás rendkívül jól sikerül neki, mint különben a nőknek általában. A cselekmény nem elég mozgalmas, a szereplők sokat beszélnek, nagyon szépen ugyan, de olyankor, mikor inkább tenniök kellene. Nyelvezetők is egyforma. Marian, Lady Waldemar épen olyan stílusban társalognak, mint maga a költőnő, Aurora. Viszont a hasonlatok többnyire újak, a kifejezések meglepőek. Írálya merészen eredeti, a banalist, az elkopott szóvirágot kiküszöböli a szerzőnő.

Aurora a regény hősnője, kinek ajkaira a saját meggyőződését adja az írónő, nem tűrheti a hagyományos formák korlátlan uralmát «Öt felvonásból álljon a színmű? És miért ne tizenöt, tíz, avagy hétből? (Five acts to make a play? Why not fifteen, why not ten or seven.) Nem ad sokat a tömeg tetszésére. Ő Phocionnal mondja, megijedve a tömeg tapsától. «Ὅς σὴ ποὺ τὶ κακὸν λέγων ἐμαυτὸν ἐλέγηθα tán öntudatlanul valami rosszat találtam mondani.»

Szinpadi díszletek, korhű jelmezek szerint lealacsonyítják a művészetet. Mi sem lealázóbb a költőre nézve, mint ha a tömeg ízlésének rabszolgaként hódol. *Aurora Leigh* szerzőnőjének bölcsészeti és æsthetikai hitvallása Aurorára ruhazza költői tehetségét, de a szívéből keveset juttat neki. Romney, a ki később Aurorát nőül veszi, philanthrop, a statisztika embere, ki csupán az emberiség anyagi bajainak orvoslására iparkodik. Végre belátja az ideális törekvések horderejét, megtanulja, hogy a költő is használ az emberiségnek. Az egész műben a költőnő Aurora él csak igazán. Marian alakja szép, de kevésbé valószínű, még valószínűtlenebb Lady Waldemar, az önző, kaczér nő. Jellemek festésében Browningné sosem volt mester. Különben is a roman à thèse nem is kedvez ennek. Többé-kevésbé mindig marionettek azokban a szereplő személyek. Egy czélt szolgált mindenik.

A költészet hasznos a gyakorlati életben, nem dísz, nem fényűzési czikke az emberi elmének, lámpa az, mely

fényt szór a sötét ösvényre, melyen haladnunk kell, ezt bizonyítja a regény, ez az *Aurora Leigh* thesis-e.

*Aurora Leigh*hez lehet, hogy Staël asszony *Corinne*-je adta az eszmét. Aurora époly kevéssé tiszta angolszász, a mint hogy *Corinne* sem egy nemzetiségből származik. Rajong Olaszországért mind a kettő. Egyedül tör magának utat mindkettő. De *Aurora Leigh*ben nem szenved hajótörést a nő. Meglátszik mint vélekedett Browningné a női kérdésről. Itt jut érvényre az iskolázott elme józan ítélőképessége. Az emberiség mostoha gyermeke a nő. A mai aránylagos szabadságának idejében be kellett hogy álljon lelkében a reactio. És ez szükségszerűleg túlzásokba sodorja. Nem nivelálni kell a két nem közti különbséget. Hanem fejlesszük a tehetségét abban az irányban, a mely felé természeténél fogva hajlik.

A nőnek nem szabad kivetköznie nőiességéből, hogy költő és művész hivatását gyakorolhassa. A női lélek lényege nem zárja ki, mint De Quincey tartja, hogy a költészet és a művészet elvont és impersonalis oldalát felfogja. A nő nem a férfihez tartozó, hogy úgy mondjuk, függelék. De önálló egyed, melynek jogosultsága van az egyéni élethez. A család nem akadály, mert a család fentartása épen a nő elsőrendű érdeke. «A nőt háttérbe tolva, mondja Aurora, a művészt igyekeztem magamban nagyra nevelni. Elfeledtem akkor, hogy az igazi nőből lesz csak a tökéletes művész. A virág a gyökérből, lelki a testből fokenként egész életünkön át... A művészet az ég symboluma, de az Isten a szeretet. Én Aurora mennyországomat vesztettem el, mikor nem akartam nő lenni, mint a többi egyszerű nő, ki hisz a szerelemben és joga is van hozzá, mert szeret.»

Egy rokonvonás van Byron és Mrs Browning között. Poetry is but passion a költészet-szenvedélynél nem egyéb. Ez Browningné költészeti alapdogmája. Az *Aurora Leigh* kéziratát a Browning-pár magával hozta, midőn látogatást tettek otthon Angliában. A bőrönd, melyben az csomagolva volt, valahogy eltévedt az úton és csak később került meg. Mrs Browning kétségbe volt esve, mert kis fiuk, a Pennini bársonyruhácskái, melyben az otthoniakat meghódítandó volt, mellé voltak rakva!

Ily kevéssé tudta nála a költői hivatása háttérbe szorítani az anyát. *Aurora Leigh* Angliában és Amerikában egyszerre 1856-ban jelent meg. Olyan jó fogadtatásra talált, hogy már tizenöt nap múlva új kiadás vált szükségessé. Browningné legnagyobb örömét mások örömében lelte. Boldoggá tette őt férje öröme. Browning Róbert jobban örvendezett e sikernek, mintha saját munkájáról lett volna szó. Pedig írja ez időben neje «ő, Róbert az én igazi dicsőségem.» Ebben az évben vesztették el legjobb barátjukat, ki mint egy második atya gondoskodott róluk. Kenyon megszűnt élni. Végrendeletében nem feledkezett meg senkiről. Róbert és Erzsébetnek 11,000 font sterlinget hagyott. Ez az örökség már meglevő vagyonukkal a legteljesebb kényelmet biztosította számukra.

«Én, mondta Browningné, most már kétszeresen árva vagyok», ezzel atyjára czélt, ki minden kérés, könyörgésre hajthatatlan maradt és sohasem bocsátott meg leányának. Maga Mr Barrett 57-ben egy évvel Kenyon halála után hunyt el. Végrendeletében meg sem emlékezett leányáról. Ilyen körülmények közt ez a szomorú esemény rettenetes hatást gyakorolt Browningné kedélyére. A költőpár Róma, Páris és florenczi tartózkodásuk alatt leginkább az ott élő amerikaiak társaságában mozogtak. Némileg ez is hozzájárult, hogy a Browning név eleinte ismertebb volt az oceanon túl, mint a ködös Albion partjain.

Érdekesen írja le Hawthorne Zsófia, mint találkozott először Browningékkal. «Maga Browning Róbert fogadott, a szemközti templomból egy énekkar búbájosan szép éneke hangzott át. Az erkély tele volt virágvázzakkal. Fölöttünk a sötét égen a csillagok mint tűzvirágok egymás után gyúladtak ki, a mint jobban-jobban ránk borult az est. A zene, a csillagok, Browning kis fia mindent elragadott. Browningné jelent meg közöttünk, kicsiny finom alak, barna kifejezésteljes arcz. Olyan volt, mint egy túlvilági jelenés. Szinte túlfinomaknak látszottak tündérujjacskaí arra, hogy kezembe fogjam és mégis kézszorítása erős és nyugodt volt.

Csakhamar visszamentünk a salonba. Magas, tágas helyiség. Gobelinekkel bevonva, tele képpel, faragott bútorok és művészi tárgyakkal. Minden összhangban volt: a két költő, a gyermek, a ház, az illatos lég és a csillagos

áj.» Hawthornné egész irálya épen túlzásaiban legjobban bizonyítja, hogy milyen nagy és őszinte volt a lelkesedése. A Casa-Guidit később is gyakran felkereste. Mikor a Browning-család Franciaországba utazott, Mrs Hawthorne naplójában így ír róluk «Browningék tegnap elutaztak, most már üresnek tetszik nekünk egész Florencz».

Browningné egyik barátnője, Mrs Ogilvy tollából oly érdekes adatokat nyerünk, hogy nem mulaszthatjuk el némit azokból közölni. Hosszabb ideig levelezett vele. Sokat időztek Párisban, együtt látogatták meg Parmát, Modenát, Bolognát, Mantuát és Velenczét. A Casa Guidi-be is bejáratos volt Mrs Ogilvy. Felhozza, hogy mennyire szerette olvasni Browningné a francia regényeket. George Sandot rendkívül csodálta.

Örömtelten írja Mrs Ogilvynek, hogy találkozásuk alkalmával ötet George Sand megcsókolta és egész megbotráncozott barátnője megjegyzésén, hogy ez Thackeray Becky Sharpjának csókja volt Amelia homlokán. S valóban olyan gyermekes tiszta kedélyű volt minden nagy tudása mellett, akár a nagy Thackeray hösnője. «Temperamentumuk egyezett és mégis olyan különbözőnek látszott. Browning heves beszédes volt, gyors mozdulatokkal kísérte szavait, szerette a vitatkozást. Neje félig büszke, félig tréfás arczkifejezéssel követte fejtegetéseit. Csak elvétele szólt közbe szeliden, mérséklőleg: «Oh Róbert!» Ő általában inkább forrón, mélyen érző természet volt, mint heves. Túlkomolyan vette az életet.

Nem hogy fájdalmat, de még apróbb kellemetlenséget sem birt szeretetteinek okozni. Kis fiának is énnekem kellett beadnom a keserű gyógyszert. Jó, hogy ő költözött el előbb, mert fia vagy férje elvesztését úgy sem élte volna túl.

Lelelei olyan finom vonásokkal írvák, mint a szálacskák az aranyvirág szárán. Picziny levélpapíron parányi borítékba zárva, valódi babalevélkék. De, ha vékony volt is az írás, gyengék a vonások, annál erőteljesebbek, hatalmasabbak benne az érzelmek és gondolatok. Leveleinek jó fele csupa Pennini anekdota. Hogyan vágyik Pennini egy kis fivérke után. Hogyan szeretne pápa vagy Napoleon lenni. Miként ment Carnevált megnézni Pennini rózsaszín dominóban, álarczosan. Mennyire neheztelt, hogy a dajkája

kézen vezette. Mikor olvasta Grimm meséjét a tizenkét fivéről és sóhajtott, bár lenne neki is egy tuczat. És vágyódott az anyja is egy kis leányka után, a ki csak nem akart jönni. Casa Guidibeli tartózkodásom alatt kis leányom született. Élénken emlékezem, mint sétált fel s alá Browningné a kicsivel a karjaiban. Szemei vágyakozó szeretettel tapadtak rá, hosszú hajfürtjei beárnyalták a baby csöpp arcját.

Pennini nőtt, a levelek most elbeszélik, hogy az anyja tanítja angol, francia és olasz nyelvre. Kis fia naplót vezet s ágyban a mosdókorsóba dugott gyertya fényénél olvassa Dumast.

A siennai parasztyereknek szavalja Dall' Ongari patriotikus dalait. Az atya két órai zeneleczkét ad neki naponta. Egy levélben büszkén említi, hogy nyolczéves Penninije már Beethoven-szonátát játszik.

Pennininek anyja szívében Olaszország volt az egyedüli vetélytárs. Olasz politikával van tele levelezése. Mazziniban kezd kételkedni. Rajongó csodálattal van eltelve III-ik Napoleon iránt (kihez több híres költeményt írt). Kiben Olaszhon felszabadítóját véli feltalálni. Haragosan kifakad az angol nemtörődömség ellen. Fél a pápai udvar cselszövéseitől. Csak úgy forr a szenvedély a levelekben. Boszantotta őt, hogy én, bár az olasz szabadságért lelkesültem én is, akárcsak ő maga, harmadik Napoleon önzetlen nagylelkűségében nem tudtam bizni.

Ő megbocsátotta neki az 1852-iki államcsinyt, én nem.»

Mrs Browning utolsó, életében megjelent munkája *Songs before congress*. Többnyire politikai vonatkozású költemények. Az olaszországi események hatása alatt íródtak. A satyrikus hang, melylyel itt-ott Angliát apostrophálja, nagy visszatetszést szült hazájában. Olaszhon imádata árad ki minden sorából. De a költőnő itt túlheves, hogysem igazán művészi magaslatra tudna emelkedni.

Adoptív hazája iránt táplált nagy ragaszkodása is sokban hozzájárult, hogy az amúgy is gyenge egészségét még jobban aláássa.

Minden vereség, melyet a szabadság ügye szenvedett, ütés volt szívére. A *Songs before congress* nem jelent

haladást, de nem is a hanyatlás kezdete. Erről Browningnél szólni sem lehet. Ő megőrizte mindvégig tehetségének őserejét.

Az a költő, a ki *So mother and poet* és a *Parting lovers*-t meg tudta írni, tehetsége zenitjén kellett, hogy álljon. E mellett tanuskodik a férje által sajtó alá rendezett, halála után megjelent utolsó versgyűjteménye is.

Különösen egyet kell kiemelni közülök, mint a gyűjtemény gyöngyét. Ez *A musical instrument* klasszikus tökélyű forma, kristálytisztá nyelvezet jellemzik. Nádsípot csinál a nagy Pan a vízparton, letaposva körulte a nádas és a vízi virágok. Faragja, lyukgatja, hasítja megkínzott nádszálat, míg elkészül a sip, melyből csodaszép hangokat csal ki.

A költői hivatás allegoriája ez. A fájdalom, szenvedés neveli az igazi költőt. Legutolsó költeménye, a *North and south* a Rómába érkező Andersent üdvözli benne. Az éjszak munkában, küzdelemben edzett mély kedélyű embere érti meg igazán a dél poesisét.

Browningné helyesen fogta fel, mert valóban a magas éjszak népeinek irodalmában leljük fel a legszebb leírásokat Italiáról. Például a svéd regényíró Lagerlöf Selma rajzolta kép végtelenül fölülmul mindent e genre-ban. Az *Antikrist's Mirakler* remek tájleírásai örökre bevésődnek olvasójuk emlékezetébe.

Életének utolsó éveit Rómában töltötte Browningné. Egészsége mindinkább hanyatlott. Sok megrendítő csapás is érte. Meghalt egyik nővére Mrs Surtees Cook barátainak sora is egyre gyérült, egyre több kedvelt arcz tűnt el mellőle. Férjének odaadó nagy szerelme és az önfeláldozó gond a melylyel ápolta, birták csak őt komoly állapotát tekintve, aránylag oly sokáig életben tartani. Mikor Florenzbe visszatértek, már beteg volt a költő nagyon. Halálsejtelmei nem voltak, tervezett, nyugodtan várva a javulást. Váratlanul, nesztelenül közeledett a vég. Fájdalom nélkül, csendesen szunnyadt el férje karjaiban. Mosolygott. «Szép» suttogá és lecsukódtak örökre a modern Anglia legnagyobb költőjének kedves szemei. Egy tökéletes élet méltó befejezése volt. Ott alussza örök álmát az annyira szeretett olasz földben, a florenzi temető sötét cziprusai alatt.

Florenz városa emléktáblával jelölte a nagy költő

lakását, a Casa Guidit. «Itt irt és itt halt meg Browning Barrett Erzsébet, ki női szívében egyesítette a tudós tudományát a költő szellemével. Arany versének gyűrűjével Olaszországhoz fűzte Angliát. Ezen emléket emelte a hálás Firenze.» *Qui scrisse e morì E. B. B; che in cuore di donna conciliava scienze di dotto e spirito di poeta, e fece del suo verso aureo anello fra Italia e Inghilterra. Pose questa memoria Firenze grata 1861.*

Minden irodalmi becsű műnek allegorikai jelentőséggel is kell birnia, mondtá Schlegel. Ha ezt az elvet a nagy szellemek életrajzára alkalmazzuk, úgy a Browning Barrett Erzsébet élettörténetének allegoriáját egy perzsa közmondással fejezhetjük ki legjobban: «a reménytelenségben még mindig sok a remény» (der neûmîdî beszî umîdeszt).

Browning Róbert huszonnyolcz évvel élte túl nejét, kit soha feledni nem tudott. Mikor a Westminster apátságban Chaucer mellé örök nyugalomra helyezték, az énekkar, neje magasztos szép költeményét: *He giveth his beloved sleep* (cum dederit dilectis suis somnum) adta elő.

KÉGL SÁNDOR.

SZÉCHENYI ELSŐ MŰVE.

E folyóirat 1906. évfolyamának júliusi számában Marczali Henrik a fenti czímen Széchenyi Istvánnak egy erkölcsi irányú művét közölte magyar fordításban. Széchenyi 1819-ben írta német nyelven e művet s naplójának egyik kötetében (Függelék naplómhoz) hagyta reánk. Czime a következő: *Sonderbare Begebenheiten in dem Leben und die Frage: in wie weit die Lebensklugheit mit der Vollkommenheit der Seele in Verbindung sein könne?* Marczali ezt az értekezést tartja Széchenyi első művének, de téved, ez az értekezés Széchenyinek nem első műve. Ennél egy évvel korábban írta egy másik értekezését (a lótenyésztésről), s ez ugyancsak naplói egyik kötetében maradt reánk.

A III. 4-jelzésű naplókötet csak ezt az értekezést tartalmazza (szépen letisztázva idegen kéz írásában) s itt az értekezésnek *Vom Reitpferde* a czime.

Gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása című értekezésemben*) emlitem legelőször e művet Széchenyi műveként, de itt épen csak érintem néhány sorban, azonkívül egy helyét a *Lovakról* című mű egy részletével párhuzamban idézem állításom bizonyítására, t. i., hogy ez az értekezés Széchenyinek a *Lovakról* című művével rokoneszméket hirdet s így már ez a körülmény is azt bizonyítja, hogy az értekezés Széchenyi műve.

Értekezésemben az időpontot is jeleztem, a mikor Széchenyi e művét írhatta s azt állítottam, hogy 1920—21-ben írhatta s így arra a végeredményre jutottam, hogy ez Széchenyinek első műve. További tanulmányozásaim és kutatásaim

---

*) Megjelent a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1904. évfolyamának 1. és 2. füzetében és különlenyomatban.

közben csakhamar nyilvánvaló lett, hogy az időpontban tévedtem.

Ráakadtam ugyanis a naplóban fenmaradt (*Vom Reitpferde* című) értekezés más korábbi kéziratára, a melyre Széchenyi jószágigazgatója, Liebenberg János sajátkezűleg ezt írta: *Kleiner Beitrag über die Pferdezucht von Grafen Stephan von Széchényi. 1818.*

Liebenberg ezen feljegyzése elfogadható bizonyíték arra, hogy Széchenyinek ez a műve tényleg 1818-ból való, mégis teljes biztosság kedvéért más bizonyítékot is kerestem. Volt nyomom ugyanis arra nézve, hogy Széchenyinek egy értekezése a lótenyésztésről 1820 körül nyomtatásban is megjelent. Ilyen irányú kutatáson eredménnyel járt és kiderült, hogy épen a fenti értekezés jelent meg nyomtatásban. A folyóirat címe a Bécsben megjelent *Erneuerte vaterländische Blätter für den oesterreichischen Kaiserstaat* s az értekezés *Über die Zucht und Veredlung der Pferde, mit stetem Bezuge auf die Pferdezucht Ungarns, über Gestütte, Wettrennen u. s. w.* czimen, *Von dem Husarenrittmester S.* aláírással a folyóirat 1818. évfolyamának 93., 94., 95., 96. számaiban*) jelent meg.**)

Ez az értekezés 1818-ban már nyomtatásban is megjelent, tehát ez Széchenyinek első műve.

Az értekezés azokat az elveket hirdeti alapjában, mint a később megjelent *Lovakról* című műve, mégis van köztük különbség s épen ezért az értekezésnek bő kivonatban való ismertetésére térek.

* * *

Különféle czélra használjuk a lovat s kiválósága a használatban vérétől, testalkatától és nagyságától függ, itt azonban csak a háts lóról lesz szó. Az a jó háts ló, mely nagy teherrel a hátán a lehető rövid idő alatt jelentékeny utat képes megtenni, anélkül, hogy a teher állása megakadályozná erejének és egyéb jó tulajdonságainak kifejtésében, s a melynek alkata olyan, hogy minden mozgást könnyen végezhet.

---

*) November 21-től december 2-ig.

**) A nyomtatásban megjelent értekezés a kéziratban levőtől csak keveset és csak egyes szavakban tér el.

Sok nemes lovat testalkata képtelenné tesz oly erőnyilvánításra, a melyet a haszon, a kényelem vagy a katonai élet megkíván és a melyet minden hátszlónál — úgy látszik — különösen megkövetelünk. A hadi lónak, ha nem is a legjobb, de megfizethetetlen tulajdonsága és igazi értéke abban van, hogy sokáig képes fáradságot és nélkülözést elbirni. Sajnos, tapasztalás útján még nem bizonyosodott be, hogy e képesség a fajban van-e meg, vagy a neveléstől függ-e. Némileg befoglaltatik az előbb mondottakban, hogy a faj magas kort érjen és ne legyen született rosszindulata.

Két ugyanolyan vérű ló (ez jelöli meg fajukat) magához hasonlót nemz (néha jobbat, néha rosszabbat, ez a természet játékától és szeszélyétől függ, de megőrzi fajukat ezer nemzedéken át), két különböző vérű ló (azaz, melyek vére idegen vérrel hamisított) azonban sohasem fog magához hasonlót nemzeni, mindig rosszabbat a szülők jobbikánál, sőt ha a vegyülés több nemzedéken át tart, a törzsfaj elkorcsul és elveszti jó tulajdonságait.

Az ugyanazon vérű lovak véletlen korcsa a nemzésnél rendesen megtartja fájának jó tulajdonságait s nemzedéke jó is lehet, a különfajuknál ellenben ez sohasem lehetséges.

Bizonyos, hogy a hollsteini szekeres ló és az arab ló nem ugyanazon fajból való, köztük nagy fajbeli különbség van, ép úgy természetes, hogy minden fajta csak magának és saját speciesében maradjon és neveltessék, mert keveréssel nem javulás, csak elfajulás keletkezik. Ezt az alapelvet helybenhagyja azok tapasztalata, kik a méneseikben évről-évre kevésbé jó csikókat nevelnek.

A lótenyésztésnek a kontinensen,* de különösen az osztrák monarchiában virágzania kellene, s ha e tekintetben helyes nézetekre akarunk jutni, ne kísérletezzünk, hanem vegyük fontolóra mások tapasztalatait. Anglia lótenyésztésének története (itt van most minden szakember szerint a legjobb ló) megmutatja, mily próbák, hibák történtek e tekintetben ott, mit utánozhatunk, mit nem, egyszóval miképen köthetjük egybe a magunk mulatságát avval, hogy a

---

*) A kontinens alatt Európát érti Anglia kivételével.

hazának e tekintetben is hasznára váljunk. Angliában a lótenyésztést 1523-ig minden rendszer nélkül üzték, úgy mint a kontinensen ma. Nem bizonyos, hogy akkori hátas lovaik milyen fajból származtak, de nem is volt érdemes megtudni, mert az a fajta nem felelt meg a rendeltetésének. Egyesek bizonyos terv szerint kísérleteztek ugyan, de általában nem volt a nemeseknek erre nagy kedvük s természetes is, mert a jó lovak értékét még nem tudták, valamint azt sem, hogyan kell jó csikót nevelni. Épen ezért bizonyos rendszabályokat állapítottak meg a lónevelés ügyében. Minden érseket, herceget törvény útján köteleztek, büntetés mellett, 7 ménlő tartására; ép így meg volt ez állapítva minden rangra nézve, pl. a 100 font jövedelmű bérlőnek vagy annak, kinek felesége franczia kalapot hordott, vagy bársonyfőkötőt, egy hátas lovat kellett tartani, s így tovább; ezenkívül a parlament a csikó nevelésére rendszabályt állapított meg.

Ezen intézkedések a lónevelést előmozdították ugyan, de nem nemesítették eléggé addig, míg VIII. Henrik Török-, Spanyolországból, Flandriából és Frisiából lovakat, gyógykovácsokat és lovászokat nem hozatott. Erzsébet királyné uralkodása alatt pedig egyesek magyar, török és barbáriai lovakat hozattak s már akkor kiténtek a barbáriai lovak gyorsaságukkal és kitartásukkal.

Versenyek ekkor még nem tartattak, csak nyulakra, rókákra futtattak minden előkészülés nélkül, vagy egyes kiszemelt pontig futtattak, hogy a nyargalásban való ügyességüket vagy lovaik ügyességét, kitartását megismerjék, vagy egy oly valakit, ki lova ügyességéről meg volt győződve, igyekeztek elérni. Így volt ez sok éven át s akkor észrevették, hogy a tudatos és a ló természetével egyező bánásmód a lovat a futásra kiműveli s hogy a könnyű lovas győz. Hosszas megfigyelés után tapasztalták, hogy a természetes bánásmód a ló izmait erősíti, lélekzetvételét támogatja s hogy aránylag csekély teher is a futásnál lényeges hatással van a lóra. Ez utóbbi tekintetben még ma is sok tréfa forog közszájon, hogyan csapott be egy-egy szerencselovag egy-egy bérlőt. Ily csalások kikerülése czéljából azután évenként bizonyos időben, kombinált súlylyal, rendszeres versenyek tartattak, kimért távolságokra a kormány fel-

ügyelete alatt a király vagy az ország nagyjai által kitűzött jutalmakért. Idővel szenvedélylyé vált itt a fogadás, úgy hogy országgyűlési végzéssel lova elvesztésére ítélték azt, ki 100 aranynál többbe fogadott.

Hosszú tapasztalás után újabban kulcsot állapítottak meg a súlyra nézve a tiszta vérű, a félvérű és más lovak számára, úgy hogy a megállapított súlylyal minden különös előny nélkül futhat egy 3 éves csikó a 7 éves, teljesen kinőtt lóval s így csak a jobbik győzhet.

Az első arab versenylovat Angliában egy Morkhan nevű jockey vette 500 aranyért s ezt a lovat Newcastle herceg is leírja — bár kedvezőtlenül — emlékirataiban. Mivel ez a ló a versenyekben állandóan vesztett, Berenger a lótenyésztésről írt művében az arab lovakat nem tartja a versenyre alkalmasoknak. Velük szemben egy harmadiknak az a véleménye, hogy a lótenyésztéshez nem elég az, ha valaki jó lovászmester, s hogy az igazi arab ló, ha nem is fut jól, a legjobb csikókat nemzheti. Később mindig több és több arab mén és kancza került Angliába, a csikaik győztek, gyorsaságukkal és kitartásukkal a többi faj közt kitűntek, úgy hogy minden tenyésztő keleti vérű lovakat óhajtott. Nemcsak az eladásból eredt nyereség, hanem a kitűzött díjak miatt is a jó lónak nagy lett az értéke s a tenyésztő tisztességes nyereségre tarthatott számot.

Oly országban, a hol nincsenek ezen intézkedések, a tenyésztőnek csak a bizonytalan eladásból lehet nyeresége, bizonyosan helyes tehát az a vélemény, hogy a rendszeres verseny a jó lovak tenyésztését nagyon emeli.

A vagyonosak csak ily jó lovakat tenyésztettek s így gondos ápolással a lovak még jobbak lettek.

Gondolkodó emberek kutatták, miért kitartóbbak az arab fajú és származású lovak a többiekénél, holott külsejük sokszor semmitmondó ezek mellett. Ennek okát abban találták, hogy csontjaik szilárdabbak, nehezebbek, izmaik tömöttebbek és ruganyosabbak, inrostjaik számosabbak és finomabbak, inaik erősebbek és hajlékonyabbak. Itt megállottak s csak sejtették, hogy a testi szövődéken kívül talán belső szervezetük is finomabb.

Ez a belső szervezet az, a mit sokan fajnak, nemes vérnek neveznek; ezt a külsőből nem ismerhetni fel, azért

már Arábiában is fontosnak tartották a ló nemzetségfájának ismeretét.

A versenyeket kedvelő II. Jakab alatt a verseny mindinkább divatba kerül s már akkor sok híres apamén volt. III. Vilmos is több díjat tűzött ki versenyre s ez időben ismét több híres arab ló került Angliába. Még több történt ez ügyben Anna királyné uralkodása alatt, s neki magának is volt ménese, a melyben több híres lovat neveltek, többek közt Crowls Beyt, a híres Flying-Childers atyját. Ezt a lovat Mr Darley lótenyésztő vette Aleppóban s a ló csikái nagy hírt szereztek nevének s napjainkig csak a Godolfin arab ló származékai vetekedhettek vele.

Ez utóbb említett ló származékainak kiváló tulajdonságai az arab lovak kevés számú elleneit is megtérítették s így sokak összhangzó véleménye miatt, de divatból is a verseny szenvedélylyé fajult. Sokan a lovat csak ily szempontra készítették elő s ennek eredménye csakhamar az lőn, hogy sok könnyű, vékony versenyló mellett Angliában kevés nagy, erős és a versenyre, vadászatra, katonai szolgálatra egyaránt alkalmas ló volt.

A vékonycsontú lovaknak mértéktelen gyakorlással, izzasztással és tisztítással való soványítása helytelennek bizonyult s a tapasztalás azt mutatta, hogy az idomításnak (training) a ló természetével megegyezőnek kell lennie. E bánásmód alapján a szárazföldön az a vélemény terjedt el az angolokról, hogy csikaikat agyonhajszolják, soványnyá teszik, a verseny előtt borral felizgatják, hogy így könnyű teherrel természetellenes sebességgel futhassanak. Ilyen bánásmóddal azonban nem lehet nyerni s az öreg training-grom erős lovával biztosan nyer.

Lassanként mindig több arab ló került aztán Angliába, de származékaik nem versenyezhettek a fentemlített Darley és Godolfin származékaival.

A bámulatos Godolfint Mr. Cocke hozta Barbariából minden nemzetségfa nélkül s épen e körülmény azt bizonyítja, hogy lopott ló lehetett. Cocke eladta Godolfin Károlynak, a ki a lovat csunya külseje, aránytalan teste miatt (a híres Stubbs festő is ilyennek ábrázolja) semmibe sem vette és csak két év múlva párosította Rocana nevű kancájával. E véletlen párosításból származott a híres

Lath, a melyet méltán állítanak egy sorba a fentemlitett híres Childerssel. E csikók származásából látható, hogy az angoloknak nem volt nagy tehetségük a faj felismerésére és hogy a külsőből nehéz az apamén jóságát felismerni. Újabb időben az arab lovakkal való sikertelen próbálkozás miatt az angol apamén volt a legjobb csödör a hátaslovak tenyésztésére. Mindamellett próbálkoztak karavánok útján hozott keleti lovakkal is, de ezek nem váltak úgy be, mint az első próba alkalmával, mi a mellett szól, hogy Arábiában vagy nem nevelik oly lelkiismeretesen a lovat, mint azelőtt vagy úgy elrejtik, hogy még azok sem találják jót a kik évekig ott tartózkodnak.

Tapasztalás alapján a lovakat különböző testalkatuk szerint különféle célra használták. A gazdag nem használt versenylovat, kényelmes, olcsóbb lóval is beérte, az utazó bérlő pedig inkább vadászlovat óhajtott, a mely akadályokon ugrik. A versenylo általában előre dült (überbaut), actiója a földhöz közel van, nagy súlyt nem igen hord, testállása miatt a lassú nyargalásra, ügetésre és ugrásra alkalmas; a vadászló nagyobb súlylyal, nagyobb akadályokon megy át; a katonai ló kisebb és fordulatokra alkalmasabb; a közönséges hátaslótól végre csak kitartást, egészséget és jó vérmérsékletet követelünk. E négy fajtához Angliában oda sorolják még az ügető lovat, a hölgyeknek való lovat és a ponykat.

Mind e fajták egyugyanazon apától is származhatnak és telivérek is lehetnek, pl. ha a versenylo növényében megmarad, csak versenyre alkalmas; ha testesebb s hidegebb természetű lesz s jól ugrik, jó vadászlo; ha tömöttebb, fordulatra alkalmas, jó katonaló lesz; nők számára és a közönséges használatra végül majd minden ló jó, ha nem csökönyös.

E változatoknál sok függ a szülőktől, de sok a természetűtől is. Telivér méntől és nagy, erős csontú, jó vagy kétes vérű kanczától alkalmas vadászlo származhatik, csak versenylo nem, mert ez csak tisztavérűektől lehet jó. Kétes ménnek ne használtassanak, mert származékaik elfajulnak. Angliában a versenylovak az egyedüli csödörök hátas és könnyű hámoslovak számára. A csikó testállása és nagysága az anyától és apja nemes véréből függ, épen azért a

csikó nevelésnek szorgos tanulmány tárgyának kell lennie. Mindebből pedig látható, hogy a telivérlo mindenre használható, de nem mindegyik jó a versenyre és nem mindegyik jó csikók nevelésére. Ha az angolok tapasztalatait megvizsgáljuk, hasznunkra fordítjuk, országunk helyzetéhez alkalmazzuk, bizonyos, hogy a lótenyésztés élvezettel, nyereséggel jár s az országnak hasznot hajt.

A ménesből akkor lesz nyereségünk, ha a csikót drágábban adjuk el, mint mibe neveltetése került. Egyesek szenvedélye a tenyésztést nem teszi tökéletessé, mert keveset drágán tenyésztének s ez nem talál utánpótlásra.

A legjobb buzdítás a mai kereskedői szellemű világban egy ménestulajdonos egyszerű számadása lesz, a melyből kitűnik, hogy ménese hasznot hajtott. Sem művészet, sem mesterség nem jutott még tiszta szenvedélyből biztos virágzásra. Szükséges volt ehhez a nyereség is, miért kellene épen a lovakat kedvtelésből, nyereség nélkül nevelni.

A lótenyésztésről irt felvilágosító értekezésnek első feltétele tehát oly rendszer kimutatása, hogyan lehet jó lovakat lehető olcsón nevelni. A multba való elfogulatlan visszapillantás a ménestulajdonosok emlékezetébe sok elpazarolt időt, pénzt és kevés jó csikót fog idézni. A jövőre sokan több eredményt remélnek s több vállalkozó szellem Magyarországon, cselekedeteikben igaz hazafiságtól vezéreltetve, oly úton jár ezen a téren, mely természetes volta miatt célra vezethet. Több magyar gavallér erős elhatározása*), melylyel nagy gonddal és fáradozással, pénzáldozattal a lótenyésztést emelni óhajtják, nem irtózva még a megszólástól sem, azt a reményt nyújtja, hogy cselekedetük utánpótlásra talál s az osztrák államban nemsokára sok jó ló lesz.

A haszon nélküli cselekedet példája sokkal szebb, sem hogy követőre akadjon, sőt inkább a nyereség az a hatalmas rugó, a mely a legtöbb embert megmozgatja, de az a szük-

---

*) Itt Széchenyi több társával való azon törekvését érti, hogy lóversenyekre díjakat tűzzenek ki. Már ekkor többen hajlandók voltak erre s mégis ekkor még abban maradt a dolog. 1820-ban, majd 1822-ben ismét megpendítette a dolgot, sőt a császárhoz is fordult tervével, de ismét csak jobb időkre maradt az ügy. Lásd gróf Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása cz. értekezésemet.

séges feltétel is, hogy valamely vállalkozás sikerüljön s a lótenyésztés is csak akkor lesz a gazdaság hasznos ága, a kérdés pedig akkor oldatik meg, ha a lótenyésztés nyereséggel jár.

Nagy ménes nehezen hajt hasznót, mert a befektetett tőke, a fentartás, stb. összege nagy, de azért hajthat, ha a vállalkozó a természettől arra termett vidék ura, ha a takarmány olcsó, ha ügyes, megbízható emberei vannak. A hol kis legelő van, drága a takarmány, nagyon megművelt a talaj, ott a birkatenyésztés, földművelés hasznosabb, mint a lótenyésztés. Ily birtok ura csak néhány jó kanczát tartson. Ha csak nemzésre tartja, csikainak jóknak kell lenniök, mert különben drágábbak lesznek, mint a közönséges hátaslovak; ha kanczáit munkára vagy saját kényelmére tartja, nem lesz kára abból, ha évenként közép-szerű csikót nevelhet kevés költséggel anyjukkal együtt. Így bizonyára haszonnal nevelhetni, erre bizonyíték Anglia, a hol a takarmány sokkal drágább, mint nálunk, de természetes is, mert csak azok tenyésztenek, a kiknek úgyis kell lovat tartaniok s ezeket egy közeli ménnel hágatják, ellésig használják s csikaikat a többi lóval együtt tartják. A kancza nem holt tőke, mert munkára használható, a hágatásért pedig aránylag csekély díjat kell fizetni s így a költség tulajdonkép 1. az ellés után való 6 hét elvesztéséből (a míg a kancza nem dolgozik), 2. a hágatás díjából és 3. a csikónak közvetlen eltartásából áll.

Angliában 100 vagy több telivér mén közt választhatni s remélhető, hogy elég jutányos áron a legjobb csikó származik. Angliában hosszú éveken át a mén- és kanczabirtokos közötti viszony kiegyenlítődt, míg Magyarországon az, ki drága angol vagy arab lovat vesz, nem igen számíthat haszonra, mert csak az idő és tapasztalat tanít, egyelőre az emberek nem igen látnák be annak hasznát, ha ily ménbirtokos közelében lagnának; sőt valószínűleg a hasznót fel nem ismerve, nem is hágatnák ott lovaikat. Nem valószínű, hogy kereskedők ily kétes vállalkozásba bocsátkozzanak, azért szükséges volna, ha a magyar királyság gazdagabbjai méneket tartanának, a kevésbbé gazdagok pedig kanczákat, Az előbbieket lassankint megkapnák pénzüket a hágatás díjaiból, az utóbbiaknak meg nem kellene gondoskodniok

ménről, sőt válogathatnának, mi a gazdaságra s a tanulmányozásra is fontos volna. Oroszországba vittek ily csődöröket nyereszkesedéskéből s már több mint 40 font nyeresége volt a tulajdonosoknak.

Mielőtt valaki a lótényésztésre adja magát, el kell határoznia, hogy mily fajta hátaslovat akar tenyészteni: nagynövésűt-e, melynek tenyésztése nehezebb, de eladása is, vagy közepeset-e, katonai használatra, melynek nevelése olcsóbb, de értéke kisebb is.

Angliában — mint említve volt — a hátaslónak több fajtája van. Versenylovakat szeretnek tenyészteni, mert szenvedélyüknek is megfelel s szerencsés esetben egyik fajtából sem nyerhetni annyit, mint a versenylónál. A szárazföldön a híres versenylónak csak annyiban van értéke, ha a lovas saját használatára vagy apaménnek szolgál, Angliában ellenben értéke nem határozható meg, mert nem tudni, hány versenyen nyerhet. A közönséges hátaslónak szintén nincs a kontinensen biztos ára, mert az eladó ügyességétől vagy a szükségstől vagy a vevő szenvedélyétől függ, Angliában azonban minden lónak kereskedelmi szempontból megvan a maga értéke s drágábban, mint a mennyit ér, rendszeren nem adható el.

Van Angliában oly mén, mely 2000 aranyat ér (ilyen-nel a hágatás 40 aranyba is kerül). A vadászló 5—6 ezer aranyba kerül, de ezeknél nem biztos az ár, mert minél nehezebb a lovas, annál nehezebben s így drágábban talál lovat. Ez az egyedüli eset, a hol az érték nem kereskedelmi elven alapszik. A közönséges hátaslónak is biztos értéke van s így a tenyésztő könnyen kiszámíthatja, mennyit nyer csikaján.

A kontinensen ma a hátaslónak mindazon tulajdonságokkal el kell látva lennie, mely a különféle angol fajtákban van s így ezért nem is használható *egy külön* czélra. Ez nem is szükséges, mert verseny, rókavadászat nincs.

Csak az látja be, mennyire fejleszti a verseny a lótényésztést bizonyos tökéletességig, a ki meg van győződve arról, hogy az apaménnek törzsfajból kell származnia és hogy különfajú apának és anyának származéka, bastardja csakis rossz csikókat nemz. Telivér tenyésziskolát azonban

lehetséges-e állandóan fentartani megállapított versenyek nélkül?

Az arab ló a hátasló törzsfentartója, az angol telivér az arab ló egyenes származéka. Különös körülmény az, hogy a nemes lovak ivadéakai elvesztik erős csontozatra és izomzatra való hajlandóságukat és hogy csak minden 5—6-ik alkalmas a tenyésztésre. Ez a nyereségre természetesen hátrányos.

Ha azonban a magyar királyság gazdagabbjai biztos, örökös jutalmakat alapítanának bizonyos időre és helyre (evvel az országnak adnának ajándékot) s ha sok ily jutalmat lehetne nyerni, valószínűleg találkoznanak az országban, a kik törekednének jó csikókat tenyésztetni, hogy a kitűzött jutalmakat elnyerjék. Angliában számtalan ily jutalom van, maga a király évente 14-et ad (à 100 font), s a legszegényebb bérlő egy kanczájával, minden koczkázat nélkül, oly csikókat nevelhet, mely gazdaggá teheti.

A versenynek három nem kicsinylendő előnye és ugyanannyi hátránya van s ezeket mérlegelnünk kell, hogy előítélet nélkül határozhassunk abban, vajjon a verseny behozatala a szárazföldi lótenyésztésre kedvező-e vagy hátrányos.

Előnyei: 1. hogy nemes ménnek és kanczák számára folytonos tenyésziskola tartatik fenn, 2. hogy a díjak sok más foglalkozású egyént vonnak ezen működés terére és az egymásközi versenyzés nagyon fejlesztő hatású, 3., hogy a lovak előre megállapított előkészítése a versenyre, az előre megállapított hely, a súlyok természetes elosztása, a lovasok egyenlőfokú ügyessége minden visszaélésnek — a mennyire csak lehetséges — határt szabna, mert csakis rendszeres futással lehet a jó lovak közül a legjobbat megismerni.

Hátrányai: 1., hogy szenvedélylyé válnék csakis kicsiny és előredült versenylovakat tenyésztetni, 2., hogy az esetleg származó sok csalás miatt, sok könnyenbívó talán egész vagyonát elvesztené, 3., hogy a katonai lovaglás elhanyagoltatnék, a mi pedig háboruban hasznosabb, mint az angol jockeyk művészete.

A hátrányok elsején segíthetnek a jutalomadók, mert ha nagyobb súlyra és távolságra tűzik ki díjaikat, akkor nem nevelnek gyenge lovat, mivel ilyen nem nyerhet.

Angliában majdnem minden jutalom 12 stone*) angol súlyra és 4 angol mfdre**) van kitűzve s még eddig ily jutalmat nem vitt el gyenge ló.

Itt a kis telivérlovak nagy száma miatt vált szokássá egymással kis távolságra, kicsiny súlylyal futtatni. Az erős versenyló kitartó, de természetesen idő kell neki s így megtörténhetik, hogy gyenge, kis lóval szemben veszthet rövid úton. Van azonban kitartó és egyúttal gyorsan futó ló is, ilyennek értéke természetesen nagy.

A második hátrány csak relative az, jobban mondván csak a gyenge embereknek az, s mivel az államnak ilyenek úgy sincsenek nagy hasznára, miattuk nem kellene e tekintetben sokat törődni.

A harmadik hátrány a legveszedelmesebb, de kikerülhető azzal, ha az ifjúságot egy kissé buzdítanók a katonaságra.

Az egyenlő súly biztos mértéke két ló erejének. A versenyló előkészítése is szükséges, mert a legcsekélyebb gyengélkedése (változása) sokszor képtelenné teszi a versenyre. Vajjon az angolok módja, a hogyan a versenylóval bánnak, az egyedül jó-e, azt sem helybenhagyni, sem megczáfolni nem lehet, erről csak a tapasztalás világosíthat fel bennünket.

Teljesen egészséges a ló állapota akkor, a mikor minden erőnyilvánításra termett, mert természetellenes vagy izgatott működés csak emésztő. Nehéz azonban felelni arra, hogy hogyan juthat a ló erre az állapotra. A lóval természetesen kell bánni, mondják sokan. De ismerjük a ló természetét? Bizonyos, hogy annak, ki a verseny napján lovát teljesen egészségesnek s más lovánál jobbnak tartja, természetvizsgálónak és ügyes állatorvosnak kell lennie. Nagy versenynél, hol a ló csak csekély különbséggel vesz, az idomító és lovagló is szemrehányást tehet magának a veszteségért, azért igen ügyeseknek kell lenniök. A lovaglás fontos a nyerésnél, Angliában az kiegyenlítődik, mert a sok jockey majdnem egyformán ügyes.

A fentiek mérlegeléséből minden pártatlan beláthatja,

---

*) 1 stone = 6.35 kg.

**) 1 angol mfd = 1.6093 km.

hogy a rendszeren alapuló versenyben nem lehet sok visszaélés, nem úgy a rendszertelenben, hol a csalónak előnye van a becsületes fölött. Sok függ attól is, milyen körülmények között fut két ló. Minden ló vihet bizonyos súlyt a nélkül, hogy járásában gátolva volna, de a legkisebb túlsúly hátráltatja, tehát a versenylóra nem szabad nehezebb lovast ültetni, mint milyet hordani képes. Egy ló pl. 140 tt hord 4 angol mfdön, a másik csak 70-et 1¹/₂-en, anélkül, hogy lélekzetét vesztené. Ha e kettő fut egymással, biztos, hogy nagy távolságra nagyobb súlylyal az első, kisebbre a második nyer. A verseny eredménye tehát a távolság és a súly egybevetésétől függ.

A jó csikók tenyésztéséről mondtak kiegészítéseül szükséges meg annak az alapelvnek megállapítása, hogy csak az arab és származéka, az angol telivér ló használtassék hátszó nevelésénél apamén gyanánt és hogy lóiskola fenntartására egyazon fajú kanczák alkalmaztassanak, de hogy a kanczák minden más célra használhatók.

Az apaméntől sok függ, azért vételnél a szárazföldön eddig figyelembe nem vett négy tulajdonságra kell ügyelnünk, mert ezek határozzák meg a mén értékét.

Az első a származás. Ezt tudni kell, hogy a faj kiválóságáról biztosak legyünk.

A második tulajdonság, mire ügyeljünk, a külső alakja (alkata), mert hasonló rendesen hasonlót nemz. Alakjánál szükséges megjegyezni, hogy az a része, a hova a heveder kerül, lehető bő, dereka a marjától a hátulsó csigolyáig (gerinczcsontig) a lehető rövid legyen, hátszó lábai a mellsőktől távol, mellső lábai egymástól távol. a hátsók pedig szorosan egymás mellett legyenek.

Harmadszor tapasztalatból tudni kell, vajjon a ló jó-e (nehogy a külső forma félrevezessen) s ennek kipuhatolására a legjobb próba a verseny, mert a megfelelő súlykiegyenlítéssel a. faj és kor tekintetében a ló kifejtetheti értékét.

A negyedik és legszükségesebb tulajdonság a termőképesség, mert ha valamely az első három tulajdonsággal ellátott lónak második, harmadik vagy negyedik nemzedéke biztosan jó is, lehetséges, hogy saját csikái nem kiválók. Ezért bármely ménnel a hágatás bizonyos mértékig a szerencse dolga és sok ménestulajdonos talán az első csikó

próbájánál belátja esetleges rossz próbálkozását. Ez a körülmény birta az angolokat arra, hogy csikaikat 2 éves korukban futtassák, s ha egy mén még nem nemzett, bármily kiváló legyen egyébként, mint apaménnek nincs különös hitele, ezt csak csikaiban nyeri el.

Mindezekért szükséges tehát nálunk apamén, hogy válogatni lehessen köztük, és a ki hazájának igazán hasznára akar lenni, az szerezzon magának arab vagy angol telivér méneket.

* * *

A fenti értekezés kétségtelenül bizonyítja, mily nagy hatással volt Széchenyre az 1815-iki angliai tanulmányútja. Naplójába akkor jegyzi fel, hogy az angoloktól különösen hármat lehet és kell tanulmányozni: alkotmányt, gépeket és lótenyésztést. Jelen értekezése mutatja, hogy az utóbbit alaposan tanulmányozta. A kellő szaktudással, elég rendszeresen fejt ki gondolatait s ezek nem voltak hatás nélkül, mert mágnásaink ez időtől kezdve karolták fel a lótenyésztés ügyét és épúgy mint Széchenyi maga, Angliából szereztek ménlovakat s kanczákat, hozattak lóidomítókat s ez óta rendeztek birtokaikon futtatásokat.

Az értekezés tehát első sorban egy tanulmányút eredménye s így ebben különbözik a *Lovakról* című műtől.

A másik különbség, hogy az értekezés elárulja azt is, ki az írója. Kitűnik belőle a katonai szempont: szükséges a lótenyésztés, hogy jó katonalovakat nyerjünk.

Egyébként azonban nagyon egyező későbbi, 1828-ban megjelent *Lovakról* című művével. Nagyon hasonló, sokszor ugyanazon elvek vannak benne aránylag röviden kifejtve. Mind a két művében azt állítja, hogy a verseny a lovak próbája s hogy a lótenyésztés ügyét leginkább a nyereségre való biztos kilátás fogja emelni s épen ezért versenyekre nagy és sok jutalmat kell kitűzni.

Az értekezés kéziratának*) becsét emeli az a körülmény, hogy egyes helyek meg vannak jelölve s ezeket feltűnő hasonlósággal vette át Széchenyi későbbi művébe. Itt csak egy példát idézek:

A német nyelvű értekezés egy helyt így hangzik: Wenn

---

*) A Széchenyi-Múzeumban van.

zwey Thiere dasselbe Blut haben, das ihre Gattung bezeichnet, oder vielmehr, wenn sie die nämlichen Thiere sind, und nur an Geschlecht, sonst aber an gar nichts sich unterscheiden, so werden sie ein ihnen ähnliches Product erzeugen, manchmal an seelischen und körperlichen Eigenschaften besser, manchmal schlechter ihren Stamm oder ihre Race durch tausend Generationen gleich erhalten, so wie eine gerade Linie durch die Unendlichkeit gezogen nie eine andere Richtung nimmt. Vermischen sich aber zwey Thiere von verschiedener Race, das heisst: Thiere, deren Blut in ihrer Abstammung durch Mischung mit einer fremdartigen Gattung, so zu sagen verfälscht ist, so werden sie ein ihnen unähnliches Product erzeugen, welches aber immer schlechter seyn wird als selbst das Bessere der beyden Ältern.

A *Lovakrul* czímű művének (I. kiadás) 131. lapján pedig így ír: Két egyféle fajú állat olly terméket nemz, mellyben, ha szülőihez az mindenben nem hasonló is, meg van még is az a' visszanemző tulajdonság, a' fajra nézve magához hasonló párral, szülőihez és nemzetségiéhez hasonló állatot nemzeni. Illyen származat és termék egy Országúthoz hasonló, melly noha némellykor egy kicsinyt jobbra és balra hajlik is, örökön örökké még is csak mindig egy és azon hely felé szolgál. De ha a' szüléknek egyike más fajú, akkor a' termék már kicsapott az egyenes lineából, 's bár melly jó és tökéletes legyen is, már benne az a' magához hasonlót visszanemző Minéműség többé nincs meg.

Halljuk végül, mit mond maga Széchenyi ezen értekezéséről Liebenberg jószágigazgatójának 1827 elején írt levelében:

«haben Sie die Güte mir mit der nächsten Gelegenheit, den kleinen Versuch zu schicken, den ich vor mehreren Jahren über die Pferde schrieb. Sie haben ihn, in Manuscript wie mir scheint. Schicken Sie mir sodann die Historische Tabelle, die Sie verfertigten. Ich will indessen, einigen meiner Landsleute einen Vorgeschmack davon geben. Wird es mit dem In Kupferstechen Ernst, so werden Sie noch Zeit genug finden es zu umarbeiten.»

Ez utóbbira ugyan nem került a sor, mert a kész, nyomtatott művet küldte el neki.

VISZOTA GYULA.

RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM.

Első közlemény.

I.

La terza Roma, harmadik Rómának nevezik a mai írók az örök várost. Az első az antik világváros, a melyet először Hadrián császár nevez *Urbs Aeternának*. A második a keresztyén, később pápai Róma, a melynek történeti és művészeti jellege szoros kapcsolatban áll a pápák világuralmának viszontagságaival. S a harmadik a mai Róma, az új Olaszország fővárosa, a melynek falai között egymás mellett székelnek az olasz király és a katolicismus feje: a Quirinál és a Vatikán.

A modern olaszok különösen hangoztatják országuk előjogát a harmadik Rómára. Legerősebb hazafias meggyőződésök, hogy mindörökké neki kell Olaszország fővárosának maradnia. S a történeti események 1870 óta, mikor elfoglalták IX. Pius pápától, igazat adtak nekik. Ez a pápa tiltakozott a szerinte jogfosztó állam ellen. XIII. Leó folytatta a tiltakozást, s otthoni meg francia egyházpolitikáját arra fektette, hogy a régi egyházi államnak legalább roncsait szerezzék vissza. 1887-ben még megelégedett volna azzal, ha megkapja a Tiberisen túli városrészt, azaz ennek is csak egy részét: a Borgót, a hol a Vatikán van. Egyetlen katolikus nép sem segítette ebben a tervében és Róma osztatlanul az olaszoké maradt. X. Pius pedig, a mostani pápa megelégedett a meddő tiltakozással. Bizonyára megvan győződve a *terza Roma* föloszthatóságának képtelenségéről és legfőlebb elméletben hangoztatja, hogy a katolicismus fejének szabadságra és függetlenségre van szüksége a világi uralomnak hátsó gondolata nélkül.

Az olaszok pedig nyugodtan és véglegesen berendezkedtek a harmadik Rómában. A mennyire lehetett, modern nagyvárost alkottak belőle. Hiába nevettek és gunyolódtak ezen a klerikálisok, a kik örök világtörténeti igazságnak hirdették, hogy az idegen, a nem pápai uralom csak öt-hat évig tarthat Rómában, mint az I. Napoleon alatti franczia uralom, a melynek csaknem többet köszönhet a modern Róma, mint az olaszoknak.

Nem volt tehát nagyobb diadaluk, mint a mikor a mult század nyolczvanas éveiben Gregorovius, a nagynevű német történetíró fölemelte szavát a harmadik Rómának városszabályozói ellen, a kik tiszteletreméltó antik és keresztyén emlékekkel vandál módra bántak el. A lelketlen teleküzletekben nem igen pusztultak el nagyszabású műemlékek, s az üzleti eljárás, a melyben különben több pápai eredetű hercegi és főrangú család vett részt, sem volt erkölestelenebb, mint mikor a második Rómában pápák neposai összevásárolták a gabonát es olajat, hogy a szegény éhező népet megzsarolják. S bátran lehet állítani, hogy a mai Róma erkölcsileg sem jobb, sem rosszabb a pápákénál, sőt valószínűleg jobb. Papsága és főpapjai mindenesetre erkölcsösebbek most, mint az egyházi állam idejében, a hibákat rejtegető és letagadó rendszer korában voltak. A modern élet előbb-utóbb nyilvánosságra hoz minden botrányt vagy visszaélést.

Világos, hogy a három Róma képe és története összefoly. A harmadikban bizonyosan benne van a másik kettő. Mai alakjában tehát három világ tárul elénk, s ezekkel a világokkal foglalkozik előszeretettel a modern szépirodalom. Mikor a harmadik Rómát figyeli meg, nem mehet el érzéketlenül az első és második mellett, a mely lépten-nyomon szemébe ötlík. Helyszíni tanulmányok nélkül ezt nem végezheti, mert nagyon ritkák azok a nagy szellemek, a kiknek olyan az intuitiójuk, mint Schilleré volt. Tengert sohasem látott, s mégis olyan mesterileg festi, mintha Hamburgban vagy Palermóban nézte volna a háborgását. S épen azért azoknak a helyszíni tanulmányoknak eredményeiben, a melyeket minden író végezni szokott, hogy a harmadik Róma szemlélőjének a másik kettőt sem szabad elhanyagolnia.

Az első, az antik Róma képe a tudományban csaknem tökéletesen vissza van állítva. Gyönyörködhetünk a Forumban, a Capitoliumban, a milyen Augustus császár alatt, előtte vagy utána volt. A rómaiak jogát, társadalmát, magánéletét majdnem úgy ismerjük, mint a magunkét. A legújabb ásatások alig változtatnak egy-egy vonást a képen, legfőlebb tökéletesebbé teszik rajzát és a színpompáját. A történettudománynak is megvan a maga divatja, s hol mondáknak nyilvánítja a Romulustól kezdődő római történetet, hol fővonásaiban valószínűnek tartja, hol meg sokkal öregebbnek gondolja Rómát, mint a mennyi kort krisztusi időszámításunk tulajdonít neki. A császárok történetén is talál az a divat változtatni valóra. Hol Mommsen szempontjai a döntők, a ki modern szemmel és fölfogással nézi az imperatorok világát, hol meg Ferrero tolakodik elő a Marx-féle történeti materializmussal, s gazdasági okokra vezeti vissza az imperium keletkezését és későbbi alakulását. Szerintök Tacitus és Svetonius összeszedik, látható kárörömmel, a julius-claudiusi uralkodó családra vonatkozó római pletykákat, hogy azoknak a császároknak romlottságával hizelegjenek az úgynevezett senatus-császároknak: Nervának, Trajánának és a többinek. A legregibb korra vonatkozó ásatások vagy a császárok történetének változó fölfogása azonban épen semmit sem fognak változtatni az antik Róma reconstitúciójának képén s miattuk művészeti reproductiójuk sem lesz tökéletesebb.

Az archæológiától és egyéb tudományoktól további földolgozásra ezt az antik Rómát is átvette a modern szépirodalom. Alaposan mélyedt bele s egy, nagyrészt erotikus mese keretében, a mit a modern regény alig tud nélkülözni, megelevenítette, föltámasztotta, s a költő lelkével több életet lehelt belé, mint a mennyire a tudomány képes volna. Így járt el Sienkievicz, Eckstein, Mereskovsky, Anatole France, bár ez inkább a modern kételynek anachronismussait olvassa bele antik hőseibe. S utánuk az utánzóknak szinte beláthatatlan sorozata következik, közéjük számítva az édeskés és művészietlen öskeresztyén elbeszéléseknek egész sorozatát, a melyet Wiseman *Fabiolája* nyit meg. ájtatos, csaknem Chateaubriand-szerű sentimentalismusával megtévesztve összes követőit.

Az antik kort festő modern szépirodalommal nem szándékozunk foglalkozni, s csak a harmadik Rómára fog figyelmünk szorítkozni. a mely a másik kettőt amúgy is magában foglalja, míg az első csak tökéletlen alkotás lehet, minden művészies volta mellett is, mert a reconstructio soha sem tud teljes képet nyújtani, s mert a három Róma összefoglalása a modern szépirodalomban mindenesetre jelentősebb munka, közelebb is áll lelkünkhez, különösen azért, mert ugyancsak modern ember lelkületében tükröződik vissza.

A második, a keresztyén Rómában, tehát a szépirodalmában is két korszakot kell megkülönböztetnünk. Az egyik az őskeresztyén, a másik a pápai korszak, azaz az egyházi állam korszaka.

Őskeresztyén elbeszélésektől hemzseg az úgynevezett katolikus szépirodalom. Ezek az írók egytől-egyig a legridegebb párt-álláspontot foglalják el. Előttük a pogányság csak fertő, a melyből minden nemes gondolat kiveszett, s az ősegyház az ördögileg üldözött ártatlanság. A régi egyházat úgy tüntetik föl, mint a mait; a ki hozzányul a szenthez, az egyedül erkölcsöshöz, a műveltség egyedüli letéteményeséhez, a mindenféle tekintetben tökéleteshez és ártatlanhoz, az elvetemült és erkölcstelen, az megátalkodottan Isten ellen harczol. Ilyen természetesen az az államhatalom is, a mely tovább nem akarja tűrni, hogy iparüző szerzetesek vámmentesen hozzák be az országba a nyers terményeket, míg a többi iparos fizessen értük. A régi rómaiak pedig nagyon jól tudták, hogy a keresztyének örvendettek, ha a birodalmat baj érte, s igen épületes volt az a vitatkozás is, a melyet a szentatyák pogány írókkal folytattak, hogy vajon a keresztyén vallásnak tulajdonítható-e a római birodalom bukása. S az őskeresztyénnél legfőlebb érthetetlen lélektani ellenmondás volt, ha hazafinak érezte magát, s ha buzgón tudott katonáskodni az istentelen birodalomnak érdekében.

Naiv irányzatossága miatt tehát ezt az őskeresztyén elbeszélő irodalmat komolyan nem lehet tekintetbe venni, mert történethamisító is, s így legfőlebb devotionális irodalomnak nevezhető. Így kétségenkívüli dolog, hogy nem fogja idézni Szent-Jeromost, a ki tele van panaszszal kora

papságának romlottsága miatt, s arról az éles vitáról sem fog megemlékezni; a melybe ez a szentatya keveredett Szent Ágostonnal. A Sienkievicz genialitása gombamódra termelte azokat az írókat, s bár helyenként a mester történettudománya is gyanus, de a tanítványok gyakran kétségbeejtő tudatlansággal és felületességgel kezelik a kereszténység első századait.

Ennél a szépirodalomnál sokkal meddőbb a középkor Rómájáé, a mikor például maga a pápaság világtörténeti tényező, bár folytonos sülyedésben van. Ez az időszak körülbelül azújkor elejéig tart. Ennek a kornak nagyon kevés szépirodalmi földolgozója akad, legfőlebb Bulwer *Rienzi*je érdemes a fölemlítésére, s ez is az avignoni pápák elnyomorodott Rómájában játszik, a nagy nyugoti egyházszakadást megelőzőleg, a mely kapcsolatban az avignoni fogsággal, legalább a fejedelmek szemében a pápaság tekintélyét ritka mértékben csorbitotta. Pedig a középkori krónikák tele vannak római vonatkozásokkal, a melyeket nagyrészt a *Mirabilia Romae* nevű könyv sugall. Ez írja le többé-kevésbbé kimerítően a középkori Rómát, a maga keresztyén műemlékeivel és antik romjaival. Valóságos középkori Baedeker, a melylyel az írástudó középkori római zarándok nem mulasztotta el magát fölszerelni.

Arturo Graf, a torinói egyetem tanára és ismert olasz költő régebben könyvet írt arról, hogy Róma városa mi volt és milyen alakot öltött a középkori népek képzeletében. Fáradságos munka volt a krónikákból, esetleg népdalokból, közmondásokból vagy költeményekből, sőt ájtatossági munkákból is az adatokat összegyűjteni és földolgozni, de érdemes volt velük foglalkozni, mert Róma a középkorban épen olyan joggal nevezhető örök városnak, mint Hadrián császár korában; még szélesebb értelemben volt akkor a világ közepe, mint az ó-korban.

Működven a népek képzelete, természetes, hogy kész irodalmi elemeket találnak abban a munkában, a nélkül, hogy, mint említettük, nagy vagy jeles írók érdemesnek tartották volna azokat földolgozni. Ebben a korban különben tulajdonképeni szépirodalomról még nem is lehet szó. A középkor folyamán zarándokok és harczosok milliói fordultak meg Rómában. Fejedelmek, parasztok, nők, gyermekek,

püspökök, főnemesek, diákok, papok, szerzetesek. Némelyik, a ki írástudó volt, föl is jegyezte benyomásait, s ezek naivitásuk mellett is nagyon becsesek, ha pedig a római egyházi állapotokat keményen bírálják, elsőrangú történeti források. Az újkor elején Luther jegyezte meg, hogy nagy veszedelemben forog annak a hite, a ki Rómában közelről nézi, hogy miként zsákmányolják ki a vallást. Hasonló meggyőződés különben már a középkor közmondásaiban is mutatkozik. S körülbelül ugyanekkor mondja ki Machiavelli, a nagy politikai író és államférfiú, hogy földrajzilag minél közelebb jutunk Rómához, annál vallástalanabb népet találunk: a keresztyénség fővárosának példája annyira bomlasztó hatású vallás dolgában.

Ezek a zarándokok azután otthon, mint manapság családai vagy egvéb körben, várakban, klastromokban, falvakban és városokban, s egyebütt elbeszélték, hogy mit láttak Rómában. Nagyszabású romokat, pompás és impozáns antik épületeket, a melyeket az ördög munkájának tartottak, mert a pogány római birodalom maradványai; hozzájuk számos babonát és népmesét fűztek, nem nyugodván a népek képzelőtehetsége az akkor ismert földkerekségnek, az orbis romanusnak hatalmas alkotásai körül. Látták a keresztyén vallás legelső templomait, keletkezésük története mind mennyi csodához volt fűzve, a melyeket a mai történetírás eoytól-egyig meséknek nyilvánított. Láttak tiszteletreméltó ereklyéket, s a valódiakat nem tudták megkülönböztetni a sokkal több kétes értékű vagy egyáltalán értéktelen ereklyéktől. Láttak azok a népek pápát, bibornokokat, nagy számban főpapokat, hiresnél-hiresebb fejedelmeket, a kik vagy behódoltak a pápáknak, vagy akár halálra is keresték őket.

Mindezekről meggyuladt a hallgatóság képzelete, s föllángolva varázsolta lelki szemei elé az örök, a nagy, a halhatatlan, a keresztyén Rómát, a Colosseum városát, — a Vespasianus amphitheátrumát a középkor nevezte el ilyennek — a sok torony városát, a melyeket a római főurak antik épületekre építettek, hogy innét hadakozzanak egymás, a nép és a pápák ellen.

A népek öntudatában mindig világosan élt a világbiró antik Róma a maga császárjával, a kit a pápák frank, majd

német alakban támasztottak föl, és még világosabban és közvetlenebbül a keresztyén Róma képe. A római-német császárok tekintélye, minden sülyedése mellett is, sokáig él, s még Olaszország is, a mely leghamarább szabadul a középkori intézményektől, jogforrásnak tekinti a középkor végén, az új-kor elején, s régi császári jogokra még a XVIII. században is sikerrel tudnak hivatkozni.

De a középkori Róma hatásának a népek képzeletére sok nyoma van az olasz történeti regényekben, a melyeket bőven termelt ez a romantikus iskola. Mindig lelkiismeretesen, hiteles történeti adatok nyomán dolgozott, s habár főczélja az volt, hogy Itália régi dicsőségével ápolja és fejlessze az olasz hazafiságot, még sem hanyagolta el, hogy az örök városnak arról a hatásáról szépirodalmilag is be ne számoljon. D'Azeglio, az államférfiú, Cantu, a történetíró, Grossi, Guerazzi s a többiek, a kik kizárólag csak írók, alkalomadtán nem mulasztják el ezt a hatást értékesíteni. De a középkori, a pápai Rómának ilyen értelemben összefoglaló képét ők sem mutatják be, valamint nem teszik ezt a többi nemzetek kiválóbb írói sem.

Az újkor elejével Róma veszti a népek képzelőtehetségére való hatásából. A középkor nagyszabású zarándoklatai megszűnnek. A renaissance túlnyomó részben az antik emlékekre fordítja a figyelmet, s végül Rómát úgy tekinti, mint a philologia és segédtudományainak tárgyát. A renaissance-nak már is pogány művészete a barokk és rokokó hideg művészetévé fajul. Jézus társasága ránehezedik a katholicismusra, sajátlagos művészetet alkot maga és az egyház számára, a melyből hiányzik a gothika magasba törése és a renaissance tiszta érzése, a népek, a melyek már amúgy is józanabbak lesznek, a római emlékektől teljesen elszoknak, legfőlebb rövidebb tartamú zarándoklatok számára nyerhetők meg, mert hisz már ezek is biztosítják, kevesebb költséggel és fáradsággal, teljes búcsúról, nem kell tehát többé Rómába, a szentföldre vagy Spanyolországba zarándokolniok compostellai Szent-Jakabhoz. A reformatio két részre osztja a keresztyén világot; az egyik, a protestáns csak az Antichristus székhelyének s az *Apocalypsis* Babylonjának nézi Rómát. A protestánsok pedig csak mint tudósok, később mint turisták keresik föl az örök várost. Maguk a

katholikusok is lassan-lassan így cselekesznek, s századok folyamában mindössze alig néhány ezer hívő akad, a ki mint zarándok keresi föl az örök várost, még akkor is, mikor a katolikus népek még osztatlanul látják a pápában vallásuk fejét. A középkori népek tömegesebben utaztak és zarándokoltak, mint az újkor első három századának nemzetei. Tehát az újkori népeknek Rómát átölelő képzeletéről szólni már nem lehet.

A történeti kutatások mind hamarabb oszlatják el a középkori balhiedelmeket, a természettudományi fölfödözések pedig magát a vallást ingatják meg. Hozzá kell vennünk, hogy az újkor eleje és a trienti zsinat óta maga a pápaság már nem áll a világtörténet kellő közepében, s innét mindinkább kiszorul. Világi uralom szempontjából apró olasz fejedelemség lesz belőle, a mely a rendszeres nepotismusa miatt is mindinkább veszti a súlyát, s mire praetoriánusaival, a jezsuitákkal azonosítja magát, azokkal egyetemben bukásra fordul a sorsa. Már a vesztfáliai békében, pedig ez még vallási motivumokat is penget, nem törődnek tiltakozásával, később pedig lenézéssel és szánalommal bánnak vele. S a népek a pápák sürü változásában egyebet sem vesznek észre, minthogy az értük mondott templomi imádságokba előttük ismeretlen új és új nevek kerülnek.

Az a Róma, a melyet V. Sixtus pápa a XVI. század végével a kezdődő barokk képére alakít át, s a melynek antik vagy keresztyén emlékeit ez, valamint a későbbi kor kiméletlenebb vandalizmussal tüntette el, mint a Gregorius fölpanaszolta, húsz-huszonöt évi modern vandalismus — többé !nem tudta megkapni a népek képzeletét. Már csak legnagyobbbrészt néhány nagy festőművész meg az építészet jár oda tanulni, s a Rómában nevelődő középeurópai főpapok, a magyarokat beleszámítva, legfőlebb templomi és palotai terveket hoznak haza, valamint buzgó térítési vágyat, a mely fáradhatatlanul, s leginkább földi eszközökkel dolgozik a protestánsoknak megtérítésén. A középkori tömegzarándoklatok, mint említettük, elmaradnak, s helyüket tudósok, művészek és touristák foglalják el, a kik Róma közintézeteit, könyv- és levéltárait, valamint műemlékeit jönnek nézni és tanulmányozni.

A XVIII. század még tovább megy ebben a kijózano-

dásban. Akkorra a néptömegek még inkább megfogyatkoznak s szaporodik az a hármaskategória, mind sűrűbben meggyarapodva fejedelmekkel és uralkodóházbeli hercegekkel. Ugyan mit gondolhatott magában az egyházat, a maga akarata ellenére reformálni óhajtó II. József császár, a mikor Péter Lipót öcscsével, a toszkánai nagyherczeggel, s ugyancsak egyházi reformátorral bebocsátották egy conclávába, a hol nem a spanyol, francia vagy császári nagyszabású politikának viaskodásait látták, hanem aprólékos családi és egyéb érdekek harcát kapcsolatban a hasonlóképen császári, spanyol vagy francia befolyás karikatúrájával? Erre a pápaságra jótétemény volt, hogy legalább egy-két évtizedre fölrázta a francia forradalom maradi csöknyösségéből, aprólékos dogmatikai és egyházzogi civakodásaiból.

Annak a kornak skeptikus, atheista vagy deista tudósai, művészei és utazói már érzéketlenül mennek el a régi keresztyén emlékek mellett, a melyeket barbár korok maradványainak tekintenek, s legfőlebb a renaissance-on inneni művészetért érdeklődnek. Kizárólag útleirást hagynak az utókorra, a melyeket nagyrészt haza intézett leveleikben végeznek el, s egyiknek sem jut eszébe, hogy valami szépirodalmi műbe foglalja össze a XVIII. század Rómájának képét. De Brosses Károly például egyetlen egy nagyobb városnál sem mulasztja el az ottani Venus vulgivagáról beszámolni; fölkeresi és meglátogatja korának híres embereit, s hiven följegyezi XIV. Benedek pápáról, a nagy theologusról, a ki akkor Lambertini családi nevén bolognai bibornok-érsek volt, hogy kaszányaizú vaskos élczeknek barátja volt, s ilyeneket maga is tömegesen eszelt ki. De Brosses csak a régiségek iránt érdeklődik, s ezeknek tövében olyan geniális intúiója van, hogy megsejti a Niebuhr-Mommsen-féle modern római történetírást, s Róma őskorát egyenesen mondának tartja, kezdve Romuluson és Remuson.

Azonképen Goethe is az antik világ lelkét keresi a rokokó Rómájában, a melyet Winkelmann és Lessing kezdenek fölfedezni, bár sokban nem értenek egyet. Goethe a vicenzai Palladión, a renaissance nagy építőművésznél csak azt kutatja, hogy mennyiben hatott lelkére Vitruvius meg az antik építészet szelleme. Firenze mellől úgyszól-

ván elmenekül, s Assisiban repes a boldogságtól, hogy a kis vidéki városban Minerva négy oszlopos templomocskáját látja, a mi az antik világot revelálja neki. Benne sincsen semmi érzék a keresztyén művészet iránt, az olasz gotika kevésbbé érdeklí a strassburgi dómnál, s Rómában szinte imára fakad a *Ludovisi-Juno*, a vatikáni *Apollo* és *Torso* láttára.

Mengs Rafaelnek valahogy sikerül kibontakozni a rokokó festészetéből, de nincs ereje ahhoz, hogy a művészet valami újabb irányának nyisson utat. Képei a külföldieket is hidegen hagyják, a kik azután annál hevesebb lelkesedéssel adják magukat az antik műemlékek tanulmányozására.

Ez a Róma már kicsinyes, archæologiai tanulmányokban merül ki, tudományban és művészetben pedig, a melyet önmaga termelne, nem számít. A pápák atyai uralma alatt a népnek elég jó dolga van, bár nyomják adók, vámok, az élelmi szereknek monopoliumszerű drágítása. Az Inquisitio csöndes, az Index nagyon ritkán működik, a földesúri jogok nem irgalmatlanok s a pajzán Casti abaténak több mint kétértelmű vigjátékain és versein mulatnak. Róma szorgalmasan és titokban olvassa a francia encyclopædistákat, úgy a hogy eleget tesz választási kötelességeinek a külszín kedvéért, gyönyörködik a Péter-templom és Angyalvár időnkénti kivilágításában és girandolájában; huszonöt évenként, a jubiláris esztendőben erkölcsileg egy kevéssé összeszedi magát, a mikor a bibornok-vikárius egy kevéssé ránczba szedi a szállodákat, koresmákat és egyéb kétesebb mulatóhelyeket. Némi izgalom a pápaválasztások alkalmával van, a mikor a bibornokok a nép megbotránkozására és satirikus hajlamainak növelésére néha hat hónapig is elcizivakodnak, míg egyik társuknak személyében megegyezni tudnak. Ilyenkor Pasquino és Marforio, a római népnek százados és alkalmaslag ma is működő satirikus exponense fokozottabb erővel dolgozik.

A tudósok, művészek és utazók nyomása alatt végre a pápák is kezdenek érdeklődni az antik emlékek iránt; a XVI. században alig, (legfőlebb az elején) a XVII-ben még kevésbbé törődtek velük. De az idegenek lelkesedése az

antikok iránt mintha őket sem kimélte volna meg. Fölhagynak antik épületek bontogatásával, hogy anyagot nyerjenek nipoatéjaik modern palotáihoz, egy-két fallal megtámoogatják a Colosseumot, némi ásátásokat végeztetnek s rendezik a vatikáni szoborgyűjteményt, a legutolsó szobortöredékre is odabiggyesztve az ajándékozó vagy ásató pápa nevét.

Még a hívő keresztyént sem képes ihletni az ilyen Róma. Brosch abban a munkájában, a melyet az egyházi állam történetéről írt, nem is gondolt, vagy nem is gondolhatott hasonló ihletre, s mégis alig akad egy lapja, a mely a XVIII. század roskadó, semmittévő, semmit már úgyszólván nem jelentő, aprólékosságaiban, s kisszerű pletykáiban elvesző Rómájának sivár voltát nem igazolná. A XVI. és XVII. század Rómájával is csak a későbbi Stendhal foglalkozik *Chroniques et Nouvelles*jeiben, a legelőkelőbb «ottani családok tragédiáiról számolván be, és hű képet nyújtván városnak erkölcsi állapotáról, közszelleméről, művészetéről, szenvedélyeiről. Teszi ezt szigorúan történeti alapon, csaknem krónikás szárazsággal, s mégis az a két század, de főleg az előbbi új életre kap lelkünkben. Ezek a krónikák és elbeszélések a borzalmas gonosztettekkel és vendetákkal mutatják meg legjobban, hogy hová süllyedett a rokokó erőtlen és elpuhult Rómája, a mely vallási tekintetben is csak pepecsel, kizárólag XIV. Benedek idejében gondol reformokra, s beszél az egyház isteni jogairól, holott ezeknek a nagyon emberi eredetét már az akkori történet-tudomány is világosan látja.

Szóval az a kor, az a három század szépirodalmi tekintetben legfőlebb egy Stendhallal dicsekedhetik, a mi ugyan nagy név, de munkája hasonlíthatatlanul értékesebb volna, úgy kortörténeti, mint szépirodalmi szempontból, ha időben közelebb állott volna a XVI. századnak azon tragédiáihoz, s nem a XIX. századnak első felében örökíti meg azokat számunkra.

II.

A XIX. század első harmadában, a napoleoni elnyomatás után látszólag új életre kel a pápaság, s vele Róma. A romantikus iskola beleszeret a középkorba, s bár a hőseit Heine olyanoknak tartja, a kik közül egynek annyi ereje

van, mint száz oroszlánnak, s annyi esze, mint egy számárnak, és bár a középkornak főbb intézményeit Schopenhauer a *christlich-germanische Dummheit*ből folyónak mondja: az az iskola mégis nagy műveltségtörténeti föladatot végzett, hogy általános érdeklődést keltett a középkor művészete és költészete iránt. Megpróbálkozott tudományának, philosphiájának és theologiájának népszerűsítésével és galvanizálásával is, de azok körül csak nagyon szerény, vagy épen semmi sikereket sem ért el. A romantikus iskolát azután lefoglalta magának a politikai reactio, művészetét is meghamisítják Cornelius, Overbeck stb., a kik a modern praerafaelitáknál jóval kezdetlegesebb fokra akarták lealacsonyítani az úgynevezett keresztyén művészetet, a mely csodálatosképen újra föltámadt a mai lélek és testnélküli beuroni bencés festőiskolában. Mindezzel azután hitelét veszítette a romantikus iskola, bár természetesen hagyott nyomokat főleg az ó-keresztyén és középkori Róma lelkének és művészetének fölkutatásában. Amazzal a katakombák útján kezd foglalkozni a XVI. s még inkább a XVII. század, de tisztán archaeologiai, s ájtatossági, nem pedig művészettörténeti szempontból; az antik műemlékek kedvéért, meg saját keresztyéntelen szelleme folytán a XVIII. századnak már semmi érzéke sincs a katakombák és primitív, de sokat jelentő művészetük iránt. De a XIX. század Rómájában a katakombák képeinek és szellemének ismeretére már egészen külön tudományág alakul meg.

A napoleoni korszak néhány évig atyailag kezelte Rómát, több szeretettel, mint a XVIII. század pápái. A renaissance pápái hivatásszerűleg, úgy szólván mint humanisták pártolták a művészeteket, utódaik között nem egy akadt, a kit csak az a dicsőséges hagyomány birt ugyanarra, vagy Róma műemlékeinek megőrzésére. Az újkor pápái csekély kivétellel, e tekintetben semmivel többet nem tettek mint a többi apró olasz fejedelmek, legfőlebb az egész katolikus világból befolyó nagy pénzösszegek következtében voltak képesek, valamivel többet lendíteni a művészeteken. A napoleoni korszak pedig, ha tovább tart, a franczia birodalomnak bizonyosan méltó második fővárosává avatta volna Rómát a modernebb városrendezéssel, az antik és keresztyén műemlékek szakavatottabb megőrzésével és tanulmá-

nyozásával. Hiszen 1815-ben, mikor Róma visszakapja a francziáktól Párisba hurezolt műkincseit, a nagyhatalmak szükségesnek tartják külön figyelmeztetni a pápát, hogy ezeknek, valamint az okleveleknek tanulmányozását az eddiginél alkalmasabb módon tegye lehetővé a hozzáértők számára.

Azt a Rómát, a mely az egyházi állam utolsó évtizedeinek és agoniájának tanuja, Chateaubriand, a romantikus, és Staël asszony szélesebb szellemi látókörrrel nézik, mint a XVIII. század. Amaz úti rajzaiban, költői apologiájában: a *Keresztyénség szellemében*, a mely azonban csak nagyon ritkán nyújt elfogadható hitvédő gondolatokat, néhány évtizedre megállapítja az akkori modern ember számára, hogy milyen szemekkel nézze az örök várost. Nem áll meg az antik emlékek mellett, hanem van már némi érzéke a keresztyén művészet iránt is. Stael asszony inkább van még elfogulva az antik világ szemléletében, s ezért még a XVIII. század szelleme él benne; maga a keresztyén vallás nem képes őt apologetai ömlengésekre lelkesíteni. De *Corinnájában* van legalább szépirodalmi keret, a melyben elfér az örök város, míg Chateaubriandból csak a hitvédő s a keresztyén turista író szólal meg.

Chateaubriand azonban nagy lépést tesz előre Róma ismeretében, s az egyetemes képét olyan vonásokkal egészíti ki, a melyeket a XVIII. század egyáltalán észre sem vehetett. Úgyszólván ő fődözi föl a katakombákat, s miután Európában alig akadt művelt ember, a ki említett munkáját ne olvasta volna: utána kezdődik meg a katakombák tömeges látogatása. Költői lendülettel és még több rhetorikával hitvédelmi célokra értékesíti őket. A sokáig uralkodó téves véleménynek ő volt a megalapítója, hogy a katakombák a vértanúk millióinak vagy legalább százezreinek voltak a temetkező helyei. Ezek a százezrek vagy tizezrek is azóta jelentékeny reduktióban részesültek, mióta a higgadtabb történettudomány nem kizárólag apologetikai szempontból kutatja a keresztyénüldözések okait, mértéküket és áldozataiknak számát. Kiderült még az is, hogy a katakombák megszámlálhatatlan olyan hívőnek is alkották temetkezési helyét, a kiknek semmi közük sem volt a vértanúsághoz.

Egyébként Chateaubriand ragyogó stilusa és képzelő-

tehetsége az oka, hogy utána Rómát illetőleg meglehetősen exaltált hang kap erőre úgy szépirodalmi, mint nem szépirodalmi munkákban, a mi alól még egy Byron sem tudta magát kivonni. A világirodalomban erre két ellentétes irány lesz uralkodó: a nem hívő vagy nem túlságosan vallásos embert kihozzák a sodrából azok a Chateaubriand-szerű szavalatok, s nagyrészt csak Róma hiányait veszi észre, mindennapos kicsinyes bajait, utczáinak pizsokját, nyomorát, papok és barátok megszámlálhatatlan tömegét, a kormányzó és közigazgató prelátusok vagy főpapok tudatlanságát és tehetetlenségét, a világi elemnek kiszorítását a magasabb állami méltóságokból, s Rómának egyéb nyílt és titkos nyomorúságát.

A vallásos ember természetesen az örök város láttára nem bir magával, s Chateaubriand-féle exaltatióba esik. Boldognak, vallásosnak és jómódunak látja a népet, megcsodálja Róma jótékony intézeteit, s fölszámolja, hogy a kolostorok hány szegény embert látnak el napjában élelemmel. Minden kritika hiján megbámulja a pápákat, hogy milyen atyai gonddal őrizték az antik emlékeket, mennyi milliót tettek be Rómába a katolikus világ pénzéből; arról azonban nem esik szó, hogy pontos számítás esetére hány millió jutott a nipotéknak, a pápai rokonoknak. Gaume, a francia főpap *Három Rómájában* egyik tipikus képviselője ennek az indokolatlan és mesterkélt lelkesedésnek; hármasként Rómája pedig nem a mai fölfogásnak felel meg, mert az antik és ó-keresztyén nála a pápai Róma következik, nem érvén meg az egyházi államnak világtörténeti fontosságú megszűnését. Szóval ezeknél mértéktelen lesz az áradozó retorika, s jó sokáig tart, míg ezt egy józanabb irodalmi divat kiküszöböli az útleírásokból, s azokból a szépirodalmi művekből, amelyek ebben a korszakban legalább mellesleg foglalkoznak az örök várossal.

Azután következik Ampère *Histoire de Rome à Rome* című kitűnő munkájával, a melyet még ma is érdemes elolvasni. A XVIII. századénál fényesebb és pontosabb világitásban látja az antik világot, nemcsak a tudós, hanem a költő és író szemével is, s e részben majdnem a szépirodalom munkásaihoz kell őt számítanunk. A középkor naiv költészetét és művészetét azután úgyszólván fölfodózik Ozanam

és Del Rio, a kik nagy hatással lesznek a következő generációkra, a melyek az örök várost már hármasként alakjában fogják látni, s egyik mellett sem fognak érzéketlenül elhaladni, úgy hogy végre a mi korunk szépirodalma lesz az, a mely természetesen a további ásatások és tökéletesebb őss- és műtörténeti tanulmányok segítségével, az egész Rómát meg fogja tudni magának hódítani.

A XIX. század pápai Rómája tudományos és művészeti szempontból éppen olyan jelentéktelen marad, mint a XVIII. századé volt. Épen olyan kicsinyes, pletykás, szűklátókörű, szegény és eladósodott. Megelégszik ugyanazon szellemi szükségletekkel, mint emez, ugyanolyan egyházi ceremóniákkal, hasonló, s legfőlebb rövidebb tartamú pápaválasztásokkal. A szellemi szabadság benne mindenestre kevesebb, mint a XVIII. század Rómájában volt. Most is a csekély kivétellel értéktelen archæologiai tanulmányok kielégítik szellemi szükségleteit. Ez a Róma sem jobb vagy erkölcsösebb a mainál.

Ennek a kornak pápai mindinkább érzik kötelességüket, hogy legalább a művészeteket ápolják; a Vatikán egymásután jut tudományos értékű kisebb muzeumokhoz. A neveiket természetesen nem mulasztják el feliratos táblákon megörökíteni, s e részben IX. Pius vitte legtöbbre, a ki néhány téglát vagy jelentéktelen fontánát nem javíttatott ki, a nélkül, hogy márványtáblákat ne illesztetett volna reájuk nagyon tekintélyes mennyiségben, annyira, hogy a be nem avatott szemlélő azt gyaníthatná, hogy az a pápa Rómában többet és nagyobbat alkotott, mint a többi pápa együttvéve. A Pál-templom félig befejezett restaurációján kívül pedig ez a korszak nem is mutat föl érdemlegesebb alkotást.

S ezt ennek a Rómának meg kell bocsátanunk. Az olasz nemzeti mozgalmak folytonosan ránehezednek; a Vatikánt örökösen gyötri az a félelem, hogy elveszti az egyházi államot. A XVIII. századbéli államadósságok a következő évszázban ijesztően szaporodnak, s a mi előbb csak takarékoskosságot előíró pénzügyi politika volt, az most parancsoló szükség lett. Az elszegényedett egyházi állam nem volt berendezve védő katonaság tartására, vagy a művé-

szetek nagyszabású támogatására, még kevésbé akkor, hogy az új Olaszország egymásután szedte el tartományait. IX. Pius tudott volna nagy stilű maecenás lenni, ha anyagi eszközei engedik; az ő alatta meginduló péterfilléreket pedig mindinkább elnyelik az állami és egyházi szükségletek.

Döllinger, Hergenröther, Farini, D'Azeglio, Reumont, Gregorovius, Margotti stb. munkáiból tudjuk meg részletesen, hogy mi volt az akkori Róma. Taine olasz útleírásában pedig megbecsülhetetlen adalékokat szolgáltat a kimulni készülő egyházi állam physiognomiájához. A politikai bűnösöknek havonként legalább egyszer meg kell gyónniok és áldozniok, s lelkigyakorlatokat tartaniok: a legtágabb tér a képmutatásra. XVI. Gergely pápa még az ördög találmányának tartja a vasutat. Borbélyok és komornyikok a főpártfogók a bibornokoknál, s ha egy jó keresztyénnek, azaz olyannak, a ki husvétkor a szentségekhez járul, lejár a váltója, s fizetni nem tud, épen azért kap halasztást. A közoktatásügy püspökök és papok felügyelete alatt áll, a kiknek halovány sejtelmük sincsen a természettudományok újabb haladásáról, a történetírás fejlődéséről. Analfabéta csak a nápolyi királyságban lehet több. Még a valamire való régebbi archæologusok is kihalnak, és magát Rómát a rómaiaknak német, francia meg angol tudósok magyarázzák, kezdve Róma alapításától a XIX. század elejéig, a katakombáktól kezdve az antik műemlékekig, s ha közülük a francziák katolikusok is, ez nem azt jelenti, mintha az akkori egyház értelmében volnának azok; azok a német és angol tudósok pedig csekély kivétellel protestánsok.

S ugyanez áll később azokra a kiváló írókra is, a kik a *terza Roma* keretében fogják összefoglalni a másik két Rómát. Nem akad valamire való katolikus szépirodalmi mű, a melyet amazok mellé lehetne állítani. Még jellemzőbb azután, hogy ezt a harmadik Rómát, mint a másik kettőnek is a foglalatját, valamire való olasz író alig meri tollára venni, az egy Fogazzarót kivéve, és ez is kizárólag a vallási probléma kedvéért foglalkozik vele, a nélkül, hogy az örök város a maga egészében uralkodnék fantáziája fölött. Belőle csak a harmadik Róma egyházi milieuje jut szóhoz, s a politikai is csak úgy, a mennyiben ezzel összefüggésben áll.

Nyilván francia és angol írók példájára az olaszok még sem akartak végleg elmaradni Rómának szépirodalmi földolgozói közül. Az ismert Barrili közülük érdemes a föl-
említésre; elmúlt már hatvan éves, mikor arra a tárgyra vállalkozott. *Nagy Sándor hódítása* cím alatt (Conquista di Alessandro) egy Garibaldihoz átpártolt római főnemes: Ludovisinek történetét adja. A koldus pápai herceg XV. Gergely utódja volna, de a család tulajdonképen már a XVIII. században elhalt; kár volt tehát ezt a történeti nevet választani. Úgy segít magán, hogy egy bankárleányt vesz el, a ki anyósa biztatására örökké szemére hányja a szegénységét. Végre meghódítja és megfékezi feleségét, s ez volna Nagy Sándor hódítása. Behatóbban a regénynyel foglalkozni nem érdemes. De föl lehet említeni, hogy a pápai Rómát Barrili állhatatosan keresztyén Benaresnek nevezi, s a mai pápai családokból eredt római hercegekre joggal jegyzi meg gúnyosan: Elődjeik rézmetszeteket gyűjtöttek, az utódjaik pedig póstabélyegeket Clarice Tartufari, egy újabban föltűnt írónő. *Az égő csipkebokor* cím alatt a mai Róma erkölceit rajzolja, alig törődve a többi Rómával. Ez a munka 1904-ben jelent meg, s szintén nem érdemes a bővebb méltatásra.

Föl lehetne vetni azt a kérdést, hogy honnan van a modern szépirodalomnak érdeklődése az örök város iránt. Nem nehéz rá feleletet adni. 1870 után a közlekedés olyan rohamosan fejlődött, hogy a legszerényebb anyagi viszonyok között élő embernek is módjában áll, legalább egyszer Rómát látni. Évszázados szokás nyomán vezetnek ebben az angolok; az ő íróikat, a kik legnagyobbbrészt protestánsok, annyira, hogy katolikus nem is akad közöttük, kapja meg tehát leginkább Róma; s honfitársaik között épen e miatt biztos és nagy olvasó közönségre számíthatnak.

Utánuk a németek következnek, de ők inkább tudósok, a kik főleg útleírásokban számolnak be római tartózkodásukról, s képzelőtehetségüket nem erőtetik meg annyira, hogy az örök városról szépirodalmi műben emlékezzenek meg. A számot vagy tömeget illetőleg messze mögöttük jönnek a franciák; őket azonban latin-román képzeletök nem hagyja nyugodni, s méltóan lesznek képviselve a hármas Róma írói között; de Zola mellett Bourget, a kit még

valamiként katolikusként lehetne nevezni, bár olyan különleges a katholicismusa, mint a Brunetiére-é volt, azaz alapos vizsgálatot alig tűrne meg a dogmák körül — épen nem számítható a katolikus szépirodók közé, a kik ha Rómáról írnának, a mint hogy nem írnak és eddig méltán nem írtak, vagy a Chateaubriand-szerű exaltációba kellene esniök, vagy mélyen kellene hallgatniok a mai római katholicismus emberi oldalairól, hibáiról és hiányairól, vagy nyíltan letagadniok ezeket. Mind a két esetben sajnosan nélkülöznénk az őszinteséget. Rómát illetőleg még az elfogadható katolikus tudósoknál is a sorok között kell olvasni tudnunk, s fogalmazásuk, formuláik óvatosságát az általános tudományos nyelvbe kell áttennünk.

Manapság nem számíthat bonfitársainak bámulatára és irigységére az az író, a ki hosszabb ideig tartózkodik az örök városban. Egy csomó hirlapíró is letelepedett benne s nem mindig Corellik, Crawfordok, Humphry Wardok, Hall Caine, Zolák, Bourgetek, Fogazzarók s hasonló minőségű írók laknak ottan. E nagyobb nevű írók érdeklődésének eredetét pedig még abban is lehet keresni, hogy mind a három Rómát s főleg a két elsőt olyan alaposan fölku-tatta a modern történettudomány és műtörténet, s a legfőbb kérdésekben olyan végleges eredményekre jutottak, a melyeken legfőlebb a jövőnek szaktudósai iparkodnak majd egyet-mást változtatni. Az sem kerülte el a figyelmüket, hogy immár közel négy évtizede nem a pápák uralkodnak Rómában, szóval minden jel arra mutat, hogy Európa leg-régibb királyi trónja, a mely ezer évnél tovább állott, mindenkorra föl van döntve.

E mellett az egyház és olasz állam 1870 óta szinte nemes versenyre kel, hogy Róma antik és keresztyén jellegét, a mennyire egy modern nagyváros szükségletei mellett lehetséges, hiven megőrizték. A Forumot és Capitoliumot természetesen nem lehet már antik római mécsesekkel megvilágítani, s a Tiber partjain sem lehetett az évszázados, majdnem középkori házakat és festői piszkot föntartani. A pons publicus mellett modern vashidakra volt szükség, s a legmodernebb római zsinagógát azért építették néhány lépéssel hátrább, hogy a Tiberisnek egy kanyarulatánál épen ne nézzen farkasszemet a Péter-templommal. Protestáns

templomok épültek a katolikus Rómában és a legpompásabbat egy Burne Jones festette ki. A Janiculusról Garibaldi lovasszobra néz fenyegetőleg a Vatikánra, de csak akkor lesz veszedelmes, ha a pápaság Olaszországtól el akarná venni a *Roma intangibilét*. Leült a nagy izgatottság is, hogy Rómában protestáns templomokat létesítettek: a katolikus olaszok inkább atheisták lesznek, mint protestánsok, tehát már X. Pius pápa nem tiltakozik olyan templomok építése ellen.

Az ilyenfajta ellentétek megragadják az író képzeletét és észreveszi őket a kevésbbé művelt külföldi embernek szeme is. Mert három világot kell ott látnia egymás mellett, majdnem egymás fölé rakodva, s kell hogy érdekelje a mai pápaság és az olasz királyság is.

Nevezetes szerepe van még ebben az érdeklődésben a pápaság újabb fejlődésének is. IX. Pius makacssága miatt a katolicismus már nagyon háttérbe szorult, s az éles látásukra büszke politikusok már meg is jósolták, hogy a középkori pápaság vele sirba szállott. A modern világ és a katolicismus között fölállította a legélesebb dogmatikus ellentéteket, s hogy éreztesse avval a világgal ellenszenvét, beszüntette a fényes egyházi functiókat is, a melyeknek kedvéért 1870-ig az idegenek ezrei lepték el Rómát s a legtöbbet nem a vallásos érzület vezette ide. Ezeket lassan-lassan, bár csak a Péter-templomra szorítva, visszaállítja XIII. Leó pápa. Ő óvatosan, okosan, mérséklettel háttérben hagyja a dogmákat, s ritka elmével hozzáfog a pápaság tekintélyének emeléséhez. Szerencséje, hogy egy Bismarcknak szüksége van a német katolikus centrum-párt politikai támogatására, egyházi békét köt tehát vele. A pápa az amúgy is rugalmas egyházjogi engedményekkel nem fukarkodik, s hogy a nagy államférfiúval megegyezett, ezért jogosan megcsodálják a kisebb államférfiak. Tekintélye tehát szokatlanul nőttön nő az egész világon.

A római zárandoklatok IX. Pius idejében még fölötte szerények voltak. A kulturharcz befejezése után rohamosan szaporodnak, s nagy tömegeket mozgósítanak az örök városba, csak kíváncsiakat és hívőket is. XIII. Leó különféle jubileumai és más évfordulók bőven szolgáltatnak azokra alkalmat. A pápa maga, ha kell, theatrális, ha kell, affábi-

lis, de mindenkire a rendkívüli ember benyomását teszi, s az ő személyes súlya növeli a pápaság tekintélyét. Az olasz királyság is tart tőle, dacára hogy folyton erősödik. Szóval a Vatikán egyházi állam és világi hatalom nélkül világtehtintély lesz XIII. Leó alatt, a ki ugyan nem mulasztja el azt a kettőt visszakövetelni, bár talán meg van győződve, hogy csak egy fictio, s soha többé vissza nem térő államalakulás érdekében tiltakozik a létező és megszilárduló Itália ellen.

Ez a sajátságos, nem várt és csodálatos változás a pápaság helyzetében szintén hozzájárult a modern írók érdeklődésének fokozásához a modern Róma iránt. Eljöttek megnézni ezt is az örök városba. Látták közelről XIII. Leót; tanulmányozták azt a hatást, a melyet közelről tett a hivek százezzeire, az atheistákra, a protestánsokra, a közönyösekre. Megfigyelték a fogadásain, megvizsgálták az egyháznak, ennek a hatalmas gépezetnek kormányzatát, s azt az ezernyi szálát, a mely vallási és politikai érdekekből bogoződik össze benne és körülötte. Természetesen a másik két Rómát sem hagyták figyelmen kívül, s ezeket is megsemlélték közelről. De mert csaknem minden emberre és íróra áll a horatiusi mondás: Non animum, coelum mutant, qui trans mare currunt, úgy mennek haza, a hogyan jöttek, a protestáns protestánsnak, a lelkes hívő még buzgóbb katolikusként, a közönyös közönynyel, naturalismussal és rationalismussal telten, e kettőt abban az értelemben véve, hogy Rómán és a pápaságon mindent természetes okokkal és körülményekkel magyarázzanak, mellőzve a természetfölötti és Chateaubriandi mozzanatokat. Írói fantáziájuk azonban megtermékenyül az örök város láttára, s ottani tanulmányaik testet öltenek szépirodalmi műveikben.

Csaknem mindegyik modern író végül fölveti maga előtt a kérdést: vajon életképes-e még az a Rómában láthatott mai catholicismus. Világos, hogy a sorsa nagyon szorosán kapcsolatos a pápasággal. Labanca a római egyetemen a keresztyén vallás történetének tanára a *pápaság jövője* című legújabb munkájában szintén errel a kérdéssel foglalkozik. A pápaság történetében három phasist különböztet meg: a királyit, a politikait és vallásit. A királyi pápaság történetének már vége szakadt, mert minden jel arra mutat, hogy a pápák egyházi állama és világi

uralma mindenkorra megszűnt. A második phasis a politikai, vagyis az a korszak, a mikor a pápaság a vallási katholicismus fegyvereit a politikai katholicismus érdekében is használja föl, és az egyes államokban a katolikus pártok révén épen úgy akarja a közhatalmat magának megkeríteni, mint a többi parlamenti pártok, s egyáltalán a pápaságot világpolitikai rangra akarja emelni, vagy ezen megtartani. Labanca szerint ennek a politikai pápaságnak is hovatovább vége szakad, mert a népek nem fogják tovább tűrni, hogy a vallás politikába avatkozzék, s valamint a jövő nem fog adni a katholicismusnak kiváltságos politikai helyzetet, s csak a közönséges jog védelme alatt engedi meg működését: azonképen fogja a vallást és a szolgálait tulajdonképeni dominiumaikra viasszaszorítani, hogy ápolják a vallásos érzületet azoknál, a kik ennek szükségét érzik.

A pápaság történetének harmadik phasisát Labanca a vallási katholicismusban találja. Szóval kizárólag a vallásos érzület ápolása lesz akkor a feladata, de ugyancsak a római tudós szerint ezt a feladatát sem fogja megoldhatni, ha nem reformálja önmagát. Ellenkező esetben folyton tovább paganizálódik, mind több maradványát veszi magába a pogány vallásnak, s ennek a fejlődésnek az lesz a vége, ami emennek volt: már csak a nép legműveletlenebb rétegeinek marad a vallása, s a modern világ és műveltség elől elhagyatott falvakba kell visszavonulnia, mint történt a paganismussal a római birodalomban. Így áll elő a reformkatholicismus, azaz a haladó katholicismus követeléseinek parancsoló szüksége, s evvel foglalkozik első sorban Fogazzarónak a *Szent* című regénye, a melyet a *Budapesti Szemle* legutóbb közölt. Ez a nagyon buzgó katolikus író pedig ugyanoda jut szépirodalmi művében, a hová Labanca jut el, a nélkül, hogy a pápaságban és a katholicismusban természetfölötti intézményeket látna.

Könyveket kellene írunk, ha a modern szépirodalomban föl akarnák kutatni mindazt a nyomot, a melyeket Róma képe hagyott rajtuk. Legtöbbet foglalkoztak vele Marion Crawforddal élükön az angol írók, sőt írónők egész serege is. Az elsőség mint említettük, e tekintetben Angliát illeti. Crawfordnak idevágó elbeszélései azonban alig érdemesek behatóbb tárgyalásra; annál érdekesebbek Humphry Ward asszony

Eleanorja és Corelli Mária *Master Christianja*; mind a kettő 1900-ban jelent meg. Három angol hölgy foglalkozik tehát legbehatóbban a hármassal; mind a háromnak nagy a tekintélye hazájában, a mely első modern elbeszélői közé sorozza őket, bár jelentőségük nem ér föl George Elliotéval.

Róma tekintetében az angol férfi írók becsületét Hall Caine mentette meg, a *The Eternal City* című regényével; ez 1901-ben jelent meg. De ezzel a munkájával korántsem ért el olyan sikert, mint előbbi regényeivel.

Azonban francziák nyitják meg a Rómával foglalkozó modern írók sorozatát. Bourgetnek *Cosmopolis* című regénye 1892-ben jelent meg. Zola pedig ráunván a *Rougon Macquart* család történetére, városi trilogiával lepte meg olvasóit, s ebben a modern világ mozgató erőiről akart beszámolni. *Róma-Páris-Lourdes* lett a trilogia címe. Az első volt *Rome*, mely 1896-ban jelent meg; megelőzte néhány hónapi itten való tartózkodás, a mennyi nem szokott elég lenni az örök város alapos tanulmányozásához, továbbá nagy hűhó és római ünnepeztetés, a melyről a napi lapok időnként bulletinekben számoltak be. Befejezi a sorozatot Fogazzaro munkája 1905-ből, a mely, mint mondtuk, amazokétől meglehetősen eltérő világításba, s meglehetősen szűk körbe szorítja a hármassal Rómát.

Tulajdonképen tehát 1892-től 1901-ig foglalja el Róma a modern szépirodalmat, s ez az időszak összeesik a XIII. Leó pápaságának fényével és tekintélyével. Sokkal jelentéktelenebb a X. Pius pápasága. Egyéniség, tehetség dolgában sem lehet elődjéhez hasonlítani, annál kevésbbé sikerek tekintetében. Egy Balzac talán írt volna róla regényt *Le curé de village* cím alatt. A X. Pius Rómájának tehát nem is akad írója. Átmeneti, eléggé színtelen pápa, a kit a viszonyok erőszakolnak a vallási katholicismus felé, noha a francia kulturharcban elég vonatkozása van a politikai katholicismusnak is. Eddig legfontosabb tette: az 1907-ik évi *Syllabus* pedig igazolja, hogy félreérti vagy meg nem érti a haladó katholicismust, a modern tudományt és biblia-kritikát.

VETÉSI JÓZSEF.

AZ ÉBREDŐK.

Regény a jelenkori török háremekből.

Második közlemény.*)

III.

Csendes volt ez az utolsó ebédje a szülői háznál, e két nő: a nevelőnő s a szigorú nagymama közt, kik titokban ellenségek voltak.

Ebéd után visszatért szobájába s szeretett volna kettős zárral bezárkózni, de a török nők szobájának nincs lakatja; meg kellett elégednie az utasítással, melyet Kondzsa-Gül útján az összes szolgálóknak és rabszolgáknak adott, kik az előszobákban s lakosztálya folyosóin ottani szokás szerint éjjel-nappal résen voltak, mint megannyi magát otthon érző és kíváncsi házőrző kutya.

Ezen az utolsó napon, mely még számára fenmaradt, el akart készülni, mint a halálra szokás; elrendezni írásait és ezernyi apró emléket s főképen elégetni sok mindent, az ismeretlen embertől való félelemben, a ki néhány óra múlva ura és parancsolója lesz. Lelkének szomorúsága nem látott segítséget s ijedelmé és rettegése nőttön-nőtt.

Leült íróasztala elé s újból meggyújtá a gyertyát, hogy elhamvaszson sok titokzatos kis levelet, mely ott aludt a fehér lakkal bevont fiókokban. Voltak ott levelek nem rég férjhez ment barátnőktől, olyanoktól, kik készültek férjhez menni s rettegtek az esküvőtől, török, francia, német és angol levelek, csupa lázadást kiáltó s ama nagy pessimis-

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 367. számában.

mustól megmérgezett levelek, mely napjainkban a török háremekben dühöng. Néha újból elolvasott egy-egy részletet, búsan habozott, de azután mégis rátartotta a papírost a kis gyenge lángra, melynek fényét alig lehetett látni az erős napvilágban. S mindez, szép fiatal asszonyok titkos gondolatai, visszafojtott méltatlankodásuk, hiú panaszkodásuk, mindez hamuvá vált, összekeveredett egy ólomból való széntartóban, a szoba egyetlen keleti bútordarabjában.

Mikor a fiókokat kiürítette, a bizalmas írásokat megsemmisítette, előtte volt még egy nagy aranyzáros írómappa, teli francziául írt füzetekkel . . . Ezt is elégesse? . . . Nem, erre már csakugyan nem volt meg a bátorsága. Ebben volt egész fiatal lányi élete, mert ez volt bizalmas naplója, melyet tizenharmadik születésnapján kezdett el, — azon a gyászos napon, mikor *felöltötte a csarsafot* (hogy az ottani szólással éljünk), vagyis a mikor el kellett takarnia arcát a világ elől mindörökre, hogy elzárkózzék s egyikévé váljék Konstantinápoly számtalan fekete szellemeinek.

A fátyol felvételét megelőző időből nem volt feljegyezve semmi ebben a naplóban. Semmi kis barbár hercegnői gyermekkorából, ottan a czirkassziai síkságok mélyén, azon az elvesztett területen, melyen családja kétszáz év óta uralkodott. Nem volt semmi az egészen fiatal leány társadalmi életéből sem, abból az időből, midőn tizenegy éves korában atyja Konstantinápolyban telepedett le, a hol a szultán ő felségétől az udvari marsal czímét kapta. Ez előkelő megtelepedés időszaka teli volt rá nézve meglepetéssel, de egyszersmind sok tanulni valóval és kötelességgel is. Két esztendeig látható volt ünnepélyeken, a tennisnél, követségi táncmulatságokon. Az európai kolónia legnagyobb igényű tánczosaival is úgy valczerezett, mint egy nagy leány, sokat hívták, tánczrendje mindig tele volt, mindenkit elbájozt kedves kis arczával, szépségével, pompájával s azzal az arczkifejezéssel, mely energikus és bájos, igen félénk és igen büszke volt egyszerre s melyet senki sem tudott volna utánozni. Egy szép napon aztán az angol nagykövetség gyermekmulatságán csak kérdezték: «Hol van a kis czirkassziai leányka?» a mire néhány odavaló egyszerűen ezt felelte: «Hát nem tudja? Felöltötte a csarsafot.» (Felöltötte a csarsafot, annyi mint: vége, eltüntették varázs-

ütéssel, soha sem fogja látni senki többé; ha véletlenül találkozunk vele, a mint csukott kocsiiban mellettünk elhalad, nem lesz egyéb, mint felismerhetetlen fekete alak; olyan, mintha meghalt volna . . .)

Tizenhárom éves korában belépett tehát a hajthatatlan szabály szerint ebbe az elfátyolozott világba, mely ott él Konstantinápolyban a másik mellett, mely mellettünk járkel az utcán, de a melyre nem szabad ránézni s a melyik napnyugta után bezárkózik a rácsozat mögé; abba a világba, melyet mindenütt magunk körül érezünk, mely megzavar, magához vonz, de kifürkészhetetlen, mely megfigyel, találgat, bírál, sok mindent meglát örökös fekete álarczán keresztül s kitalálja azt is, a mit nem lát.

Midőn tizenhárom éves korában hirtelen fogolylya lett a folyton udvari szolgálatot teljesítő atya s a gyöngédséget nem mutató rideg nagyanya között, egyedül nagy kasszim-passai lakásában, a hercegi paloták és temetők e városrészében, hol, mihelyest beáll az éjjel, minden átváltozik csenddé és rettegéssé, szenvedélylyel fogott a tanuláshoz. S az a hő vágy, hogy mindent tudjon, mindenbe bele-mélyedjen, legyen az bár irodalom, történelem vagy transcendens philosophia, nem hagyta el egészen mostanáig, midőn már nemsokára huszonkettedik évét volt betöltendő. Sok fiatal barátnője közt, kik elzárkozottságuk oltalma alatt szintén magas műveltségre tettek szert, ő olyan kis csillagféle volt, kinek idézték műveltségét, ítéleteit, ártatlan merészségeit, de egyszersmind utánozták költséges elegantiáját is; főképen pedig ő volt a nők zászlóvivője a hárem szigorúságai ellen való fellázadásban.

Még sem fogja hát elégetni ezt a naplót, melyet a csarsaf első napján kezdett meg! Inkább rábizza, jól lezárva, egy függetlenebb és biztos barátnőre, a ki nem kénytelen félni attól, hogy fiókjait férje átkutatja. S ki tudja, nem fogja-e a jövőben ő is elővehetni és folytathatni? . . . Főképen azért ragaszkodott hozzá, mert meg voltak örökítve benne holnap végződő élete eseményei, az egykori boldog perczek, néhány tavaszi nap, mely vidámabb volt a többinél, néhány este, melyet kellemes honvágyban töltött a rózsákkal telt régi kertben s néhány szívből szeretett unokanővérei társaságában tett séta a tündéri Boszporus partján. Mindez,

úgy tetszett neki, sokkal visszavonhatatlanabbul pusztul el az idők mélységében, ha naplóját megsemmisíti. Hiszen naplójának írása volt az a nagy forrás, melyből a szegény befalazott leányzó erőt merített a búskomorság ellen. — s íme, hirtelen az a vágya támadt, hogy folytatja most azonnal, hogy elűzze ez utolsó nap szomorúságát... Ott maradt tehát ülve asztalkája előtt s elővette tollát, mely kis rubintokkal kirakott aranybotot ábrázolt. Hogy naplóját kezdettől fogva franczia nyelven írta, már az első lapokon is, melyek most kilencz évesek, ennek oka az volt, hogy biztos akart lenni abban, hogy sem nagyanyja, sem senki más a házban nem fogja elővenni mulatság kedvéért. De körülbelül két esztendő óta ez a nyelv, melyet ápolt és lehetőleg tisztán akart írni, egy képzeleti olvasónak szólt. (Fiatalkorában mindig egy határozott olvasónak van szánva, legyen az bár valóságos vagy képzeleti, — szükségképen képzeleti azonban, ha török nőről van szó.) Ez esetben az olvasó távoli, igen távoli személy volt, a ki az ő számára alig volt élő embernek nevezhető: André Lhéry, a regényíró!... Egész naplóját, mely csupa ő neki szánt levélből állott, az ő számára írta, utánózva egy kissé, tudtán kívül, még az ő modorát is és hogy jobban az ismeretség látszatát keltse, nevén szólította: Andrénak, röviden, mint egy igaz barátot, egy jóval öregebb bátyát.

Most este pedig ezeket írta a gyönyörű gyűrűkkel telepakolt kezecske:

1901 április 18.

Sohasem beszéltem önnek gyermekkoromról, André, úgy-e bár? Mégis szükséges, hogy megtudja: én, a ki önnek oly civilisáltnak tüntem fel, alapjában véve kis barbár vagyok. Valami mindig meg fog maradni bennem a szabad térség lányából, a ki egykor lóháton száguldott fegyverdörgés között vagy tánczolt a szabadban ezüst-öve hangjai mellett.

S ellenére az európai kultúra mázának, midőn új lelkem, melyre büszke voltam, a gondolkozó lény lelke, öntudatos lelkem, a lélek, szóval, nagyon szenved, mindig gyermekkori emlékeim térnek vissza és kísértenek. Hatalmasan, színesen és fényesen lépnek fel; mutatnak nekem egy verőfényes vidéket, egy elvesztett paradicsomot, melybe nem térhetek vissza s nem is akarék visszatérni, egy czirkassziai falut, igen messze, Konián túl,

melynek neve Karadzsiamir. Ott élt a családom a Kaukazusból való eljövetele óta. Őseim hazájokban Kiziltepé khánjai voltak s az akkori szultán hűbérül adta nekik Karadzsiamir földjét. Ott éltem tizenegy éves koromig. Szabad és boldog voltam. A czirkassziai lányok nem hordanak fátyolt. Tánczolhatnak, beszélhetnek fiatal emberekkel s szívők sugallata szerint választanak férjet.

A mi házunk volt a legszebb a faluban s hosszú akác-sorok vezettek fel hozzá minden oldalról. Akácok övezték köröskörül is nagy körben s ágaik a legkisebb fuvallatra hajlongani kezdtek, mintha tisztelegnének előtte s hullottak rólok az illatos virágok, hóéséshez hasonlóan. Viszontlátok álmaimban egy rohanó patakot. A nagy teremből hallani lehetett a víz siető csobogását.

Mint sietett e patak a távol ismeretlen felé! Mikor gyermek voltam, nevettem azon, hogy mily dühvel vágódik neki a sziklának.

A háznak a falu felé eső oldalán nagy szabad térség terült el. Itten táncoltunk czirkassziai dallamokra, régi zenénk hangjai mellett. Kettesével, vagy összefogózva, mind fehér selyemruhában, virágkoszorúval a fejünkön. Viszontlátom akkori barátnőimet... Hol vannak ők ma?... Mind kedves volt és szép, nyílt tekintetű és friss mosolyú.

Napnyugtakor, nyáron, atyám emberei, a falu összes legényei abba hagyták munkájukat s neki indultak lóháton a síkságnak. Atyám, ki katona volt, élökre állott, mintha támadásra vezette volna őket. Ez abban az aranyszínű órában történt, mikor a nap nyugovóra tér. Mikor kicsinyke voltam, egyikök felemelt a nyergébe, én elkábultam a sebességtől és attól a szenvedélytől, mely napközben a földből szállott fel észrevétlen, hogy este fegyverdörgésben és szilaj danolásban lelje kedvét.

Ezután más árnyalatú óra következett; úgy látszott, mintha a csataesték bíborszínű órája következett volna el..., s a lovasok hadi nótákat énekeltek a pusztaságban. Azután következett a rózsa- és opálszínű óra...

Épen ezt a szót írta le «opálszínű óra», fontolgatva, vajon nem lesz-e nagyon is mesterkelt ez a kifejezés és tet-szenék-e Andrénak, midőn hirtelen Kondzsa-Gül, a tilalom ellenére berontott a szobába:

— Itt van, úrnő! Itt van!

— Itt van, de kicsoda?

— Ő, a fiatal bej!... Idejött beszélgetni a pasával, úrnőm édes atyjával s most el fog menni. Hamar, szaladjon az ablakhoz s láthatja még, a mint lóra száll!

A mire a kis herczegnő, a nélkül hogy csak egy mozdulatot is tett volna, jéghideg nyugalommal ezt felelte, hogy a jó Kondzsa-Gül csak bámult:

— És te ezért zavarsz meg engem? Elég jókor fogom még megpillantani! Nem is szólva arról, hogy öregségemig annyit fogom még láthatni, a mennyit csak akarom!

Főképen azért mondta ezt, hogy a cselédség előtt kimutassa új ura iránti megvetését. De mihelyest Kondzsa-Gül nagy zavarában eltávozott, remegve közeledett az ablakhoz. Épen lóra szállott a bej, szép tisztí egyenruhájában s elindult ügetve a cyprusok és sírok mentén, inasa kíséretében. Elég ideje volt meglátni, hogy bajusza csakugyan szőke, talán szőkébb, mint ő szerette volna, hogy szép fiú s daliás alakja van. De azért mégis csak az ellenfél maradt ő, a ráerőszakolt férj, a ki soha sem lesz lelkének bizalmasa. S nem akarván többet foglalkozni vele, — arcját ugyan elfutotta kissé a vér, — visszaült asztalához, hogy naplóját, a képzeleti bizalmasához intézett levelet folytassa:

... a rózsaszínű óra («rózsaszínű» egyszerűen, «opálszínű» ki volt húzva) a rózsaszínű óra, mikor visszatérnek az emlékek, s a czirkassziaiak visszaemlékeznek őseik országára; egyikök száműzötti éneket mondott el, mire a többiek meglassították a sebességet, hogy meghallgassák ezt a magányos és lassú dalt. Azután jött az ibolyaszínű óra, a kedves, a bájos és az egész síkság rákezdett a szerelem hymnusára... Erre a lovasok megfordultak és vágattak visszafelé. A merre jöttek, a virágok elhervadtak és kilehelték illatukat; a lovasok csak úgy villogtak s úgy látszott, mintha magokkal vinnék fegyvereiken mindazt az ezüstsínt, mely szét volt szórva a természetben e nyári napnyugtakor.

Messzi előttük, nagy tűz fénye mutatta azt a kis pontot, hol a karadzsiamiri ákácok csoportosultak, a csendes és sík pusztaság közepén. A fény növekedett s óriási lángkévévé változott át, melynek nyelvei a csillagokat nyaldosták. A faluban maradtak ugyanis nagy tüzeket gyújtottak, mely körül fiatal

leányok tánczoltak, énekeltek, fehér ruhájok és finom fátyolaik lebegésének rhythmusára. A fiatalok mulattak, az öreg emberek a házak előtt ültek és pipáztak, az anyák meg ablakuk csipkéi közül lesték, mint közelíti meg a szerelem gyermekeit.

E napokban én királynő voltam. Atyám, Tevfik pasa s anyám Szeniha végtelenül szerettek, mert többi gyermekeik meghaltak. Én voltam a falu szultánája, senki másnak nem voltak olyan szép ruhái, oly szép díszítésű arany- és ezüst-övei. Ha arra jött egy kaukázusi kereskedő, kinek zsákjai tele voltak drágakövekkel, batyui aranyhímzésű selymekkel, mindenki tudta már a környéken, hogy a mi házunkba kell legelébb bejönnie, még kendőt sem mert volna senki sem kiválasztani addig, míg a pasa lánya nem választotta ki a maga ékességeit.

Anyám szerény volt és gyengéd. Atyám jó és igazságosságáról ismeretes. Minden átutazó idegen bátran kopoghatott ajtónkon, a ház rendelkezésére állott. Ha szegény volt is, úgy fogadták, mint magát a szultánt. Elítéltet, menekült, a milyet többet is láttam ottan, e ház árnyéka holta napjáig megvédte volna ellenségei ellen. De jaj lett volna annak, a ki valami aljas, vagy csak gyanus ügyben is jött volna Tevfik pasa segítségét kérni. Atyám, bár jó volt, kérlelhetetlen bíró is tudott lenni. Láttam.

Ilyen volt gyermekkorom, André. Ezután elvesztettük anyámat s atyám nem akart nélküle Karadzsiamirban 'maradni, magával hozott Konstantinápolyba, nagyanyámhoz és unokanővéreimhez.

Azóta nagybátyám, Arif bej kormányoz ottan ő helyette. De talán semmi sem változott meg a világ ezen ismeretlen zugában, hol a napok csendben azóta is tovább szövik az esztendőket. A patakon, azt hiszem, malmot építettek, s vize, mely addig csak rettenetesnek próbált látszani, most kénytelen volt megtanulni a hasznosat is és szinte el tudom képzelni, mint siratja egykori szabadságát. De a szép ház ott van most is a fák között s még ezen a tavaszon is bizonyára telehullatták az ákáczok virágjaikkal azon utakat, melyeken gyermekkoromban játszottam. S mostan bizonyosan más kis lány vágdat lóháton a lovasokkal . . .

Ennek most már nemsokára tizenegy éve lesz.

A gondtalan és vidám gyermekből fiatal lány lett, a ki sokat sírt. Boldogabb lett volna-e vajon, ha azt az ősi életet

folytatja? ... De meg volt írva, hogy ott kell hagynia, mert át kellett változnia gondolkozó lénynyé s kellett, hogy az ő pályafutása meg a magáé, egy napon keresztezzék egymást. Ki fogja megmondhatni nekünk végső okát ezen találkozásoknak, melyeknél a lelkek alig érintik egymást s mégsem képesek megfelelkezni egymásról. Mert, André, maga sem fog engem elfelejteni többé ...

— — — — —
 Belefáradt az írásba. S különben is a bej elmenetele összezavarta emlékeit.

Mibe fogjon, mivel végezze be ezt a napot? Ohó! Hiszen itt van a kert! A kedves kert, teli gyermekkori álmaival: ott fog maradni estig... Egészen a végiben, egy padon, a százéves platánok alatt, a mohával borított fal mellett; oda fog visszavonulni ez áprilisi nap nyugtáig, mely, úgy tetszett neki, életének utolsó napja. Csöngetett Kondzsa-Gülnek, hogy ez kiadja a kertészeknek, kocsisoknak s valamennyi férficselednek azt a parancsot, melyet jötte megkívánt, hogy távozzanak el a kertből, nehogy tekintetökkel megszeptségtelenítsék a kis istennőt, a ki fátyol nélkül akar odalenn sétálni...

De nem, meggondolva a dolgot, mégsem ment le, mert találkozhatna eunuchokkal vagy szolgákkal, a kik bizonyára mosolyognának a menyasszonyra s ő kénytelen volna boldog arcot mutatni előttök, mert az illem így kívánja ilyen esetben. S azután mennyire kétségbe ejtenék az ünnepi előkészületek, a lombok alatt felállított asztalok s a földre terített szép szőnyegek...

Inkább a szobája melletti kis szalonba menekült, hol Erard-féle zongorája állott. Hiszen a zenétől is búcsút kell vennie, mert új lakásában nem lesz zongora. Az ifjú bej anyja, — egy 1320-as,*) mint a hogy a régi divatú asszonyokat a mai Törökországban az intenzív kulturának kivirult kis virágai nevezik — egy tiszta 1320-as, megengedte ugyan, nem minden bizalmatlanság nélkül, a nyugati nyelveken írott új könyvekből álló könyvtár átvitelét s a képes folyóiratokat, de a zongora észrevehetőleg

---

*) Más szóval: olyan valaki, a ki az éveket a hedzsrától számítja, s nem az európai kalendáriumot használja.

bántotta s így nem mertek tovább ragaszkodni hozzá. (Ez az éltebb hölgy többször meglátogatta a menyasszonyt, elhalmozta apró kedvességekkel, divatjokat mult bókokkal, melyek őt csak bosszantották s élénk figyelemmel vizsgál-gatta minden mozdulatát, hogy azután jobban leírhasa a fiának.) Nem lesz tehát többé zongora holnapi házában, ott szemben, az öböl másik partján, a régi Sztambul kellő közepén... Ideges, fúrge kis kezecskéi, melyek különben bámulatosan gyakorlottak és hajlékonyak voltak, előbb valami bolondos dolgot kezdtek rögtönözni, a minek nem volt se füle, se farka, tompa zörejtől kísérve mindig, mikor a nagy gyűrűk megérinték a fekete vagy fehér billentyűket. Levette gyűrűit s megpihenve kissé, belefogott Wagner egy nagyon nehéz transcriptiójába Lisztől. Ekkor lassacskán megszűnt Hamdi bej, Ő császári Felsége szárnysegédének menyasszonya lenni, fiatal hosszűfűrtű harczos mennyasszonya volt, ki kastélyban lakott a hegytetőn, fellegek között, egy méltóságos-bús nagy folyam fölött s hallgatta a régi legendás idők symphoniáját Észak mélységes erdőiben...

De a midőn abbahagyta a játékot, midőn mindez elillant a húrok utolsó rezgésével, észre vette a napnak vörös sugarait, melyek majdnem vízszintesen jöttek már be az ablak örökös rostélyán keresztül. Ezen utolsó nap hanyatlása volt ez már bizony s hirtelen ijedtség fogta el az egyedüllet gondolatára az utolsó estén, — melyet pedig még csak az imént megkívánt. Hamar nagyanyjához szaladt engedelmet kérni, melyet meg is kapott s irt azonnal unokanővéreinek, szinte kétségbeeséssel kérve őket, hogy jöjjenek el hozzá minden áron, mert nem akar egyedül maradni; — de csak ők ketten, a többi, szobájokban tanyázó nyoszolyó lány nem, csak ők ketten, Zejneb és Melek, két legjobb barát-nője, bizalmasai, lelkének testvérei. Tartott tőle, hogy anyjok nem fogja megengedni a vendégek miatt, tartott attól is, hogy már késő van s a nap lenyugszik, a mikor török nőnek nem szabad az utcára lépnie. Rácsos ablakából leste az öreg Iszmaelt, a ki szaladt a levéllel.

Néhány nap óta még unokanővérei előtt is hallgatott a fontosabb dolgokról, a mi bántotta őket, visszavonult s szinte gögösnek mutatkozott; még e kettővel szemben is

szégyenkezővé tette a szenvedés, de most már nem birta tovább s látni akarta őket, hogy kisírhassa magát a válukon.

Mily hamar tűnt le a nap ezen az utolsó est! Lesz-e még idejök eljönni? A mennyire csak engedte a rostély s az eltakaró farácszat, kihajolt az utcára, hogy messzibb lásson. Ez volt most «a csataesték biborszínű órája», mint a hogy naplójában írta s a menekülés és nyílt lázadás gondolatai nyugtalanították makacs és bájos fejcskáját... Mégis, mily vidám nyugalom, mily fatalista és megnyugvó csend a környéken! Kellemes illatok szálltak fel a nagy temető kertből, mely oly csendes volt ott ablakai alatt, — a régi, változatlan török föld, a lekaszált fű s a kis növények illatja, melyek reggel óta sütkéreztek az áprilisi napfényben. A fák sötét lombja a tűzbe boruló Nyugot felé mintha át lett volna lyukgatva helyenként a fénytől és napsugaraktól. Itt-ott régi aranyozások csillogtak a sirkövek tetején, melyek taláломra voltak szétszórva a földben, jó messze egymástól, a cyprusok alatt. (Törökországban nem ismerik a holtaktól való félelmet s nem tartják magokat távol tőlük az emberek; a városok kellő közepén is, bárhol adnak nekik helyet.) Mindezen, az ablak közvetlen közelében lévő mélabús tárgyakon keresztül, e sötét lombok között, melyek mozdulatlanul állottak, mint a tornyok, közbe-közbe átlátszott a távoli, hasonlíthatatlan nagy látvány: egész Sztambul s az öböl, a tiszta esték teljes tűzpompájában. Lent, egészen lent, az Aranyszarv vize, a mely felé a szomszédos temetőkertek ereszkedtek, vörös volt és fényes, mint az ég; kaikok ezrei szelték keresztül vizét, — a csónakok e sürgése-forgása már évszázadok óta ilyen volt a bazárok bezárása órájában, — de a magasságból nem lehetett hallani sem a csónak tovasiklásának zaját, sem az evezők erőlködését; olyanok voltak innen, mint hosszú bogárkák egy tükörlapon. A túlsó, a sztambuli part szemlátomást változott, valamennyi a tengerhez közel eső ház, valamennyi emelet, mely e csodás halmaz alatt állott, mintha elmosódott és eltűnt volna az est ez ibolyaszín ködében, mely a víz kigőzölgéséből és a füstből keletkezett. Sztambul képe folyton változott, mint a délibabé, semmi sem látszott már tisztán, sem az enyészet, sem a nyomor, sem néhány izlés-

telen modern épület, nem volt ekkor már egyéb az egész, mint aranykeretbe foglalt ibolyaszínű silhouette, egy csupa toronyból és kupolából álló város körvonala, ellenzőül felállítva a tűzbe borult ég elé. S ugyanazon tiszta, égi hangok, mint délben, most ismét megszólaltak a légben, a nap negyedik imájára híván az oszmanlikat: a nap nyugovóra tért.

Ekkor a fiatal fogoly, a ki tudtán kívül kissé megnyugodott e nagyszerű nyugalom láttára, ismét aggódni kezdett Zejneb és Melek eljövele miatt. El fognak-e jöhetni hozzá ily késő órában?... Figyelmesebben szemügyre vette az út végét, melyet egyik oldalon régi rácsos házak, a másikon meg a halottak kellemes birodalma szegélyezett...

Ott jöttek!... Ők azok ottan, az a két vékony fekete szellem. arcz nélkül, a ki egy nagy mogorva kapun lépett ki és siet, két hosszúkardú néger kíséretében... Hamar elhatározták hát magokat, hamar elkészültek hát a szegény kicsikék!... S midőn felismerte őket, kik segélykiáltására így hozzá siettek, szemei ismét ködbe borultak, s könnyek, de édes könnyek ezúttal, peregték végig az arczán.

Mihelyt beléptek s felemelték szomorú fátylukat, a menyasszony sírva borult karjaikba.

Mind a ketten fiatal szívökhöz szorították gyengéd sajnálkozással:

— Gyanítottuk, tudod, hogy nem vagy boldog... De te nem akartál nekünk megmondani semmit... Szólni pedig nem mertünk... Néhány nap óta úgy vettük észre, hogy titkolódzol előttünk s hideg vagy hozzánk.

— Hiszen tudjátok, hogy milyen vagyok... Ostobaság, de szegyenlem, hogy valaki szenvedni lásson...

S most már fuldokolva zokogott.

— De miért nem mondtál hát «nem»-et, kedvesem?

— Ah! Annyiszor mondtam már «nem»-et!... Nagyon is hosszú már, úgy látszik, azoknak a lajstroma, a kiket visszautasítottam!... És gondoljátok meg: huszonkét esztendő vagyok, majdnem vén lány már... Különben is: ez, vagy más, mindegy, minthogy egyhez azután mégis csak hozzá kell majd mennem!

Régen, ha férjhez menni készülő barátnői így beszéltek, béketűrésük utálatot keltett benne s most ő is úgy tett,

mint ők... «Minthogy nem az lesz, a kit magam választottam és a kit szeretni fogok, mondá az egyik, egyre megy, hogy Mehmednek hívják-e vagy Ahmednek! Nem lesznek-e majd gyermekeim, kik jelenléteért meg fognak vigasztalni?» A másik, egészen fiatal, a ki mindjárt az első kérőt fogadta el, e szavakkal védekezett: «Miért rosszabb az első, mint a következő, a kit különben szintén nem fogok jobban ismerni... Mit mondjak, hogy visszautasítsam?... És micsoda felfordulás volna ez, gondold csak el, édesem?» Nem, e gyermekek egykedvűsége teljességgel érthetetlen volt előtte: férjhez adatni magokat, mint a hogy a rabszolgákat szokás!... S íme, ő maga is beleegyezett az ilyen vásárba és holnap lesz a lejárát rettenetes napja. Belefáradva a folytonos visszautasításba, a folytonos szenvedésbe, végre ő is kiejtette, mint a többiek, azt az «igent»-t, mely elvesztette, a «nem» helyett, mely legalább kis időre megmenthette volna. Most már késő volt visszaszíni, ott állott az örvény szélén: holnap lesz az esküvő!

Együtt sírtak mind a hárman. Elsírták most azokat a könnyeket, melyeket már napok óta vissza kellett fojtaniok a menyasszony büszkesége miatt, a nagy búcsúzás könnyeit, mintha egyiköknek meg kellett volna halnia...

Melek és Zejneb természetesen nem fognak hazamenni ma este, hanem itt alusznak unokanővéröknél, mint a hogy szokás, ha este mennek látogatóba s a hogy megtették már számtalanszor körülbelül tíz esztendő óta. Minthogy mindig együtt voltak, akár csak három elválhatatlan testvér, hozzászoktak ahhoz, hogy legtöbbször együtt háljanak, az egyiknél vagy a másiknál, de legtöbbször itt, a czirkassziai lánynál.

Midőn, a rabszolgák, meg sem várva a parancsot, elhelyezték a szőnyegeken a meghívottak selyemágyát, s hárman egyedül maradtak, mindannyiuknak az az érzésök támadt, mintha holnap temetésre készülének. Kérésökre megadták nekik az engedelmet, hogy ne lenn vacsoráznak s egy simaképű, igen kövér csunya néger hozta nekik ezüst-tálon a vacsorát, melyhez azonban hozzá sem nyultak.

Odalenn az ebédlőben közös nagyanyjok, a pasa, a menyasszony édes atyja s Bonneau de Saint-Miron kisasszony vacsoráztak beszélgetés nélkül, csendben, mintha

valami szerencsétlenség történt volna. A nagymama, kit leánya lányának viselkedése nagyon felháborított, tudta, hogy kit okoljon s megvádolta az új nevelési rendszert és a nevelőnőt. Azért szerette ő nagyon ezt a gyermeket, ki tiszta mommedán születésű létere szinte elveszett gyermekké vált, annyira, hogy nem is remélték, hogy vissza fog térni ősei hagyományához, csak szigorú akart lenni mindig vele szemben s ma fokozott mértékben akarta gyakorolni a hidegséget és szigorúságot e hallgatag, érthetetlen lázadás-szal szemben. A mi a pasát illeti, ő, a ki minden jóval elhalmozta és mindig csak kényeztette egyetlen gyermekét, mintha ez akárcsak az *Ezeregy Éjszaka* szultánja lett volna, a miért viszonzásul gyengéd szeretetben volt része, ő sem értette jobban a dolgot, mint öreg, 1320-as anyósa s haragudott is; ez már sok volt, ez az utolsó szeszély: áldozatnak meri tekinteni magát ez a gyermek, a miért férjhez menetelének ideje elérkezvén, férjül szép, gazdag, jó családból való fiút adtak neki, a ki Ő császári Felség e kegyét is élvezi!... Végül pedig a szegény nevelőnő, a ki az eljegyzésben bizony egészen ártatlan volt, a kit mindig bizalmasának és barátnőjének tekintett a menny-asszony, szomorúan és csendben azon csodálkozott, hogy ha már kedves növendéke visszahivatta ide a házba az esküvőre, miért nem akarta látni magánál odafönn ezen az utolsó este?...

De nem, ez a három kis bolondos lány, — kik különben nem is gondoltak arra, hogy ennyire megszoríthatják — egyedül akart lenni a nagy elválás előestéjén.

Vége most már az e szobában hármában együtt töltött estéknek; holnaptól kezdve lakatlan lesz ez a szoba s búcsút kell venni tőle... Hogy kisebb legyen a szomorúság, meggyújtották a gyertyatartókban lévő összes gyertyákat, s a nagy álló lámpát, melynek ellenzője, az akkor még új divat szerint, nagyobb volt mint egy napernyő s virágkelyhekből állott. Végig néztek, rendezgettek, vagy néha megsemmisítettek ezernyi apróságot, melyet sokáig mint értékes emléktárgyat őriztek. Voltak ott bojtok ezüstszálból, aranyszálból, melyet a menyasszonyok hajába szokás tűzni, s a melyet azután a nyoszolyólányok őriznek meg addig, a míg rájuk nem kerül a sor; itt is, ott is fénylettek ezek,

szalaggal a tükörrre vagy a szoba fehér falaira tűzve s felidéztek ama barátnők halavány és szép arcának emlékét, a kik szenvedtek vagy meg is haltak már. Az egyik székényben a valamikor annyira szeretett babák állottak, eltört játékszerek, elszáradt virágok, szegény kis gyermekkori emlékek, e régi ház falai között együtt eltöltött kora fiatal-ságuk idejéből. Magok festette vagy himezte keretekben ott voltak követségi fiatal nők photographiái, fiatal mohamedán nők esti ruhában, kiket előkelő párisi hölgyeknek lehetett volna nézni, ha alul nem lett volna apró arabs betűkkel odairva az ajánlás vagy egy idézet. Végül sok jelentéktelen, az elmúlt telek folyamán jótékonyczélú sorsjátékokon — a milyeneket török hölgyek a Ramazan estéin szoktak rendezni — összenyert apróság. Cseppnyi értékök sem volt, de mégis ez élet elmúlt perczeire emlékeztettek, melyeknek soha meg nem álló rohanása mindig kétségbe ejtje őket . . . A mi a nászajándékokat illeti, melyek közt nem egy pompás tárgy is volt s a melyeket Bonneau kisasszony rendezett el a szomszéd szalonban, ezekkel vajmi keveset törődtek.

Alig fejezték be e szomorú szemlét, ismét megszólaltak a ház fölött a csengő tiszta hangok, a nap ötödik imájára híván a híveket.

Erre a leányok, hogy jobban hallják, a nyitott ablak mellé ültek s ott élvezték az éjtszaka andalító hűs levegőjét, mely tele volt a cyprusok, a virágok s a tenger vizének illatával. Az ablak nyitva volt ugyan, de rács volt rajta, természetesen, sőt még vasrostély is az örökös fareteszek mögött, melyek nélkül török nőnek nem szabad kitekin-tenie. A légi hangok tovább is folytatták éneküket a környéken s a távolban mások is mintha feleltek volna; nem is egy, hanem sok, Sztambul magas minaretjeiről, rájuk átjőve a már alvó öblön s elősegítve a tengertől. Az ember azt hihette volna, hogy magában az égben szól ez a hívogató tiszta szózat, mely nagyon könnyed hangon érkezett, minden oldalról egyszerre.

De ez csak rövid ideig tartott s midőn valamennyi műezzim mind a négy világtáj felé elénekelte ezt az emberemlékezetelőtti hagyományon alapuló felhívást, nagy csend állott be hirtelen. Sztambul most, az egészen fekete és közeli

cziprusok közeiben kékes körvonaltban mutatkozott a hold halavány fényétől telített ég alatt, egy gőzölgő, még nagyobb Sztambul, egészen óriási kupolákkal, melynek évszázados, változatlan silhouette-je ki volt pontozva számtalan fényponttal, melyek az öböl tükrén visszaverődtek. A fiatal leányok a börtönszerű rácsozat sok apró nyílásán keresztül csodálták e látványt s elgondolkoztak azon, hogy a híres nyugati városok (melyeket csak képről ismertek s a melyeket soha sem fognak megláthatni, minthogy mohamedán nő nem hagyhatja el Törökországot) Bécs, Páris, London gyakorolhatják-e vajon a szépség és pompa ily nagyszerű benyomását? Néha ki is dugdosták ujjukat a rácsozat nyílásain, a hogy a foglyok szokták s hirtelen óriási kedv fogta el őket: utazni, világot látni, — vagy ha egyebet nem, csak sétálni egyszer, ily szép éjszakán, mint ez Konstantinápoly utcáin, — vagy elmenni legalább az ablakok alatt lévő temetőig... De este mohamedán nő nem hagyhatja el lakását...

Csendbe, tökéletes csendbe borult fokenként ez a régi városrész: Kassim-Pasa s házai mind csukva voltak. Minden megmerevedett körülöttük. Pera moraja, — hol épen olyan éjszakai élet van, mint Európa városaiban — hamarabb elhalt, mintsem hogy idáig érkezhett volna. A gőzhajók recsegése, melyek ott hemzsegnek a Pointe-du-Sérail előtt, megszűnik mindig még az ötödik ima előtt, mert a hajók forgalmában is szünet áll be a Boszporuson, a mikor besötétedik. E keleti nyugalomban, melyet a mi városaink nem ismernek, csak a konstantinápolyi éjszakára oly jellemző és semmi más hangra nem hasonlító zaj hallatszott időről-időre, melyet azonban a régibb századok törökjein is bizonyára ismertek: tak! tak! tak! tak! a régi kövezeten, hangosabbá téve az utcák csengése által, melyeken nem járt már senki sem. A városrész baktere volt ez, a ki papucsban, lassú sétája alatt, vasalt botjával ütögette a kövezetet. S a távolban más bakterek feleltek hasonlóképen; így visszhangzott ez egyik városrészből a másik városrészbe, az egész óriási városon keresztül, Ejubtól a Héttoronyig s a Boszporus mentén meg a Márványtengertől a Feketetengerig, hogy így szóljon a lakossághoz: «aludjatok, aludjatok, itt vagyunk mi, kik résen állunk, ha tolva jön vagy tűz támad.»

A leányok időnként feledék, hogy ez az est az utolsó. Mint a hogy az életben beálló nagy változások előestéjén megtörténik, tévedésbe ejté őket a régóta ismert dolgok nyugalma: a szobában minden a maga helyén volt s megtartotta régi képét . . . De a meggondolás azután olyan volt, mint a halál: holnap lesz az elválás, testvéri bizalmas barátságuk vége, a kedves múlt összeomlása! . . .

Mily borzasztó lesz ez a holnap a szegény menyasszonyra nézve . . . . Egész nap színelelnie kell majd, mint a hogy az illem megkívánja, még pedig ügyesen, bármily nehezen essék is! Egész nap mosolyognia kell, mint egy babának, mosolyognia egy tuczat barátnőre, mosolyognia az egész kíváncsi népre, mely nagy esküvők alkalmával a házat ellepi. S találnia kell majd kedves szavakat, szívesen fogadni a szerencsekívánatokat; reggeltől estig mindenkinek vidám arczot mutatni, ráerőltetni ajkaira, tekintetére a mosolyt, mikor pedig szívét elborítja a harag és a félelem . . . De igen, mosolyogni fog mégis! Különben is, büszkesége ezt kívánta; úgy jelenni meg, mint a legyőzött, megalázó lett volna reá nézve, a lázadóra, ki annyit dicsekedett azzal, hogy csak ahhoz fog menni a kit szeret, ki annyit hirdette másoknak a feminismus hadjáratát . . . Mily gunyoros és nehéz napra fog is virradni ez a holnap! . . . «Még ha, mondá, legalább este az egésznek vége volna . . . De nem, utána hónapok, évek következnek, az egész élet, melyen át az az ismeretlen úr és parancsoló rendelkezni fog velem és lábbal fog taposni! Elgondolni, hogy nem lesz már sem éjjelem, sem nappalom, s mindez azért az emberért, a kinek kedve támadt elvenni egy udvari marsal leányát! . . .»

Jó és kedves unokanővérei, mikor látták, hogy idegesen lábával dobbant, a változatosság kedvéért zongorázni óhajtottak, legeslegutoljára . . . Bementek hát a szomszéd boudoir-ba, hol a zongora nyitva volt még. Egész csomó holmi hevert itt az asztalon, szekrényeken s a szőnyegen, élénken jellemezve a mai mohammedán nő azon kívánságát, hogy mindent megpróbáljon, mindent birjon, mindent megismerjen a maga elzárkozottságában. Volt ott még fonográf is (a legjobb, mely abban az esztendőben kapható volt), melylyel néhány napig mulattak, s megismerkedtek általa egy nyugati színház hangjaival, egy unalmas operette-

tel és café-concert-i bárgyuságokkal. E különféle apróságoknak nagyobb értéket azonban nem tulajdonítottak; a hol épen van, ott fog maradni minden, mint amolyan kidobált holmi, az eunuchok és szolgák nagyobb öröme.

A menyasszony, a zongora mellett, habozott kissé, majd belefogott egy «concerto»-ba, melyet maga szerzett. Mint-hogy a zenét kitűnő mesterektől tanulta, olyan inspirációi voltak, melyek senki mástól nem származtak, néha kissé félénkek, de mindig finomak voltak; reminiscentiát ugyan lehetett benne találni helyenként, de csak a szülőföldi pusztasírkassziai lovasainak vágatására emlékeztetőt, mást nem igen. Folytatta egy még befejezetlen «nocturne»-nel, melyet tegnapi virrasztása alatt szerzett. Eleje zord vihar volt, melyet azonban azután a közeli temetők békéje királynő módjára lecsendesített. Ekkor egy kívülről s a távolból jövő zaj lassanként beleszólt a zenébe, az a különös konstantinápolyi hang: az éjjeli bakter botjának kopogása a most már temető-csendességű utcázakon.

Zejneb készült énekelni, s huga, Melek kísérte. Mint majdnem valamennyi török nőnek, meleg, kissé tragikus hangja volt, melyet szenvedélyesen tudott megrezegtetni, különösen szép mély hangjaiban. Soká habozott a választással, egy egész polczot széthányt a nélkül, hogy elhatározta volna magát, végül felnyitá Gluck egy partitúráját s rákezdedt fenségesen e halhatatlan könyörgésre: «Styx istenségei, a Halál szolgálói!»

A megholtak, kik ottan pihentek már szemben a temetőben, a régi Törökország emberei, kik ott feküdtek a cyprusok tövénél, nagyon csodálkozhattak ezen a még ily késő órában is nyitott ablakon, mely az ő sötét birodalmukra fénylepedőt vetett: hárem-ablak ugyan, az kétségtelen, minthogy rácsos, de előttük bizony különösek lehettek az onnan kihallatszó melódiák . . .

Zejneb alig fejezte be e gyönyörű mondatot: «Nem fogom kérni kegyetlen sajnálkozástokat», midőn kis kísérlője hirtelen megállt, hamis hangot hallatva . . . Egy emberi alak, melyet ő vett észre először, állott a zongora mellett: egy nagy és sovány nő sötét ruhában, a ki zaj nélkül jelent meg, a hogy a szellemek szoktak járni! . . .

.. Nem volt ugyan egyike a Styx istenségeinek, de nem is

volt jobb nálok, körülbelül «kif-kif», hogy azon kifejezést használjuk, mely a vöröshajú kis Meleket annyira mulattatta. Hüsznügül asszonyság volt, a ház réme: «Nagyanyjok, monda, azt parancsolta, hogy feküdjenek le és oltsák el a gyertyákat.» S elment zaj nélkül, a hogy jött, megdermesztve mindhármukat. Meg volt az a tehetsége Hüsznügül asszonyságnak, hogy mindig és mindenütt úgy érkezett, hogy senki sem vette észre, a mi ugyan könnyebb a háremekben mint egyebütt, mert itt az ajtókat soha sem zárják be.

Hüsznügül (Rózsa-szépség) asszonyság régen czirkasz-ziai rabszolganő volt, a ki már harmincz év óta majdnem családtagnak számított, mert gyermeke volt a pasa egyik sógorától. A gyermek meghalt s őt feleségül adták egy falusi ispánhoz. Az ispán meghalt, s ő egy szép napon újból megjelent, látogatóban, magával hozva csomó holmival tele rakott régi divatú posztózsákjait. S ez a «látogatás» már huszonöt év óta tartott. Hüsznügül asszonyság, félig mint társalkodónő, félig mint az ifjúság felvigyázója és kéme, jobb keze volt a ház néhai úrnőjének. Jó nevelésben lévén része, ő is eljárt látogatóba a szomszédos házakba, sőt még, ennyire nagy a türelmesség és egyenlőség Törökországban, befogadták a jobb társaságba is. Sok családnak megvan Konstantinápolyban a maga Hüsznügül asszonysága, hívják bár Gülsinasz-nak (Rózsa-szolgáló), Sem-szigülnek (Nappali rózsá), vagy Pürkiémalnak (Tökéletes) vagy más hasonló néven, — a ki mindig csapás a családon. De az öreg 1320-as hölgyek megbecsülik ezen asszonyok szolgálatait, kik elkísérik a leányokat sétáikon s hazatérve azután beszámolnak mindenről.

Nem lehetett ellenkezni a Hüsznügül asszonyság átadta parancscsal. A három kis kétségbeesett leány csendben becsukta a zongorát és elfújta a gyertyákat.

Mielőtt azonban lefeküdtek volna, összeölelkeztek, mint egy utolsó búcsúzásképen; kölcsönösen megsiratták egymást, mintha a holnapi nap mindörökre szétválasztaná őket. Tartva attól, hogy Hüsznügül asszonyság, a ki bizonyára hallgatózik még a félig nyitva álló ajtó mögött, nem mertek beszélgetni, aludni pedig nem tudtak s így időnként sirás és sóhajtas hallatszott fel a fiatal keblekből.

A menyasszony, ezen éjtszakai mélységes magához térés

közepett, mely alkalmas volt a gondok feltámadására, mindjobban kétségbeesett, érezve, hogy óráról-órára, percről-perczre közeledik a helyrehozhatatlan megalázkodás, a végső katasztrófa. Irtózott most tőle «barbár» heves-séggel, ettől az idegentől, kinek alig látta még az arczát, de a ki holnaptól kezdve rendelkezik személyével mindörökre. Minthogy nem történt még meg semmi, erős kísértés vett rajta erőt, bármily módon megpróbálni a menekvést, ha mindennek kockára tételével is . . . De hát hogyan? . . . Mily emberi segítségre vagy kinek a sajnálatára számithatott volna? . . . Atyja lábai elé vetni magát már késő volt, nem változtathatta volna meg akaratát . . . Nemsokára éjfél, a hold kísérteties fénye látszott a szobában, sugarai a fehér falakra rajzolták a kérlelhetetlen rácsokat és rostély vonalait. Megvilágították a kis hercegnő feje fölött a Koránból vett verset,*) mely ott van minden mohammedán nő feje fölött, kíséri gyermekkorától fogva s olyan, mint életének állandó, védelemért esdő imája; az ő verse, régi és gyönyörű aranyhímzéses emirzöld bársonyon, melyet egy régi, híres kalligraphus rajzolt, ez a mondat volt — oly bájos, mint akár az evangéliom szavai, — «Bűneim nagyok, mint a tenger, de a Te bocsánatod még nagyobb, ó Allah!» E szent felírás, álmának őrzője, sokkal később is hatást gyakorolt még lelkére, mikor hitét már elvesztette, de valami bizonytalan reménységet megőrzött még az isteni jószágban, az isteni bűnbocsánatban. Ennek is vége volt már azonban, nem remélt most már semmilyen könyörületet, sem a halál előtt, sem a halál után: nem, egyedül kell szenvednie, egyedül kell védekeznie s egymaga felelős magáért! . . . E perczen elszánta volna magát a végső elhatározásokra is.

De hát mégis mihez fogjon? . . . Meneküljön? De hogyan és hová? . . . Elfutni éjféltkor, a véletlenre bízva magát a félelmes utcákon? . . . S kinél keressen menedéket, hogy ne hozzák vissza? . . .

Ezalatt Zejneb, a ki szintén nem aludt, halkan beszélni kezdett. Eszébe jutott, hogy Bazar-Güni van (ez felel meg a törököknél a mi vasárnapunknak, a mikor este imád-

---

*) Ez az «ajet.»

kozni kell a halottakért, úgy mint a Csarsembé estéjén, a mely a csütörtöknek felel meg.) Ezt a kötelességet ugyanis soha sem mulasztották el, sőt ez volt talán az egyetlen az Iszlám vallási szokásai közt, melyet még hűségesen követtek, mert máskülönben olyanok voltak ők, mint a legtöbb koruk- és társaságukbeli mohammedán nő, kiket megérintett és elhervasztott Darwin, Schopenhauer és annyi másnak a lehellete. Nagyanyjok gyakran mondogatta: «Szomorú látni öregségben, hogy rosszabbak vagytok, mint hogyha keresztyénekké lettetek volna, mert végre is az Isten mindazokat szereti, a kiknek vallásuk van, ti azonban, ti igazi hitetlenek vagytok, kiknek eljövételét a Próféta oly bölcsen megjósolta.» Bizony azok voltak ők, hitetlenek: kétkedők és kétségbeesettek sokkal nagyobb mértékben, mint a mi országaink fiatal leányai. De a halottakért való imádkozás mind-ezáltal oly kötelesség volt, melyet elmulasztani nem mertek volna s a melyet szívesen is teljesítettek. Még nyári sétáik alatt is, a Boszporus melletti falvakban, hol olyan szép temetők vannak, gyakran megálltak a ciprusok vagy tölgyek árnyékában s imádkoztak egy-egy szegény ismeretlen sírjánál.

Meggyújtottak hát minden zaj nélkül egy szerény kis mécsest; a menyasszony elővette Koránját, mely egy szerényen feküdt egészen modern ágya mellett, (azt a mekkai selyemkendőbe takargatott és szantálfa illattal megszagosított Koránt, mely ott van minden mohammedán nő ágya mellett, különösen ezen imákra való tekintetből, melyeket éjszaka kell elmondani) s mindhárman elkezdtek imádkozni, a mire lassacskán megnyugodtak. Az imádkozás lassacskán lecsillapította őket, mint a hűs víz lecsillapítja a lázat.

De csakhamar egy sötétruhás magas asszony, a ki mint mindig, most is zaj nélkül jött, állott előttük, mint egy kísértet:

— Nagyanyjok azt parancsolja, hogy oltsák el a mécsest . . .

— Jól van, Hűsznügül asszonyság. Szíveskedjék magaeloltani, mert mi ágyban vagyunk s legyen oly jó, magyarázza meg a nagymamának, hogy nem engedetlenségből gyújtottuk meg a mécsest, hanem a holtak imáját mondtuk el . . .

Két órához járt már közel az idő. Mikor a mécesest eloltották, a három leány, kimerülve a sok izgalomtól, fájdalomtól és ellenkezéstől elaludt egyszerre, csendes álomba merülve, mint az elítéltek szoktak utolsó éjszakájukon.

Második rész.

IV.

Négy nappal később. A fiatal asszony, ifjú urának igen régi s főúri módon berendezett házában egyedül van, a harem azon részében, melyet külön szalonúl kapott: Louis XVI. szalon ez, fehér, halványkék és aranszínű, melyet ujonnan rendeztek be az ő számára. Rózsaszínű ruhája, mely a Rue de la Paixból jött, alig érinthető szövetből való, mintha csak fellegekbe volna burkolva, mint a hogy az e tavaszi divat szeszélye kívánta s haja is egészen modernül van megfésülve. Az egyik sarokban fehérre lakkozott íróasztal áll, körülbelül olyan, mint kasszim-pasai szobájában, fiókjai kulesra záródnak, a mi mindig forró óhaja volt.

Azt hihetné az ember, hogy párisi nő lakása, — nem tekintve természetesen a rácsokat s a régi értékes selymekre himzett mohammedán felírásokat, melyek itt-ott a falakat díszítik, Allah nevével s a Korán néhány mondásával. Igaz, a trónus is feltűnő volna Párisban: esküvői pompás trónusa, melyet még a két vagy három lépcsőjű dobogó is magasabbá tesz, mennyezet koronázza, melyről ezüst virágfürtökkel gyönyörűen himzett kék satin függönyök ereszkednek alá. Hogy mindent elmondjunk, itt van a jó Kondzsa-Gül is, az ő külseje sem nagyon párisias; az ablak mellett ül s egész halkan egy fekete országbeli nótát dudolgat.

A bej anyja, egy kissé gyámoltalan 1320-as hölgy, ártalmatlan, egészen jó, sőt kitűnő volna, ha a fiát nem bálványozná oly vakon. Menye kedvessége azonban teljesen meghódítá, annyira, hogy tegnap ő maga ajánlotta fel az annyira óhajtott zongorát, a mire aztán zárt kocsiiban, eunuch kíséretében, hamar át is mentek az Aranyszarv hídján, hogy kiválasszanak egvet a legjobb perai üzletben,

s odarendeltek két pár embert, hogy teherhordó rudaikon holnap reggel felvigyék ebbe a nehezen megközelíthető magas városrészbe.

A mi a fiatal bejt, az ellenséget illeti, ő egyik legelőkelőbb kapitánya volt a török hadseregnek, melyben annyi a daliás uniformis; határozottan az az édes hangú szép fiú volt, a kit Kodzsa-Gül bejelentett, az anyjától örökölt macskaszzerű mosolylyal. Eddig még ritka kiváló finomságot mutatott s diszkréten, félig vidáman, félig tisztelettel udvarolt a feleségének, kinek felsőbbbségét már észre vette; meg akarta hódítani, mielőtt bírja, mint a hogy ez szokás Keleten a jobb társaságban. (Mert, ha a mohammedán házasság kegyetlen és erőszakolt is az esküvő előtt, utána ezzel szemben oly figyelmességet és szemérmességet találunk ottan, melyet a mi nyugati szokásaink nem igen ismernek.)

Hamdi bej, ki egész nap szolgálatot teljesít a Jildizben, este lóháton hazatér, bejelenteti magát a feleségénél s kezdetben úgy viselkedik, mintha látogatóban volna. Vacsora után kissé bizalmasabban melléje ül a kerevetre, hogy társaságában szívja el szőke cigarettáit s ekkor mind a ketten megfigyelik és lesik egymást, mint két résen levő ellenfél; a férj gyengéd és hízog, de a csend néha zavarba ejti, ő szellemes, kápráztató a míg csak csevegésről van szó, de mihelyst magához akarná vonni vagy megölelni, lefegyverzi egy rabszolga tettett megnyugvásával. Azután, mikor tizet üt az óra, megcsókolja a kezét és visszavonul... Ha ő választotta volna, bizonyára beleszeretett volna már, de a karadzsiamiri síkság szelidíthetetlen kis hercegnője nem fog meghajolni a ráerőszakolt úr előtt... Tudta különben jól, hogy közel van már és elkerülhetetlen az az idő, a mikor majd este, az udvarias köszöntés helyett követni fogja a szobájába. Nem is fogja megkísérteni az ellenállást, főképen pedig nem fogja kérlelni. Ő is ketté tudta választani személyét, mint a hogy szokta sok az ő kora és társaságbeli fiatal török asszony, a kik azt mondták: „Testemet szerződésileg átadták egy idegennek, megőrzöm tehát neki, mert tisztességes vagyok: lelkem azonban, melyet nem kérdeztek meg, még az enyém s féltékenyen zárva tartom egy képzeleti szerető számára... a kivel

talán találkozni sem fogok s a ki tudni erről semmi esetre sem fog semmit.»

Egyedül van tehát otthon egész délután a fiatal asszony.

Eszébe jutott ma, hogy mielőtt az ellenség a Jildizből visszatér, folytathatja André számára az abbahagyott naplót, elkezdheti pedig Zil-hidzsé hónap 28-án a Hedzsra 1328. évében, esküvője napján. A régebbi lapokat holnap különben visszakapja; visszakérte már attól a barátnéjától, a kire rábizta, minthogy új íróasztalát elég biztosnak találta arra, hogy benne rejtse el a féltett írást. S elkezdé írni:

1318, Zil-hidsé 28.

(1901 április 19., európai számítás szerint.)

Nagyanyám személyesen jött be fölkelteni. (Oly későn aludtam el ezen az éjszakán!...) Siess, mondá. Elfelejtéd, hogy kilencz órára el kell készülnöd. Nem alszik így az ember esküvője napján.

Mily kemény volt a hangja! Ez volt utolsó reggelem nála, kedves fiatal lányi szobámban. Nem lehetett volna-e kevésbbé szigorú, legalább ezen az egy napon? Midőn felnyitottam a szememet, látom unokanővéreimet, kik felkeltek már, zaj nélkül s fölverték csarsafjukat, mert hamar haza kellett menniök, hogy felöltözködjének, a mi sok időbe fog kerülni. Soha sem fogunk már így együtt felébredni s ezért utoljára elbúcsúznak egymástól. Hallani a fecskék vidám csiripelését és ki lehet találni, hogy odakinn fényes tavaszi nap van, mert gyönyörűen kisütött a nap feláldoztatásomra. Úgy érzem magam, mint valaki, a ki megfulladni készül s a kinek senki sem akar segíteni.

Csakhamar pokoli láрма keletkezik a házban. Ajtók nyílnak és záródnak, gyors léptek és selyem-uszályok suhogása hallatszik. Asszonyi hangok, majd a négerrek rikácsoló beszéde. Sírás, nevetés, beszélgetések, panaszkodások. Szobámban jönnek-mennek folyton: rokonok, barátnők, rabszolgák, egész tömeg, a ki mind megmondja a maga véleményét arra nézve, hogy hogyan kell fésülni a menyasszonyt? Időnként egy nagy néger szolga rendre utasítja és sietteti a többieket.

Kilencz óra van; itt vannak a kocsik, vár az egész kíséret: az anyós, a sógornők, az ifjú bej vendégei. De a menyasszony még nem készült el. A körülötte lévő hölgyek mind felajánlják segítségüket. De hiszen éppen ottlétök okozza a késedelmet. Végül

idegesen megköszöni szíveségöket és kéri, hogy adjanak neki helyet. Maga fészülködik meg, lázasan magára ölti narancsvirágokkal díszített ruháját, melynek uszálya három méter hosszú, felteszi gyémántjait, fátyolát, s hajába a hosszú, aranszálból készült bojtokat . . . Csak egyhez nincs joga hozzányúlni: a diadémhoz.

A szokás úgy kívánja, hogy ezt a nehéz gyémánt-diadémot, mely az európai nők virágbokréáját pótolja, egyike a menyasszony jelenlévő barátnőinek tegye fel, a ki csak egyszer ment férjhez, nem vált el, s ismeretes arról, hogy házaselete igen boldog. Ennek el kell mondania egy rövid imádságot a Koránból, azután a fiatal asszony fejére tenni a diadémot, szerencsét kívánva neki s főképp azt, hogy ily koszorúzás ne érje többször, mint egyszer az életben. (Más szóval, — érti André? — sem elválás, sem második házasság.)

A jelenlévő fiatal asszonyok közt volt egy, szeretett unokanővérem, Dzsavidé, a ki annyira alkalmasnak látszott erre a célra, hogy egyhangulag őt választották. Mi is hiányozhatott volna neki? Fiatal, szép és igen gazdag volt s csak tizenhét hónap óta felesége egy embernek, a ki állítólag igen kedves!

Midőn azonban hozzám közeledett, hogy fejemre üsse boldogságát, két nagy könnycseppet látok szempilláján: «Kedvesem, mondá, miért épen én? . . . Hiába nem vagyok babonás, soha sem fogok megvigasztalódni, hogy az én boldogságomat adtam neked. Ha a jövőben neked is úgy kell majd szenvedned, mint a hogy én szenvedek, azt fogom hinni, hogy az én hibám ez, az én bűnöm . . .» Tehát ő is, a ki látszat szerint a legboldogabb volt mind közt, ő is szenved! . . . Jaj nekem! . . . Senki sem fogja hát meghallgatni segélykiáltásomat, mielőtt elhagyom e házat! . . .

De a diadém a fejemen van s én kijelentem, hogy: «elkészültem.» Nagy néger közeledik, hogy felemelje uszályomat s én elindulok a folyosókon keresztül a lépcső felé. (Ezek azok az éjjel-nappal rabszolgáktól és cselédektől hemzsegő folyosók, André, melyek mindig ott vannak szobáink előtt, hogy úgy érezzük magunkat bennök, mintha egérfogóban volnánk.)

Levezetnek a legnagyobb szalonba, hol együtt találok az egész családot. Ott van mindenekelőtt atyám, kitől el kell búcsúznom. Kezet csókolok neki. Ő alkalmi mondatokkal felel, melyeket én nem is hallok. Jól a lelkemre kötötték, hogy itt,

nyilvánosan köszönjem meg minden velem szemben tanúsított jószágát, különösen a mait, házasságomat... De nem, ez már túlhaladja erőmet, nem tudom kimondani. Megállok előtte mereven és némán, elfordítom fejemet s egy szó sem jön az ajkamra. Ő kötötte meg az egyességet, ő szolgáltatott ki, ő okozta vesztemet, ő felel tehát mindenért. Megköszönni mindezt, mikor lelkem mélyén átkozom érte!... Lehetséges volt hát ez a borzasztó dolog: haragot érezni valaki iránt, a kit oly gyengéden szerettünk!... Szörnyű pillanat az, mikor a szeretet helyébe halálos gyűlölet lép... S én ezalatt folyton mosolygok, André, mert ezen a napon mosolyogni kell...

Mialatt az öreg nagybácsik áldásukat adják rám, a kíséretbeli hölgyek, a kik hűsítő italokat ittak a kertben a platánok alatt, már készülnek felvenni csarsafjukat.

Egyedül a menyasszonynak van meg az a joga, hogy ne vegye fel; de négerek damasztelyem-falat feszítenek ki, mintegy folyosót nyitni számára s láthatatlanná tenni az utca népe előtt a ház kapuja s a csukott landauer közt, melynek ablakait kis nyílású faredőnyök fedik. Itt az indulás ideje s én átlépkedek a kifeszített selyem közti folyosón. A nyoszolyólányok, Zejneb és Melek, kik mindketten kék dominót viselnek ünnepi ruhájok fölött, követnek s a kocsiba szállnak velem, s ime benne ülünk e jól elzárt, még a pillantásoknak is hozzáférhetetlen kocsiban.

A «kocsiba tétel» után, mely nekem olyannak tetszett, mint a ravatalra tétel, nagy percz telik el. Anyósom és sógornőim, kik értem jöttek, nem itták még meg sziropjukat és késleltetik az indulást... Annál jobb! Ezt is csak én nyerem: negyed órával kevesebb jut belőlem a másiknak.

Végre elindul a hosszú kocsisor, mink legelől s kezdődnek a zökkenések az utca kövezetén. Nem váltunk egy szót sem, társaim és én. Mozgó czellánkban haladunk előre csendben s a nélkül, hogy látnánk valamit. Mily vágy vett rajtam erőt mindent összetörni, szétzúzni, kinyitni az ajtót s odakiáltani a járókelőknek: «Mentsetek meg! Elveszik boldogságomat, ifjúságomat, életemet!» Kezem ökölbe szorul, arczom bíborvörös lesz, könnyeim kifakadnak, — mialatt e szegény kicsikék halálra rémülnek mellettem kinjaim láttára, melyeket elleplezni nem tudok.

Most megváltozik a zaj: fán halad a kocsi; ez az Arany-szarv végtelen függőhidja... A másik part lakója leszek ezen-

túl . . . Utána a nagy Sztambul kövezete kezdődik, s azonnal még inkább fogolynak érzem magam, mert új, előre is rettegett börtönömhöz közeledünk . . . S mily messze van ez a városban ! Mennyi számtalan utcán kell átmennünk s mily lehetetlen lejtőkön haladnunk felfelé ! . . . Istenem, mily messze is van s mily szomorú lesz száműzetésem !

Végre megállunk s kocsim kinyílik. Egy pillanatra meglátom a várakozó tömeget, egy sötét kapu előtt : a redingote-os négereket, az aransíjtásos és rendjeles kavasz-okat, a «salvar»-os intézőket, le egészen a hosszú botos éjjeli bakterig. De azután azonnal befednek a kezek által tartott damaszt leplek, mint az indulásnál ; láthatatlanná válok és magam sem látok semmit. Mint az örült haladok végig ezen az új selyemfolyosón, — s a végén tágas, virágokkal telerakott előszobába érek, melyben egy szőke fiatal ember, lovassági kapitányi dísz-egyenruhában jön szembe velem, fogadásomra. Mindketten mosolygunk s egy sokat mondó kérdő és kihívó pillantást váltunk egymással ; megtörtént a nagy dolog : megláttam az uramat s az uram meglátott engem . . .

Meghajlik előttem, felajánlja karját, felvezet az emeletre, én meg követem, mintha vinnének ; elvezet egy nagy szalon végébe, a három lépcsőjű trónushoz, melyre leülök, köszön és eltávozik, szerepének vége van egészen estig . . . Utána nézek, a mint távoztában szembe találkozik a hölgyek seregével, a kik ellepik a lépcsőket, a szalonokat. Könnyű gaze-ok tömege, ékszerek, fedetlen karok ; egy fátyol sincs az arczokon, sem a sok, gyémánttal telerakott haj közt ; mind levették csarsafjukat már az ajtóban ; azt hihetné az ember, hogy esti toilette-ben megjelent európai hölgyek serege ez, s a vőlegény, ki ilyesmit sohasem látott és nem is fog látni többé, zavartnak látszik kissé, társadalmi gyakorlottsága daczára, mert ő az egyetlen férfi a nők e tengerében s célpontja valamennyiök bonczoló pillantásának.

Ő már befejezte a dolgát, nekem azonban még hátra van az egész nap. Ott kell ülnöm díszhelyemen, mint valami ritka és csodálatos állatnak. Mellettem, az egyik oldalon Esther kisaszszony ül, a másikon Zejneb és Melek, kik szintén levetették csarsafjukat s nyitott ruhában ülnek ott, virágokkal és gyémántokkal díszítve. Megkértem őket, hogy ne hagyjanak magamra, míg a trónusom előtti felvonulás be nem végződik : ennek azonban mintha soha sem akarna vége lenni ; a rokonok, barát nők, távoli

ismerősök mind felvonúlnak s mind ezt a felháborító kérdést intézik hozzám: «Nos hát kedvesem, milyennek találja?» Hát tudom én, hogy milyennek találom! Hiszen alig hallottam a hangját, alig láttam az arcát s fel sem ismerném az utcán... Egy szó sem jön ajkamra, csak a mosoly, mely kötelező, de ez is inkább csak oly összehúzódnása az ajkaknak, mely a mosolyhoz hasonlít. Egyesek gunyorosak és csipősek, a mint e kérdést intézik hozzám: ezek az elkeseredettek, a lázadók. Mások azt hiszik, hogy kis bátorítással kell e szót kiejteniök: ezek az alkalmazkodók, a megnyugvók. A legtöbb pillantásban azonban az orvosolhatatlan szomorúságot s a testvéren való sajnálkozást olvasom, ki ma szintén belebukik a közös örvénybe és társuk lesz a megálázkodásban és nyomorúságban... Én pedig folyton mosolygok... Mégis csak olyan hát a házasság, a milyennek képzeltem! Itt van most a bizonyíték, ott olvashatom valamennyiök szemében! Erre aztán el kezdek gondolkozni menyasszonyi trónusomon, hogy mégis csak van még egy módja a szabadulásnak, ura lehetek még cselekedeteimnek, gondolataimnak, életemnek; az a mód, melyet Allah s a Próféta is megengedett: igenis, el fogok válni!... Hogy is nem gondoltam erre korábban?... Elszigetelve a tömegtől s magamba mélyedve, kieszelem az új haditervet s szinte azt hiszem, hogy itt van már a boldogító elválás; mert hiszen azért a mi országunkban, ha az ember akarja, oly könnyű felbontani a házasságot!...

De mily szép mégis ez a felvonulás! Engem is nagyon érdekelne, ha nem én magam volnék az a szomorú látványosság, melynek látására az asszonyok mind idesereglenek... Csupa csipke, csupa gaze, világos és vidám színek, s nincs természetesen egy frakk se, hogy tentafoltot ejtsen a képen, mint a magok európai ünnepélyein. Különben is, André, annak a kevésnek alapján ítélve, a mit én láttam a követségeken, nem hiszem, hogy a magok ünnepélyein annyi szépség volna együtt, mint nálunk. Mind e török nők, — a fiatalabb nemzedéket értem természetesen, — kiket férfi meg nem láthat, annyira finomak, elegánsak, bájosak, oly hajlékonyak mint a macskák; a kevésbbé szépeken is van mindig valami érdekes, valamennyire kellemes ránézni. Itt vannak azután a mélabús, szépséges szenvedő szemű ifjúság közt forgolódo öreg 1320 asok, ezek a most oly különösnek látszó békés és komoly érzésű jó öregek. Nagyszerű hajfonatuk közelébe az értelmi munka világa nem hatolt el, gaze-

turbánjok horgolt virágokkal van szegélyezve s nehéz selymeiket most is Damaszkusban veszik, nehogy a hitetlen lyoni kereskedő is nyerjen rajta. Időről-időre, mikor egy-egy előkelőbb vendég megy el előttem, fel kell állnom s meg kell hajolnom előtte,*) épen olyan mélyen, mint a mily mélyen ő neki tetszett meghajolnia s fel kell kérnem, hogy üljön le néhány perczre mellém.

Az a benyomásom támad, hogy egészen jól mulatok, mintha más volna e felvonulás oka és én nem is játszanék szerepet benne. A látvány ugyanis hirtelen megváltozik, s magas trónusomról nem kerül el a figyelmemet semmi: kitárták az utcái kapukat s bejöhet minden nő, a ki csak akar, ha meg van hívva, ha nincs, és megnézheti a menyasszonyt. S oly különös ismeretlen járókelők jönnek be, csarsafban vagy jasmakban, csupa szellem, kinek arcza az egyik vagy a másik vidék szokása szerint van elfátyolozva. A környék annyira elzárt házaik csak úgy ontják lakóikat és vendégeiket s minden régiség kikerül a ládák fenekéről. Vannak asszonyok, a kik tetőtől-talpig azokba a különös, nehéz, arannyal és ezüsttel áttörött régi selymekbe vannak burkolva, jönnek pompázó syriai és egészen feketébe öltözött perzsa nők; jönnek még botjukra hajló száz esztendős öreg asszonyok is. «Valóságos jelmez-tárlat» mondja halkan Melek, kit a látvány szintén mulattat.

Négy órakor érkeznek az európai hölgyek: ez a nap legkínosabb mozzanata. Sokáig a buffet-ben tartották őket, a hol süteményeket ettek, theát ittak, sőt cigarettáztak is, de ime csoportosan közelednek a «csodálatos állat» megtekintésére.

Meg kell mondanom magának, André, hogy mindig van velők egy nem várt idegen, egy angol vagy amerikai vendég, a kinek elhozataláért bocsánatot kérnek s a kit igen érdekel a török esküvő. Ez úti ruhában jelenik meg, sőt esetleg alpesi csizmában. Ugyanazon mohó pillantással, melylyel végignézte ezt a földet a Himalája csúcsától az Északi sark éjféli napjáig, vizsgálja a menyasszonyt is... Hogy a pohár teljesen beteljék, az én vendégem, a kit a sors az én számomra tartott fenn, újságíró nő, kinek kezén van még az úton használt piszkos kesztyűje: indiszkrét, fűrésző, mindent el akar lesni új lapja számára s hihetetlen, minden jó ízlést sértő kérdéseket intéz hozzám. Megaláztatásom óriási.

A perai hölgyek, kik nagy tollú kalapokban jönnek, csúnyák

---

*) Ez a temenah.

bizony és ízléstelenek. Ezek láttak már ötven esküvőt is és könyv nélkül tudják az egész lefolyását. Kérdéseik azonban mindezáltal éppen olyan ostobák, a milyen rosszakaratúak.

— Nem ismeri még az urát, ugy-e bár? ... Milyen különös! ... Mily furcsa szokás! ... De kedvesem, csálnia kellett volna egyszerűen! ... És mégsem tette, úgy-e? ... Én a maga helyén mégis kereken visszautasítottam volna!

Majd a szomszédjával, egy szintén perai görög hölgygyel vált gúnyos pillantást és mindaketten sajnálkozóan nevetnek ... Én mosolygok, mert ez a jelszó; de úgy érzem, mintha e két henczegő arczúl ütött és vérig sértett volna ...

Végre aztán elmennek mind a csarsafos és kalapos látogatók. Egyedül a meghívottak maradnak.

Meggyűjtják a csillárokat és a lámpákat, de ezek most már csak nagyszerű toilette-eket világítanak meg; egy fekete pont sincs, mert nincsenek férfiak, de még csak sötét se, gyönyörűen színezett és tarka tömeg az egész. Nem hiszem, André, hogy magoknak Nyugaton volnának hasonló hatású összejöveteleik; legalább a mit én láttam a követségi bálokon kis leány koromban, nem közelít meg ennek a pompáját. A nagymamák gyönyörű ázsiai selymei mellett még áttetszőbb párisi ruhák tömege látható; az ember azt mondhatná, hogy kék vagy rózsaszínű ködből készültek; mind a magok nagy szabóinak utolsó creatiói (hogy úgy beszéljünk, mint ezek a bolondok) melyek gyönyörűen állanak a kicsikéken, kikből nevelőnők franczia, svájci, angol vagy német nőket csináltak, de a kiknek neve mégis Kadidzsé, vagy Seref, vagy Fatma vagy Aisé s kiket férfi még meg nem pillantott.

Most már leszálíhatok trónusomról, melyen öt vagy hat óra hosszat pompáztam, sőt ki is mehetek e kék szalonból, melyben főképen a tiszta és rideg gondolkozású nagymamák, az 1320-as fanatikusok és kicsinylők csoportosúlnak, hajadoni szalagokkal díszítve, kicsiny turbánjokban. Inkább a fiatalok, a magamfajta «egyensúlyt veszítettek» közé szeretnék elegyedni, kik a szomszédos szalonban tolonganak, a hol zenekar játszik.

A vonós zenekar hat énekest kísér, a kik váltakozva Zia pasa, Hafiz vagy Szádi költeményeit énekelik. Tudja, André, hogy mily búskomorság és szenvedély van a mi keleti zenénkben; hiszen maga ki is próbálta fejezni, de azt nem lehet szóval leírni ... A muzsikuskok — férfiak — hermetikusan be vannak burkolva egy óriási damaszk selyem lepelbe: képzelheti, mily

botrány volna, ha egyikök megpillanthatna bennünket! . . . Barátnőim, a mikor odajövök, épen leülnek énekszó mellett szerencsét mondatni. (Ez egy játék, melyet az esküvők estéjén szoktak játszani a zenekarok mellett; az első ezt mondja: «az első ének nekem fog szólni», a második: «enyém a második vagy a harmadik» és így tovább. S mindegyik jóslatnak tekinti az éneklő szavait.)

— A menyasszonynak fog szólni az ötödik, — mondtam én, odalépve.

Az ötödik dal kezdetekor a tömeg oda közeledett s fülét hegyezve, hogy minden szót meghalljon, majdnem feldöntötte az énekest, oly közel állott a selyem lepelhez.

«Én a szerelem vagyok (mondja a láthatatlan énekes) s érintésem megéget mindenkit!

Ha csak áthaladok is a lelkeken, [ejtettem.

Nem képes már az egész élet sem begyógyítani a sebet, a melyet Én tovább megyek, de lépteim nyoma ott marad örökre.

Én a szerelem vagyok s érintésem megéget mindenkit . . .*)

Mily rezgő és szép e férfi hangja, ki egészen közel van, de elrejtve, a kit olyan külsejűnek, arcúnak és szeműnek képzelhetek, a milyennek akarom . . . Azért jöttem ide, hogy megpróbáljak mulatni, mint a többiek: a jóslatot gyakran olyan furcsán lehet magyarázni s az ember nevet rajta, daczára a forma szépségének. Most azonban az énekes bizonyára nagyon szépen és szenvedélyesen énekelt. A fiatal asszonykák nem nevetnek, — nem, egyikök sem, — hanem reám néznek. A mi engem illet, most már nincs az az érzésem, mint reggel, hogy ma temetik el ifjúságomat. Nem, így vagy amúgy, de el fogok válni ettől a férfitől, a kinek kiszolgáltattak s máshol fogom élni az életemet, nem tudom ugyan, hogy hol, s találkozni fogok az «égető érintésű» szerelemmel. S ekkor mintha minden átalakulna előttem e szalokban, melyben nem látom már a körülöttem lévő barátnőket; a sok virág a nagy vázákban hirtelen oly erős illatot terjeszt, hogy elbódít s a kristály-csillárok úgy fénylenek, mint a csillagok. Fáradtság-e az oka vagy az önkívület, nem tudom, de elszédülök. Nem látok senkit, semmit, s minden

*) Benki askim atésim jaklasma tatim pek hadid.

Durmajub csikmisda olszam hirdigim dilden eger

Janmaszi gecsmesz o kalbin guszler itmekle guzer

As zail olszada, andan kalur mutlak ecer

Benki stb.

mindegy nekem, mert érzem, hogy egyszer, életem ösvényén fogok még találkozni a szerelemmel, ha belehalok is! . . .

Egy perczzel később vagy talán sokkal később, én nem tudom, onokanővérem Dzsavidé, ugyanaz, ki reggel boldogságát fejemre «ütötte», felém közeledik:

— Te egyedül vagy itt! A többiek lementek már vacsorázni s téged várnak. Mi köti le annyira a figyelmedet?

Csakugyan igaz, hogy magam vagyok s hogy a szalon üres . . . A többiek elmentek? . . . De mikor? . . . Nem is vettem észre.

Dzsavidét egy néger követte, a kinek uszályomat kell hordoznia s «Utat!» kiáltani, hogy a tömeget eltávolítsa. Dzsavidé karomba fogódzik s míg lemegyünk a lépcsőn, halkán kérdi tőlem:

— Kire gondoltál, a mikor felmentem? Ugyan mondd meg, kedvesem.

— André Lhéryre.

— André Lhéryre! . . . Nem! . . . Ez lehetetlen, te tréfálsz . . . André Lhéryre! Hát igaz az, a mit erről a vonzalmadról beszéltek nekem . . . (Nevetett, mert most már bizonyos volt benne.) — No ennél legalább biztos lehet az ember, hogy nem kell a találkozástól félnie . . . De én a te helyeden még szebbet álmodnék: én, látod, elhitettem magammal, hogy a holdban igen kedves emberek laknak . . . Ki kell ezt a gondolatot verni a fejedből; egy holdbeli ember, azt hiszem, sokkal jobban megfelelne az olyan kis mabulnak, a milyen te vagy.

Körülbelül húsz lépcsőn kellett lemennünk, alaposan megfigyelve mindazoktól, a kik odalent vártak ránk; ruháink uszályát, — az egyik fehér, a másik galambszürke, — együtt fogja kesztyűs kezében az a majom. Szerencsére az én kedves Dzsavidém annyira váratlan holdbeli embere megnevettet s így mindketten oly arcczal érkezünk, a milyen szükséges ahhoz, hogy a vacsorázó terembe bevonuljunk.

Kivánságomra külön asztalt terítettek a fiatalságnak, a menyasszonynak vagy ötven huszonöt éven aluli ismerőse számára, kik majd mindannyian szépek. Ugyancsak az én kivánságomra az abrosz fehér rózsákkal van tele szórva, szár nélkül és levél nélkül, szorosan egymás mellett. Tudja, úgy-e bár, André, hogy napjainkban már nem terítik az asztalt török módra; franczia ezüst tehát, sèvres-i porcellán, csehországi üveg, mind az én új kezdőbetűimmal; a mi régi keleti pompánk nem található már meg egyébben ezen a lakodalmi ebéden, mint az egyforma ezüst

gyertyatartók tömegében, melyek koszorú alakban vannak felállítva, közvetlenül egymás mellett, mint a rózsák. El is felejtettem mondani, hogy a kiszolgáló rabszolgák közt, csak az ifjúsági teremben volt legalább ötven gyönyörűen felöltöztetett, kellemes külsejű fiatal czirkassziai leány: szőke és csendes szépségek, kik a velők született méltósággal úgy mozogtak, mintha hercegnők lettek volna!

Az asztalomnál ülő ifjú török nők közt, kik mint közép termetűek s könnyed bájt és barna szemeket mutatnak, néhány császári palotahölgy, — a szerajlik, — tűnik ki istennői alakjával, gyönyörű vállával és tengerszínű szemeivel: ezek is czirkassziaiak, a hegyekből vagy a síkságról, munkások és pásztorok lányai, kiket egész kicsiny korukban vettek meg szépségök miatt, kik rabszolgaéveiket valamelyik szerajban töltötték el s azután, mintegy varázstüetésre, csodálatos ügyességgel és bájjal előkelő hölgyekké változtak át azzal, hogy kamaráshoz vagy más nagy úrhoz mentek feleségül. Sajnálkozással tekintenek a szép szerajlik a kis, törekény testű, karikás szemű, viasz színű városi nőkre, kiket «degenerált»-aknak neveznek; az ő és ezer meg ezer minden évben vásárra kerülő testvérök szerepe, hogy kincset érő tiszta vérüket az öreg elfásult városba bevigyék.

Nagy vidámság az asztalnál ülők közt. Mindenről beszélnek, mindenben nevetnek. A lakodalmi vacsora nálunk törököknél mindig alkalom a feledésre, szórakozásra, felvidulásra. Hiszen mink, André, alapjában véve különben vígak vagyunk, higgye el; mihelyest bármi csekélység eltereli figyelmünket korlátozott voltunktól, mindennapi megalázkodásainktól, szenvedéseinktől, szívesen elmulatunk és nevetgélünk gyermekek módjára. — Azt hallottam, hogy így van ez a nyugoti zárdákban is, a legvisszavonultabb apácák is úgy mulatnak gyakran egymás közt, mint az elemi iskolás gyermekek. — Egy franczia nő a nagykövetségen azt mondta egyszer nekem, épen Párisba való visszatérése előtt:

— Vége most már, soha sem fogok többé olyan jóízűen és olyan ártatlan módon nevetni, mint a magok konstantinápolyi háremeiben.

A vacsora végeztével, egy, a pezsgő mellett a menyasszony egészségére mondott felköszöntő után, az asztalnál ülő fiatal asszonyok azt ajánlották, hogy hadd pihenjen a török zenekar s halljunk európai zenét. Majdnem mind ügyes zenészek, de vannak köztök kitűnőek is; ujjai, melyeknek annyi idejük volt a gyakorlásra, gyakran eléri a kifogástalan tökélyt. Beethovent,

Grieget, Lisztet vagy Chopint jól ismerik. Éneken meg Wagnert, Saint-Saënst, Holmest, sőt Chaminade-ot is.

De jaj! kénytelen vagyok azt felelni, szégyenkezve, hogy új lakásomban nincsen zongora. A vendégek csodálkoznak s rám néznek oly pillantással, mely ezt mondja: «Szegény kicsike! Hogy is lehetnek ilyen 1320-asok az ura házában... Ez aztán víg életnek ígérkezik ebben a házban!

Tizenegy óra. A nagyszerű fogatok lovainak nyugtalankodása hallatszik a veszedelmes kövezeten s a régi lejtős utca tele van lámpásokat tartó bérruhás négerekkel. A vendégek felveszik fátolukat s indulni készülnek. Már késő is van mohamedán nőnek, mert ha nem volna ily kivételes az alkalom, mint a milyen az esküvő, már nem lehetnének az utcán. Búcsúzkodnak s a menyasszony, kinek folyton állania kell, minden egyes hölgytől elbúcsúzik s megköszöni neki, hogy «kegyes volt megjelenni e szerény összejövetelen.» Midőn nagyanyámra kerül a sor, ő is hozzám jön, hogy elbúcsúzzék s elégedett arca nyíltan kifejezi gondolatát: «Végre mégis férjhez adtuk ezt a kis makranczost! Mily szerencse!»

Mindenki elmegy, egyedül hagynak új börtönömben; nem vidíthat már föl semmi; ismét érzem, hogy a helyrehozhatatlan csapás bekövetkezik.

Zejneb és Melek, szeretett kis nővéreim utolsóknak maradtak, de most ők is jönnek, hogy megöleljenek; nem merünk egy pillantást sem váltani, mert félünk, hogy sírva fakadunk. Ők is elmennek, lefátyolozott arccal. Vége; úgy érzem, mintha egy mélység fenekére estem volna, a magányosság és ismeretlenség mélységébe... De este, feltett akaratom ez, nem lesz már így; eleve-nebb vagyok, mint reggel s elszánt a küzdelemre, mert meghal-lottam «az égető érintésű szerelem» hívását...

Tudtomra adják, hogy férjem, az ifjú bej, odafönn a kék szalonban néhány percz óta várja azt az örömet, hogy velem beszélhessen. (Kasszim-Pasából érkezett, atyámtól; az urak ott ebédeltek.) Nos hát én is várom, hogy viszontlássam és szembe szálljak vele. Mosolygó arccal, ravaszsággal felfegyverkezve odamegyek hozzá, hogy csodálatba ejtsem s elkápráztassam, lek-em azonban el van telve gyűlölettel és bosszú-tervekkel...

Selyemsuhogás riasztá fel, egészen közel, mögötte: anyósa jött, bársonyos léptekkel, mint a macska. Szerencsére nem

értett francziául, minthogy egészen régi módi hölgy volt és különben sem volt nála a lorgnette-je.

— No, kedves kicsikém, ez már igazán sok az írásból!... Idestova három órája ül már az asztal előtt!... Mert többször itt jártam ám lábujjhegyen!... Hamdink mindjárt itt lesz Jildizből és szép szemei egészen fáradtak lesznek fogadására... Nyugodjék hát egy kissé. Zárja el ezeket a papirosokat holnapig.

A mi az elzárást illeti, erre nem kérette magát — elzárta kulcsal a fiókjába, — mert egy másik személy is megjelent a szalon ajtajában, a ki francziául is értett s pillantása szűrő volt: a szép Dürdané (Gyöngyszem), Hamdi bej unokahuga, egy nemrég elvált asszony, a ki látogatóban volt nálok tegnapelőtt óta. Festett szemek, festett haj, nagyon szép arcz, de gonosz mosoly az ajakon. Benne a kis asszonyka már előre megérezte az ellenséget. Ennek ugyan fölösleges lett volna ajánlani, hogy csinosítsa magát Hamdi bej jövetelére, mert a kaczérság maga volt, különösen szép unokabátyja előtt.

— Tessék, kedves kicsikém, mondá az öreg asszony, fakó szekrényt hozva a kezében, — elhoztam magának egy ifjúkori ékszeremet; minthogy keleti, nem mondhatja rá, hogy nem divatos, és olyan jól fog állani ehhez a ruhához!

Régi nyakék volt ez, melyet nyakára helyezett és szmaragdjainak zöld színe csakugyan gyönyörűen illett a rózsaszínű ruhához:

— Milyen jól áll magának, drága gyermekem, de mennyire! Gyönyörű!... Hamdink, ki nagyon is érti hogy mi a szép, ellenállhatatlannak fogja találni ma este!...

Ő is kívánta, hogy Hamdi szépnek találja, mert szépsége volt a fő eszköz, melyre küzdelmében és bosszújában számított. De mi sem alázta meg jobban, mint ez a szenvedély, hogy reggeltől estig folyton ékesítsék: «Emelje csak fel, drága kicsikém, ezt a hajfürtöt a fülénél, Hamdink így még szebbnek fogja találni... Tegye csak, drága kicsikém, ezt a tea-rózsát a hajába, ez Hamdink kedvencz virága...» Így ment ez egész nap, úgy bántak vele, mint egy odaliszkkal, egy játékbabával. az úr nagyobb örömeire!...

Alig köszöné meg kipirult arczczal a szmaragd-nyaklánczot, mikor egy néger szolga bejelenté, hogy a bej már

látható, épen most fordult be az utczába lóháton a legközelebbi mecsetnél. Az öreg asszony azonnal felkelt:

— Ideje, hogy mink visszavonuljunk, Dürdané. Ne zavarjuk a fiatal házасokat, kedvesem...

S eltávoztak, mint két Hamupipőke, de Dürdané, mielőtt eltűnt volna, megfordult a küszöbön és búcsút intett gonosz támadó mosolyával.

A fiatal asszony a tükör felé ment... A midőn minap ura házába belépett, oly fehér volt, mint uszályos ruhája s oly tiszta, mint gyémántjainak fénye; egész az előtti élete alatt, melyben távol a fiatal emberekkel való érintkezéstől, teljesen tanulmányainak élt, soha egy érzéki kép még csak nem is jelent meg képzelete előtt. Hamdi mindinkább bizalmasakká váló hízelgései azonban, testének egészséges lehellete, cigarettáinak füstje, saját tudtán kívül egész testében olyan érzést keltettek, a melyet soha sem gyanított volna...

A lépcsőn lovassági kard csörtetése hallatszik: megérkezett, egészen közel van!... Tudta, hogy mindjárt itt lesz az az óra, mikor végbe fog menni [kettőjük lényé között az szoros egyesülés, melyről különben csak halvány fogalma volt... Ime, most érzé először, ha öntudatlanul is, hogy óhajta közellétét — s az azon való szégyenkezés, hogy kíván valamit ettől a férfitől, újból a lázadás s a gyűlölet érzését ébreszté fel lelkében...

V.

Három évvel később, 1904-ben.

André Lhéry, a ki, — ha rendszertelenül is és csak időnként, — tagja volt a diplomatiának, hosszas habozás után, egy körülbelül két éves állomást kért és kapott Konstantinápolyban.

Mindenekelőtt azért habozott, mert minden hivatali állás megkötöttséget jelent s ő féltékeny volt szabadságára, de azért is, mert két, hazájától távol eltöltött év hosszabbnak tűnt fel neki most, mint hajdan, mikor még jóformán az egész élet előtte állott, végül pedig azért, mert félt attól, hogy az új Törökország kifogja ábrándítani a régiből.

Végül mégis rászánta magát s egy márcziusi napon,

borongós és hideg időben, megérkezett gőzhajón az egykor annyira szeretett város kikötőjébe.

Konstantinápolyban a tél mintha sohasem akarna bevégezni. A Fekete-tenger felől erős jéghideg szél fújt, hó-pelyheket űzve. Azon félreeső nemzetközi városrészben, a hol a hajók kikötnek s mely mintha azért volna ott, hogy az újonnan érkezettnek azt a tanácsot adja, hogy forduljon vissza, az utcák tapadó sárral megtelt csatornák voltak, melyekben mocskos levanteiek és rühös kutyák gázoltak.

André Lhéry, elszorult szívvel, elfásult képzelőtehetséggel, mint egy elitelt foglalt helyet a bérkocsiban, mely alig lehetséges emelkedéseken keresztül a «Palace»-oknak nevezett szállodák egyik legbanálisabbjába vitte.

Állása kényszeríté, hogy Perában lakjék ez alkalommal, az európai városok ezen szánalmas utánzatában, melyet egy tenger-ág s néhány század választ el a mecsetek és álmok Sztambuljától. Bele kellett nyugodnia, abba hogy itt vegyen lakást, bár több kedve lett volna elhagyni a várost. Pera legigénytelenebb részében, egészen fönn telepedett meg, nemcsak azért, hogy lehetőleg messze legyen, legalább magasságban, a perai eleganciától, mely odalenn dühöngött, hanem azért is, hogy élvezze az óriási kilátást, lássa minden ablakából az Aranyzarvat, Sztambul égbenyúló silhouette-jét s a láthatáron a ciprusok sötét vonalát, hol a nagy temetők vannak, melyeknek egyik törött sírköve alatt több mint húsz év óta alszik már az a ködszerű czirkassziai nő, ki ifjúsága barátnője volt.

A török nők ruházata már nem olyan, mint első ottlétekor volt: ez volt egyike azon dolgoknak, melyek legelőször lepték meg. Az egykori fehér fátyol helyett, mely a két szemet fedetlenül hagyta s melyet jasmak-nak neveztek, s a hosszú világos színű gallér helyett, (ennek feradzse volt a neve), most csarsaf-ot viseltek, egy majd mindig fekete domino-félét, ugyancsak fekete kicsiny fátyollal, mely visszahullott az arcra s elrejtett mindent, még a szemet is. Igaz, hogy néha felemelték e fátyolt s kimutatták hosszúkás kis arcukat — a mi André Lhéry szemében forradalmi reformnak tűnt fel. Ezt nem tekintve, most is csak szellemek voltak, kikkel mindenütt találkozik az ember, de a kikkel a legkisebb érintkezés is tilos, a kikre még nézni

sem szabad; ugyanazok az elzártak, kikről nem lehet tudni semmit, a megismerhetetlenek, — szinte lehetne mondani, a nem is lévők: a mi különben Törökország bája és rejtélye. André Lhérynek ugyan sikerült egykor, kétszer egy életben elő nem forduló kedvező véletlenek sorozata után, a veszélyt nem ismerő gyermek vakmerőségével egyikökhöz közel férköznie, — annyira közel, hogy lelkének egy darabját is ott feledte nála. De mostan — ezer okból, — nem is gondolt újabb ilyen kalandra s úgy nézte őket, mint a hogy nézi az ember az árnyéket vagy a fellegeket...

Az első hetek alatt a fekete-tengeri szél szakadatlanul fújt, hideg eső vagy hó esett s ismerősei meghítták ebédekre s társasköri estélyekre. Csakhamar megérezte azonban, hogy ez a kör, ez az élet nemcsak üressé és izgalmassá teszi új tartózkodását Keleten, hanem mindenkorra veszélyezteti régibb benyomásait, sőt talán elhomályosítja még a szegény kis szunnyadó leány képét is. Mióta Konstantinápolyban volt, emlékei óráról-órára jobban elmosódtak és elmerültek körülötte lévő mindennapiságban s úgy tetszett neki, mintha a környezetében lévő emberek napról-napra jobban megszenteltségtelenítenék és lábbal taposnák ez emlékeket. Elhatározta, hogy elmegy. Nagykövetségi állásának elvesztése csak másodrendű kérdés volt természetesen a szemében. El fog menni.

Érkezése, vagyis két hét óta különféle közönyös foglalatosságai annyira lefoglalták szabad idejét, hogy még csak arra sem ért rá, hogy az Aranyszarv hídjain át elmenjen Sztambulig. Ez a nagy város, melyet lakása magasából láthatott, mely legtöbbször a tél állandó ködébe volt borulva, oly távol eső és képzeleti maradt a szemében, mint Törökországba való visszatérése előtt. El fog menni, ezt már elhatározta. Épen csak hogy el fog zarándokolni oda, a ciprusok alá, Nedzsibé sírjához s azután, itt hagyva mindent, visszatér Franciaországba; a kedves mult iránti tiszteletből, az ő iránta érzett vallásos imádatból el fog menni a teljes kiábrándulás előtt.

Az a nap, melyen végre betehette a lábát Sztambulba, egyike volt az esztendő legkétségbeesettebben hideg és sötét napjainak, jóllehet áprilisi nap volt.

Mihelyest áthaladt a hidon s ott állott a tenger másik

partján, a mindjárt a küszöbnél lévő mecset árnyékában, más embernek érzé magát, mintha csak halott lett volna néhány évig s hirtelen kapta volna vissza ifjúsága öntudatát. Egyedül, szabadon, ismeretlenül mindenki előtt e tömegben, ismerte e város legkisebb utczáit is, mintha csak egy régibb életből emlékezett volna rájuk. Feledett török szók tértek vissza emlékezetébe s fejében mondatokká gyülekeztek; megint valaki volt ő itten, valaki, a ki igazán sztambuli.

Mindenekelőtt bántá, sőt majdnem nevetségesnek találta, hogy kalap van a fején. Kevésbé gyerekeskedésből, mint inkább attól tartva, hogy magára vonja a temetőben az örök figyelmét, egyikében az utca ezer boltjainak fezt vásárolt, melyet szokás szerint gondosan megvasaltak s fejéhez alkalmaztak. Olvasót is vett, hogy kezében tartsa, mint a jámbor mohammedánok. És sietve, türelmetlenül, a sírt mielőbb vizontlátni vágyván, kocsiba ugrott, s ezt mondá a kocsisnak: «Edirné kapusszuna getur!» (Vigyél a Drinápolyi Kapuhoz.)

Messze, nagyon messze volt ez a nagy byzáncezi falba fűrt Drinápolyi Kapu, sok városrészt kellett elhagynia, melynek utczái haldokolni látszottak a mozdulatlanságban és csendben. Át kellett mennie majd egész Sztambulon, azután pedig emelkedő utczákon haladt felfelé, a hol a lovak gyakran megesüsztak. Előbb a bazár közelében lévő és népségtől hemzsező városrészek, tele kiabálással és alkudással vonultak el előtte, melyeket az idegenek látogatnak. Ezután, a mai napon, mikor oly jéghideg szél fűjt, kissé elhagyatott sivatagszerű terület következett, mely a középen lévő térséget foglalja el s a honnan minden oldalon minareteket és kupolákat lehet látni. Ezután jöttek a sírokkal, halotti kioszkokkal, gyönyörű kutakkal szegélyezett fasorok, azok a régi fasorok, melyeken nem volt semmi változás; egyik mecset a másik után vonult el a még téli égen halványan szürkellő kupolahalmazzaival, óriási udvaraival, melyekben halottak fekszenek s a régi időből fenmaradt kis kávéházaktól körülvett terekkel, a hol az álmodozók összegyűlnek az ima után. Azon óra volt ez, midőn a műezzimek a nap harmadik imájára hinak; hallani lehetett hangjokat, a mint aláereszkedik onnan fönről, a légbeli helyiségekből, melyek a hideg és sötét felhők szomszédságában vannak... Sztam-

bul tehát megvolt még!... Midőn megint olyannak látta, a milyennek ismerte, mondhatatlan és édes gyönyörűségtől remegve, úgy érezte, hogy újból él, több évi feledés és nem-lét után... És ő volt az, a most már porladó testű kis czirkassziai lány, a ki még most is képes volt varázslatát érvényesíteni ezen a tájon, ő volt az oka mindennek s ő ült diadalt e perczben.

A mint André a Drinápolyi Kapuhoz közeledett, mely kizárólag a temetők végtelen birodalmára nyílik, az utca még csendesebbé vált, öreg rácsos házak s pusztuló falak közt. A fekete-tengeri szél miatt senki sem ült e szegényes kis kávéházak előtt, melyek majdnem romba voltak dőlve. A városrész lakossága, az a kevés nép, a mely az utcán fagyoskodott, a régi hosszú ruhát s turbánt viselte még. Általános halál szomorúsága terjedt szét ezen a napon a földi tárgyakból, ez ereszkedett le a sötét égből, ezt lehelte ki minden, elviselhetetlen, sirást fakasztó szomorúságot.

Megérkezve végre a városkapu óriási fűrt íve alá, André óvatosságból elbocsátá kocsiját s maga indult el a mezőkön, vagyis helyesebben az elhagyott sirok és százados cziprusok óriási birodalmában. Jobbra és balra, a meddig csak a szem látott, magányba burkolódzó s csendtől megittasuló vég nélküli sirok és temetők voltak láthatók, ezen hatalmas fal mentén, melynek tornyai félig már romba dőltek. Midőn látta, hogy a kocsis visszafordult és senki sem kémkedik utána, André jobbra indult s lement Ejub felé, nagy cziprusok alatt haladva el, melyeknek fehér ágazata száraz csontokra emlékeztetett s lombja majdnem fekete volt.

A sírkövek Törökországban olyanok, mint a határkövek, csakhogy turbánnal vagy virággal vannak díszítve, a mi távolról emberi külsőt ad nekik: mintha fejük és vállaik volnának. Eleinte megállnak szép egyenesen, de az évszázadok, földrengések és esők kiássák, ekkor aztán elhajolnak minden irányba, egymáshoz támaszkodnak, mintha haldokolnának, végül pedig leesnek a före, a hol aztán ott maradnak. Ezen igen régi temetők, melyeken André most áthaladt, azt a szomorú rendetlenséget mutatták, mely harc-tereken látható a vereséget követő napon.

Nem volt látható senki a fal mentén a halottak ez óriási országában. Nagy hideg volt. Egy kecskepásztor a

nyájával, egy csapat kóbor kutya, két vagy három öreg koldus asszony, kik temetésre vártak, hogy álamizsnát kapjanak, semmi egyéb, senkitől sem kellett félni. De a sok ezer sír olyan volt, mint egy egész tömeg szürkés, meghajlott, elbukó félben lévő kis lény. S a varjak, melyek a fűvön ugráltak, károgni kezdtek a téli szélben.

André, emlékezetére támaszkodva igazodott el, hogy megtalálja annak lakóhelyét, kit «Medzsé»-nek nevezett, annyi majdnem teljesen hasonló lakóhely közt, melyek ezt a pusztaságot egészen a láthatárig elborították. Bizonyára az a kis csoport lesz az, ráismert a ciprusok alakjáról és elhelyezéséről. S csakugyan ez a sír volt, ha száz esztendősenek látszott is, ez volt az bizony, melynek sírkövei már a földön heverték... Milyen hamar jött is a pusztulás azóta, hogy utoljára járt itt, alig öt esztendővel ezelőtt!... Még ezeket a szerény köveket sem akarta meghagyni az idő a szegény kis halottnak, a ki már annyira semmivé vált, hogy talán nincsen egyetlen egy ember sem ebben az országban, a ki megőrizte volna emlékét. Csak az ő emlékezetében, de csakis ott, élt még az a fiatal kép, s ha ő meghalna, sehol sem maradna meg szépségének képe, sehol aggódó és tiszta lelkének nyoma. A fűbe hullott sírkövön senki sem fogja már olvasni nevét, igazi nevét, mely különben sem keltene fel emlékeket senkiben... Régebben gyakran szentségtörőnek gondolta magát azért, hogy ha kigondolt név alatt is, mégis kiszolgáltatta őt némileg közönyös emberek ezreinek, egy nagyon is bizalmas könyvben, melynek soha sem lett volna szabad megjelennie; ma, ép ellenkezőleg, megörült annak, hogy így cselekedett, hogy szánalmat ébresztett iránta, mely szánalom talán néhány évig még fel-fel fog ébredni itt vagy ott, ismeretlen lelkek mélyén; sőt sajnálta, hogy nem mondta meg igazi nevét, mert akkor e szánalom, úgy képzelé, egyenesebben érhetné volna e kedves kis szellemet s heverő sírköve előtt elmenve, ki tudja? talán megállott s elgondolkozott volna néhány török nővére...

Hamar besötétedett ez este, az óriási temetők fölött annyira tele volt az ég egymásra toluló fellegekkel, s a fény nem tudott sehol sem keresztülhatolni. E fal, e vég nélküli fal romjai előtt, mely mintha csak kihalt város fala

lett volna, az egyedüllét kétségbeejtővé és ijesztővé vált a szürke, ciprusokkal teleültetett térség láttára, melyet a még álló, meghajlott, vagy földön heverő és pusztuló kis személyiségek: a sírkövek mintegy megnépesíteni látszottak. S a kis czirkassziai lány, a ki valamikor bizott kissé barátja visszatérésében itt feküdt már évek óta, nyarakon, teleken által, mindörökre, feloszolva csendben, egyedül a hosszú decemberi éjjeleken, a hó halotti leple alatt. Most talán már semmi sem volt meg belőle... Rémülettel gondolt arra, hogy mi lehet még meg ottan, oly közel hozzá, ebben a földi ágyban: kétségtelenül semmi, csak néhány még teljesen el nem morzsolódott csont a mélyre nyúló gyökerek között s az a golyó-féle, mely mindennél ellenállóbb, a fej, a hol lelke és kedves gondolatai lakoztak...

A sír repedései növelték vigasztalan ragaszkodását és lelkiismereti furdalásait, melyek egészen elviselhetetlenekké váltak: nem nyugodhatott bele, hogy így hagyja... Majdnem otthonos lévén az országban, jól tudta, mily nehézségekkel jár e vállalkozás: keresztyén embernek hozzányúlni mohammedán nő sírjához, e szent temetőben... Mily gonosztevői cselekhöz kell majd folyamodnia, ellenére a jámbor célnak!... Elhatározá mégis, hogy így fog cselekedni; Törökországban fog maradni annyi ideig, a míg ez sikerül, hónapokig is, ha szükség lesz rá s csak azután fog majd elmenni, mikor a törött sírkő helyébe új és tartós sírkövet emelt...

Perába visszatérve este, Jean Renand-t, egyik nagykövetségi igen fiatal barátját találta lakásán, a ki mindenén csodálkozott itten s ki bizalmasa volt Kelet iránti közös rajongásuk révén.

Ott találta asztalán egész franciaországi postáját is, meg egy Sztambulban lebélyegzett borítékot, s ezt bontá fellelgelőbb.

A levél így szólt:

Uram,

Emlékszik Ön arra, hogy egy török nő írt önnek egyszer, hogy elmondja a *Medzsé* olvasása által lelkében felkeltett izgalmakat s néhány szóból álló választ kérjen az ön kezétől?

Nos, ugyanez a nagyravágyó török nő most még többre vágyakozik. Látni szeretné önt, megismerni e könyv szeretett íróját, melyet százszor is elolvasott, folyton növekvő izgalommal.

Akarja ön, hogy csütörtökön fél három órakor a Boszporus ázsiai oldalán, Sibukli és Pasa-Bagsé között találkozunk? Ön a tenger melletti kis kávéházban, az öböl végén várhatna engem.

Sötét csarsafban, talikában*) fogok jönni; elhagyom kocsimat, Ön követ, de megvárja, hogy én szólítsam meg előbb. Ismeri ezt az országot, tudja tehát, hogy mit kockáztatok. Én meg a magam részéről tudom, hogy úri emberrel van dolgom. Bizom *discretiójában*.

De talán el is felejtette ön «Medzsé»-t? S nővérei talán nem is érdeklik immár?

Hogyha mégis olvasni akarna a mai Medzsé lelkében, feleljen és viszontlátásra csütörtökön.

Mme Zahidé.

Galata, poste restante.

Nevetve nyújtá e levelet barátjának s elővette a többieket.

— Vigyen el magával csütörtökön! — könyörgött Jean Renaud, mihelyest elolvasá a levelet. — Jól fogok viselkedni, folytatá oly hangon, mint egy gyermek, — és discreté leszek; nem fogok odanézni...

— Csak nem képzei talán, hogy elmegyek, kedves barátom?

— Ó!... Elmulasztani ezt... Eljön, úgy-e?

— Dehogy megyek!... Ez valami becsapás... Olyan török lesz az, mint maga vagy én, az a dáma.

Ha nehezen egyezett bele, ezt talán csak azért tette, hogy fiatal barátja által kényszeríttesse magát rá, mert azért ő is, míg többi leveleit bontogatta, többet gondolt arra a «dámá»-ra, mintsem mutatta. Bármily valószínűtlen volt is ez a találka, ugyanazt a megmagyarázhatatlan vonzódást érezte, mely három évvel ezelőtt, midőn az első levelet kapta ettől az ismeretlentől, arra készítette, hogy válaszoljon. Különben, mily különös ez a felszólítás, melyet Medzsé nevében intéznek hozzá, épen ma este, alig hogy megjött temetői látogatásából, visszaemlékezésektől nyugtalanná vált lélekkel!

PIERRE LOTI után, francziából

KÖNIG GYÖRGY.

---

* Török bérkocsi, a melyet vidéken használnak. (Mohadzsirnak is nevezik.)

AZ ERDŐ CSÁBJA.

Erdőn sűrű a lomb,
Dalol madár,
Leső szemekre semmi gond —
Erdőn bolyongni kár!

Turbékolást csap ott
Vadgerle-pár,
Az ember is példát kap ott —
Erdőn bolyongni kár!

Lepihenésre hív
Puha gyopár,
Kábul az ész, tüzel a szív —
Erdőn bolyongni kár!

Ki erdőn bújdokolt,
Sok ifjú pár,
Ott vészes bűbáj rabja volt —
Erdőn bolyongni kár!

Hiszed: leszállt a menny!...
Ocsúdol: s minden oly sivár!...
Ha erdő csábít, lány, ne menj —
Erdőn bolyongni kár!

KOZMA ANDOR.

A PÁRISI OBELISZK HONVÁGYA.

Unottan állok itt e téren,
Bús obeliszk, oly társtalan;
Köd és eső, s dér, hó fehéren,
Dermesztí barnult oldalam.

S vén tűm, melyet vörösre festett
Egy lángoló ég tűz-koha,
A honvágytól most színevesztett,
E légben, mely nem kék soha.

Luxor komor kőóriása
S a roppant oszloprend előtt,
Mint rózsaszín testvérem társa,
Miért nem állok, mint előbb.

A mozdulatlan kék azúrba
Merítve vörös csúcsomat,
Árnyékom a homokba írva
Jegyezgetné, hogy lép a nap.

Egykor Ramzesz nagy sziklatömböm'
Kaszált fűként görgette le,
Sziklámát, mely az égbe tört fönn,
S most Párisnak játékszere.

A gránit őrszem, mely a szent rom
Előtt őrzé a szertelent,
Most egy utánzott antik templom
S a parlament között mereng.

Lajos király halála véres
Helyén áll néma oszlopom,
S titkom, melyet ötezer éves
Sötét felejtés súlya nyom.

Fejem most frank verébtől barnul,
Hol rózsaszínű ibiszek,
S fehér tollú és arany karmú
Keselyűk szoktak ülni meg.

Az utcza-szennytól sötét Szajna
Csap lábamhoz piszkos habot,
Lábamhoz, mit a vizek atyja,
Az áradt Nil csókolgatott.

A Nil, ez ősz szakállu órjas,
Nád- s lótusz-koszorús alak,
Mely urnájából önti folyvást
A krokodilt, mint kis halat!

Hajdanta Ammon nagy fiának
Gyöngyházas arany szekere,
Most a leghitványabb királynak
Súrol sebes fiákere.

Elöttem egykor, mintha reggel
A támadó nap felragyog,
Vitték aranyos jelképekkel
A szent bárkát, a szent papok;

De most, profán kő, földbe nőve
Két szökőkút közt, jel gyanánt,
Látom, hanyagul hátra dőlve
Lágy hintaján, a kurtizánt.

Látom — ki tudná számba venni —
A nyüsgő nyárspolgárokat,
A sok Solont a Házba menni
S ligetbe az Arthurokat.

Oh, mily rút váz lesz száz év múlva
E hitlen nép, ez esztelen,
Mely zárt koporsajába bujva
Bepólyázatlanul pihen.

Romlás elől mely menedéket
Még lenn, a föld alatt se' lel,
Hol nemzedékre nemzedékek
Egymásután merülnek el!...

Szent földje a hieroglyphok
S mysteriumok rejtelminek,
Karmát a sphynx hol napbarnított
Kőtalpon élesíti meg,

Hol tompa sírbolt kong alattad,
Hol karvaly fészkel a romon,
Gránit könyekkel megsíratlak,
Én elhagyott Egyiptomom!

GAUTIER TEOFIL után, *francziából*

VARGHA GYULA.

MEUNIER.

«Meunier Constantin, írja róla Rodin, bámulatos ember. Megvan benne Millet nagysága. Egyike a század legnagyobb művészeinek».

Meunier művészi egyénisége csakugyan egyike a legérdekesebbeknek. Mint szobrász kezdte tanulmányait. Majd festővé lesz, míg ötven éves korában végre reátalál igazi hivatására, ismét szobrász lesz. Élete java része küzelemből és nélkülözésből állott. 1831 április 12-én született Esterbeckben, Bruxelles mellett. Apja szegény iskolamester volt, a ki kevésse fia születése után meghalt. Az özvegy szegényes nyugdíjából nem tudván megélni, Bruxellesbe költözött, s ott, hogy több gyermekét neveltethesse, divatárú üzletet nyitott.

Ebben az időben a családnál lakott Fournois Théodore, az ismert bruxellesi tájképfestő, a ki a legidősebb fiúban felkeltette a művészi érzéket. Jean Baptist Calamatta iskolájába került és kiváló rézmetszővé képezte ki magát.

A fiatalabb Constantinban is felébredt a művész, és bátyja vezetése alatt nagy tüzzel feküdt neki a rajzolásnak. Constantin nemsokára Fraikinhez, az akkortáiban leghíresebb bruxellesi szobrászhoz lépett be szobrászinasnak, a ki e szavakkal fogadta: «Hála Istennek, ön tud rajzolni». Ugyanakkor, mint tanuló a bruxellesi akadémiába is felvétette magát.

«De Fraikinnál — szokta mondani Meunier — időm formázással, vagy az anyag előkészítésével telt, a mire a mesternek munkájához szüksége volt. Itt-ott a mintázásban is kaptam alkalmilag oktatást. És mégis úgy beszéltem tanáromról, mint egy Istenről! Hogy tetszését, jóindulatát megnyerjem, semmiben sem tettem neki ellenvetést.»

1851-ben, húsz éves korában, a bruxellesi Salonban kiállított egy gipsz vázlatot, a *Guirlandeot*. Csak próbálkozás volt, nagyobb igények nélkül, maga sem tekintette egyébnek.

Az akadémiai rendszer lenyögözte az ifjút, megbénította teremtő erejét. A szabad természetre, olyan mintákra vágyott, a melyek nem *ülnek*. S mégis az akadémián, Fraikin mellett töltött évek döntő hatással voltak a művész egész pályafutására. Azt lehet mondani, hogy ez évek tanulmányai vetették meg alapját későbbi nagyságának. Az akadémián az antik, görög szobrászat alkotásai ellenállhatatlan varázsszal hatottak a művész fogékony kedélyére. Csakhamar megértette, hogy nagyságuk nem a külsőségekben, nem a ruházatban, redőzetben, nem a szabályos, szép arcvonásokban, hanem a vonalak rhythmusában, a harmóniában, a típusokban áll, szóval a nagy stílusban.

A fiatal művészek, a kik a természet közvetlen megfigyelésére vágyakoztak, kiváltak az akadémiából, s 1855-ben megalakították a *Szent Lukács ateliert*; ebbe lépett be Meunier is. Az akadémián eltöltött évek látszólagos eredménytelensége elvette kedvét a szobrászattól. Barátja is, a ki később mestere lett, a nála hat évvel idősebb de Groux, a festészet számára akarta megnyerni a fejlődő tehetséget, s így történt, hogy letette a mintázó fát és festő lett.

Első képei szentképek. E korszakából legjelentékenyebb kép a *Szent István vértanúsága* a genti muzeumban. Valóságos festőiségnek, a színérzéknek azonban hijjával vannak e képek. Inkább színekkel, még pedig sötét színekkel kitöltött rajzok.

Ez időbe esnek az első munkásmozgalmak, melyek mély nyomokat hagynak a művész lelkében. Belép a trappista szerzetbe, s egy ideig a campinei kolostorban tartózkodik. Majd kilép onnan, családot alapít, s most kezdődnek nagy küzdelmei a megélhetésért. Képeinek a tárgya is megváltozik, közelebb férkőzik az élethez, a szín mindinkább háttérbe lép a tartalommal, a formával szemben. Kórházi jeleneteket, parasztlázadásokat fest. Hosszas küzdelem és nélkülözés után végre tanári állást nyer el a lőweni akadémián. De ez évek nehéz küzdelmei, valamint a csapások, melyek ezután érték, — két fiát veszítette el felnőtt korukban — nem repültek el nyomtalanul feje felett. Ezek tették lágygyá, érzővé a szívét.

Fordulópont életében az 1880-ik év. Ez évben Lemonnier Camille Belgium leírását tette közzé a *Tour de monde*ban, s c leírásban, az ipartelepekről, a bányákról szóló rész illusztrálására Meuniert szólította fel.

S hogy Meunier Liège táján belépett a munka e világába,

egy csapásra más ember vált belőle. Hatalmába kerítette a «fekete világ» varázsa. Mindennapos vendége lesz a bányáknak, a kohóknak. Megszereti a munkásokat, átérzi minden bajukat, örömeiket. Azután lerajzolja őket. Lerajzolja munka és pihenés közben; mikor hajnalban leszállnak a tárnába, s mikor este, kimerülve a munkától, kiszállnak onnan és hazatérnek családjukhoz.

Ez időtől kezdve a hatalmas kohók, gyárcolossusok, bányák, a munkások, a munkásélet eseményei, szomorú, megrendítő és derűs jelenetei alkotásainak egyedüli tárgyai.

Csakhamar rájön arra is, hogy gondolatai, eszméi, formái kifejezésére nem alkalmas a festészet. Visszatér régi eszményéhez, a szobrászathoz. Élete delén túl, ötvennégy éves korában kezdi azt a művészi tevékenységét, a mely megalapította hírnevét, a mely a XIX. század legnagyobb mesterei közé emelte. Mintha egész eddigi élete hosszú előkészület, öntudatlan tanulás lett volna.

Az 1885-ik évi antwerpeni világkiállításon négy képet és két szobrot állít ki. A képek olyanok, mint a melyeket eddig festett. Szobrai eseményszámba mennek. A *Hámeros* és a *Ló* új világot tárnak fel a néző előtt. De műveit még nem fogadja osztatlan elismerés. Csak később, mikor már Párisban és Drezdában része volt az elismerésben, kezdték hazájában is megbecsülni.

Korunk leghatalmasabb művészeivel, Rodinnel hasonlítják össze s azt szokták róla mondani, hogy nem volt genialis. Igaz, hogy Meunier művészete nem sokoldalú, de új formákat teremtett s a művészet számára új világot hódított meg, a munka világát.

Meunier művészetében tagadhatatlan a rokonság a Milletével. Millet volt a modern festők közül az első, a ki a mindennapi embert, a munkást bevitte a művészetbe. De Millet munkásai nem jelennek meg igazi, tipikus mivoltukban. A festő nem talál új formákat, a régi művészet eszközeivel állítja elénk a munkást.

Meunier realista. Munkásaiban új typust teremt s e typust az életből veszi.

Nem kerüli a munkásélet szomorú jeleneteit sem. Van reá bátorsága, hogy elénk állítsa a megrendítő tragédiákat is. Az *Asszony a népből* a munkától megtört, nőiességéből kivetkőzött asszonyt állítja elénk. Szerető részvétellel alkotja meg az *Öreg*

bányalovat, a mely, mint az ember, elsatnyul, megvakul az örök sötétségben, az öldöklő levegőben. A bányaszerencsétlenség áldozatai hevernek előttünk a *Hekatombában*, az *Erodus* a munka hazájába, Amerikába vándorló népet állítja elének, míg a *Viheder*-ben a mérges gázoktól megfojtott kiterített munkásra omlik kezeit törelve az anya, a kinek egyetlen támasza volt.

A valóságot arra használja fel, hogy kidomborítsa benne a jellemzőt. S ez az, a mit az antik művészet szelleméből sajátított el. Megalkotja a modern munkás [művészi kifejezését, a hogy a görögök megalkották az athleták típusát.

Művészetében nincs pathos.

Alakjai durva munkásruhájokban, nehéz faczipóikban, vonatott, nehézkes mozdulataikkal, alacsony homlokukkal, kiülő pofacsontjaikkal, a nehéz munkában erősen kifejlődött hátizmaikkal, nem hasonlítanak a görög athleták gymnastikus nevelésben kiképzett, arányos izomzatú típusához, de e munkában megizmosodott alakok férfias körrajzában, nemes beállításában, abban a bölcs mérsékletben, melylyel a részleteket az egész harmoniájának alárendeli, megközelíti az antik görög szobrászat első virágzásának alkotásait.

Meunier munkásai megközelítik az antik szobrok ideális ruhátlanságát. Legtöbbjének ruházata csak egy nadrágból áll; legfeljebb még egy kerek kalap, félig nyitott ing, vagy kötény és a nehézkes faczipók. S ez a ruházat lehetővé teszi, hogy munkásai széles vállai, erős karjaik és aczélos izmaik teljes férfias erejével hassanak reánk.

De egyúttal modern is, a szó legigazabb értelmében.

Mikor a többi művészeket a múlt köti le, Meunier meglátja az életet. Helyes érzéke a munkára irányítja, a mi a modern élet jelenségei közül egyedül nyújt alkalmat a szobrászatnak monumentális feladatok megoldására, régi formák, archaizmus nélkül.

A képzőművészeti társaságtól rendezett kiállításon magunk előtt látjuk Meunier egész munkásságát.

Az első teremben kisebb arányú művei és nagyobb festményei, a szoborteremben a munka emlékművei, annak részletei s néhány hatalmas, nagy szobra, a jobb- és baloldali kistermekben ismét kisebb szobrok és domborművek, festmények, rajzok vannak.

Itt láthatjuk azt, hogy a monumentális hatás nincs kapcsolatban a plasztikai mű nagyságával. Kis, 30—40 cmnyi szobrai,

domborművei, olyan erővel hatnak a nézőre, hogy a ki csak egyet is látott közülök, soha nem fogja elfelejteni.

A kisebb szobrokon egyes részletek, mint például az arcz vonásai, a szemek, a száj, a redők, jóformán csak sejtetve vannak, jellemző nagy vonalaikban, mert a részletezés elaprózná a figyelmet. Ugyanazon szobrok nagyarányú feldolgozásában pedig már e kisebb vonások is nagyobb részletességgel vannak kidolgozva, mert már a szobrok, a domborművek nagysága arra kényszeríti az embert, hogy azokat távolabbról nézze, s e távolságból a részletek nem zavarnak, sőt azok hiánya miatt épen a kifejezések mosódnának el.

A nagy terebben látjuk a *Guggoló bányászt*. Fél térdén ül, jobb keze a csákánynyal a földön nyugszik, egy perczre pihenőt tart a munkában. Baljával térdére könyököl, s tenyerébe hajtja fejét. Felső teste mezítelen, egész ruházata egy nadrág, s a fején kerek kalap. Hatalmasan kifejlődött izmai, kivált a kar-, váll- és hátizmok nagy erővel hatnak. A nehéz munka, az öldöklő levegő barázdákat szántott arczára; de teste erős, hatalmas hátán feszülnek az izmok: a munka nem törte meg, csak elfárasztotta. Ugyanezt a szobrot, mely e gondolat első fogalmazása, nagy arányban látjuk a *Munka* emlékművén, a térdelő bányász alakjában. Mellette van a *Dolgozó bányász*, a mint hanyatt fekvé vágja csákánnyával a bánya köszénét.

A *kikötőben*, mely ugyanannak az emlékműnek egyik reliefje, serény munka foly; a kikötői munkások zsákot, követ s egyéb terhet hordanak ki a hajóból, és ez alárendelt, nehéz munka mellett is méltóságosak ez alakok.

A *hajótörött* kétségbeesve, halálra vált arczczal, a végsőig megfeszített izmaival görcsösen kapaszkodik egy letört hajógerendához, mely utolsó reménysége.

Itt a *Zola* emlék gipszvázlata. Fent az író gondolatokba merült alakja, lenn a talapzat körül a *Munkás*, a *Termékenység* alakjai.

A *Teherhordó* Meuniernek talán legeszményibb alakja. Egyszerű munkás ruhájában, harmonikus erejével a munka hatalmának egyik legtartalmasabb kifejezése. Úgy jelen meg nemes arczvonásával, mint egy mythosi hős. E szobra nagy arányban, a hogyan ugyanazt a szomszéd szoborcsarnokban látjuk, az antwerpeni kikötőben van felállítva.

Magunk előtt látjuk a bányász életét. Az egyik relief a

Bányába leszálló, a másik a *Hazatérő bányászok*. Ott pihent erővel, elszánt bátorsággal szállnak le a munkások a föld mélyébe, itt a napi munkától kifáradva, lehajtott fejjel másznak ki, hogy családjuk körébe térjenek pihenni.

A szoborcsarnokban szemben találjuk *A munka* emlékművét. Középen felséges megjelenésű, hatalmas izomzatú férfi, a *Magvető* hinti a magot a barázdákba. Teste mezítelen, csak derekát övezi a kötény, melyből a magot szedi. Ereje és az általa végzett munka méltóságának tudatában vezeti a körülötte levő tömeget. Tőle balra az *Ős* és a *Kovács*, közöttük az *Ipar* és a *Bányászat* nagy méretű domborművei. Jobbra a *Bányász* és az *Anyai szeretet*, a három között a *Kereskedelem és közlekedés* és a *Mezőgazdaság*, az arató munkások domborművei.

Az emlékmű, bár részletei tökéletes remekművek, nem egyseges, hatása nem elég nyugodt. Ez is bizonyítéka annak, hogy Meuniert ott, a hol pusztán képzeletére van utalva, a hol nincs közvetlen érintkezésben a valósággal, cserben hagyja ereje.

Ugyanebben a teremben van a *Kiáltó bányásznő*, fiatal leány, testének tiszta vonalaival, a férfias erejű szűziesség csodálatos megtestesítése.

Végül még néhány szót festményeiről és rajzairól.

Igazi festői hatásokat csak kevés képen ér el, talán még leginkább megközelíti azokat spanyolországi képein. Festményeinek nagyobb része, különösen a későbbi korból valók inkább megfestett domborművek, melyekben sajátságosan nyilatkozik a festői és plasztikai érzés vegyüléke.

A rajznak mestere, technikai nehézséget itt sem ismer. A gyártelepekből vett tájképein bámulatos, szinte romantikus beállításban jelennek meg a hatalmas kohók, a sötét füstbe burkolt gyárak. Fényes tanuságot tesznek e rajzok a természet gondos megfigyeléséről, a mester éles szeméről, érző szívééről és biztos kezéről.

ERDEY ALADÁR.

ÉRTESÍTŐ.

Ady Endre : Új versek. Budapest, 1906. Pallas kiadása.

Ady Endre verseinek első sorban önéletrajzi értékek van. Ady Endre ugyanis a következő dolgokat mondja el magáról: hogy először is ő Góg és Magóg fia s az *Ad* nemzetségből származik. Másodszor az a költői vér, mely az ő ereiben csörgedezik, nem elég friss és élénk. E végből Párisba kellett mennie, hogy ott beoltsa magát a Baudelaire és Verlaine költészetével. Azóta Ady Endre magyar Baudelairenek képzei magát. Könyvének az a címe, hogy *Új versek* se többet, se kevesebbet nem jelent, mint hogy ilyen verseket magyar nyelven még senki sem írt. Végül van egy asszony, a kit ő Léda asszonynak nevez. Neki vannak ajánlva az új versek, mert a szerző szerint Léda asszony «szerette és akarta őket.»

Van azonban az új verseknek más érdekességek is. Nemcsak Ady Endre életéből tartalmaznak adatokat, hanem egyuttal egy új költői iskolának is ouverturejei. Legalább Ady Endre ily célból írta őket s így mintegy a jövő zenéjét alkotják. Ámde ezeket a verseket nem a természet és az élet sugalmazta, hanem azok a szabályok, melyeket a Baudelaire iskolája állított fel. Valódi elméleti versek, vagyis oly példák, melyek a modern poétika elméleteinek igazolására szolgálnak. A költészetnek öröktől fogva egyetlen forrása van: tudniillik az emberi lélek, nem pedig a poétika. Ady Endre mintaképei, Verlaine s Baudelaire is abban a véleményben voltak, hogy nem a vers van az elméletért, hanem a versekből jó az elmélet, de tagadhatatlanul vannak költők, festők és színészek, a kik összes ihletüket a költői, festői és színjátszó iskolák elméleteiből merítik. Micsoda gazdag lélek, melyet már egy oly gyenge szellő is megmozgat, mint az elmélet! Mily érzékeny művészi mérleg, mely porszemtől is félre billen!

Így gondolkozik Ady Endre, a ki lehetetlennek tartja azt, hogy valaki másképen is gondolkozhassek mint ő. Pedig akadhat az *Új verseknek* olyan olvasója is, a ki ellenkező véleményen van s az egész kötetet e szavakkal teszi félre: Mily szegénység, ha valaki arra szorul, hogy elméletekkel villanyozza fel magát! Mily szűkkörű érzelmi élet, mikor valaki csak olyasmit lát meg, a minek meglátását bizonyos szabályok előírják vagy engedélyezik, bármily meglepő, különös és bizarr dolog is ez. Kétségtelen, hogy a művészetből semmit sem lehet kizárni bizarrsága miatt, de vajon művészet-e az, mikor valaki csak a bizarr elemeket hajhászsa, s nem is belső ösztönből, hanem csak szélséyből vagy külső nyomás alatt? Verseket mindig szoktak mesterségesen tenyészteni, de mindeddig még egyetlen egy mesterségesen tenyésztett vers sem nyert halhatatlansági polgárjogot.

Ady Endre új verseiben a bizarrság, merészség, sejtelmesség csak látszat és arra szolgál, hogy az ihlet hiányát leplezze. E törekvés, megengedjük, hogy öntudatlan, de oly szembetűnő, hogy az ember sokáig habozik, vajon komolyan vegye-e Ady Endrét és az *Új verseket*? Nincs jogunk kétségbe vonni a szerző művészi szándékainak komolyságát s igazságtalanok volnánk, ha nem igyekeznők elfoglalni azt az álláspontot, melyre ő helyezkedett. Annyit az új versekből okvetlenül ki lehet olvasni, hogy mit akart velők a szerző.

Ki akarta szélesíteni a szerinte már elavult régi költészet tárgykörét. Az új tárgykör számára új hangulatokat és új formákat keresett. Rhythmusaival a gépek robajának, a kerekek katogásának, az egész modern élet zakatolásának visszhangja akart enni. Ilyesmit évtizedek szoktak végrehajtani, de nem fér kétség ahhoz, hogy egyetlen ember is végre ne hajthatná? De vajon végre hajtotta-e Ady Endre?

Az a törekvése, hogy új tárgykört teremtsen, már önmagában hordja a sikertelenség csiráját. Mirői lehetne még írni, a miről Homerostól Verlaine Pálig ne irtak volna? A tárgyak tehát maradnak, csak a költői világfelfogás változik. A kérdést tehát így kell föltennünk: van-e valami új és vonzó az Ady Endre költői világfelfogásában? Léda asszony iránti szerelme, a párisi élet, a magyar pusztá s a bohém Budapest: egyik sem új dolog s a szerző rájuk vonatkozólag inkább a közfelfogást tolmácsolja és semmi egyéni világitással nem vonja be őket. Léda asszony, úgy látszik, viszonozza a költő szerelmét, s ez igen

örvendetes dolog; Párisba mulatni és művészi szomjukat oltani járnak az emberek; a magyar pusztá és a bohém Budapest leírásában egyetlen meleg színt sem találunk. Újnak mindez csak azért látszik, mert a szerző ködbe burkolja. E helyett egész lajstromot lehetne összeállítani azokról a költői képekről, melyek az első lehelletre széthullanak, mert csupa ellentétes elemekből állnak: mint például az a hegy, mely aknákkal van átfúrva s az aknákat azok a leányok alkotják, a kikkel a szerzőnek viszonya volt; azokról a kifejezésekről, melyek mögött egyetlen gondolat sem rejlik; arról a szófűzésről, mely mindenről inkább tanuskodik, mint arról, hogy a szerző Párisban művészileg iskolázta magát.

Mint mikor kórón és bogáncson keresztülhatolva egy-két ibolyát találunk, az *Új versek* közt is akad néhány sikerültebb, mint *A könnyek asszonya*, *A fehér csend*, *Az én menyasszonyom*, de ezek sem lépik túl a középszerűség mértékét. Se a hangulat, se a költői nyelv nem emelkedett és főleg nem eredeti. Inkább a szerző olvasmányaiból, mint szívéből fakadtak. S az is kérdés marad, vajon vállalkozik-e mindenki arra, hogy tüskéktől és bogáncsoktól engedje magát megvéreztetni egy-két szál fonynyadó ibolyáért?

b. m.

*J. Kont, Geschichte der ungarischen Literatur. Leipzig. 1906, 272 l.
(Die Literaturen des Ostens. III. füzet, 1 fele.)*

E kötet szerzője, Párisban élő hazánkfia, vagy tíz esztendeje nagy buzgalommal ismerteti a magyar irodalmat és tudományt franczia nyelven és több munkájában kétségbevonhatatlan jelét adta annak, hogy nemcsak másod- és harmadkézből dolgozik, hanem hogy önállóan is tud kutatni. E szempontból különösen figyelmet érdemelnek *Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie* (1902) című nagy műve és az újabb magyar költőkről írt terjedelmes tanulmányai, melyek az imént jelentek meg összegyűjtve (1907). E dolgozatokat nem méltatták nálunk eddigelé érdemők szerint, pedig sokat tartalmaznak, a mi ismereteinket szélesb körűekké és mélyebbekké tehetné. Mostani német könyvével nehéz föladatra vállalkozott, nehézre főleg a magyar olvasó szempontjából, mely sok tekintetben lényegesen eltér a külföldi közönségétől. Nálunk talán egyes írók bővebb tárgyalását óhajtjuk, itt-ott hézagot fognak fölismeri, másutt

eltérő fölfogást szeretnének olvasni. Az idegen olvasó szempontjából szerzőnk igen helyesen járt el: nagyon jól tagolt áttekintést nyújt, rokonszenvet kelt minden túlzástól tartózkodó fejtegetéseivel, ügyesen tájékoztat a nemzeti irodalmat befolyásoló társadalmi, vallási és politikai tényekről; a jelesebb írók behatóbb jellemzésével kielégíti a külföld érdeklődését, a kisebbeknek rövid fölemlítésével sejteti irodalmunknak sokszor kétségbe vont gazdagságát. Igaz, hogy szűkre szabott terénél fogva sokszor kénytelen stereotyp jelzőkkel élni, mert behatóbb jellemzést egy-két sorban nem adhat; de ez többé-kevésbé minden irodalomtörténeti tárgyalás baja, mikor a szerző lehető teljességre törekszik, de egyuttal lehető rövidnek is kell lennie. Üres neveket azonban sehol sem halmoz föl.

Az anyag beosztása igen ügyes. Az egész kötet öt fejezetre oszlik: I. Középkor és renaissance, II. Vallási és szabadságharczok, III. Az újjászületés, IV. Romantika és nemzeti költészet, V. Reactio és kiegyezés. Legjobb, mert legönállóbb a III. és IV. fejezet, legérdemesebb és mindenkép "követésre méltó az utolsó szakasz, mely a kiegyezést követő évtizedek irodalmát jó áttekintésben tárgyalja. Hogy hazai irodalomtörténeti munkáink, még a nagy terjedelműek is, 1867-tel lezárják tárgyalásukat, oly abszurdum, melynek sehol a világon nincsen párja.

A szerző igen jól ismeri a tárgyat, a hazai kutatásnak legújabb eredményeit is, és sokkal kevesebb benne a túlhaladott adat vagy tárgyi hiba, mint például a nagy képes irodalomtörténetnek még legújabb, harmadik kiadásában is. Nagyobb és valóban bántó baja nyelve és stílje, mely nagyon kifogásolható. Hiszen könnyen érthető, hogy oly író, a ki folyton három nyelven beszél és ír egy időben, egyik nyelven sem lehet finom vagy elegáns előadó; de szerzőnk nyelve sokszor incorrect és hibás, bár nem lehetetlen, hogy e gyarlóságoknak egy része "a rossz javítás rováására esik, mely a nagy számú (a kötet végén ki nem javított) sajtóhibákat is eredményezte.

A részletek fejtegetésébe, főleg a szerző fölfogását illetőleg nem akarok bocsátkozni: magyar folyóiratban alig volna ennek komoly értelme. Csupán a fönti általános jellemzés és ítélet indokolására teszek az egyes fejezetekre néhány megjegyzést.

Az I. fejezet (a mohácsi vész) igenesen foglalja össze, a mi e korból a külföldi olvasót is érdekelheti. Hisz e fejezet nem annyira irodalom-, mint inkább művelődéstörténet, mert irodal-

munk e korszakban alig van. Codexeink dadogó fordításai becses nyelvmemlékek, de a nemzeti irodalom keretében nem jöhetnek szóba és legfeljebb annyiban nagyobb érdekűek, hogy kolostoraink olvasmányairól tájékoztatnak. Már ezt a szakaszt is vonzóvá és érdekessé teszi Kontnak az egész füzetben követett helyes eljárása, hogy az irodalmat mindig benső kapcsolatban mutatja be az ország vallási és politikai viszonyaival, melyeknek figyelembe vétele nélkül hazai irodalmunk fejlődése teljesen érthetetlen marad. E fejezetben van mégis a legtöbb tévedés. Hogy a Margit-legendának Ráskai Lea nem a szerzője (10. l. «verfasst»), hanem csak másolója, maga Kont helyesen írta meg francia művében; hogy Szt. Katalin sok főiskolának lett «védő istennője» (11. l. «Schutzgöttin»), bizonyára csak tollhiba «védő szentje» helyett, valamint kétségtelenül sajtóhiba, hogy a Katalin-legendája (10. l.) 400 versnél terjedelmesebb (4000 helyett). Szintén ily tollhibának nézem, hogy a legendákhoz csatlakozó keleti mesék az *Apokalypsis*ből származnak, mert szerző valószínűen «apokrypheket» akart írni. Végre igazi legendák, melyeket már ideje volna örökre kiküszöbölni, a Kálmán király lehetetlen fölvilágosodottságáról (5. l.) és a Mátyás király óriási terjedelmű egyeteméről (13. l.) szóló mesék, melyeket a tudomány már réges-régen alaposan megezáfolt. Ennyi tévedés különben egyetlen későbbi fejezetben, sőt a többi fejezetekben együttvéve sem kerül össze.

A második szakasz a protestantismus és a katolikus viselkedés korát tárgyalja, elismerésre méltó tárgylágossággal. Itt főleg Balassa Bálint, kit szerző nem épen találóan első (!) magyar minnedalosnak nevez, Zrinyi, kinek horvát nemzetiségét ok nélkül hangsúlyozza, Gyöngyösi és Pázmány vannak behatóbban jellemezve és a kurucz költészetnek nagy értéke helyesen kiemelve. Sylvester Új-Szigetje nem Nea-Insula (20. l.), hanem Neanesus vagy Insula nova. Apáczeit kétségtelenül kissé túlbecsüli szerző, mint mások itthon igazságtalanul lebecsülték; de ez is valószínűen azon érthető törekvéséből származik, hogy embereinket lehető jelesekné, munkáikat lehető kiválóknak tüntesse föl, a mi főleg az utolsó fejezetben feltűnő, de a külföldnek szánt munkában nem is oly nagy baj, hisz meggyökeresedett előítéleteket kell legyőznünk. Különben nem ártana, ha mi magunk is saját embereinket (persze első sorban az élöket) kissé méltányosabban itélnők meg.

A III. és IV. fejezet, mint már említettem, a kötetnek leg-

jobb szakaszai. Ezeknek minden lapján érezni, hogy Kont itt a saját lábán áll és önálló kutatásokra támaszkodik. Itt még a kisebb emberek jellemzése is sokszor igen találó és az egyebütt néha alkalmazott semmitmondó jelzők helyébe valóban találó, az embert vagy író-t elevenen jellemző vonások lépnek. Tévedést nem találtam e fejezetben, valamint az utolsóban sem, mely levezet a közvetlen jelenkorig és legújabb irodalmunk munká-sait talán itt-ott kissé túlzó, de egészben véve jól eső jóakarattal tárgyalja. A kiváló írókat e szakaszokban is behatóbban jellemzi, de a kisebbekről is tud mindig egy-két kedvező vagy méltányló megjegyzést tenni, a mi az V. fejezetben nem volt mindig könnyű föladat, mert meglehetősen harmad- vagy negyed-rangú írókat sem mellőz. Hasonlókép rokonszenvesen szól, mint az előző fejezetekben, úgy itt is történetíróinkról, nyelvészeink-ről, aesthetikusainkról és irodalomtörténetíróinkról (a 257. lapon tévedés, hogy Greguss Ágost volt az aesthetika első tanára egyetemünkön), sőt nem feledkezik meg jelesebb műfordítóinkról sem. Nagyön élénkíti és a külföldi olvasó érdeklődéséhez közelebb hozza szerzőnk tárgyalását azzal, hogy ismételve czéloz idegen írókra, a kik a jellemzett magyar írókkal többé-kevésbé rokon alakok; így utal például Virág Benedeknél Klopstockra, Kazinczynál Ronsardra, Szemere Pálnál Schlegel Vilmosra, Kuthynál Suere stb. Főleg a francia hatások és párhuzamok számosak és sok-szor, például a modern dráma tárgyalásánál, igen találók és föl-világosítók.

A könyv főgyengéje, mint említettem, nyelve és stílje, mit a németek nem fognak szívesen venni, bár Kertbeny óta megszokták, hogy magyarországi írók úgy versben, mint prózában kegyetlenül bánnak el a német nyelvvel. Ime csak egy pár különböző fajtájú jellemző példa ítéletem indokolására. Ország-gyűlés Kont könyvében mindig «Landtag» e h. «Reichstag»; 81., 118. l. és még sokszor «alt» e h. «antik», a mi könnyen vezethet lényeges félreértésre; 6. l. «ehrenwerter Platz» e h. «ehrenvoller»; 21. l. «des Antichristen» e h. «des Antichrist»; 63. l. «Mitte» e h. «Milieu» vagy «Umwelt»; 126. l. «unleserlich» e h. «unlesbar» (tudjuk olvasni, de nem tudjuk már élvezni); 238. l. «langsamerweise» e h. «allmählich» stb. stb. Dugonics egyik regényének a czíme is talán *die Mohren*, nem *die Mauren* (87. l.), Czakó drámájáé pedig *Kaufmann und Seemann*, nem pedig *Kaufmann und Matrose* (164. l.). De

akadnak igen kifogásos mondatszerkezetek is. Csak két példa: 238. l. «Die Tochter (az új földesúr) . . . ist das Prototyp jener Familien, welche» stb. vagy 246. l. «Die andere Gruppe, welche . . . den Roman pflegen» stb. Lehet, hogy e szépségfoltok jó része a gyarló vagy elhamarkodott correctura eredménye; de mindenesetre nagy kár, hogy kissé elégtelenítik ezt az érdemes és öröndetes kötetet, melyért a rendkívül buzgó szerzőnek őszinte elismeréssel tartozunk.

t.

Final recollections of a diplomatist by Sir Horace Rumbold.
London, 1905. 8-rét. VIII. 408. l.

Sir Horace *Final recollections*nak nevezi emlékiratait, mert ez már a harmadik munka, melyben a diplomatiái pályán való élményeit megírta és mert az 1885—1900-diki évek közötti időközre vonatkoznak, midőn mindenekelőtt Athénben, majd a Hágában s végre Bécsben székelte mint angol követ, illetőleg nagykövet, mielőtt végképen megvált a diplomatiái pályától és nyugalomba vonult.

Bennünket ezúttal leginkább az utolsó öt-hat év érdekel, midőn a nagykövet többször meglátogatta hazánkat vagy hivatalos minőségében, vagy pedig mint valamelyik magyar mágnás család vendége. Sok hízogó dolgot mond el a magyar politikusokról és mágnásokról, kikkel érintkezésbe jött, mint példának okáért gróf Kálnokyról, Kállayról, gróf Apponyi Albertről, gróf Fesztetics Tasszilórol stb. szép dolgokat ír a magyar udvari bálról Budapestén, magáról a fővárosról, Eszterházáról, Nagy-Czenkéről, Keszthelyről stb. De nem tudja megbocsátani egészen nekünk magyaroknak azt, hogy féltékenyen örködve nemzetiségünk fölött, oly végletekig megyünk (turn to such extreme account) egy nyelvvel (értse a szegény magyar nyelvet), mely a finn és bászk kivételével az egyetlen, mely nincs rokonságban a mi szárazföldünkön beszélt beszédformák egyikével sem. Szerinte a magyarok, úgy látszik, Szent István birodalmát egy szigorúan megőrizett területté vagy szigetféllévé akarják átváltoztatni Európa szívében. Minthogy pedig hazánk nincsen körülvéve védő tenger-től (mint a szerencsés Anglia) és tényleg az emelkedő szláv és német árvizek fenyegetik azt mindenfelől, a magyarok merész de bizonyos mértékben romantikus terve úgy tetszik, alig egyez-

tethető össze egy egészséges, messzelátó politika követelményeivel. Köszönjük a jó tanácsot, mely nem más, mint az, hogy hát csak várjunk türelemmel, míg az említett árvizek az állunkon fölül emelkednek s akkor is csak nyelvük szorgalmasan a vizet. Mint látjuk, Sir Horace Rumbold egészen mint bécsi angol nagykövet gondolkozik és ő híve annak az iskolának, mely azt tartja, hogy az angol politikának szüksége van Ausztriára, vagy ha úgy tetszik Ausztria-Magyarországra — what is in a name? — mely készen álljon bármely pillanatban egy milliónyi katonával a harcba lépni ott, a hol «régí szövetségesének», Angliának esetleg szüksége van reá. Ez a fődolog náluk. Az, hogy milyen nyelvet beszélnek a bakák vagy ágyúsok, az a Downing Street-ben hivataloskodó uraknak merő kaviár, mint koszorús írójok, Shakespeare mondaná.

Az udvari bál Budapesten, a díszbe öltözött magyar urakkal és föltünően szép feleségeikkel és leányaikkal, elkábító látvány volt, szerinte, de zavarólag hatott az egyhangú és kecsnélküli csárdás, melyet folyton tánczoltak az est folyamában, és a vad, félig-meddig keleti zene, mely igen unalmassá lesz a külföldi ember fülében. Jegyezzük meg azonban rögtön, hogy ez csak az udvari bálról áll, mert néhány sorral alább egészen másképen ír a nagykövet úr a Karácsonyi-bálról, hol az a vitéz öreg kardlap (that gallant old blade), Fejérváry tábornok tánczra kerekedett és megmutatta a fiatalabb nemzedéknek, miképen kell a csárdást valóban tánczolni, mely egy vad, szilaj mutatvány, olyan körülbelül, mint a skót hegylakók táncza — a Highland reel — és egészen más valami, mint a szelid *csárdás de salons*.

—f—s.

Új magyar könyvek.

Bodányi Ödön. Adatok Zichy Mihály életéről és művészetéről. Budapest, 1907. Kilián utóda (8-r. IV, 196 l.) 2 K.

Bosnyák Zoltán. Mirette. Párisi történet 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora, 215—216. szám.) Budapest, 1907. Lampel, (8-r. 72 l.) 60 f.

Kossuth Lajos iratai. XII. kötet. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferencz. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 484 l.) 11 K 50 f.

Kossuth Ferencz harmincz parlamenti beszéde. Életrajzi adatokkal kíséri Hentaller Lajos. A beszédeket sajtó alá rendezte Szatmári Mór. Budapest, 1905. Kunosi, Szilágyi. (8-r. 299 l.) 7 K.

Kovács Gábor dr. Pénzügytan. Államgazdaságtan. (Tudományos zsebkönyvtár. 187–188. sz.) Budapest, 1906. Stampfel K. (16-r. 112 l.) 1 K 20 f.

Králik Lajos. Görgey Arthur. A vádaskodás. Szobra és Reliefjei. Képei. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 131 l.) 2 K.

Menger Antal. Új erkölcstan. Fordította Ormós Ede. Előszóval ellátta Somló Bódog, (Társadalom tudományi könyvtár. II. sorozat I. kötet.) Budapest, 1907. Politzer. (8-r, XIII. 108 l.)

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1907. évre. (Egyetemes regénytár. XXIII. évf. 4., 5. kötet.) Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 294 l.) 2 K.

Mocsáry Lajos. A függetlenségi párt. Eger, 1906. (Budapest, Rényi K. biz.) (8-r. 27 l.) 60 f.

Petrik Géza. Magyar könyvészet. 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent könyvek, hirlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása tudományos szak- és tárgymutatóval. A m. t. Akadémia támogatásával kiadja a magyar könyvkereskedők egyesülete, VI. füzet. Szecsey—Zwillingner Térképek és atlaszok. Budapest, 1906. Eggenberger. (8-r. 801—976 l.) 5 K.

Spencer Herbert. Értelmi, erkölcsi és testi nevelés. Angol eredetiből a szerző engedélyével magyarra fordította Öreg János dr. és Losonczy László. Harmadik átnézett kiadás. Budapest, Hornyánszky V. (8-r. XVI, 223 l.) 3 K 20 f.

Vörösmarty Mihály munkái. Bevezetéssel Gyulai Páltól. I—III. kötet, Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. LXXVI, 311 f. 408 l. ; 392 l.) 18 K.

Zrinyi Miklós gróf költői művei. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából a költő kézírata alapján sajtó alá rendezte a jegyzetekkel kísérte Széchy Károly. Széchy Károly jegyzeteit sajtó alá rendezte s hagyatékának felhasználásával a bevezetést írta Badics Ferencz. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. XLVIII, 428 l.) 6 K.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* 1907 júliusi számában megjelent *Úton* című költeményben, a 119. lap 6. sorában *Ma sem tudom, csak álmodá* helyett ez olvasandó: *Ma sem tudom, megálmodá*.

SZÉPHALOM. *)

Kazinczy a fogság után mily állapotban találja Széphalmot? Családi viszályok; bécsi útja, betegsége. Házassága. Anyagi bajlódásai, megújuló családi ízetlenségei. Széphalmi építkezés. Kazinczyné mint családanya. Kazinczy anyagi sorsa, nemesszívútsége. Közállapotok, csapások. Anyja halála; osztozkodás. Hogyan neveli gyermekeit? Eszményi felfogása. Mint egyháza felügyelője. Utazásai.

Széphalom (eredetileg Kis-Bányácska) a Kazinczyak régi örök birtoka volt. A család egyik őse, Péter, a XVII. század második felében kapta I. Rákóczi Ferencztől. Csak a Kazinczy- és a Hericz-család birtak később is az egész nemesi jószágot, s közös volt egyetlen malma is. Kazinczy József, a Ferencz atyja, örökölte az ősi birtokot, hol akkor egy sor ház és néhány házhely volt, köröskörül erdőség, a melyet lassanként irtottak szántófölddél. A helység fekvése már gyermekkorában nagyon megtetszett Kazinczynak. A halmon keletre a sátoralja-újhelyi templom tornyai, Borsinak omladékai, északra a két Toronya és Hosszú-Láz tűntek szemébe, valamint északra a nyugattól délre húzó sivatag, erdős, de szép alakú hegyek bércei.

Kazinczyban 1790-ben ébredt az a gondolat, hogy itt épített lakást magának. Anyja kész volt a költség fűdözésére, s Kazinczy a Szerencsyek színei kúriájának mintájára készíté a tervet, a mely szerint háza a következő évben már nagyjából föl is épült; egy pár szobáját be is vakolták. Azután a ház környékét csinosítottatta Kazinczy: gyümölcsöst és hársfasort ültetett, kútát ásott, pinczét s vermet készített. De a pinczével pórul járt, háromszor is beszakadt; a helyén támadt gödör később kacsáinak, lúdjaiknak

---

*) Mutatvány Kazinczy Ferencz életrajzából, mely a Kisfaludy-társaság megbízására készült.

fürdőül szolgált. A meglevő kevés szántóföldet irtással gyarapította. Elfogatása előtt is ezzel foglalkozott.

Kiszabadulása után, 1801 júliusában, a mint a viszontlátás örömei engedték, azonnal sietett Széphalomra, melyet fogsága előtt nevezett már így s birtoka határában fel is állított egy oszlopot, melyre nagy betűkkel ezt írta: «Abaujvármegye, prædium, Széphalom.» Most, hogy Kazinczy Széphalomra látogatott, az oszlop még állott, de a házat s környékét egészen elrútítva találta. Elszorúlt szívvel látta, hogy ültetvényeit, oltványait kivagdalták, irtásait parasztok szántották, háza pedig József öcscsének juhakla volt, a falak vaskapcsait kitördelték, ellopkodták. Ezért nem akarta József a bátyját oda eresztetni. Tehát szó sem lehetett arról, hogy Kazinczy ifjúkori álmait most hamarosan valósítva láthassa s ide vonúlhasson «boldog függetlenségben».

Pedig neki otthon, Regmeczen, nem volt maradása. A viszontlátás örömeit nemsokára családi háborúság váltotta fel. Kazinczy kedvteléseinek, irodalmi és művészeti szenvedélyének óhajtotta áldozni életét. De otthon gyanúval kísérték minden léptét, aggódva, hogy ismét bajba keveredik. Az özvegy anya aggodalmai a tömérdek költség s lelki gyötrelmek után nem egészen alaptalanok voltak, de fia nem igen méltányolta. S ha csekélyebb nézetkülönbség volt is egyben-másban a családtagok között, Kazinczy hajlandó volt azt következtetni, hogy anyja és öcscei még most is vezetni akarják és szabadságában korlátozzák, a mi-ben viszont neki volt igaza.

Különösen azonban anyagi helyzete bántotta. Még fogsága előtt vágyakozott már a maga kezére gazdálkodni. Most tehát szeretett volna véglegesen különválni a családtól s háborítatlanul élni céljának. Pár évi otthonléte meggyőzte, hogy testvéreivel nem maradhat egy födél alatt. Hiába iparkodott anyját felvilágosítani, hogy írói foglalkozása sok derék ember barátságát szerzi meg számára, sőt hogy írói munkásságából még pénzt is szerez. Anyja kételkedve fogadta efféle magyarázatait s úgy hitte, hogy fia semmit sem okúlt fogságából; többet költ, mint jövedelme, holott anyagi terhei egyre szaporodnak.

Valóban Kazinczy anyagi sorsa nem volt irigylésre méltó. Jesztreben kapott anyjától egy telek szántóföldet s

Toronyán egy kis szőlőt; e mellé egy bikát, tizenegy tehenet, negyven darab sertést és nyolczvannégj juhót. Ebből a jövedelemből gavallérosan élni akkor sem lehetett. S Kazinczy annál kevésbbé tudott, mivel fogsága tartásdíja fejében is többször zaklatták. A toronyai szőlő helyett később a kólyi hegyen kapott egy másikat, a mely hat-nyolczszáz korona évi jövedelmet adott.

Kazinczy apai örökségét, illetőleg annak egy részét kérte anyjától, hogy minél előbb megépíthesse családi tűzhelyét; de kérései sikertelenek voltak. Kazinczy leginkább öcscsét, Józsefet, okolta, hogy minden szerencsétlensége attól származik. József ugyanis — panaszolja Kazinczy — azt akarta, hogy bátyja Regmeczen vagy Ér-Semlyénben lakjék s Jesztreben vagy Keserüben gazdálkodjék, a mit természetesen bátyja el nem fogadhatott. Anyja olykor megszánta, kisebb adósságait kifizette, néhány darab lábas jószággal javított helyzetén, vagy cselédjeit segítette, azonban a testvérek közötti egyenetlenséget el nem tudta simítani.

Kazinczy nemcsak József, hanem László öcscsével és Zsuzsánna húgával is gyakran összeszólalkozott, néha csekély ok miatt is, de leginkább anyagi kérdésekben. Az ingerültség nőttön-nőtt; a hamu alatt lappangó tüzet akaratlanul is szította hol egyik, hol másik fél annyira, hogy a távolabbi rokonok is beleavatkoztak a családi ügyekbe, a melyek az özvegy és gyermekei nyugalmit egészen feldúlták. Az anya nem egyszer szemére vetette fiának, hogy nem kellett volna hivatalától magát megfosztatnia; nem kellett volna olyan társaságba keverednie, a mely rabbá tette. Hiába mentegette magát Kazinczy, hogy hivatalát nem önhibája miatt vesztette el, fogságáért pedig a jó emberek soha sem fognak neki szemrehányást tenni. Anyja szeretete volna arra is rávenni, hogy újra valami hivatal után nézzen; de Kazinczy függetlenül óhajtott élni. Példákra hivatkozott, hogy kivált udvari hivatalban csak az boldogul, a ki «csalárdul tud koczkázni.» Némi világfiasszenvedelmei, a postára s könyvekre való költekezései, a nagyváradi hévvizekben való tartózkodása, a nők iránti lobbanékony tüze — szintén szálkák voltak a család szemében.

Nevelte az egyenetlenséget Kazinczynak az a szerencsétlensége is, a mely 1803 májusában a tatai kerülővel érte. Bécsbe akart menni s a mint Pestet elhagyta, az útjában levő község bírái s jegyzői kétszeres díjért sem akartak előfogatot rendelni számára, s így Kazinczy két póstalovon indult Neszmélyből s Almásról Tata felé, hogy a híres angolkertet megláthassa, melynél «szebbet lehetetlen képzelni.» A mint a kocsis felül a kocsira s megereszti a gyepőlőszárat: a lovak vágztatva ragadják a kocsit s repülnek a város végeig. Kazinczy le akar ugrani, de a kocsis biztatja: ne féljen, nem lesz semmi baj, majd kifáradnak a lovak, hisz máskor is így szoktak tenni. Azonban kis vártatva felborúl a kocsi, Kazinczy a földre zuhan, betöri orrát, összezúzza arcát s alig tudja balkarját is fölemelni. Nagy nehezen talpra áll s az ijedtség első pillanatában hol a jobb, hol a balszemét próbálja: vajjon jól lát-e, s nem törtek-e ki fogai. «Látván — írja Kazinczy Nagy Gábornak — hogy szemem és fogam éppen maradt (a két ló a kocsissal nyargalva ment s szerencsémre elvitte a két első kereket, különben öszvetört volna), felköttem s nem csepegő, hanem bugyogó orral mentem vissza a fogadóba, s a felcsert az útczán kapván, hittam, hogy lásson karomhoz.» Orra eltört porczogóját ő maga tette helyre s azonnal írt Nagy Sámuel komáromi orvosnak, hogy siessen segítségére. Az orvos megállapította, hogy karja sem el nem tört, sem ki nem ficzomodott, de egy hétig ágyban kell maradnia. E miatt úti költsége jól megfogyott. Fölépülvén, folytatta útját Bécs felé, hol régi barátjait ismét megláthatta: czélját azonban, hogy a királynak köszönetet mondjon kiszabadulásáért, el nem érhette, mert felkötött karral a kihallgatáson meg nem jelenhetett.

Kazinczynak nem volt elég a maga baja; anyja és testvérei e miatt is keserű szemrehányással illették: mi szükség volt Tata felé kerülnie s idegen lovakra ülnie; miért nem maradt veszteg, mint többi testvérei. Hiába magyarázgatta Kazinczy, hogy az ő hajlandóságai egészen mások, mint testvéreiei; hogy ő a szép nyilvánulásában lelki örömét leli; könyv, kép s az írók barátsága nélkül nem tud élni. Mindez csak szította az izgalmat. El is hagyja Regmeczet s Ér-Semlyénbe költözik, azt hívén, hogy

így legalább a napról-napra megújuló egyenetlenség s lelki háborúság megszűnik. De sajnos, ismét csalódik.

Alig áll helyre egészsége a tatai szerencsétlenség után, ősszel ismét ágynak esik, epehideg gyötri annyira, hogy orvosai már életéről is lemondanak, sőt anyja már halotti ruhájáról is gondoskodik. Három napig eszméletlenül fekszik, szüntelenül jajgatva, jöllehet a testi szenvedést megszokta spártai keménységgel tűrni. Mihelyt azonban olvasni tud, Senecának a *Gondviselésről* írott művét ágyába lopja; de anyja észrevevén, hogy fia a takaró alatt valamit rejtget, felkutatja s elveszi tőle a könyvet. Megmentését Szentgyörgyi Józsefnek, a jeles debreczeni orvosnak, köszönheti, a ki Debreczenből segélyére siet s kiragadja a halál torkából.

Midőn egészsége javulni kezd, anyja visszatér Regmeczre és szobaleányát hagyja fia mellett, meg egy paraszt-asszonyt. Ez a körülmény is sok családi perpatvarnak lesz forrásává. A leány hűséges gondoskodását s Kazinczynak iránta mutatott rokonszenvét balra magyarázzák és azzal gyanúsítják s nem minden alap nélkül Kazinczyt, hogy a leányt nőül akarja venni. S minél inkább pártjára kél Kazinczy a leánynak, tán csak emberbaráti szempontból, annál jobban elmérgesíti a dolgot s annál inkább táplálja a gyanút. Az özvegy kegyetlenül megkinoztatja a leányt, megvereti, becsukatja. Hiába erősíti Kazinczy a maga s a leány ártatlanságát; mindez csak olaj a tűzre.

1804 június 27-dikén kitör a régóta lappangó elkeseredés. József élesen támad bátyjára, ki épen levelet ír; vádolja mint a család megrontóját s becsületének lábbal tipróját. Mindezt anyjok és József neje is hallgatja, de egyetlen szavuk sincs a szenvedélyes kitörések fékezésére. Kazinczy csak írja levelét, s midőn elkészül a levéllel, szó nélkül ott hagyja a szobát, noha öcsese még László bátyját is szidja: miért is hívott neki orvost, hadd veszett volna oda Ferencz. Szörnyen elkeseredett anyjok is indulatosan kifakad, tódítja a szitkot s egy pillanatra megfeledkezvén anyai érzéséről, szemébe vágja fiának: bár csak elütötték volna a fejét Budán. «A mindenható Isten tudja — írja Kazinczy — hogy csak szántam a szó miatt, de az nekem nem fájt.» Kérte az Istent: bocsásson meg anyjának, nem tudja, mit cselekszik.

Kazinczy emberfölötti türelemmel szenvedte sorsát.

De a mint hazulról menekül, hogy lelki nyugalmát visszaszerezze, erőt vesz rajta a felindulás, irtózatossá válnak a gyötrelmek kínozzák, mélységes bánat borul szívére, s mint az üldözött vad, sehol sem talál pihenőt. Felzaklatott lelke a kétségbeesés örvényén háborog, s július 25-dikén este Konyáron a szél majd halálra sújtja. «Megviradván — panaszozja — alig tudtam szólni; szám és szemem kifordultak helyeikből.» De a hűséges Szentgyörgyi ismét visszadja az életnek.

Kiállott szenvedései az otthon már hiába keresett szeretetért égő lelkében azt a gondolatot érelik meg, hogy gyorsan határozzon sorsáról. Csak a házasság réve adhatja vissza lelki békéjét s hallgattathatja el az ellene táplált gyanút. Immár 45 éves, de anyagi helyzetére nézve még mindig ott áll, mint huszonnégy éves korában állott. Ifjúkori eszményképei, a Kácsándy- és Radvánszky-leányok, már régen boldog családi életet élnek. Kire vesse szemét? Sárosy András őrnagy szép ifjú özvegyét, Illosvay Krisztinát, a kivel annyi kedves órát töltött a nagyváradi hévízekben, s a ki — mint Kazinczy írja — «két esztendeig hordotta rabbilincsein», örömmel hitvesévé tette volna; de a nő nagyravágyása és affectált modora kijózanította. Kazinczyt és elűzte a családi boldogságról szőtt álmait. A kiket meg családjá szánt neki, ő maradt hideg irántuk. Egyéni függetlenségét annál féltékenyebben őrizte, minél keservesebben lakott az utóbbi tíz év óta a szabadságra való sóvárgásaért. De az isteni Gondviselés, mely annyi veszedelemmel sújtotta, mindig kiragadta az örvényből, hogy soha meg nem szűnő hálaérzést fakasztson keblében, a mely arra tanítsa, hogy életét a Gondviselés keze vezérli. Hittel és bizalommal indult célja felé.

Mióta Munkácsról haza került, a gr. Török-családdal megújította barátságát. Regmecz után először is Kázmért látogatta meg, hol Török Lajos lakott. Levelezett gyermekeivel, József gróffal és ifjabb húgával, Máriával; de az idősb leány, Zsófia iránt, a ki 1800 óta egy francia emigráns gróffal, Etoil Miksával, járt jegyben, ekkor még csak bizonyos félnék tiszteletet érzett. Azonban az összekelés hosszas halogatásából azt látta Kazinczy, hogy az egész

terv megghiúsúl. Nyilván hallotta is, hogy a franczia grófot kitörölték az emigránsok sorából, tehát visszatért Párisba, elvett egy gazdag polgárleányt s Párishoz közel egy falut szerzett. Az a remény csillámlott föl most Kazinczy előtt: hátha megnyerheti a gr. Török Zsófia kezét. Bizonyos akart lenni hamarosan. Ezért augusztus 24-dikén átrándult Kázmérba. A grófné s leányai szokott szívességekkel fogadták. Zsófia elmondta a szomorú hirt volt jegyeséről, a mit Kazinczy megjósolt. Kazinczy örömmel és száналommal hallotta a hírt. «A csapás — így szólt — rettenetes, és enyhülést neki csak az a gondolat adhat, hogy ezt várnunk lehete, várnunk kelle.» Aztán kiönté a leány előtte szíve keservét. Kazinczy tisztában volt céljával; mind e mellett még nem tett nyilatkozatot. Haza várta az ifjú grófot, a ki báró Wécsey leányával, Máriával, járt jegyben, meg akarván tőle tudni, hogy ha ő Zsófiát nőül venné, e körülmény nem gördítene-e akadályt az ifjú gróf terve elé. De Kazinczy hiába várt az ifjú grófra, másnap sem érkezett meg. Akkor este Kazinczy kitárta szívét Zsófia előtt. A leány eleinte nem vette komolyan a házassági ajánlatot, de nem sokára természetes őszinteségével megadta a választ, midőn azt kérde: «Hol fogunk majd lakni?» A gróf és neje örömmel beleegyeztek, s Kazinczy és a 24 éves Zsófia két nap múlva gyűrűt váltottak.

De a gróf kikötötte, hogy leányát csak oly föltétellel adja Kazinczynak, ha az özvegy Kazinczyné is minden tartalék nélkül beleegyező a házasságba. Kazinczy biztosította a grófot, hogy ő teljesen független, anyja tehát hiába is ellenezné tervét. Visszatérve Kazinczy Ér-Semlyénbe, értesíteni óhajtotta anyját a történetekről. De anyja multkori bosszúságának hatása alatt még mindig ingerülten beszélt fiával, ki aztán egyenesen feltárta a tervet s mutatta jeggyűrűjét. «Hiszen én mindig szerettem Zsófit» — szólt most az anya ellágyulva. Úgy tetszett, ezzel a régóta húzódó családi viszály szerencsésen elsimúl. Az özvegy kétezer koronát adott fiának, hogy a legszükségesebb ingóságokat beszerezhesse s gazdaságát lábra állíthassa. Kazinczy az érsemlyéni pusztá telket kérte anyjától, de e kérését anyja nem teljesítette, hanem Keserűben jelölt ki neki szántóföldet. Csak-hogy erre meg Dénes öcscse számított. Egyelőre tehát Ka-

zinczy nem tudta, mikép alakúlnak életkörülményei. Azonban az esküvőre minden készüléket megtett.

1804 november 11-dikén déli 12 órakor lépett Kazinczy a kázméri templom oltára elé Zsófia grófnővel, hol a helység papja megáldotta frigyöket. Kazinczy nejével ipa házában maradt mindaddig, míg anyja, ígérete szerint, maga nem megy érték. De hiába várta anyját. Eltelt két hónap. Végre is Kazinczynak kellett anyjához mennie, hogy sorsa felől értesüljön. Sajnos, az özvegyet fiai, László és József, azóta ismét bátyjok ellen tüzelték, s nem igen volt hajlandó legidősb fia helyzetét kellően rendezni.

Az izetlenségek megújultak, sőt fokozódtak. József tettelegességre ingerelte bátyját, a ki most már, férj levén, nem akarta türelemmel viselni a gorombaságokat s kitérni öcsese elől. Az anya és Klára leánya választották el a szembenálló testvéreket egymástól. De a béke sokáig nem állt helyre. S midőn Kazinczy nejével együtt Ér-Semlyénbe költözött is, folyvást érezniök kellett, hogy őket a háznál nem szívesen látják. Török Lajos maga is iparkodott a Kazinczy-családnál közbenjárni. De az özvegy épen nem atyafiságosan fogadta, mi a grófot úgy elkeserítette, hogy alig tudta veje kiengesztelni.

Azonban Kazinczy nem szűnt meg anyját kérni: rendezze anyagi helyzetét, hogy ő is gazdálkodáshoz láthasson. Végre is az özvegy 1805 július 5-dikén Kazinczy Péter (a Ferencz nagybátyja) által megizente föltételeit. Négy tervet közöltetett fiával, hogy azok közül tetszése szerint válasszhasson, szívére kötven neki, hogy mind anyjának, mind testvéreinek békét hagyjon, sőt ezt írásban is fogadja meg. A föltételek szerint ha Kazinczy külön megy lakni s gazdálkodni nem akar, évenként kétezer koronát kap anyjától; ha pedig Széphalomra költözik, az ottani földnek egy részét használhatja a jesztrebi birtokkal együtt, a melyhez még a Mátyási-hegyen lévő szőlő járúlna. Ha ez a terv sem volna elfogadható: költözzék az érsemlyéni kúriába, az «ügyis úri formájú»; itt «minden mezőben» ötven köblös földet kap annyi réttel együtt, a mennyi telik. Végre ugyancsak Ér-Semlyénben mehet egy más kúriába is, a melyet már körülkerítettett, e mellé is kap négy telket az erdő és korcsma használatával együtt s a kőlyi szőlőt.

E föltételek egyikét sem fogadta el Kazinczy, mert úgy látta, hogy nem anyja, hanem József öcsese tervezte, a ki — ha Kazinczy panaszainak hitelt adhatunk — majd minden testvérén uralkodni akart. Kazinczy azt állítja, hogy sokkal kevesebbet akarták most kielégíteni, mint a mennyije már fogsága előtt volt. Kérte anyját: számítsa össze a reá fogságában tett költséget s vonja le abból a jövedelemből, a melyet az ő fogsága előtti birtokrésze hozott.

De miért nem fogadta el Kazinczy a föltételek második pontját? Hiszen Széphalomra álmodta magát már ifjú korában. Nemcsak azért, mivel az ő gonddal készült háza fogsága alatt juhakollá lett, s az újra építkezés sok adósságba került volna; hanem mivel az ottani föld nagyobb részét továbbra is anyja, illetőleg József bírta volna. Pedig ő teljesen függetlenül akart élni, hogy családi boldogságát háborítatlanul élvezhesse. Az alkudozások, osztálytervezgetések most sem vezettek célhoz, noha az ingerültség húrja mindkét részen már a végsőig volt feszítve. Anya és fia mindenben egymás bántását sejtették és sokszor egy-egy szón is haragra lobbantak. Az özvegy rossz néven vette fiától, hogy föltételeiben nem szilárd, egyre változtatja az osztály tervét. Fia meg a miatt panaszkodott, hogy ő vele úgy bánnak, mintha nem Kazinczy Józsefnek és Bossányi Zsuzsánnának volna édesgyermek: minden lépésére vigyáznak, a cselédek kémkednek körülötte s nevelik a viszályt. Az anya ingerültsége rettenetes volt. Úgy hitte, hogy fia bizonyosan az örvénybe rohan a család előtt nagyzolásnak tetsző életmódjával s adósságaival. Nemcsak éles, hanem valóban metsző gúnynyal szólt fia kedvteléseiről, sőt most már házasságát is hánytorgatta, a mi az ellentétet csak fokozta. Igazán és mély fájdalommal írja Kazinczy Kis Jánosnak: «Édes barátom, Ulysses haza jutván hosszas vándorságából, sokaknak kedvek ellen esett hazajötte. Ez az én sorsom is. Irtódom papirosra tenni, a mik értek és érnek. Én sem telhetetlen, sem háladatlan nem vagyok. De az a juh sem vagyok, melyet kényekre nyírjenek. Szentgyörgyi, a kinek nem levélben, hanem élő szóval adtam elébe bántásaimat, és a ki írott bizonyosságait látta kezemben azon példa nélkül való vadságnak, melynek négy esztendő óta ki vagyok téve, sirt sebeimre.» Tudván azonban,

hogy anyja teljesen hatalmába jutott József fiának, a hol csak lehetett, iparkodott anyja hibáit takargatni. De miután férj volt és atya, önsorsának ura akart lenni s nem tűrhette öcsese gyámkodását, a ki «hogy maga uralkodhassék s magát tele szívhassa, minden gonoszságokat elkövetett.»

Összeszedte hát Kazinczy minden holmiját Ér-Semlyénben és Kázmérba sietett nejéhez, a ki augusztus 8-dikán első gyermekével örvendeztette meg. Atyai öröme azonban nem lehetett zavartalan. Sárgaságba s forró lázba esett. Anyja most Péchy Imre rokonát, a volt bihari alispánt, is közbenjáróul kérte, a ki igazságosaknak látván az özvegy föltételeit, igyekezett elfogadásukra rábírní Kazinczyt; de Kazinczy nem tudott azokba belenyugodni. Végre Kazinczy arra határozta magát, hogy ügyét a megyei hatóság elé viszi. 1805 decemberében tiltakozást adatott be Abauj vármegye gyűlésén József öcsese ellen, s félvén, hogy az valami úton eléje vág a határozatnak, Bihar vármegye gyűlésén is bejelentette tiltakozását. Ennek aztán meg is lett a sikere. A következő év februárjában anyja megigéri, hogy hajlandó fia kérését teljesíteni s nem sokára Péchy Imrével tudtára adatja, hogy oda engedi neki a széphalmi birtokot s az építkezésre kétezer koronát ajánl. A széphalmi földön kívül Regmeczen is kap birtokot s ugyanott egy darab szőlőt; odaigéri neki az anya a jesztrebi birtokot is néhány hozzátartozó haszonvétellel s a korcsma és mézsárszék jogával, a mihez még évenként kap mintegy kétszáz koronát; az érsemlyéni gulyában pedig marhákat tarthat, mint többi testvérei. «Az Isten adjon neki előmenetelt — így végzi az özvegy sorait — s a mint látni s tapasztalni fogom igyekezetét s hozzám való fiúi tiszteletét, mások előtt való kedvesség-keresését, nemcsak a föltételbe valókkal, hanem egyebekkel is segíteni fogom.»

Ebbe aztán készséggel belenyugodott Kazinczy. Csak anyjának azon intelme ellen szólalt fel, hogy József öcsese iránt atyafiságos érzéssel viseltessék. Bántani — úgy mond — nem fogja, de szeretnie nem lehet. Örült, hogy sorsát végre biztosítva láthatta s hozzáfoghatott családi tűzhelye fölépítéséhez. Még egy ideig többnyire Kázmérban tartózkodott s csak látogatóul ment Ér-Semlyénbe, a hol idegennek érezte magát. Ipa látta, hogy az építke-

zésre sok költség kell, azt ajánlotta tehát neki, hogy mindaddig maradjon nála egész háznépével, míg a jószág jövedelméből lassankint fölépítheti lakóházát. Kazinczy elfogadta az ajánlatot nejére s hozzátartozó cselédjére nézve, de ő maga gazdasága fölszereléséhez s az építéshez látott.

1806 májusában hagyta el végkép Ér-Semlyént s kezdett az építkezéshez való anyag beszerzéséhez. Június 10-dikén fogott a munkához. Sem ajtaja, sem ablaka nem volt még épületének; mind azt, mind ezt gyékénynyel pótolták. Cselédje s a vályogvető cigányok is egy fedél alatt tanyáztak urokkal. De Kazinczy nem zúgolódott sorsa ellen. Gyakran ellátogatott feleségéhez, mert Kázmér csak két órajárás Széphalomhoz. A munka serényen folyt. Kéthárom szobát és konyhát pár hónap alatt lakhatóvá tettek s november vége felé fölrahhatták az ablakokat is.

Közben még gazdasága gyarapítására is gondolt. A Kis-Szárhegyen hatezer koronáért szőlőt vett, a melyet azonban később, midőn a köveshegyi szőlőt kapta, eladott. Az árát természetesen kölcsönkérte, s míg a pénzért Lőcsén járt, képzelhetni: mikép gazdálkodtak a kőművesek és vályogvető cigányok Széphalmon minden felügyelet nélkül. A szüret alatt Kazinczy neje is átment Széphalomra az akkor még ajtó s ablak nélküli szobákba s az ebédlőben rakott tűznél főzött ebédet. Télen meg, ha az idő engedte, egyik zsellérénél főzetett, s oda jártak le ebédre. Gazdasági épületekről még csak azután kellett gondoskodnia, addig lovait, tehenét s igás bivalyait a maga lakása melletti kis szobában tartotta télen. Évek teltek el, míg a melléképületek is fölépülhettek. Kazinczy és neje még jó ideig küszködtek a hiányokkal, kisebb nagyobb rendetlenséggel s minden új gazdaságot kísérő bajokkal. De Kazinczy áldott természete, a melyet a szenvedések iskolája annyira megedzett az élet jövőndő viszontagságainak nyugodt lélekkel való tűrésére, s mely mindennek megtalálta jó oldalát — hamar megbarátkozott a körülményekkel. Derült életkedve s emelkedett világnézete látatlanná tette a hiányt, csakhogy végre célját érhette.

Negyvenhét éves korában kezdhett a maga kezére gazdálkodni, de azon a helyen, hol a természet szépsége s a történelmi emlékek összeolvadtak képzeletében, s hol a

jövendő Magyarország műveltségének napja felpirkant. «Ott vagyok, édes barátom — írja Szentgyörgyi Józsefnek mindjárt Széphalomra költözése napján (1810 június 10) — a hol ifjúságom aranyálmaiban reménylettem, hogy lenni fogok és a honnan magamat örökre kirekesztve gondoltam. A Gondviselés a pokolnak minden rettenetességein, tigrisek és sárkányok között vezette útamat.» Háza kezdetleges és szűk: birtoka csak annyi, hogy ha adósság nem terhelné, szerényen megélhetne; de végre a maga ura, élvezheti a családi tűzhely melegét s megoszthatja az élet gondjait áldott lelkű nejével, a ki a nagyobb részt magára vállalja. Régi vágya betelt s elmondhatta Horatiussal: Hoc erat in votis. Bizonyára «Tibur és Præneste nem lehetett szebb.» A kemény megpróbáltatások után a családi boldogság verőfénye mosolygott reá neje szeretetében és szaporodó kicsinyeinek ártatlan kedvteléseiben.

Nemcsak ő, hanem mindazok, a kik valaha Széphalmon megfordultak, dicsérték Kazinczyné jóságát, ki a körülöttük lakó szegényeknek is valódi órangyala volt. A gazdaságra is inkább ő gondolt, mint férje. Nem egyszer megzavarta férjét munkájában, midőn az ablak alatt gyöngytyúkjai s göröcsírkéi megjelentek, s ő azonnal kiszaladt, hogy szemet vagy morzsát szórjon nekik; visszamenet aztán elvelte férje könyvét s kérdezősködött egyről-másról, nem bánva, bármilyen fontos és sürgős írni valója volt is férjének. Értett a gyógyításhoz is, az ehhez való készséget apjától örökölte. S nemcsak a maga családját, hanem a környék szegényeit is ellátta orvossággal s jó tanácsokkal. Valódi nemes és megható eszményiség aranyozta be a család életét. «Ha boldogságot akar látni Nagyságod — írja gróf Gyulay Ferencznének, ifjúkori eszményképének — a földön, azt minden bántságok mellett is az én házamban fogja fellelni. Minden bántságok mellett is, mondom, mert azokat én is szenvedek. De azt szenvedni könnyű annak, a ki ily boldog, mint én vagyok.» «Áldjuk az Istent — mondja a Kis Jánosnak írt soraiban — a kiknek ily életet boldogító asszonyok jutottak.» Igaznak találja, a mit Lessing mond, hogy a természet az asszonyt akarta remekévé alkotni.

Háza kívülről még sokáig vakolatlan maradt, de sok

szegény áldása lebegett fölötte. Mert a hol segíteni kellett, Kazinczy és felesége mindig ott voltak, még ha maguk szükségét láttak is. Cselédjeikkel, zselléreikkel nemcsak emberségesen, hanem igazi nemes szívvvel bántak s igyekeztek az élet terheit mindenütt könnyíteni, mintha azok is a család tagjai lettek volna. Egyik ismerősüket már börtönnel fenyegették külföldön, s hozzájuk folyamodott. Kazinczyné olvasván a megszorúlt ember levelét, azonnal elhatározza, hogy a mint apjától csekély évi járadékát megkapja, azonnal megküldi a szerencsétlennek a szükséges összeget. S mintha férj és nő versenyezni akartak volna egymással a jótékonyság gyakorlásában, a nemes eszménység túlzásában, Kazinczy legott megizente bécsi könyvnyomtatójának, hogy a nála maradt négyszáz egynehány koronát, melyet részben báró Wesselényitől kapott Marmontel fordításának kiadására, küldje a szükségben szenvedőnek. Ugyane tájban történt, hogy Kazinczyné anyai nagybátyja, gróf Roggendorf Kajetán, a ki ifjú kora óta az udvar levegőjében élt Milanóban mint Ferdinánd herceg udvarmestere, később Padovában mint a pénzügyi kamara elnöke, a Napoleon elleni háborúban mindenét elvesztvén, hosszas kísérletezés után testvéréhez, gróf Török Lajosnéhoz, folyamodott, hogy utolsó napjait az ő gondozása mellett tölthesse el. A grófné szívesen fogadta volna a hozzá folyamodót. de férje megijedt, hogy sógora kém lesz házában, s többé ő még családi körében sem szólhat szabadon; kimondá tehát, hogy el nem fogadja. A grófné sírva fakadt; de leánya, Kazinczyné, vigasztalta: írjunk Ferencznek, adjuk eléje a kérést, bizonyos, hogy ő szívesen fogadja házukhoz, Széphalmon. Nem is csalódtak. Kazinczy hamarosan elkészíttetett két szobát a viszontagságos életű gróf számára, ki 1807 novemberétől 1808 január 7-dikén történt haláláig Kazinczy házában élte végnapjait.

A szegénysorsú írók közül is többen érezték Kazinczy anyagi segítségét. Virág Benedeknek nemcsak finom asszúborokkal kedveskedett, hanem a budai tüzvész után kétszáz koronát is küldött fölsegítésére, valamint Rummy Károlynak is ugyanennyit küldött, hogy Sopronba költözhessék. Régi rabtársai közül b. Riedele András sorsán nemcsak ő maga igyekezett könnyíteni, hanem Cserey Farkas barátját is

rávette, hogy segítse a szűkölködőt. Volt idő, hogy nagyobb összeget is elosztogatott a megszorultak közt, p. o. 1812-ben több mint ezer koronát. Pedig családja szaporodott, adóságai is súlyosbodtak. «De én — írja — nem vagyok azon *okosok* közül, kik midőn a mások baját látják, kalmári kalkulust tesznek, ha segíthetnek-e, s mindenkor segítek, mikor van miből, ha aztán meg kellene is koplálnom.»

Az az eszményi felfogás, mely Kazinczynak mint írónak második természetévé lett, a magánember minden cselekedetére rányomta bélyegét. S mint írói működésében, a mindennapi életben is túlzásba vitte, s anyja nem minden ok nélkül lobbantotta szemére könnyelműségét. De ő nyugodt lélekkel viselte a szemrehányást; fő törekvése volt, hogy a jók szeretetét megnyerje. Remélte, hogy anyja és felesége szüleinek halála után sorsa tetemesen javúl, ő is rendezheti anyagi körülményeit s «könnyebben lélezhet.» A való életben is a jövőt látta maga előtt, ennek szövögette terveit, szinte megfeledkezve a súlyos időkről, a melyek a tizes években reá nehezültek, s megkeményítve lelket a csapások ellen, a melyek egymásután látogatták.

Első gyermeke, Iphigenia, egy éves korában elhalt, de apai fájdalmát 1807-ben enyhítette második gyermeke, Eugénia születése. Majd a következő években megnépesült háza gyermekekkel; 1820-ban már hét élő gyermeke volt, három leány és négy fiú. Ezeknek a nevelése nem kis gondot okozott a családnak.

Mily nagy az ellentét, ha Kazinczy házi boldogságát s anyagi helyzetét, képzeleti világát s a hazai közállapotokat szemléli. Künn zimankós felhők borítják a szemhatárt, a merre csak tekint; benn a maga és felesége derült kedve s az apróságok vidám játéka örökké csillagossá teszik otthonát. A világ neki Széphalom. Kirekesztve évekig a szeretet köréből, most házanépétől s barátaitól a szeretet hevével környezve; annyira elfogja szívét a boldogság, hogy a sorsnak minden ádáz harcával bátran szembezáll. Anyjával s testvéreivel való viszálya fel-felújúl még, de már nem vet lobot, zsarátnoka hamvadozik. Azonban a közállapotok súlya annál inkább próbára teszi lelki erejét. A napoleoni háborúk iszonyú vér- s pénzáldozatai kimerítik az országot. Többször az enyészet szélén állunk, s a kormány

a helyett, hogy a nemzet sebeit orvosolná, kiméletlenül sarcolja az országot. A vármegyék gyűlései elnyomott hazafi fájdalommal szavazzák meg a rendkívüli segélyeket, a melyek évről-évre ismétlődnek. Ha némelyek megkísérlik is, az alkotmányra hivatkozva, a király és nemzet érdekei közti ellentét feltüntetését, Kazinczy mindig azon van, hogy az efféle hibás véleményt megczáfolja, mert szerinte a király és nemzet érdekei nem ellenkezhetnek egymással. Ő könnyen belenyugodnék az anyagi áldozatokba, csak szellemi haladásunk elé ne gördítene a kormány mindenütt akadályokat. Eszes ember — szerinte — békével várja, míg a dolgok maguktól megérnek s kifejlődnek. Hanem a mikor az ellenség már hazánk földjét tapodja, őt is megkörnyékezi a kétségbeesés. Álmatlan éjjelein mindig azt forgatja eszében, hogy családját zilált anyagi sorsban, irodalmi műveit bevégzetlenül kell itt hagynia, ha a vész öldöklő anyaga őt is meglátogatja. A közhangulat levertsége őt is magával ragadja, de ilyenkor képzeleti világába igyekszik menekülni. A győri kudarcz után azonban szabadban lélekezik. Ő reá és gróf Dessewffy Józsefre bizza Zemplén vármegye, hogy a Győrnél elesett zempléni nemesek emlékét megörökítsék. E czélra írja Kazinczy a *Véleményt*, melyben a hazafiak elköresosulása miatt magyar érzésének oly ékes kifejezést ad s a maradék hazaszereteteire hivatkozván, az elesettek nemes példájával serkent a honért való tevékenységre. Az a hit éleszti, hogy új bajnokok támadnak a vitézeknek állítandó oszlop mellett, s így midőn «csak hálát mutatunk nemeslelkű férfiaink iránt, egyszersmind a hazát is tetemesen szolgáljuk.» E hittel küldi a vármegyei határozat szerint kinyomatott kis füzetét az ország élőkelő embereihez, a nádorhoz, az országbíróhoz és másokhoz, bízva a természet bölcsességében, mely «úgy viszi az emberiség dolgait, hogy a setétség is világosságot, a részegség józanságot, a romlottság épiséget vonjon minden bizonynyal maga után.»

Mig azonban Napoleon fegyverei pihennek, új csapás készül hazánkra. Már előre rebesgetik, hogy Bécsben új patensen dolgoznak, mely országunk anyagi erejét földhöz veri, de bizonyost csak 1811 márcziusában tudtak. A pénz értékének nagymérvű leszállításáról szóló királyi rendelet

ekkor jelent meg s küldetett a vármegyékhez, a melyek fölíratokon dolgoztak, hogy a király a rendeletet vonja vissza, vagy országgyűlést hívjon össze mielőbb. A kormány mit sem törődve a vármegyék izgalmaival, július elején újabb rendeletet küldött, mely a papírpénz forgalmának, illetőleg bevonásának határnapját állapítja meg. Kazinczy aggodalmai a családfő s nemzeti haladásunkon türelmetlenül működő izgató reményeit kegyetlenül feldúlják; éjjel semmit, nappal is vajmi keveset nyugszik. De midőn a megye gyűlésén a tompa érzéketlenséget látja, ő indítványozza a felíratot, kifejezve az egész nemzet meggyőződését, hogy az anyagi áldozatot is nehezen szenvedjük ugyan, de még nehezebben szenvedjük törvényeink és szabadságunk megrontását. A kormány a politikai hibát az alkotmány megkerülésével akarja jóvá tenni s még inkább felzúditja az országot. Az országgyűlést ugyan összehívta a király, de a követek a siker minden reménye nélkül gyülekeztek Pozsonyba, kivált midőn meghallották, hogy «három granadiros bataillon» és a király nevét viselő «szép vasas regiment» is oda érkezett. Az alsótábla az alkotmányserelmeket kívánta orvosoltatni; de a királyi válasz kedvezőtlen volt, mi a nemzetet oly izgalommal tölté el, hogy minden képtelen hírek hitelt adott. Így például gróf Dessewffy Józsefről azt híresztelték, hogy mivel a felíratok ügyében vezérszerepet vitt, a kormány ötödmagával elfogatta s Munkácsra hurczoltatta; a nádor elvesztette népszerűségét a nemzet előtt s gyanússá lett az udvarnál. Sokan az elpuhult nemzetet okolták, mely megérdemlé, hogy alkotmányát lábbal tiporják. Kazinczy nem hitte, hogy a király erőszakra gondolt, csak a kényszerűségnek engedett. Feltette Dessewffyt, a kinek kéziratban olvasta Wallis pénzügyminiszter ellen írt maró satiráját, mely a szívtelen kapzsiság hitvány váza gyanánt állítja nemzetünk elé anyagi romlásunk kútfejét.

Méltósággal tűrni a csapásokat s minmagunkban keresni erőt a velök való szembeszállásra: ezt hirdeti Kazinczy, pedig senki sem érzi jobban az anyagi nyomort, mint ő. Betegsége ismét ágyhoz szögezi; érzéketlen családja s az irodalom iránt is. Pinczejét feltörik s kitűnő asszúborait megdézsmálják. Konyhája kigyúlad két ölnyire lakóházától,

s az a veszedelem fenyegeti, hogy mindene oda ég. S ugyanakkor, 1816-ban kapja a jogügyi igazgató újabb felszólítását, hogy az 1801-ben fizetett fogsági tartásdíja pótlékaúl ismét ezer koronát kell fizetnie. Jó emberek ugyan kisegítik szorultságából; Döbrentei és tanítványai, a gróf Gyulay-testvérek összeadják a kamarának fizetendő összeget s ismeretlenül Kazinczy kezébe juttatják; de ez a segély csak ideig-óráig enyhíti sorsát. A természeti csapások is évről-évre látogatják. Szőleit 1818-ban és 1819-ben négyszer elveri a jég, s míg máshol gazdagon fizet a termés, ő sem nem arathat, sem nem szüretelhet. Ugyanekkor a kis helységben tűz támad, nyolcz helyen belekap Kazinczy házába, s bár sikerül megmentenie, és csak melléképületei hamvadnak el, mintegy négyezer korona kárt szenved.

Évekkel előbb még arra számított, hogy részint a maga, részint a felesége örökségéből talpra állhat; de midőn 1810-ben ipa meghal, elesik attól a csekély segítségtől is, a melyet felesége évenként apjától kapott. Sógora, gróf Török József, az egész örökséget magánál tartja, jöllehet apja úgy rendelkezett, hogy vagyonán három gyermeke egyformán osztozzék. Hiába iparkodott Kazinczy meggyőzni követelése jogos voltáról sógorát, semmire sem boldogult. Évekig várt. Felesége anyja élt még, s addig Kazinczy nem akart törvényes lépést tenni az örökségre nézve. Hitte, hogy a maga örökségéből majd csak eléldegél, míg napa halála után felesége is a maga jószágához juthat. Ámde a Kazinczy-testvérek osztálya is rosszabbúl ütött ki, mint várta.

Midőn anyja 1812 november 14-dikén hetvenéves korában elhal, Kazinczyt már nagy adósság terheli, a melynek a kamatait sem igen bírja fizetni. Kazinczy ekkor már 54 éves és voltakép csak most kezd gazdálkodni. «Szerencséje örökre meg van rontva», de azt reméli, hogy «legálább élhetni fog», a mi addig lehetetlen volt. A testvérek majd félévig készítgették az egyességet. Az özvegy végrendeletét elvetették s Péchy Imre alnádor és Domokos Lőrincz közbenjárására új osztályban állapodtak meg, a melyet 1813 április 10-dikén végre mindnyájan elfogadtak. Kazinczy a széphalmi birtokot kapta, a melynek nagysága hatezer négyszögölben határozottatott meg; Regmeczen három

jobbágytelek jutott rá, valamint a petneházi birtoknak fele. Ide járultak az újhelyi és köveshegyi szőlők, a ritkahegyi dézsmás szőlő, a Liget-erdő harmadrészének, mintegy hetven holdnak használata, némi veteményföld, s a malmok, korcsmák használatának harmadjoga s az öcsésétől, Józseftől várandó háromszáz korona. Az összes széphalmi és regmeczi szántóföldet és majorságot 130 holdra teszi az eredeti osztálylevél.

Kazinczy belenyugodott sorsába, nagylelkűnek s engedékenynek mutatta magát az osztozkodásban, noha érezte, hogy József öcsese még most utoljára is «megmetélte torkát.» Igazság- s békeszeretete elhallgattatta. «Nem perlek a sorssal — írja Dessewffynek — s meglegszem azzal, a mit adott; ahhoz képest, a miből hét esztendő ólta nyomorogva s adósságokat csinálva éldegéltem, most gazdag vagyok.» Irodalmi ellenfelei családi állapotát s anyagi helyzetét is gúnyosan emlegették, szegény büszkének mondogatták, a ki külsőleg csillogni akar, de nincs tehetsége, hogy kocsist is tartson, s maga bánik lovaival. Kazinczy megnyugtatta a részvétellel kérdezősködő Horváth Ádámot, hogy «attól a kikiáltott szegénységtől» még elég távol áll s nem szeretné, hogy gyermekeiről is ezt híreszteljék. «Én — írja — gazdagabbnak tartatni, mint vagyok, nem akarok, de miért szegényebbnek? Van anyyim, quod satis est, s nem figurálnék, ha sokam volna is. Sem feleségem nem, ki az Istennek legjobb teremtménye.»

Az élet gondjait derült homlokkal hagyja a földön, tekintetét az égre szögezi, s lelke az örök eszmény utáni vágygál telik meg, hogy az erénynek önmagában rejlő jutalmát élvezze. Így látják őt kortársai, különösen Berzsenyi és gróf Dessewffy; amaz naiv gyermeki érzését, de érett esztét csodálja; emez úgy tekintti őt, mint a ki az eszményekért hevül s közben titáni harcztól vív a való élettel:

Oh te! kit én gyakran szívvel könnyezve csudáltam,
Jól érted bú közt bajaid feledékenyen élni;
Tőled kell, lehet is virtust példába tanulni.

Kazinczy most már nagy gonddal kezdi gyermekeit nevelni. Mindenek előtt a maga vallásos felfogását akarja átültetni gyermekeibe. Látta, hogy a vallási közöny sok

helyütt felburjánzik. A szív jóságának kiképzésére nem fordítanak elég gondot. Pedig saját tapasztalatából tudta, hogy «a szív vallása», az Istenbe helyezett erős bizalom mily drága kincse az embernek a szenvedések közepette, a kétségbeesés fenyegető örvényei között. Tántoríthatatlanul hitt az isteni Gondviselésben s azt tanította gyermekeinek is, hogy az a boldogító hit, mely szerint bölcs kéz kormányozza a világot, vigasztalóbb, jóltevőbb, semhogy attól magát okos ember megfosztatni engedje. Óvakodott, hogy akár a sötétség köde eltakarja gyermekei előtt a tisztán látást, akár az értelem idő előtti fejlesztése kipusztítsa belőlük a hitnek azt a bizonyos sejtelmességét, a melyet a hideg ész annyi századok óta ostromol. Nem annyira a felvilágosult bölcs észszerűsége, mint inkább az áhitatos keresztény vallásos jámborsága szabta meg nevelő irányát.

Ez okból dolgozta ki a bibliai történeteket ő maga gyermekei számára, észrevevén, hogy gyermekei nagy fogékonysággal hallgatják azokat a rejtelmes történeteket, a melyeket a biblia elbeszél. Azért óhajtá a vallásos érzést szívükbe oltani, hogy a kísértetben támogatójuk, a csapások között bátorítójuk legyen s örömeiket megszentelje. Művét mind katolikus, mind protestáns barátaival közölte még kéziratban s mindenfelől kedvező bírálatot hallott. Kivált Guzmics olvasta mély megilletődéssel Kazinczy művét. Benned — írja hozzá 1826. február 26-dikán — valódi patriarchát kell tisztelnem, ki familiájának közepette atya, tanító, pap egyszersmind, s példád azt óhajtja velem, hogy bár minden atya ezt tenné; a vallást, életünk legboldogítóbb kincsét, maga ébresztené, intézné, erősítgetné magzatainak előtte megnyílt bizodalmas szíveikben. Az atyai és anyai nevelés a legtermészetesebb, leghathatósabb. De kétségen kívül az atyáknak mind Kazinczyaknak, s az anyáknak mind Sophiéknek kéne lenniük.»

Kazinczy családjában mind a mellett, hogy gyermekei két felekezet hívei voltak, a legszebb egyetértés uralkodott. Kazinczy egész életében tartózkodott a felekezetiség merev korlátaitól. Egyik húga, Zsuzsánna, szemére is vetette: mikép tűrheti el, hogy leányai a katolikus, fiai pedig a protestáns vallásban nevelődnek? Kazinczy csipős felelettel ütötte el a kérdést: «Úgy — mondá — mint azt, hogy a

fiúk nadrágot, a leányok pedig szoknyát viselnek.» «A szó — jegyzi meg — elakasztá a szoknyás apostolt, s nyugtom volt.» Maga vezeti legnagyobb leánykáját a kassai püspök elé bér mátkozni, a mi nem igen tetszik a protestánsoknak.

Érzi és ismeri a protestáns vallás értékét; de nemcsak tűri, szeretni is tudja a más vallásúakat. Nem közönyös, de távol áll az elfogultságtól. Midőn az egyházi tanácskozáson jelen van, vallása és a magyarság érdekében mindig hévvel szól. «Magyarnak és protestánsnak magyart és protestánst kell nevelni — mondja 1822 júniusában a sárospataki gyűlésen — ez az a pont, a honnan kiindulok.» Mint az elemi iskolában, úgy a középiskolában is sajnosan látja, hogy sem hazánk, sem a protestantismus történetét nem tanítják úgy, mint a tárgy fontossága megkíváná. Rajta is van, hogy e hiányt pótolják. De magyar érzése is erősen nyilatkozik, midőn irtózva hallja, hogy a főkurátor, Lónyay Gábor és Kövy Sándor, a híres jogtanár is azt feszegetik, hogy az akadémiai tudományok deák nyelven taníttassanak. «Vártad volna-e ezt a XIX. században?» — kérdi Dessewffy-től. Pedig — úgy mond — e felfogás nemcsak nemzetiségi szempontból ártalmas. hanem pædagogia szempontból is, a mit ő nyilvánosan is fejteget.

Hogy a maga vallását mindenek fölött szerette, bár sokan közönyösséggel vádolták, mutatják a vallási unióra tett észrevételei, a melyet Guzmics oly hevesen védelmezett. Nem volt theologus, de jól ismerte az egyház, különösen a magyar protestáns egyház történetét. Nem osztozott barátja meggyőződésében s nem hitte, hogy a keresztény felekezetek egyáltalán egyesülhessenek. De nem is óhajtott. Csak a kölcsönös türelemtől s emberbaráti szeretettől várta az ellentétek kibékülését. Másfelől azonban a vallás és józan ész felfogásának szoros kapcsolatát is erősen vitatja s élesen kikel a Márton István katekizmusára írott avatatlan bírálat ellen, melyből azt olvasta ki, hogy a vallási meggyőződés ellensége a józan észnek. Az ő vallási meggyőződése egyez Vulkán Sámuel nagyvárad püspökével, a ki azt így fejezte ki: «A keresztény vallása az, hogy bűn és mocsok nélkül éljen.» Ezt pedig a katolikus és protestáns egyaránt megteheti; nincs tehát szükség a keresztény felekezetek egyesülésére.

Kazinczy azonban nemcsak vallásos jámborságra nevelte gyermekeit; azon volt, hogy oly nevelést adjon nekik, a melynek segítségével bármily körülmények közt is megállják helyöket. Az elemi ismeretekbe ő maga vezeti be őket. Úgy véli, hogy a leányoknak otthon kell mindent megtanulniok, fiait is csak a gymnasiumra küldi Sárospatakra. Bécsben keres francia nevelőnőt; ezen kívül külön tanítót és zongoramestert fogad. S e mellett ő is, felesége is folyvást őrszemmel kísérik gyermekeik fejlődését. Egy időben két szabolcsi nemes családnak, a Bónis- és Bekény-családoknak két-két leányát is magához vette, hogy együtt nevelődjenek a maga gyermekeivel. Sőt Romy Károlynak anyátlan kis leányát szintén hosszabb ideig neveltette saját házánál. Egész kis nevelőintézetet szándékozott Széphalmon felállítani, de a szigorú idők ebbeli törekvéseit is meghiúsították. Azontúl csak ő maga és felesége osztottak a nevelés gondjaiban. Ő az ismeretek elemeire, felesége meg a nyelvekre tanította őket.

Kazinczy nemcsak mint családapa gondolkozott a nevelés és tanítás eszméiről és módszereiről, hanem mint a sátoralja-újhelyi egyház főkurátora is. 1814 februárjában választották meg az egyházközség főfelügyelőjének. Nem szívesen fogadta el a választást; de azután egész lélekkel teljesítette tisztségét. Az a négy-öt év, a míg ő az egyházközség élén állott, nyomot hagyott az egyházközség életében. Mindjárt beköszöntő beszédében új eszméket hintett a lelkekbe. Több olyan hiányra figyelmeztette hitfeleit, a melyeket még ő maga akart pótolni. «Mindenek felett — szolt — azon kellene igyekeznünk, hogy az Istennek *élő templomot* építsünk, azaz hogy oly iskolát nyissunk meg, melyben gyermekeink mindazt tanulhassák, a mi őket jó emberekké s alkalmas és hasznos polgárokká teheti, és a melyben egy igazabb, szebb gondolkodású s érzésű maradék neveltethessék. Engemet e hivatal felvállalására az a szép remény birt, hogy ezt teljesedve láthatom meg.»

A pusztai alaki képzés helyett sürgeti az értelem alaposabb fejlesztését s a való életre nevelést. Az erkölcsi élet tisztasága iránti fogékonyság fölgerjesztését fő kötelességévé teszi az iskolának, a melynek oly ismeretekkel kell növendékeit elbocsátania, hogy az önmivelésre alapot is,

kedvet is kapjon. A nyelv grammatikai alakjainak ismeretét, a számvetésben való jártasságot ép úgy követeli, mint a földrajz és történelem vázlatát. Gyermekait is örömmel tanította ez ismeretekre. Térképeket rajzolt és rajzoltatott gyermekeivel is, a kik a földrajzban ritka előmenetelt mutattak. Botránkozva látta a sátoralja-újhelyi vizsgálatokon, hogy a gyermekek a hazai történelemből semmit sem tudtak. Meg is ígérte, hogy ő maga fog történelmi kézikönyvet írni az elemi iskolák számára. Terve ugyan nem valósult, de eszméi, tanításai nem kopár földre hullottak.

Példájával s intelmeivel sokat tett arra, hogy a vallás és közműveltség szolgálja, a papokkal és tanítókkal embersegesebben bántak, s ezek is buzgóbban igyekeztek hivatásuknak megfelelni. S mivel a két papnak anyagi ellátása nem volt arányban tisztségök fontosságával, Kazinczy fő-törekvése arra irányult, hogy a két állást megszüntesse, egy papi állást szervezzen, de annak tisztességes anyagi helyzetet biztosítson. Ezt el is érte. Az új papot, Major Józsefet ő iktatta be hivatalába. búzavirágszín frakkot öltve, előkelő hallgatóság előtt mondván el üdvözlő beszédét. Az ő főgondnoksága alatt fedték be a templomot palatetővel s helyezték el a torony tetején az ércgolyót. Vezető s tanító példája a hívek egész seregét vonzotta a közelet szeretetére, ápolására e téren is, mint írói pályáján.

De mint magánember is felhasznált minden alkalmat, hogy az erkölcsi felfogást mélyebbé s tisztábbá erősítse. Házi körében, vagy a vármegye gyűlésein, látogatásai, vagy a sárospataki vizsgálatok alkalmával mindenütt hintette az erény magvait élő szóval, társalgás közben épen úgy, mint leveleivel. Gazdag emlékeiből, olvasmányáiból azonnal készen volt, ha kellett, egy-egy serkentő példával, hogy kivált a fogékony ifjú szíveket meghassa, fölemelje. Lobbanékony lelke ünnepnek tartott minden oly napot, a melyen valakiben nemesb érzelmeket gerjeszthetett. Mint örvendett, midőn 1814 novemberében egykori barátjának, az idősb Wesselényi Miklósnak fiát és nevelőjét, Pataky Mózeset, vagy később Döbrenteit s tanítványait, gróf Gyulay Lajost Széphalmon fogadhatta. Megindítóan beszélte el szenvedéseit s megmutogatta ereklýeit, a melyeket fogságából magával hozott.

Épen ily lelki gyönyörrel hallotta, hogy ifjúkori eszményképének, az özvegy gróf Gyulay Ferencznének gyermekei őt apjuk gyanánt tisztelik. Ha a sors megigérné neki, hogy óhajtatását teljesíti, nem kívánna egyebet, mint hogy Andrásfalvát, a Gyulay grófok ősi fészket, Széphalom mellé helyezné. Ha egy-egy levelet kap Gyulyanétól, vagy legidősebb leányától, Karolinától: «elrészegül örömeiben.» A szép és jó minden nyilvánulása megkapja olvadékony szívét, s ha az emberi gonoszság panaszra fakasztja is olykor: családi otthona mindig kiengeszteli. Az élet szebb jelenetei, mint a fák virágai, a jövőendő tisztább erkölcsi felfogásának gyümölcseit rejtik magukban; s tudja, hogy a virágok hullása nem a fák vesztét, hanem a gyümölcs-termés idejét sejtetik. Gyermekeinek értelmi fejlődésében nemcsak apai örömmel, hanem a nevelő tudatos számításával figyeli a rügy fakadását, a bimbók nyiladozását. Nem türelmetlenül várja az értelem fejlődését s távol van az ifjú apák azon ideges kényszerétől, mely a gyermeki értelmet idő előtt akarja bizonyos irányú működésre szorítani. Nem mondhatni, hogy gyermekei gyorsan fejlődnének. Első fia, Emil, tíz éves korában még nem tud folyékonyan olvasni; de a térképen már van jártassága, s esténként nagy figyelemmel hallgatja apja elbeszéléseit. Ellenben nagyobb leánya, Eugénia, már 11—12 éves korában szinte virtuóz módon játszik a zongorán. Meglesi Kazinczy gyermekeit, mily szemmel nézegetik képeit, rézmetszeteit. Naiv dicsekvéssel emlegeti, hogy Eugénia alig pár hónapos korában már kedvét leli a képek nézésében; hét éves korában pedig első tekintetre fölismeri a Belvedereben azon festményeket, a melyeknek metszeteit apja gyűjteményében látta. Emil fia tíz éves korában már a Gessner svájcki képei után rajzolgat s ritka ügyességet tanúsít a fűrés-faragásban. Könny lopózik az apa szemébe, midőn Eugénia tánczpróbáján mindenki csak azt kérdi: «Ki az a szép kis barna, a legkisebb, a legszebb?» S mikor a tánczmester világosan megmondja, hogy «az ő seregecskéjének Zsenka a gratiája», s az idegenek is elbeszélnek, hogy ő «mily hív atya»: boldogabbnak tartja magát Ferencz császárnál. A bécsi színházban két előkelő férfiú figyelmesen szemlélvén a kis leányt, szeretne tőle kérdezősködni: Kazinczy a

nemzeti büszkeség hangján jegyzi meg, hogy Eugénia még nem ért más nyelven, csak magyarul. Az apa örömeztőbb látja gyermekeiben a szív nemességét s ellágyuló érzéseit, mint az értelem korai fejlettségét.

Áldott lelkű neje osztozik vele a nevelés munkájában. Ritka gyöngéd szeretet fűzi össze családjok tagjait. Mintha csak a sors ki akarta volna pótolni, a mit Kazinczy a szülői házban, fogsága után szenvedett. Neje még utolsó kis gyermekét is úgy táplálta emlőin, mint első gyermekét. Nem csuda, hogy Kazinczy annyira boldognak érezte magát családjá körében és Széphalmot a világ minden zugolya között legjobban szerette. Nemcsak anyagi sorsának mostohasága s haladó kora, hanem éppen e családi ritka boldogság kötötte le állandóan otthonához. A mennyire forgószálló életet élt kiszabadulása után néhány évig, éppen annyira őrizte 1806-tól kezdve házi tűzhelyét, míg később pereskedése ki nem zaklatta családjá köréből.

Azonban Kazinczy művészi szomszja, eszményi világban élő lelke kielégítést keresett néhányszor az utazásban is. Említett bécsi útján kívül 1808-, 1812- és 1815-ben ismét meglátogatta a császár-várost s részint Pesten Kulcsár István és Vitkovics Mihály házánál, részint Sopronban Kis Jánosnál, részint Győrött Takács Józsefnél s Pázmádon Horváth Endrénél szép napokat élt. Mindenek fölött arra törekedett, hogy művészi szomszját oltogassa a Belvedereben, a művészek termeiben, kertekben s a színházban. 1812-ben sorra látogatta a művészet csarnokait, Braun, Mengs és Wutky festők dolgozó termeit s kimutatta, mennyire jártas a jellemzés különféle nemeinek ismeretében. A művészek álmélkodva hallgatták a magyar író megjegyzéseit, a melyek a művészet történelmében nem közönséges jártasságról tanúskodtak. Egy szép női alakra ráismert, hogy az nem eszmény-, hanem arczkép; hiába akarta megtéveszteni a művész, a ki végre is bevallotta, hogy Kazinczynak van igaza. Művészi érzékének áldozott a híres Cleyermann Károly templomi beszéde hallgatásával is, midőn «reszketett a tisztelet miatt.»

1815-ben feleségével s Eugénia leányával járta meg Bécsset, hol a congressus alkalmával együtt voltak Európa urai. Kazinczy újra végigtanulmányozta a Belvederet, a

híres ambrasi gyűjteményt, a *Museum Napoleont*, s gyönyörködött, hogy Van-Dyck két képe épen úgy megtetszett leányának, mint neki magának, midőn először látta. Ekkor találkozott Kazinczy először Helmecczyvel, Takácsossal, Horváth Endrével, Pápayval. Visszafelé meglátogatta Prónay Sándor, Prónay Simon és Vay Miklós bárókat, Vida Lászlót Törtelen és Donát János festőt Pesten, a ki mind a hár-muk arczképét megfestette. Bécsi utazásai mindig sokba kerültek, mert Kazinczy nem igen tudott takarékoskodni utazás közben, kivált az utolsó bécsi útja mintegy kétezer koronába került.

1815-ben még egy nagyobb út tervét forgatta elméjében. Mióta 1805 őszén rövid néhány napot Zsibón és Krasznán töltött id. báró Wesselényi Miklósnál és Cserey Farkasnál, folyton élt benne a vágy Erdélyben nagyobb utat tenni, hogy megismerje azt a földet, melyet addig csak barátainak leveleiből ismert, de a nehéz idők egyre halasztották tervét. Azonban az ifjú Wesselényi s nevelője látogatása után határozottabb alakot öltött régi terve, s még 1815 őszén készült Erdélybe. De részint mivel a hivesebb idők beálltával nem volt tanácsos ily hosszú útra kelnie, részint mivel barátai akkor nem igen kísérhették volna útjában, a következő évre halasztotta.

1816 június 11-dikén indult Kazinczy leányával, Eugeniával, négyes fogatán Erdély felé. Remélte, hogy «örökkévalóságnak való napokat» fog élni s nem csalódott. Rettegetes úton haladt az óriási záporok miatt; maga, cselédje, lovai sokat szenvedtek; de célját érte. Igazi magyar vendégszeretettel fogadták, a merre csak megfordult: Kolozsvárott, Marosvásárhelyt, Andrásfalván, Nagy-Szebenben, Dédácson, a honnan Szpatára (Krassó-Szörény vármegye) rándult sógorához, D'Ellevaux Jánoshoz. Ez a kirándulás is sok örömet szerzett ugyan neki, mégis megbánta, hogy sógoránál annyi ideig mulatott. Mert míg oda járt, báró Jósika János, Hunyad vármegye főispánja, elbúcsúzáván a vármegyétől, táblabíróvá akarta őt felešküdtetni; várt is a gyűlés napjával, de Kazinczy nem érkezett meg a kitűzött időre. Az elszalasztott alkalmat azért sajnálta Kazinczy, mert benne nem az embert, hanem az író-t, a *magyar* író-t tisztelte volna meg a főispán. De barátaival, a Gyulay-

család körében, a Bruckenthal-múzeumban, Branyicskán, a vajdahunyadi várban annál nagyobb gyönyörűséggel teltek napjai. Döbrentei és gróf Gyulay Lajos elkísérték a szászok közé; Branyicskára pedig a Gyulay-családdal együtt rándult ki s megilletődve szemlélte a nagy Fráter György kápolnáját s egy szép epigrammban örökitette meg látogatása emlékét. Tordoson Sipos Pálnál, a költő, bölcselkedő és matematikus papnál báró Naláczy István és Zeyk Miklós társaságában mulatott; megfordult a gyógyi fürdőben s Gyulafehérvárott a nevezetes püspöki könyvtárban. Visszafelé ismét Kolozsvárnak tartott, hol elvált Döbrenteitől és tanítványától s Tihóra tért Cserey Miklóshoz, Erdély akkori legkiválóbb szónokához, hol «egy feledhetetlen estét» töltött. Látogatása Zsibón ért véget, hol öt napig tartózkodott. Innen Hadadra indult báró Wesselényi Miklós és Bölöni Farkas Sándor társaságában, s együttlétük utolsó éjjelét fenvirasztva töltötték. Wesselényi egy szép angol paripával ajándékozta meg, a melyet büszkén mutogatott Kazinczy ismerőseinek. Cserey Farkas hasonlóképp megajándékozta egy csikóval, de azt csak később vitette Széphalomra. Szeptember 10-dikén déltájban ért Kazinczy Széphalomra. Neje s gyermekei eléje siettek. A viszontlátás örömei sírásra fakasztották mindkettejüket.

E három hónapi utazás tetemes anyagi áldozatába került, de tapasztalatai, élményei, a kedves napok emlékei bőven kárpótolták. Az utazás előtt Cserey Farkas kicsinylőleg szólt Erdély előkelő embereiről s úgy vélekedett, hogy Kazinczy ott alig talál olyanokat, a kik az ő ismeretségére érdemesek volnának. Cserey Farkas inkább a természet ritkaságait akarta volna megmutogatni barátjának; de Kazinczy világosan megmondta, hogy ő embereket akar ismerni. S örült, hogy jóslat még soha sem teljesült kevésbbé, mint a Cserey Farkasé, mert «Erdélyt még idegen inkább meg nem szerette», mint ő. Csudálkozva, de egyszersmind a nemzet jövőjére biztatólag tapasztalta, hogy Erdélyben még a főúri házaknál is magyar a társalgás nyelve. Csak egy nővel találkozott, a ki németül szólította meg, s az is magyarországi volt. Ellenben találkozott olyan nővel is, a ki az ő mystikus tartalmú epistoláját, a *Gróf Török Lajos*-hoz szólót, gyönyörrel olvasta. Még agg korában is elragad-

tatással emlegette Kazinczy azt az «áldott földet» s «a világnak szeretetre legméltóbb báza népét» (a Gyulay-családot), a melynek körében visszaálmodta ifjúságát. Mennyi nagy és jó emberrel ismerkedett meg, a kikben a magyar jellem, a magyar műveltség egészen új oldalról tűnt elé. Valóban őszinte volt vallomása, melyet az utazásról Kis Jánosnak tett: «Szebb három hónapot — úgy mond — ha ide nem számlálom, a mit a szerelem ada, soha nem éltem.»

Ezért határozta el még útközben, hogy megőrökíti e gyönyörű napok emlékét s haza érkezte után hozzá is fogott az *Erdélyi Levelek* írásához; de évek teltek el, míg művét censura alá bocsáthatta. Anyagi gondjai egyre jobban reá súlyosodtak s megbénították néha-néha munkakedvét. Testvérei s nagybátyjai mind sokkal jobb módon éltek, de azért soha sem segítettek derekasabban rajta. Mert ifjú korától fogva azt hitték s rebesgették róla, hogy nem tud előre számítani s könnyelműleg pazarol. Jobb volna — mondogatták — ha szorgalmasabban nézne gazdasága után, mint hogy könyveket ír, s ha már könyveket ír is, legalább haszonra dolgoznék, holott alig van betevő falatja.

Kazinczy mit sem gondolt a szóbeszéddel. Egyenesen s bátor léptekkel haladt pályáján a dicsőség fénye s a balsors csapásai között. Családi tűzhelyének melege, írói tekin-télye s a jövőbe vetett reménye megóvták a csüggedéstől s folyvást élesztették munkakedvét.

VÁCZY JÁNOS.

A TATÁROK KULTUR-TÖREKVÉSEI.

Ama sok súlyos csapás közt, mely ez országot érte, alig volt nagyobb és veszedelmesebb csapás azoknál a behatolásoknál, melyekről visszamaradt a tatárok híre. Midőn a krónika a negyedik Béla király idejében végbement tatárjárásról szól, a történetírás hibát talál a névben, állítván, hogy nem tatárok voltak azok, hanem mongolok. Pedig a krónikásoknak igazuk van; mert csak a vezetés volt mongol, a csapatok zöme tiszta tatár: a mai baskiok, nogaiak és más volgavidéki törökök ősei, kiket Batu khán rabolni, gyilkolni és pusztítani küldött. Később ugyane tatárok ivadéai, névszerint a krimi tatárok, a török császár parancsának engedve, Magyarországra törtek és ekkor leginkább Erdélyt és Magyarország délkeleti részét érték iszonyú szenvedések. A vad hordák oly pusztítást vittek végbe a lakosságban, hogy még a múlt század elején is találkoztak Bagcseszarai és Krim déli részében oly magyarok, kiket a tatárok akkoron hurczoltak rabságba. Ám azóta nagyot változtak az idők; rohamosan haladnak az események, és az itt következőkben mint műveltségre törekvő népet mutathatom be ugyanazoknak a tatároknak az ivadékait.

I.

Különösen három nép vált ki azokból a mohammedánokból, kik legnagyobbat haladva a nyugati művelődés terén, európai tudományt és gondolkozásmódot sajátítottak el s a legnagyobb részben járultak hozzá az új nézeteknek honfitársaik és hitrokonaik közt való elterjesztéséhez. E tekintetben az elsők gyanánt kell említeni az oszmánokat,

kik a tizenkilenczedik század ötvenes éveiben fogtak hozzá a szellemi ujjászületés aktusához. Az, a mit nyelvök egyszerűítésének és irodalmuk gyökeres átalakításának terén végbevittek, méltán tölti el csodálkozással a régebbi oszmán szellemi termékek minden ismerőjét. Ha visszagondolok arra az időre, midőn egekig magasztalták a poétai munkáit egy Kenaan efendinek, a ki a legdörge-delmesebb bombastokat és a legvakmerőbb metaphorákat vágta ki a Fényes Kapu tájékán; vagy ha felidézem emlékezetemben azt a bámulatot és csodálkozást, mely annak idején Aakif pasa Tabzara-jának, mint a költészet valóságos remekének jutott osztályrészeül, s ha ezzel szemben magam elé idézem a francia regények és novellák stylusát másoló újkori oszmán irodalmat: valóban úgy érzem, mintha egészen más világba jutottam volna. Az én időmben, vagyis ötven évvel ezelőtt, valósággal istenkáromlónak vagy bolondnak nyilvánították volna az oly írókat, mint Ahmed Rasszim, Khalid Zia, Tefvik Fikret, Emin bey, Huszein Rahmi és társaik, s ha akadt volna ember, a ki, mint az én Redsb Aaszim barátom, uigur vagy csagatáj nyelvtanulmányokkal foglalkozott volna, bizony-bizony kiválasztott cél táblája lett volna minden gúnynak és csúfolódásnak. Manapság mindenki igyekszik megszabadulni a fölösleges arab-perzsa szókincstől, mindenki török nemzeti vonásra törekszik, érthetővé akarja tenni magát a néptömegeknek s új, egészséges irányzat támadt még a török szók helyesírásában is. A mostani oszmánok tudományos műveltsége is merőben más, mint volt a múlt századbelieké. Nemcsak a kollégiumokban, hanem még az úgynevezett rusdie- és idadie-iskolákban is felvették az oktatás tárgyai közé a történelmet, a földrajzot, a természettant, a vegytant stb., s a francia, a német és az angol nyelv ismeretét mellőzhetetlen követelményei gyanánt tekintik a műveltségnek.

Az oszmánok után első sorban Keletindia mohammedánjainak művelődési vágva kelti fel teljes érdeklődésünket. Itt, a hol Közép-Ázsia vadul fanatikus, extravagáns vallási szelleme vert mély gyökeret, s hol ősidőktől fogva Bokhara és Szamarkand kollégiumait tekintették az iszlámság fényt árasztó középpontjainak: még nagyobb nehézségbe ütközött az ujítás ösvényére lépni, mint Török-

országban, hol már régidőktől fogva elkerülhetetlenné vált a nyugati befolyás érvényesülése. Míg a brahmin hindu már a tizenharmadik század folyamán simulni kezdett az angolok által meghonosított modern világfelfogáshoz, a moszlim nemcsak, hogy fagyosan és idegenkedve állt e nézetekkel szemben, hanem nyíltan ellenséges érzéssel szembe is szállt vele, vagy duzzogva, s természetesen a saját kárára, félrevonult. Neki nem volt könnyű elfelejtenie, hogy valamikor hódító volt ez országban, s ő tudni sem akart a távol nyugatról jövő hódító kulturájáról. Ám azt még sem nézhette sokáig tétlenül, hogy brahmin honfitársa, ki csekélyebb ellenkezést fejtett ki az idegen műveltséggel szemben, hivatalra és méltóságra tett szert és háttérbe szorította őt, egykori hatalmas vetélytársát. Csak a tizenkilencedik század második felében jutottak arra a meggyőződésre egyes előkelő és modern műveltségű indiai mohammedánok, hogy nem mennek sokra tartózkodásukkal, és hogy a próféta tanításainak követői is jobban teszik, ha közelebb húzódnak a nyugat gondolatvilágához, a helyett, hogy a régmúlt idők kulturájának fényével hivalkodnának. Oly férfiak, mint Sin Salem Jung (Dseng), Sin Seid Ahmed, Abdul Latif nábob stb., népszerűségük kockárára vetésével, felemelték szavukat hitsorsosaik nembánomságával és vakbuzgóságával szemben. Nehéz és hálátlan munkát végeztek biz ők jó hosszú ideig, de az okosság, a kitartás, a lelkesedés és a hazafiasság végre mégis győzelmet aratott. India mohammedánjai most már teljes buzgalommal beálltak a nyugati műveltségért harczolók sorába, számuk mindegyre nő az angol-indiai kormány által fentartott collegiumok és főiskolák növendékei közt, s Aligarhban immár ők magok is alapítottak egy moszlim egyetemet, melyen a koránmagyarázaton és a moszlim jogtudományon kívül művelik a modern tudományokat is.

Az iszlám világ e két töredékéhez legujabban egy harmadik rész csatlakozott; és pedig az a rész, melynek művelődő szándékához és a művelődésre való képességéhez a legkevésbé bízott volna az ember, s a mely a reformok útján és megválasztásában különösképen sokkal nagyobb akaraterőnek, ügyességnek és elfogulatlanságnak adja jelét, mint azok a hit- és fajrokonai, kik sokkal előbb léptek a

haladás útjára, mint ő. A moszlim hitű orosz alattvalókról van szó, kiket a tatárok gyűjtőnéven szoktak emlegetni, de a kik néprajzi szempontból a volgai törökök, a baskirok, a kirgizek, a sartok, a kaukázusi törökök és a krimi tatárok törzsére oszlanak. E nemzeti elemek szellemi tőrekvéseiről a legutóbbi ideig majdnem semmi sem hallatszott, ha csak nem gondolunk az oroszok igyekezetére, kik a nemzeti öntudat felébresztésével el akarták idegeníteni e népet az iszlámtól és az orthodox hitre akarták téríteni, mint a hogy Rettenetes Iván tett a krescseni tatárokkal (a megkeresztelt tatárokkal); vagy ha Lebedev Olga asszony becsülete-sebb igyekezetére gondolunk, mely a moszlim-nemzeti ébredést tűzte czélul. Mint minden esetben: a tatároknál is bevált az az igazság, hogy csakis akkor kíséri siker a kultúra átalakításait, ha a mozgalom önként és belülről fejlődik kifelé, nem pedig kívülről jött erőszakos felkényszerítéssel.

Az első lökést ebben az irányban a Gasparában, Krimióban született, művelt, hazafias érzelmű és fáradhatatlan *Gasparinszki* Iszmail bey adta, ki 1883-ban alapított és *Terdsüman* (Tolmács) czímmel Bageseszarájban megjelenő lapjával felrázta honfitársai szellemét s ez időtől fogva melegen és szeretettel, szakadatlanul hangoztatta a modern tudás elsajátításainak szükséges voltát, és munkálkodott a közoktatás javítása és fejlesztése érdekében. Iszmail bey kit — mint lapjának húsz éves jubileumán is kitünt — nagyra becsülnek honfitársai, elég okos ember volt arra, hogy eleinte nem igen bolygatta a molláknak, minden újítás e legnagyobb ellenségeinek, tudatlanságát és vakbuzgóságát. Kimélettel mutatott reá, hogy mily nagy kárára vált a nemzet egészének a szigorú separatismus és a nyugati műveltséggel való szembehelyezkedés. Tizenhatsz évvel lapjának megalapítása után már jogos büszkeséggel hivatkozhatott e hazafias érzelmű tatár a *Terdsüman* mellékletén (1901. évf. 40. sz.) a jó irányban mutatkozó változásokra. Dolgozatában, melynek czime: «*Mebadi temeddun iszlámian Rusz*» (az oroszországi mohammedánok művelődésének kezdetei) a többi közt így szól:

«Bármennyire elmaradtak a művelődés útján Oroszország moszlim alattvalói, mégis bajos volna tagadni, hogy mostanság,

bár csöndben és lappangva, de mégis mutatkoznak már jelei a szellemi ébredésnek és annak, hogy a civilizáció és a haladás útjaira térünk. A legutóbb lefolyt huszonöt év alatt elég vallásos dolgozat és könyv jelent meg nyelvünkön, de tudományos és irodalmi munka mégis csak három. Az egyiket: a *Bilik*-et (Tudás), *Radloff*, a hírneves orientalista írta; a második *Kajum efendi* kalendárioma, a harmadik pedig *Feth Ali Akhond* mirza vígjáték-kötete. E három mű kettejét Kazánban, harmadikát Tifliszben nyomtatták. Ugyanez időtájt indította meg Melikov Haszan bég Bakuban az *Ekindsi* (Földművelő) című lapot, azt a fényes ujságot, mely azonban rövid idő múlva megszűnt. Ebből az időből való néhány jelentéktelen népies regény, mint a *Tahir és Zohra* is, de irodalmuk állapota általában véve nagyon elszomorító volt. Kepler és Newton fölfedezéseinek hírért sem hallottuk. Ptolomaeus szempontján álltunk. Semmi tudásunk sem volt a világ mozgalmairól és eseményeiről, a népek törekvéseiről és életmódjáról, egyszóval, a négyszáz év előtti világ álláspontján voltunk és e szerint négyszáz évvel elmaradtunk a világtól.

«Most már mégis megmozdul valami és kezd világosodni a tudatlanságnak és a tapasztalathiánynak ebben a világában, és ez a mozgalom nem külső hatás következtében indult meg, hanem egészen természetes módon belülről támadott. Az 1881-ik esztendőben ezzel a szózattal fordultunk egy orosz nyelven megírt dolgozatunkban Oroszország mohammedánjaihoz: «Iratok vagy fordítsatok le oly munkákat, melyek vonatkozásban vannak a század irodalmával, tudományával és vívmányaival.» E szózatunk, hála a gondviselésnek, sokaknál visszhangot keltett; mert most, húsz év elmúltával, körülbelül háromszáz tudományos és irodalmi mű jelent meg nyelvünkön. Tudom, hogy oly nép számára, mely milliókra megy, háromszáz irodalmi mű nem valami sok, de az előbb említett három munkához képest még is csak nagy haladást jelent. E háromszáz mű között vannak földrajzi, természetrajzi, mértani, egészségtani s másféle tankönyvek. Képvisele van köztök az új ábécze, vannak köztük színdarabok, azonkívül van köztök néhány eredeti regény is. E könyvek szerzői saját nemzeti iskoláinkban növekedtek fel; fiatal emberek, kik tudásvágyuktól ösztönözve, magok művelték ki magokat; mert azok, kik gymnasiumba, egyetemre jártak, nem tunk ki irodalmunk mezején. E szomorú tény oka nyilvánvaló. A mű-

velt és tanult mohammedánok tudnak oroszul vagy francziául, orvosok, ügyvédek, mérnökök, geologusok stb., de saját nyelvöket nem ismerik. Nincs az a művelt orosz, a ki oroszul írni ne tudna; nincs az a művelt német, lengyel, georgiai, örmény, a ki nem értené saját anyanyelvét; e fogyatkozás csak a tatár nép sajátossága.

«Az iszlám kezdettől fogva két elven sarkallott: a tanítás és az istentisztelet elvén. Ez okból mindenhol, a hol mohammedánok laknak, van iskola és mecset, mely a helyi viszonyokhoz képest részint kőből vagy fából, részint posztókelméből van megalkotva. A megtelepült mohammedánok iskolái és mecsetjei meghatározott helyen vannak, a nomádokéi követik vándorútjokon a nomádokat. E mohammedán iskolák régebben megfelelték céljoknak, de ujabban reformra szorultak. Ezt beláthatja mindenki. Én magam is tanítóskodtam néhány esztendeig és tapasztalatokat gyűjtöttem az oktatás terén. Látva, hogy a szegény gyermekek öt vagy hat évig ülnek a rahle (a Korán polcza) előtt, s legfőleg ha az arab olvasást tanulják meg, de más-egyéből semmit sem tudnak, mélyen elszomorodtam e látványon és miatta sok éjszakámat töltöttem álmatlanul. A tanítás ideje kárba veszett. A tanuló öt év alatt nem tanult meg rendesen imádkozni, vagy megírni egy levelet. Segíteni kellett e bajon. Oktatást kellett adni előbb a vallásból, aztán a világi ismeretekből. Ez ok miatt 1884-ben fölvetettük az új rend (uszul-i dsedid) kérdését és megalapítottunk Bagcseszarajban egy iskolát, melynek oktatási rendjébe fölveltük az ábécze új fokozatos hangtanának programját. Ez iskola sikere ösztönzésül szolgált másoknak is. Az a körülmény, hogy a növendék hat hónap alatt megtanult törökül írni és olvasni, arabul olvasni és megtanulta a katekizmust (i'lmi-hal), elterjesztette több mint ötszáz iskolában az új rendszert, jó messzire, egészen a khinai Turkesztán belsejéig. A hol lehetséges volt, orosz nyelvoktatókat is alkalmaztak egyes iskolákban, mint például Sekiben, Kuldsában, Sirvánban, Nakhcsevánban és egyebütt.

«Könnyen megértheti minden helyes ítéletű mohammedánus, hogy ez iskolai reformot természetszerűen nyomon követte a haladás. Ennélfogva remélem, hogy sikerülni fog más javításokat is meghonosítani. A mit megkezdtünk az elemi iskolákban, folytatnunk kell a felsőbb iskolákban is. Sokan belátták már, hogy nem egészséges állapot az, midőn az ember nyolcz

vagy tíz évig tanulva az arab nyelv- és mondattant és tizenöt évig ülve a medresseben (kollégiumban), sem arabul nem tud, sem Ghazalit, Teftazanit, Bokharit, Ibn Khalidunt és Aviczennát még csak nevük szerint sem ismeri, midőn ennél fogva tanulmányainak befejezéséről egyáltalán szó sem lehet. Ebben az irányban megkezdődött már az újítás a bagceszaraji Zindsirli, a kazáni Barudi, az ufai Oszmanov és az orenburgi Huszeini felsőbb iskoláiban. Megkönnyítendő az arab nyelvoktatást, Makszudov Ahmed Hadi efendi Kazanban új elvek szerint készült könyvet adott ki az arab nyelv- és mondattanról. A szó modern értelmében való tudományos kiképzésünk végett sokan szánták reá magokat, hogy beiratkoznak az orosz állami iskolákba és nőttönő a gymnasiumokba és egyetemekre járó mohammedánok száma. Nekünk tatároknak azelőtt vajmi kevés egyetemi hallgatónk volt, most pedig már van több, mint száz és Bakuban egy magában ötven ifju mohammedán működik a mérnöki, orvosi, ügyvédi stb. pályán. Ifjaink látogatják Francia- és Németország egyetemeit is. Figyelemre méltó, hogy Dél-Oroszországban számosabban vannak oroszul tudó mohammedánok, mint Éjszakon; de lehet remélni, hogy a Volga partjain élő hitsorsosaink is megtanulnak oroszul és a kor követelésének megfelelően továbbképezik magokat. Fejlődésnek indul nemzeti színészetünk is. Bakuban, Karabagban, Gendseben és Bagceszarajban Feth Ali Mirza vígjátékain kívül is adtak elő tatár nyelvű színdarabokat; sőt Bakuban állandó színház is létesült. Néhány darabot oroszból fordítottak le és a női szerepeket örmény, georgiai és zsidó leányok játszották. Színészetünk fejlődését tagadni nem lehet.

«Sőt még a legelmaradottabb mohammedánok közt is kezd éledni az érzék a civilisatio iránt. Erre nézve számos bizonyítékkal szolgálhatnék. Tél utóján, a hótakaró alatt, egy fehér virágocska nő (ak csicsek = hóvirág?). Tudjátok jól, hogy az, midőn ez a virág fölemeli fejceskjét, még nem jelenti azt, hogy itt a nyár, de azért mégis jele és hirnöke e virág a nyár közeledtének. Hát ez a hasonlat illik a mi műveltségünk állapotára. Huszonöt évvel ezelőtt egy nő volt köztünk, Haszszán bég felesége, ki jelesül kitűnt az irodalom terén; most már van húsznál is több írónőnk, sőt tudós tatár nőkre is hivatkozhatunk. A világ, melyet most élünk, a remények világa és miért élnének épen a tatárok reménytelenül?

«A részvét, a jótékonyság és embertársaink segítése tudvalevőleg alaposzlopai közé tartoznak az iszlámnak és alig van igazhivő, ki nem követné vallásának ezt a rendelkezését. Évről-évre sok pénzt költünk a szűkölködőkre, de csak a kérőnek jut belőle s a ki szégyenli magát, éhen marad; általában nem is ismerjük eléggé a szűkölködők helyzetét, s az emberek segíteni akarva a bajon, keresték az e végből alkalmas utakat és módokat. Így keletkeztek újabban a jótékonysági egyletek (dsemiet khairie), s míg húsz évvel ezelőtt csak egy ily társulat volt (Vladikavkazban), most már van Krimben, Pétervárott, Akkermanban, Kazánban, Troiczkan, Szemipalatinzskban, Ufában, Astarkhanban és másegyebütt.

«Valamely nép műveltségi fokáról természetesen a könyvnyomdák és könyvkereskedések száma szolgáltatja a legalkalmasabb bizonyítékot. Húsz évvel ezelőtt csak két könyvnyomdája volt Oroszország tatárjainak és pedig egy Kazánban és egy Tiflisben. Manapság nyomdája van Bagcseszarajaan a Terdsümannak, Pétervárott Boragani Mirza Iliasnak, Kazánban a Kerimov testvéreknek, Orenburgban Kerimov Motla Ibrahimnak, Bakuban doktor Akhundovnak és Merdanzs Alinak, vagyis nyolcz nyomda lett immár a két nyomdából».

A szerző dolgozatát a tatár nyelven megjelent könyveknek teljességre, mint mondja, igényt egyáltalán nem tartó jegyzékével fejezi be, a mely könyvek közt fölös számmal találjuk meg nemcsak a közhasználatú mohammedán iskolakönyveket, hanem találunk bőven népies regényeket, népszínműveket, beszélyeket, eredeti költeményeket és fordított műveket az orosz és más európai nyelvekből. Leginkább megütközünk a tömegén azoknak a könyveknek, melyek a tatár nyelvoktatás érdekét szolgálják, s melyek oly hévvel törnek a török nemzeti szellem ébresztgetésére, minőnek nem leljük példáját az erősen haladott oszmánok közt. Különösen kiválnak az írók közt Gasparinszki Iszmail bey, Kerimi Mohammed Fatih, Akasukrakli Oszman Nuri, Feizi Abdullah Mohammed, Nazirov Abdulkajum; a nőírók közt pedig különös dicsérettel szokták említeni Hanife Khanumot, Iszmetulluk leányát és Alimat au Binatot (álnév, mely annyit jelent, mint «nő-tudós»), ki könyvet írt a társadalmi érintkezésről.

II.

A Bageseszarajban lezajlott jubiléumi ünnepély megmutatta, hogy a Terdsümannak népe közül nagy érdemeket szerzett szerkesztője nem maradt elszigetelten kulturális és nemzeti törekvéseiben. Az ünnepélyek már magokban vajmi szokatlanok, az ujság-jubiläumok meg épenséggel ismeretlenek voltak eddig az iszlámság világában, de ezen az ünnepen mégis tudós és tekintélyes mollahk vettek részt s küldöttségek és üdözölő táviratok érkeztek a legtávolabb eső városokból. Még az Oroszország határain kívül levő országokból és városokból, keleti Turkesztánból, Kuldsából, Khivából, Persiából, Egyiptomból, Bulgáriából, Genfből, Párisból, New-Yorkból és több más helyről is küldöttek moszlimok üdvözléseket. Itt láttuk első ízben a pániszlám, de kulturális pániszlám és egyben török nemzeti mozgalom jelentkezését, mint még soha azelőtt és sehol az iszlám népei közt. Lapjának 1883. április 10-ikén megjelent első számában Iszmail bey a következőképen nyilatkozott:

«Midőn megindítjuk lapunkat, tudtára adjuk olvasóinknak, hogy a *Terdsüman* főképen azon fog fáradozni, hogy egyrészt megadja a civilisált élethez szükséges és hasznos útbaigazításokat, másrészt pedig tájékoztassa az orosz társadalmat nemzeti kívánczalmainkról. Pályánk nehéz és fáradalmas. Ennél fogva Isten nevében munkához láttunk és tollat ragadtunk az igazság és a tudomány érdekében. Már most annak megítélését, hogy meg fog-e felelni a *Terdsüman*, vagy nem, azoknak a követelményeknek, melyeket maga elé tűzött, a jövő időkre bizzuk, mert világos, hogy azt az ítéletet én magam ki nem mondhatom.»

Így írt a lelkes tatár 1883-ban; húsz évvel utóbb, 1903 május 4-ikén, a jubiléum napján, a következőképen nyilatkozhatott:

Megadatott nekünk, ujságkiadási engedélyünk minden veszélyeztetése nélkül, hogy sok tudós barátunk segítségével, népünk felvilágosítását szolgálva és előmozdítva gyermekeink oktatását, megérhettük e húsz éves forduló ünnepét. A mi

engem illet, nekem új erőt kölcsönzött annyi sok tudós és nemes jóakarómnak e napon való összegyülekezése. Bátorítást kaptam arra, hogy, ha kell, újólág hozzá lássak a munkához, mert ha reméltem, hogy magasztosságot és szentséget rejt magában a nemzet iránt érzett szeretet, most láttam és éreztem ezt. Ezer-szeres hálát adok érte Istennek!»

Ez ujságjubilæummal és a *Terdsüman* szerkesztőjének hazafias és irodalmi munkássága mellett rendezett tüntetéssel kezdődött meg a tatárok általános ébredése. Az említett ujságban megjelent, a tanításra buzdító, a modern tudás utjára való térést s a régi óhitű világnézettel való szakítást követelő szózatok voltaképen csak az ifjabb nemzedék körében keltettek visszhangot, míg az öregek, de különösen a mollahság, mint a makacs conservatismus és a szigorúan moszlim óhitűség képviselője, ellenséges állást foglaltak el minden változással, minden újítással szemben. Rendkívül heves volt a küzdelem, mely e ponton megindult. Noha az iszlám nem ismer egyházat a szó keresztyén értelmében, a turbános urak (csalmatik néven emlegetik őket csalmájukról, mely turbánt jelent; mert a világiak prémes süveget hordanak) a magok részéről tüstént kimondották a «non possumus»-t és az eretnek ujitókat vallásháborítóknak és hitetleneknek kiáltották ki. Az, hogy ezek elfogadták a kihívást és vajmi kevés ügyet vetettek ellenfeleik anathemájára, méltán hat meglepően, különösen ha meggondoljuk, hogy a hazretek (az imámok és khodsák czíme) nemcsak lelki és vallási vezérei az orosz járom alatt sokat szenvedő tatároknak, hanem mint világi dolgokban is védelmezőik, mindenütt szószólóik voltak az orosz hatóságokkal szemben és segítők voltak minden bajukban. De nevezetesképen oly hatalma volt a korszellem áramlatának, s oly mély hatással volt az ébredő Oroszország példája a czár moszlim alattvalóira, hogy az ujitások előharczosai sikerrel vívhatták végig harczukat, s ez idő szerint már el lehet mondani róluk, hogy győzelmet arattak. Mindenekelőtt meg kell említenünk, hogy a reformtörekvések rövid idő alatt futótűzként terjedtek el Dél-Oroszország egész hosszában és szélességében Közép-Ázsián át egészen Kasgárig és Jarkandig. Mint ahogy ösidőktől fogva sikeres munkát fejtettek ki a

volgai tatárok, mint az erős moszlim hit apostolai, a kozákok, a kirgizek, a sartok, a tadsikok és a tarandsik közt, épen úgy magokra vállalták most, jobbára az egyszerű kereskedő vagy az országjáró imám köntösében, a reformátorok szerepét, és szószólóivá lettek a nyugat felől az iszlámra reákényszerített újításoknak. Egy előttem levő füzetben, melynek «Üts ajlik sziahat» (vagyis «Egy három hónapig tartó utazás». Orenburg 1905) a czime, a kazáni születésű hadsi Abdurrahman, jarkendi imám és tanító, leírja, és pedig a reformokra vonatkozólag tett tapasztalásaival kapcsolatban, keleti Turkesztántól Kazánig tett utazásának benyomásait. Már a bevezetésében bocsánatot kér, ha szavaival megbántaná a vakbuzgók fenhéjázását, és valóban annyira áthatja a haladás, a szabad kutatás és a felvilágosodottság szelleme az egész füzetet, hogy okvetetlenül visszás hatást kell gyakorolnia az óhitűekre. Abdurahman hadsi határozott híve az uszul-i-dsedidnek (az új rendszernek) és mindig sajnálattal említi, ha valahol ragaszkodást lát a régi világnézethez. Különösen kedvezőtlenül ítél Bokharáról, melyet mint a képmutatás és a hamisság legfőbb fészket említ. Tartsuk eszünkben, hogy ez a férfiú tanító volt s még most is tanító Jarkendben, s mindenesetre a modern eszméket fogja ott terjeszteni.

Ez a bátor fellépés az iszlám óhitűség ellen s ez az erővel teljes magyarázata a Korán és a Szunna által megszentelt nem egy principiumnak példa nélkül áll az újkori iszlámságban. Törökországban Mahmud szultán kora óta a Nagyúr rendeletén (irade-i-hu majun) alapszik minden reform, és a leghaladóbb szabadgondolkozó sem merészelte volna az óhitűség ellen intézett támadással szépitni az illető császári parancsot s még kevésbbé merte volna támadással illetni a mollahság befolyását és mindenhatóságát. A törökökkel való sok évi érintkezésem ideje alatt soha sértő nyilatkozatot nem hallottam az imámokkal, a khodsákkal vagy a hittudósokkal szemben. És hasonló természetűek a megfigyeléseim az angolok részéről Indiában meghonosított újításokat vagy magok a benszültöttek részéről életbe léptetett reformokat illetőleg. De olyan ember sem akadt volna semmi áron, a ki bolygatni merészelte volna vagy időszertlennek és czélszerűtlennek merte volna nyilvánítani a

vallás által megszentelt intézményeket. Az eddig figyelemre alig méltatott vagy civilisátlannak és barbárnak festett tatárok nevezetes kivételt alkottak ebben a tekintetben. A mit a mohammedán világ más részeiben szentségtörésnek vagy hitszakadásnak tartottak volna, azt itt minden kimélet nélkül a nyilvánosság elé tárták, és egyenesen reákényszerítették az igazhítűekre. A mollahk megcsontosodott conservatismusát a moszlim országok hanyatlásának és a keresztyén államok győzelmének legfőbb okául nyilvánítják. A Korán és a Szunna rendelkezéseibe görcsösen kapaszkodó papok, kiknek tudatlansága határtalan, félnek az igazi műveltség világosságától, mert mindenhatóságuk csökkenésében személyes érdekeik veszedelmét látják, és mert tartanak tőle, hogy a modern műveltség és a nagy tömegekben elterjedt felvilágosodottság meggyöngíti befolyásukat. Az ép oly szellemes mint nagyműveltségű Mohammed Fatih bin Gilman így ír *Utazás Krimába* című könyvében:

«Igénytelen nézetem szerint könnyű szerrel meg lehet egyeztetni az iszlám hitelveit a tudománynyal és a mindennapi élettel. Csakhogy most nincsenek oly hitoktatóink, a kik képesek volnának reá, hogy összhangzásba hozzák a vallást a civilisatióval. A mi mostani lelki vezéreink a vallásnak csak külső formájára helyeznek súlyt, nem ismerik a philosophikus szellemet és ott, a hol nem tulajdonítanak ennek fontosságot, a vallástól remélt eredmény okvetetlenül elmarad. A mi tudatlan lelki vezéreink fogyatékos elméjükkel saját óhajuk szerint birto-
kukba vették a vallást és a helyett, hogy használtak volna, csak kárt okoztak. Az európaiak buzgalommal, munkával és nagy áldozatokkal megvilágosították elméjüket és felszabadították szellemöket a papok butító befolyásától. Urai ők hitőknek, életök rendjének és gondolkozásuknak. Lelkiismeretök szabad és szívők megvilágosodott; ellenben a mi hitünk, a mi életünk rendje és a mi gondolkozásunk tudatlan, vakbuzgó papok kezében van. Nekünk mohammedánoknak még nincs vallási szervezetünk, hogy megszabadíthassunk magunkat e hatalomtól és a vallás dolgaiban való lelkiismereti szabadságunk szerint határozhatunk. Ezért élünk mi az önámítás és a képmutatás állapotában és ezért jutunk mind közelebb és közelebb vesztünkhöz».

III.

Kezdetben vajmi kevesen jártak szabad gondolattal és a művelődés vágyával, s a mohammedán reformerek és hazafiak, a lehetőség szerint ki akarva terjeszteni a felvilágosodottak körét, első sorban a közoktatás javítására vetették magokat. Az orosz iskolába való járást veszedelmesnek vélték, mert következtetést vonva Ilminszki, Osztroumov és mások törekvéseiből, elorosztástól és az orthodox hitre való térítetéstől tartottak. Minthogy pedig ez okból elkerülhetetlen szükség volt a mohammedán iskolák reformjára, ismét csak konfliktusba kellett keveredniök az iskolai ügyek egyedüli vezetőivel, a molláhhkkal. Mohammed Fatih erre vonatkozólag így nyilatkozott fent említett útleíró könyvében:

«A népünket vezető papi tudósok és kollégiumainkból téves nézetekkel kikerült tanítványaik, valamint általában az alsó néprétegek, mindig nyílt ellenségei voltak a sajtónak és a modern irodalomnak, melyet hamisnak, hazugnak, haszontalannak és bűnösnek nyilvánítottak. Ezekkel nemcsak hogy ők magok nem akarnak foglalkozni, hanem eltiltják másoknak is, hogy foglalkozzanak velök; sőt volt reá eset, hogy elűzték a kollégiumokból azokat a csekély számmal levő tanulókat, kik ujságot olvastak; az volt ellenökben az ürügy, hogy rontják tanulótársaikat. A mollahk csak azt tisztelik és becsülik, a mi hagyományos, és szemökben már eleve kárhozatos minden reform. Miután egész életököt a kollegiumban való oktatással töltötték és a tanítványok is húsz, sőt harmincz évig ültek az iskola padján, a tanító és a tanítvány — minthogy az oktatás rendszertelen volt és hiányzott belőle minden gondolat — voltaképen soha sem értette meg, hogy mit is tanult s hogyan és miért tanult. Mindegyre csak ugyanazon ponton maradnak, mint a taposómalomban és húsz évig foglalkoznak olyan kérdésekkel, mint a minő bizonyos testrészeknek megtörlése és leszárítása a tisztálkodás után, a nélkül, hogy csak ebben is positiv tudásra tettek volna szert vagy képesek volnának biztos válaszadásra. Az oly vallás, melynek nem értik meg elveit és alapvető gondolatait, hanyatlik napról-napra, és minthogy nem tartottak lépést a korrallal és a természet törvényével, mind nehezebbé válik a nemzet fenmaradása. Ha tovább

is így folynának a dolgok és nem melegednék fel és nem mozdulna meg az ereken megdermedt vér az új civilisatio tüztől, akkor el van végezve, hogy végpusztulás vár nemzetünkre.»

Élesebb szavakkal bizonyára soha sem ítélték el még az orthodox iszlám világ alsóbb fokú és felsőbb iszlamita iskoláknak oktatási rendszerét, és nagyobb lelkesedéssel, mint ahogy Mohammed Fatih szállt síkra a nyugat modern műveltsége mellett, bizonyára kevesen beszéltek Törökország, Egyiptom és India reformátorai közül. Csöndben s a belső mozgalom és tevékenység legkisebb jelével sem árulva el magát, haladt előre a reformok munkája a 19. század utolsó évtizedeiben. A neologusok száma szemlátomást megnövekedett és hova-hamarább túlszárnyalta az orthodoxokét. Elöttem, ki saját tapasztalásomból ismertem meg a nyugaton és a távol keleten élő iszlámságot, elöttem még mindig talányosnak tűnik ez a lelki átalakulás a régebben oly vakbuzgó tatárok közt, kik nem voltak kevésbé fanatikusak, mint Közép-Ázsia népei, s érthetőnek csakis úgy tarthatom ezt a tényt, ha arra a feláldozó munkásságra gondolok, melylyel a modern irányzat (vagyis az új rend, uszul-idsedid) képviselői harczoltak elméleteikért. Tisztán hazafias lelkesedéstől vezérelve, minden egyes emberök arra törekedett, hogy lerója tartozását az irodalom vagy az anyagiak terén.

A mi az irodalmi megnyilatkozásokat illeti, megjelent, egészen csekély számmal, egy csomó értekezés, vallási iratka és felhívás, mindvalamennyi az óhitűség ellen és valamennyi egyszerű, de lehetőleg tiszta tatár nyelven bemutatva egyrésről a molláhk mindent csak kárhozhatni tudó rendszerét és bizonyítva túlkapásaikat, másrésről szívére kötve minden hitrokonnak, mily elkerülhetetlen szükség van reá, hogy fordulat következék be és hogy közeledés történjék Európához. Különös említést érdemel a Kazánban 1904-ben e czímmel: *«Seriát hem Zeman»* (a kor és a vallási törvény) megjelent füzet, a melyben a megszemélyesített Zeman (a kor) és Seriat (a vallási törvény) párbeszédet folytatnak egymással a multról és jelenről, valamint a vallás dolgaiban szokásossá vált visszaélésekről. Mindenekelőtt az ujítások kérdése kerül szóba közöttük

és Seriat megjegyzi, hogy a vallás nem zárkózik el tőlük, sőt hasznos voltukért helyesli is őket, mire Zeman, reámutatva a régebbi oktatási módszer rossz oldalaira, mint szükségessé vált reformot üdvözli az iskolákban újabban meghonosított «hangrendszert». Zeman panaszszal említi, hogy a molláhk vétkes dolognak nyilvánítják a táviratozást, mire Seriat bebizonyítja a Koránból vett idézetekkel, hogy téves ez a felfogás és hogy helyénvaló dolog, Ramazán havában távirati úton értesíteni a bőjt végéről azokat az igazbitüeket, kik a magas északi tájakon laknak és nem figyelhetik meg a hold fölkelését. Zeman panaszkodik, hogy a molláhk eltiltják a messzelátó használatát, mert a hitetlennek eszköze az, mire Seriat azt feleli, hogy akkor a gyöngeszemüek sem használhatják a pápaszemet, mert arról sem tesz említést a Korán. Hasonlóképen helytelenítő szó éri a molláhk állásfoglalását a ruházkodás terén való egyszerűsítéssel és ujitással szemben, a papoknak a fitra (bőjti adó) behajtása körül tanusított erőszakosságát és az örökösödési ügyekben gyakorlott rablórendszerét, és a beszelgetés azzal ér véget, hogy nem a születés, hanem a tudás és tiszta jellem képesítik az embert az imámságra.

Ehhez hasonló szellemben tárgyalja a «Maazum» (az ifjú) című irat egy fiatal ember viszontagságait, ki imámnak készül s úgy az iskolában, mint a kollégiumban sokat szenved a szándékos butításnak ott uralkodó rendszere miatt. Minthogy a tanítók kárhozatos dolognak mondják az ujságolvasást, eleinte istentelen és bűnös embereknek tartja azokat a tanulókat, kik e tilalom ellenére tesznek, míg meg nem győződik róla, hogy az ujságok és a világi irodalom a földrajz, a történelem, a számtan és az új irányzat más tudományágainak tanulmányozására vezérlik, a melyekben aztán meglegeli a művelődés eszközét, a vigasztalást és a meglegedettséget. — A «Kiau» (vő) című füzetben egy ifjú tatár leírja azt a viszálykodást, melybe óhitű atyjával, a köztök levő nézetellentétek miatt keveredett s a mely megkeseríti életét. Hivatkoznak még az ördögre is, hogy érthetővé tehessék a modern műveltség előnyeit. A «Tálimati saitanie» (az ördög ujjsmutatásai) című füzet elmondja egy kalandos útra induló ifjú történetét, a kit rossz útra akar téríteni az ördög, s a ki felismerve a megtévesztő

szándékot, végre megtele az igazak ösvényét. Amaz iratok rendkívüli sokaságából, melyek a tanulásra ösztönzik az ifjúságot, kiragadom a «Köjli imam» (a falusi imám) című könyvecskét, melynek szerzője, Semszeddin Mohammed, könnyen megérthető, jó tatársággal írt versekben imígyen szól az ifjúsághoz: ·

«A tudásra törekedjék mindenki, — A férfi ép úgy, mint a nő; — Kötelessége ez mindenkinek. — Azért tanulj meg leczkéd, gyermekem.

«Igen, a leczkét tudni kell, — Az íráshoz értenie kell mindenkinek, — A betűvetés a tudás fele, — Azért tanulj meg írni, gyermekem!

«Szálló madár a tudás — Vagy gyorslábú szarvas; — Az írás tudományával elfoghatod, — Azért tudj írni, gyermekem!

«Hurok nélkül vajon — A szálló madarat — Vagy a gyorslábú szarvast hogyan foghatod meg?»

IV.

Ezek, sok mással együtt, amaz irások közül valók, melyek történetesen a kezem ügyébe estek s bennök a tanításra és a modern műveltség elsajátítására való ösztönzést lel az érettebb ifjúság épen úgy, mint a tatár gyermekvilág. De mégis legmeglepőbben hat az érdeklődőre az a buzgóság, mely egyformán lelkesíti és ragadja magával a nép minden osztályát és rétegét, hogy nevelje az ifjúságot, föllendítse és megjavítsa az oktatást, rendezze a tanítói fizetésekét és szabályozza a viszonyt az egyes községek és imámjaik, muezzinjeik és más papi személyeik közt; a mely ügyek most még az orosz részről kinevezett kerületi muftik hatása körébe tartoznak, de melyeknek tekintetében az orthodoxia vagy az állam részéről eredő minden befolyástól ment szabad rendelkezési jogot igyekeznek elérni a mohamedánok. Hogy kifejezést adhassanak ebbeli kívánságaiknak, az orosz alkotmány kihirdetése után nyomban elhatározták a tatárok, hogy közös mozgalmat indítanak és e végből a kormány által engedélyezendő congressusra gyűlnek egybe. Ez igényökkel természetesen nagyon meglepték

az orosz hatóságokat. Ki hitte volna, hogy az eddig oly nyugodtnak, békeszeretőnek, szerénynek és alázatosnak ismert tatárok, elragadtatva a szabadelvű mozgalom áradataitól, magok is az absolutismus és az atuokratia ellen küzdő tömegek sorába léphetnének? Ennélfogva a kormány kerekén elutasította őket azzal a kérelmökkel, hogy congressusra gyűlhessenek egybe Nisnij-Novgorodban. De ez a tilalom nem rettentette el a tatárokat; küldötteik egy év múlva Pétervárra mentek, s habár első ízben ezuttal sem érték célzt, végre mégis csak sikerült kieszközölniök az engedélyt a Nisnij-Novgorodba 1906 augusztus 16-ikára (ó-naptár szerint) egybehívott congressus megtartására, s arra, hogy mint nemzettest jelenjenek meg — ezuttal első ízben — a világ előtt. Ez a congressus, melyen körülbelül nyolczszáz tatár vett részt, öt napig tartott, s minthogy tanácskozásairól előttünk van a Bikejev Musa úr által szabályszerűen vezetett jegyzőkönyv, módunkban áll, hogy behatóbban foglalkozhassunk azokkal az eszmékkel, melyek ott napirendre kerültek.

Mindenek előtt szükséges tudni azt, hogy a hivatalos küldöttek a nemzet legjobbjai közül valók voltak és képviselték a társadalom szellemi és vagyoni kiválóságait nemcsak a tulajdonképen való tatároktól lakott vidékekről, hanem a Kaukázusból, Krimiából, Turkesztánból, Szibériából és az Oroszország belsejében levő tartományokból is. Jelen-tékeny szerep jutott természetesen az úgynevezett értelmiségnek, papoknak, tanítóknak és irodalmi férfiaknak, de ezek mellett kivették részöket a hazafias áldozatkészségből a földbirtokosok, vagyis a Zemsztvó is. Ámbár csak első kísérlet volt, ez a «tatár congressus» azért mégis kitűnt tapintatos és méltóságteljes magatartásával, szónokainak fel-találóképességével, mérsékletével és azzal az éleselméjűséggel, mely bizonyos mértékig közös tulajdona a keleti embe-reknek, és mindebben élénken emlékeztetett az 1876-iki első ottomán parlamentre. A tatár congressus elnökévé Ibrahimov Resid efendit, az *Ülfet* (társas érintkezés) című tatár ujság szerkesztőjét választották meg, a ki, miután az imám felolvasta a Korán megfelelő részét, a helyzethez illő beszéddel nyitotta meg az első ülést. Reá mutatva azokra a nehézségekre, melyek a congressus létrejötté elé gör-

dültek, mindenek előtt egyetértésre és testvéri érzésre intette a megjelenteket. «Az iszlámban», így szólt, «nemcsak szóbeszédben vagy papirosan van meg a testvériesség, hanem ott fekszik a hívők szívében és vérében, és testvéri érzés köti össze egymással az egész világon elterjedt háromezred millió moszlimet épen úgy, mint a húsz millió orosz mohammedánt is.» Első sorban a munkaprogrammot kellett megállapítani, melyet a következő négy pontban foglaltak együvé:

1. Ismeretes dolog, hogy a múlt század folyamán mindenféle megnövekedett a hittérítők támadása és gyűlölsége vallásunkkal szemben. A keresztyén missziók szigorúan és zsarnoki módon jártak el népiskoláink, kollégiumaink és mecsetjeink ellenében. Ez a körülmény nagyon elszomorította a moszlimokat s a vallás dolgaiban a legsúlyosabb bajba sodorta őket. Ebben a tekintetben nagy szükség van a kölcsönös tanácskozásra, s kötelességünk segíteni e bajon. Tudni akarjuk: hogyan lehet itt segíteni? Vallásunk érdekében egyesülten kell védekeznünk a hittérítők erőszakosságai ellen.

2. A múltban az imámok és tanítók kezében voltak iskoláink. Reájok voltak bízva az oktatás dolgai, s az élelmezés és az ellátás kérdése nem kevésbbé. Természetes, hogy ez nagy teher volt vállukon, hogy ennek következtében igen rossz állapotba jutottak az iskolák és a kollégiumok s hogy az imámok épen úgy, mint a tanítók képtelenek voltak utat és módot lelteni a helyzet megjavítására. Nekünk tehát magunknak kell megkeresni az erre szolgáló eszközöket és segítségére kell sietnünk az imámoknak és a tanítóknak. Ugy az épületek fentartását, mint a tanintézetek ellátási és fentartási költségének gondját a lakosságnak kell magára vállalnia s e végből e gondokat le kell vennünk az imámokról és a tanítókról. A tudás és az ismeretek a mi legsürgősebb szükségleteink s a reformok a mi legfőbb kötelességünk.

3. Tudja mindenki, hogy imámjaink és tanítóink nagyon súlyos helyzetben vannak s hogy különösen az ő támogatásukra kell sietnünk. Hogy e téren elvégezhessek a reformokat, alapjában újjá kell alkotni szellemi (vallási) életünket s hogy ebben a tekintetben megelhelessük a kellő utakat és módokat, nézetet kell váltanunk egymással.

4. A negyedik pont a legfontosabb; mert a végből, hogy végrehajthassuk a reformokat, pénzre van szükségünk; ettől és csakis ettől függ oktatásügyünk reformja s tanítónk és imámjaink anyagi helyzetének jobbra fordítása. Pénz nélkül nem mehetünk semmire sem.»

E négy pont körül forgott a congressus öt napig tartó tanácskozása. Kivül esik e dolgozat keretén, hogy belemenjünk a részletkérdésekbe. Nem is szándékozunk reá mutatni a felszólalók kisebb vagy nagyobb szónoki képességeire. Elég tudnunk azt, hogy a tárgyalás alapjául szolgáló anyagot kellőképen megvitatták s hogy a lehetőséghez képest eredményre is jutottak. A mi leginkább jellemzi a congressust s az oroszországi mohammedánok helyzetét kellő világításba helyezi, kitűnik az elnöklő Resid efendi zárbeszédéből, melynek főbb részeit ime itt közöljük:

«Mennyi rabszolgaságot és megaláztatást kellett megérniök az oroszországi mohammedánoknak! Úgy látszott, nem is tekintik őket embereknek és vallásukat figyelembe nem veszik. Mennyi véres köny hullott el, hogy megszabadulhassanak e nyomorúságtól, hány ember égette fel házát és tűzhelyét s költözött el drága hazájából, és nyugalmat nem lelve, hányan pusztultak el útközben a pusztaságokon. Az otthonmaradtak átérték a szorongatottság minden nemét s végtelenül sokat kellett szenvedniök. A kormány csak az elorosztásra, csak hitünk elnyomására gondolt és sehol minket boldogulni nem engedett. Úgy van, a szegény mohammedánok meg sem mozdulhattak és életjelt sem adhattak magokról, holott minden más nép mozgolódni kezdett. Az idegenek szemében, kik a távolból figyeltek bennünket, olyan nép voltunk mi, melynek belső heve kiégett, mely reménytelenül semmivé lett s mely a fölébredésre, haladásra nem képes. Ha gyaláztak, ha lealacsonyítottak bennünket, ha szemünkre vetették hibáinkat a sajtóban, nem volt senki, a ki pártunkra kelt volna. Évek multak el, a nyomor egyre nagyobbá lett s ha voltak is kívülről támadó okai ez állapotnak, a legfőbb ok mégis a saját egyenetlenségünk volt. Oroszországban változások történtek, a reformok korszaka megkezdődött, de köztünk mohammedánok közt nyoma sem mutatkozott semmiféle mozgalomnak. Legfőlebb ha kérvényekkel járultunk a kormány

háza ajtaja elé, a nélkül, hogy ebből hasznunk lett volna, mert szavunkat nem hallgatták meg és kérvényeinket nem olvasta el senki. Reményünk szerte foszlott; de azért nőttön-nőtt az a gondolat, hogy keresnünk kell megmentésünket, beláttuk, hogy szükségünk van rá, hogy összejőjünk és tanácskozzunk egymással. (A szónok itt megemlíti azokat a nehézségeket, melyek után végre mégis csak létre jött a congressus és beszédét e szókkal végezi :) Öt napig tartott a congressusunk tanácskozása. Szegény és gazdag, ifjú és vén, mirzák és ulemák, mind-mind együtt találkoztak társaságunkban. A jelenvoltak megóvták az illedelem határait, a szónokok magasztos gondolatokat hangoztattak s meghozták népünknek a jobb jövő öröndetes hírét és fölvidították a reményvesztetteket. Ezt a mi öt napos tanácskozásunkat bátran nevezhetjük «tatár parlament»-nek. Forró köszönet mindnyájatoknak!... Volt egy czélom és elértem ezt a czélt. Hála Istennek!»

Az iskolai és egyházi ügyekre vonatkozó, fent említett négy programmpont megvitatása után 72 határozatban jutottak kifejezésre mindazok a személyes, a politikai és vallási szabadságokat illető kívánságok, melyeknek megvalósítását a tanácskozásra egybegyült tatárok, a szükséges reformok és társadalmuk átalakítása érdekében mellőzhetetlennek tartották. A teljesen modern világnézet sajátzerű fuvalma árad az ember felé ezekből a megnyilatkozásokból, s az ázsiai eszmevilág homályából csak az imént előrelépett nép felfogásához képest meglepő szabadságérzet szólal meg bennök. Nagyon sok kétség fér hozzá, hogy egyelőre lehetséges volna e kívánságok megvalósítása; mert a czár kormánya bajosan fog megadni ily jogokat, nemcsak mohammedán, hanem keresztény-orthodox alattvalóinak is. Azt, a mi a dolgok mostani állásában fontos, a congressusnak abban a határozatában véljük megtalálni, mely szerint a nevelést és az iskolai kiképzést meghagyják ugyan a csalmulikok (turbánosok) kezében, de mindezt egy világi iskolai tanács felügyelete alá helyezik, s mely szerint lassan-lassan fel kell hagyni a régi medressze-rendszer skolastikus tanulmányai-val. Hogy ez a határozat nem marad pusztá szó, arról ke-zességet szolgáltat az egyénisége annak a tizenöt férfúnak, a kiket a központi szervező bizottság tagjaivá

választottak; oly férfi ez valamennyi, a ki irodalmi munkássága révén előnyösen ismeretes népe előtt s bírja népének bizalmát. Minthogy a congresszus gondoskodott a papok, tanítók és tanárok anyagi ellátásáról is, remélhető, hogy az uszuli-kadim (orthodoxia) és az uszuli-csedid (neologia) immár néhány év óta folyó harcza gyengülni fog, vagy talán egészen megszűnik. Alig tévedünk, ha felteszszük, hogy a modern ismeretek megnövekedésével ki fog szélesedni a tatár ifjúság látköre és hogy lassanként magok a khodsák (tanítók) és muderriszek (tanárok) is belátják, hogy az ifjú tatároknak az arab nyelven, a korán-magyarázaton és a mukhtazar-ul-vukaje-on kívül szüksége van még egyéb ismeretekre is, hogy megállhassák a versenyt a nyugati országok fiaival. És meggyőződhetnek majd róla a régi rendszer vakbuzgó védelmezői is, hogy a történelem, a földrajz, a geologia, a természettan, a vegytan és a számtan ismerete még nem visz okvetlenül a vallástalanságra, s hogy ennélfogva a nyugathoz való közeledés még nem jelent egyet a nyugati világba való beolvadással. Ebben az értelemben nyilatkozott Habibullah emir, az afgánok uralkodója is abban a beszédében, melyet Indiában, az Aligarh-kollegiumban mondott: «A ki azt hiszi, hogy a vallás ellenkezik a világi műveltséggel, vessen egy pillantást erre az iskolára; botor felfogás az, hogy az európai nevelés ártalmára volna az iszlám érdeknek». Ha még sem járt megfelelő eredménynyel a Törökországban és Perzsiában több mint száz év óta folyó kísérlet a nyugati műveltséghez való közeledésre, abban főképen ez országok politikai zavarai, anarchiája és zsarnoki kormányrendszere hibásak. A féktelen autocratia csak félakarattal látott hozzá munkájához, a művelődés vágya csak nehezen fészkelte meg magát a népben, és oly önként támadó felpelzsdülés, minőt a tatárok példájában látunk, még Indiában sem volt kimutatható.

V.

Az eddig elmondottak már magokban feljogosítanak reá bennünket, hogy a tatárok kulturtörekvéseit rendkívülinek, sőt tüneményesnek nyilvánítsuk, méltónak arra, hogy

kivételes módon foglalkozzunk velük. Ha e szempontból keressük e kivételes jelenség okait, találni fogunk mindennek előtt oly különleges, a törököknél, perzsáknál és hindosztániaknál fel nem lelhető feltételeket, melyek megkönnyítik az asszimilálódás folyamatát. Mindenekelőtt: a tatár egyáltalán újoncz volt a művelődés terén, mert nála az iszlám csak a mindennapi hitélet szertartásaira szorítkozott és sohasem terjedt át az irodalmi termelés és a bölcselmi speculatio mezejére. Ellenszegülése a modern eszmevilággal szemben gyöngébb volt s avégből, hogy új dolgot tanulhasson, nem kellett semmi régít elfelejtenie. Primitív társadalommal van itt dolgunk, mely nem állva befolyása alatt régibb kulturmomentumoknak, a világ minden neophytáival közös hévvel fordul az új világnézet felé. És tekintetbe jön a tatároknál még egy másik szempont is, tudniillik az, hogy világi hatalom nem avatkozott be gátlólag újjászületésük folyamatába, mint Törökországban és Perzsiában. Az orosz hatóságok vajmi keveset törődtek azzal, hogy szenvednek-e kart vagy sem, az újítások miatt, az iszlámnak a Korán és a Szunna által megszentelt törvényei és szelleme, holott a szultán és a sah kormánya mindig vigyázott reá, hogy semmi elhamarkodott lépést meg ne tűrjön, nem ugyan a vallás miatt érzett aggodalomból, hanem egyesegyedül a vallásra támaszkodó korlátlan uralmának érdekében. Az orosz hatóságok előtt félhomály borította és borítja a tatárok életét és mozgalmait. Az írott tatár nyelvet csak kevés orosz ember ismeri, a cenzor nem is tulajdonított különös fontosságot a tatár sajtótermékeknek, és a tatárok, az orosz hivatalnokok gondatlanságától vagy megvesztegethetőségétől védve, nyugodtan készülhettek az átalakulás munkájára, hogy alkalmas pillanatban a nyilvánosság elé állhassanak az elért eredménnyel.

Ez a pillanat elérkezett az alkotmánynak 1905 október 17-én történt kihirdetésével, s ha a minden oroszok önkényurának e ténye örvendetesen lepte meg keresztyén alattvalóit, egészen rendkívüli hatással volt az eddig szerény, csendes, alázatos, józan és munkás életet folytató tatárookra. Megszabadulva az évszázadokon át tartó rabszolgaság nyomasztó jármától, e nép, kerülve az örömmámor minden meggondolatlan kifejezését, megőrizte komolyságát és nyu-

galmát. «A lakat, melyet ajkunkra tettek és a lánczok, melyeket karjainkra vertek, meglazultak», így kiált fel lapjának első számában a *Vakit* (idő) kiváló szerkesztője; «most már mindenki úgy beszélhet és úgy írhat, a mint akar». Ehhez hasonló nyilatkozatokkal üdvözli az alkotmány közzétételét a többi tatár újság is. Gombamódra támadnak a hírlapok, s hogy olvasóban nem szenvednek hiányt, kitűnik a napi- és hetilapok s az egyéb időszaki folyóiratok folytonos szaporodásából. A legelterjedettebbek ez újságok közt a következők:

- A *Terdsüman* (Tolmács) Bagcseszarájban.
- A *Yolduz* (Csillag) Kazánban.
- A *Kazan Mukhbiri* (Kazáni Hírlap) Kazánban.
- A *Nur* (Világosság) Pétervárott.
- A *Ulfet* (Közlekedés) Pétervárott.
- A *Vakit* (Idő) Orenburgban.
- Az *Irsad* (Bevezetés) Krimben.
- A *Nedsat* (Üdv) Bakuban.

Ez újságok a gonddal szerkesztett sajtó színvonalán állnak, nagyjából jól vannak értesülve és tisztességesebb hangon írnak, mint akárhány újság a műveltségére büszke nyugaton. Csaknem valamennyinek jó tárczarovata is van, melyben tanulságos czikkek jelennek meg történelmi és földrajzi tárgyokról s helyi- és közeli szépirodalmi melléklettel is kedveskednek előfizetőiknek. Azok a színházi bírálatok, melyeket néhanapján a *Kazan Mukhbiri* közöl, különösen fel kell hogy tűnjenek a török iszlámság ismerőseinek. Mint buzgó olvasója ez újságok egynémelyikének, nem kevéssé lepődtem meg e tatár újságoknak az ő messze távolban élő hit- és fajrokonaikkal való összeköttetésén, kiktől eredeti leveleket és tudósításokat is kapnak. Vagy pedig közölnek fordításokat a kairói *Aldivar* (Zászló), a kalkuttai *Muslim-Chronicle*, az indiai *Habl-ul-Matin* (Szoros Egyesülés) hasábjairól; sőt a liverpooli angol-moszlim újságból és természetesen a törökországi oszmán hírlapokból is. Ez a tatár sajtó lassankint felveszi a közvetítő szerepét a mohamedán világ nyugati és keleti részei közt és alig gyanított mértékben mozditja elő a pániszlamismus eszméjét. Erre

nézve mint különösen jellemző vonást megemlítem azt a tényt, hogy Egyiptom és India jólelkű moszlimjai önkéntes adományokkal akarva segíteni inséggel sujtott oroszországi hitrokonaikat, a pénzt az *Al Liva* szerkesztője útján küldötték el az orenburgi *Vakit* szerkesztőjének. Ha a khinai, javai, indiai vagy egyiptomi igazhitűek rövidséget szenvednek a nem-moszlim kormányok hatóságai részéről, panaszuikkal a tatár újságokhoz fordulnak és az igaztalanság, mely őket érte, mint közös ügy kerül szőnyegre.

A befolyás, melyet e sajtó rövid fenállása mellett, a nép minden rétegére gyakorol, valóban csodálatraméltó. Nem múlik el nap, hogy egyik vagy másik újságban ne jelenjék meg buzdító szó a haladásra, vagy hadat ne üzenjenek az óhitűség makacs conservatismusának. De nemcsak a tatár nép régóta megtelepült részéből, hanem még az özbégek, kirgizek és kozákok köréből is emelkednek ily hangok, és engem, ki fél századdal ezelőtt még a civilizatio legalsóbb fokán láttam ezt a világot, valósággal csodálatba ejtenek a pusztaság különböző auljaiból az újságoknak küldött levelek. Exempla trahunt. A Volga mellékéről, a baskirok földjéről és Krimiából elterjedt kelet és nyugat felé a szabadság, a művelődés és a tudás vágya; mert valamint a kalmár és a házaló köntöseben voltak egykor vándor-apostolai az iszlámnak a volgamelléki tatárok, úgy most is ők vállalták magokra az új eszmék elültetgetését és ők terjesztették el még a Zerefsan mellékeinek legcsökönyösebb fanatikusai közt is az úgynevezett uszul-i-dsedid (új rend) tanait. Bokhara, mely az én időmben «kuvveti iszlám ü din»-nek, az iszlám és a vallás hatalmi támaszának mondotta magát, végre mégis engedni lesz kénytelen, és a khivai khán már megtette az első lépést, amennyiben fővárosában modern iskolát alapított, melyben az istenfélő tárgyakon kívül állítólag európai ismereteket is adnak elő orosz nyelven.

VI.

Az irodalmi munkásság teréről lassan-lassan áttérjed a kulturmozgalom a mindennapi élet körébe is, s ha a mutatkozó jelek nem csalnak, itt még jellegzetesebben fog-

nak fellépni és hatásaikban tartósabbak lesznek az evolúció következményei, mint a minőknek a törökországi, perzsiai és indiai reformmozgalom idején láttuk. E tekintetben mindenekelőtt meg kell említenünk azt az élénk részvételt, melyet a tatár nők követelnek ki magoknak a kulturmozgalomból, a mire a muzulmán világban még nem volt példa. Már az első hírlapokban is megszólaltak egyes női hangok, melyek szokatlan lelkesedéssel szálltak síkra nemők emancipációjáért, kétségbevonták a férfiaknak a felsőbb-ségre való jogait és tisztára elviselhetetlennek festették a nők helyzetét.

«Meddig szenvedünk még a tisztelet és a megbecsülés e hiánya miatt?» — így szól egy nő a *Vakit* című ujságban. «Férfiaink éjjel-nappal sétálgatnak a friss levegőn, míg mi be vagyunk zárva a hárem szűk helyiségeiben. Férfiaink keveset törődnek a gyermekek nevelésével, szabadon csatangolnak a kertekben, élvezik az élet örömét a theaházakban és a vendéglőkben s olyan szórakozó helyeken, melyeknek mi a hírért is nagyritkán halljuk, míg a mohammedán nőknek a gyermekeikkel vesződve, nincs nyugtok sem evés, sem alvás közben és nincs egy jó napjuk sem. Férfiaink járnak minden lehető iskolába, elsajátítják a különböző tudományokat, olvasnak minden könyvet és ujságot, megvilágítják elméjüket és felvidítják lelküket, holott mi szegény tatár nők, hiányával minden nevelésnek és műveltségnek, tudatlanságra kárhoztatva, munkával és fáradtsággal, gonddal és bánattal töltjük életünket, leghaloványabb sugara nélkül a reménynek és a megvigasztalódásnak! Sajgó lélekkel írom le mindezt. Ti férfiak! Gondoljatok reánk szegény nőkre, míg ti örültök az életnek, és ne feledkezzetek meg rólunk szegény teremteésekről. Próbáljatok egyszer nevelni bennünket, mert hogyan viselhetjük magunkat méltóképen veletek szemben, ha senki sem nevelt bennünket? Elhanyagolt és gyámoltalan helyzetünkben szerelem, kellem és báj nélkül valóknak látszunk előttetek okvetetlenül. Vajon nem ebben rejlik-e az oka, hogy oly sok modernül nevelt orosz nő szédíti meg és csábítja el férfiainkat? Nemrég, midőn egy német ember megszöktette Pembe herczegnőt, a khedive testvérhugát, az elszörnyűködés kiáltása kelt az iszlám egész világában. Minálunk az orosz nők csábítanak el évről-évre sok tatár ifjút, a nélkül, hogy szavun-

kat e miatt fölemelnők. Ti férfiak! Hát csakugyan azt hiszitek, hogy mi tatár nők minden értelem és érzés nélkül való teremtések vagyunk?»

A tatár nőknek illetén és sok más hasonló nyilatkozatai ma már nem egy meglepő változást érleltek meg e nép asszonyainak életében és oly jelenségeket idéztek elő, minőket hiába keresnénk az iszlám más részeiben. Vannak ifjú tatár nők, kik nemcsak hogy elvégezték a középiskolát, hanem az orvosi- és jogtudomány doctoraivá művelték ki magokat az egyetemeken és tisztes helyet foglalnak el okleveles kartársaik közt. Látunk a tatár ujságokban hirdetéseket, melyekben moszlim orvosnők jelzik rendelő óráikat, mások meg nyilvánosan tanítónőül stb. ajánlják magokat, megannyi oly dolog, melyet például Törökországban a hittől való elszakadásnak nyilvánítanának s ehhez képest torolnának meg, mert a nő ott, és még inkább Perzsiában és Indiában, teljesen ki van zárva a nyilvánosságból. Sőt Abdul Hamid szultán újabban elkövet minden tőle telhetőt, hogy még szigorúbbá tegye a török nők elkülönítését, a mennyiben a legszorosabban tiltotta nekik, hogy a keresztvén városrészekben járjanak és frank (európai) szokásokat vegyenek fel. Hogy a tatár nők szabadabb mozgása csak jó hatással lehet az ifjúság nevelésére, a társadalmi viszonyok átalakítására és a nyugati műveltség előmozdítására, mondani is fölösleges.

A haladó törekvéseknek a tatárok közt való megkönynyítéséhez jelentékenyen hozzájárult első sorban az anyanyelv egyszerűsítése. A nagy török-tatár nyelvterületnek ez a nyelvjárása nyelvtani és lexikális alkatában inkább esik közel a keleti török, mint az oszmán nyelvjáráshoz, és a kölcsönös megértés az egyes fractiók közt, lényegtelen módosítások segélyével, nincs kizárva. Irodalmilag a tizenkilencedik század közepéig vajmi csekély mértékben érvényesült a tatár nyelv, tehát nem lehetett szó az arab és perzsa kölcsönszók túltengéséről; de minthogy sok tatár tud oroszul, utóbb sok elvont fogalomra és technikai kifejezésre az orosz kölcsönszóknak vették hasznát. Még manapság is ugyancsak otthonos legyen az ember az orosz nyelvben, ha a török nyelvterületen szerzett előismeretei

segítségével el akar olvasni egy tatár újságcikket; s különösen ott, a hol modern szokásokról és politikai vagy üzleti újításokról van szó, hemzseg a tatár nyelv az orosz szóktól, melyek az arab írásjelek köntösében nem minden nehézség nélkül olvashatók el. Teljes hiányában lévén a nemzeti érzésnek, mely egészen a legújabb időkig ismeretlen fogalom volt az iszlám egész világában, sürgősen szükséges volt szívére kötni a tatároknak az anyanyelv szentségét. Egy értekezésben, mely *Anatili* (anyanyelv) czímmel a *Vakit* 104-ik számában jelent meg, a következőket olvassuk erről:

«Az anyanyelv az élet vér-ere s az a nép, mely elhanyagolja anyanyelvét, múlhatatlanul tönkre megy. Európa népei, bár vallás, műveltség, jellem, ruházkodás és életmód tekintetében hasonlítanak egymáshoz, még is egytől-egyig megőrizték a magok külön anyanyelvét; vért és vagyont áldoznak reá, mert tudják, hogy az anyanyelvvel együtt a nemzet is megszűnik. Bárhol lakják is az angol, a francia, a német, saját nyelvével él és igyekszik azt mindenhol elterjeszteni. A félelem, hogy megtanuljunk oroszul, bennünk nem a nemzeti érzésből fakad, hanem abból, hogy az orosz hittérítők az orosz nyelv segítségével igyekeztek elnyomni vallásunkat. Ez vetette nálunk napirendre a nyelvkérdést. Felismertük az anyanyelv fontosságát, bátortalan kísérletet tettünk, hogy irodalmi és tudományos használatban is alkalmazzuk; sőt utóbb beláttuk azt is, hogy még közép- és főiskoláinkban is az anyanyelv választandó az oktatás nyelvéül.»

Az értekezés írója még azt is megemlíti, hogy az orosz kormány igyekezett elnyomni a nemzeti ébredést, de kárba veszett fáradozása, mert már erőre kapott az anyanyelv szeretete. A tatárok igyekeznek kiirtani nyelvükből az orosz kölcsönszókat, és a *Vakit* 102-ik számában gúnyosan kérdezi valaki, hogy nem nevetséges-e az olyan nyelv, melyben, mint ez a napi hír mutatja: «Bugun *per-voi* csaszt bir csainoidan pozhar csigub iki *pasztajalnoi* dvor ile *garadszkoj biblioteka* jandi» (magyarul: Ma egy órákor tűz ütött ki egy tea-bódében és két fogadón kívül leégett a városi könyvtár) nyolcz orosz kölcsönszó van tizen-négy szó között?

A purista irányzat parancsoló szükséggé vált a tatárok nyelvében és nemcsak az orosz, hanem ép úgy a fölösleges arab és perzsa kölcsönszók irtásában is megnyilatkozik, valamint a mondatszerkezet dolgában is, a mennyiben a régebbi hosszú mondatok helyett most már rövid mondatokat írnak. A reformereknek és puristáknak, önként érthetőleg, példaképet is kellett választaniok s meg is találták az oszmán nyelvben, annak is a modernizált formájában. E téren a már említett Gasparinszki Iszmail efendi törte meg az utat, a mennyiben az ő Krimben megjelenő újságját oly török nyelven írta, mely a középutat választva az oszmán és a tatár nyelv között, érthető volt a nép mindkét részének. E nyelvet, melyet általánosan elfogadott a többi tatár újság és az ifjabb nemzedék is, «liszani umumi»-nak, egyetemes nyelvnek nevezték el, és csak a jelentéktelen tájszólásbeli eltérés teszi érthetővé azt, hogy e lapok oly nyelven szólnak a volgamenti, az uralvidéki, a Jaxartes partjain és a keleti Turkesztánban lakó törökhöz, melyet megértenek a Boszporus és az Adria partjain is. E közös nyelvnek politikai gondolat is szolgál alapjául, mert el akarják távolítani az ethnikai korlátokat és meg akarják teremteni a török nép egyesülését. A *Vakit* 44-ik számának tárcza-mellékletén azt indítványozza, hogy ezt az új tájszólást nevezzék el török irodalmi nyelvnek, és a harmadik kongressus harmadik ülésében hivatalosan ajánlották is ezt a nyelvet. A tatár reformereknek ez a törekvése nekem nagyon visszatetszett, s midőn felvilágosításért Akcsura-ogli Juszufhoz, az érdemes íróhoz, a *Kazan Muhburi* szerkesztőjéhez fordultam, válaszul a következő levelet kaptam:

«Iszmail efendi nagy szolgálatot tett nekünk az oszmán nyelv elfogadásával. Mindnyájan arra törekszünk mi, hogy az oszmánhoz közel rokonságban álló dialektussal éljünk, de a közérthetőség érdekében s hogy megnöveljük az ujságok olvasóközönségét, kénytelenek vagyunk egyelőre megtartani bizonyos helyi tájszólásbeli árnyalatokat, a melyek azonban lassankint el fognak enyészni és helyet fognak engedni a közös nyelvnek.»

Mindenesetre merőben sajátyszerű folyamata ez a nyelvbeli átalakulásnak, mely idővel ethnikai tekintetben is meg

fogja tenni hatását és kiszámíthatatlan jelentőségű szolgálatot fog tenni a Boszporus partjain élő oszmánoknak. Mert ha sikerülne, Oroszország haladottabb mohammedánjainak befolyásával, megteremteni a közös török irodalmi nyelvet a tatárok, kirgizek, sartok, baskirtok, özbégek és turkománok közt, nem volna kizárva az a lehetőség, hogy közelebb sorakozva egymáshoz a török népnek e most ethnikailag egymástól még különváltan élő töredékei, egyesülnének egymással és legalább ötven milliónyi lelket számláló nemzetté alakulnának. Ezt a folyamatot a Nyugat, de különösen Oroszország túlhatalma egyelőre megzavarhatja és késleltetheti, de alig lehet majd feltartóztatni a végeredményt, ha el nem lankad a művelődés vágya, mely áthatja a tatárok ifjabb nemzedékét, a mire nézve pedig még nincs semmi jel.

Ily szemmel nézve a dolgot, a tatárok kulturmozgalma megérdemli teljes figyelmünket, a szó legteljesebb értelmében. Mindenütt előrehalad az emberiség, és akár tetszik nekünk, akár nem, oly változások történnek szemeink előtt, melyeket fél századdal ezelőtt még merőben hihetetlennek tartottunk volna. Politikai következtetésekkel járó és közvetetlen jelentőségű, hirtelen és váratlan átalakulások a tatárok szellemi ébredésével kapcsolatban semmiesetre sem várhatók, mert az iszlám követői a japánihoz hasonló meglepetésekkel nem szolgálnak. De még ennél az egykor minden szellemi képesség nélkül valónak és élettelennek tartott népnél is oly felpettedés tapasztalható, melyet nem hagyhat figyelmen kívül az emberi művelődés kutatója.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

AZ ATHOS-HEGY.

I.

Marquis de Vogüé szerencsésen egyesíti magában a kiváló író és a *literary gentleman* tulajdonságait. A *tenger ura* és a *Beszélő halottak* című regényei mellett oly irodalmi tanulmányokkal is foglalkozott, melyekhez mások nem igen nyúltak. Az orosz regényről írt műve nemcsak nélkülözhetetlen forrásmunka, hanem egyúttal az egész orosz irodalomnak s az orosz társadalomnak mesteri rajza is. E mellett De Vogüé sokat utazott, de oly országokban, melyeket ritkán keresnek fel azok, a kik utazni szoktak. Olaszország iránt ma már mindenki érdeklődik, de kit vonzanak a rég múlt történelem országai: Syria és Palestina? Olaszországot multjáért szeretik ugyan az utazók, de ez a mult nem szakadt meg, hanem beleolvadt a jelenbe s így az olaszországi utazók voltaképen egy régi culturából fejlődött új culturával ismerkednek meg. Syria és Palestina multja az egész világon elterjedt, mindnyájunknak közkincsét alkotja, de magában Syriában és Palestinában csak töredékei vannak. Ámde Syria és Palestina culturája bennünk már kifejlődött s átformálódott módon él; magában Syriában és Palestinában oly alakban láthatjuk, a milyen akkor volt, mikor világhódító és világokat átalakító körútjára indult.

Kelet ma már nem tud culturát csinálni, de megvan az a kiváltsága, hogy érintetlenül megőrizte számunkra a multat. Sok kérdésre adott választ a multban, de a jelenben sem néma oly utazókkal szemben, a kik alkalmas kérdéseket tudnak hozzá intézni. A régi Európában, a Bosporus partján, a régi Macedonia classikus földjén, a mely ma a terméketlen Ruméliát alkotja, beszédes emlékekkel

találkozunk, melyek rendkívül tanulságos leczkét adnak nekünk egy oly korszak történelméből, a melyről keveset beszélünk s a melytől ma már sokkal távolabb érezzük magunkat, mint azon korszakoktól, melyek azt közvetlenül megelőzték. A görög és római cultura megelőzte a középkori byzánczi culturát, de ki beszél ma a középkori Byzánchról. Madách *Az ember tragédiájának* egy rendkívül finoman rajzolt jelenetében állítja eléink azokat az ellentéteket, melyek a byzánczi culturában egyesültek. A legelfogultabb vallási rajongás mellett a legmámorosabb érzékiség, a hit összes külsőségei mellett a hit bensőségének teljes hiánya: ebben vélte Madách föltalálni a byzanczi cultura szellemét. Megrázó kép, melyet a költő és philosophus átható intuitiója varázsol eléink; de vajon a byzánczi cultura romjaitól nem tudnók-e eléink varázsolni ugyanezt a képet? Vagy nem más képet varázsolnának-e eléink? Ha ugyanazt a feleletet kapjuk, nem tekintjük-e érdekesebbnek, ha az új oldalról is megerősítésre talál? Az emberi természetnek megvan az a gyöngesége, hogy ugyanazt a feleletet több oldalról szereti hallani. Vagy ha más feleletet kapnánk, — de nem, hisz, mint Schiller mondja, «a költő lelke áthat mindenben». Mindenesetre vonzó dolog, ha a költő intuitióját az utazónak pontos megfigyelései támogatják.

Az utazó előtt leginkább az athos-hegyi kolostoroknak szerzetesei lebbentik föl előttünk azt a fátylat, a mely a középkori Byzánzcot eltakarja. Az emberek kíváncsisága, mely a természetnek és a történelemnek annyi mindenféle jelenségére kiterjeszti figyelmét, rendesen el szokta kerülni azt a theokratikus köztársaságot, mely az Aegeai tengernek egy elhagyott sziklacsúcsán virágzik. Ha az Athos-hegyre jövünk, akkor egyúttal a XII. századnak szívébe hatoltunk bele. Az athos-hegyi kolostorok múzeumai a byzanczi művészet azon emlékeinek, melyekkel másutt csak véletlenül találkozunk. Mindezt ma már csak jámbor zarándokok keresik s a modern ember semmire sem vállalkozik oly kevésbé, mint arra, hogy fölesapjon jámbor zarándokoknak.

«Mihelyt elhagyja a partot az a hajó, mely kivisz bennünket az Arany-Szarvból — mondja Marquis de Vogüé — azonnal egy más világban vagyunk». A hajó rendesen tele van szent emberekkel, a kiket a vallásos buzgalom ültetett

hajóra. A zarándoklatokat papok vezetik, még pedig többnyire a magas clérus tagjai, tiszteletreméltó arczukkal és bíbor színű talárjokban. Magok a zarándokok a legkülönbélebb nemzetekhez tartoznak: oroszok, albánok, görögök, bulgárok, mindnyájan buzgók, szurtosak és festőiek. Az Imbros- és Lemnos-szigetek között már látszik az Athos-hegy pyramisa, mely a hajó közeledtével óráról-órára hatalmasabb lesz. Ez a hegy, mely az Archipelagos minden pontján uralkodik a láthatár fölött, mindenkor erősen izgatta a hajósok képzeletét. A régi hajósok azt állították, hogy árnyéka alkonyatkor eltakarja a Lemnos-szigetét, mely több, mint száz mérföldnyire van tőle; a böcs és tudós Plinius is ismétli ezt a mesét Herodotos nyomán; Faber testvér, a jó nürenbergi zarándok, szintén tisztelettel jegyzi jel. Mennyi bátorságra volt szüksége az emberi szellemnek, míg vállalkozott arra, hogy saját szemével merje ellenőrizni a legendát.

A hajó éjszaka kerüli meg a hegynek meredek sziklafalait, melyekre a hold különféle fehér foltok árnyékát szórja: ezek a kolostorok. Mikor a hajó horgonyt vet, a zarándokok megérkeznek a legszembetünőbb Athos-hegyi kolostorba, mely orosz vallású szerzeteseknek tulajdonát alkotja és Szent-Pantéléimon név alatt ismeretes.

S ekkor megkezdődik az utazók számára azoknak a dantei látomásoknak sorozata, melyekben az ész egy oly valóság ellen folytat küzdelmet, mely minden álmnál álomszerűbb. Bárák suhannak a hajóhoz, melyeken hosszú hajú, fekete főkötös árnyak mozognak; ezek a phantastikus evezősök partra szállítják a jámbor utast. Más hasonló árnyak lámpákkal várnak egy kis mólón; a lámpáknak gyér világa sejtelemszerű életet kölcsönöz nekik. Egy ideig kigyózó hegyi úton vezetik az embert; azután boltozatos előcsarnokba jutunk, a mely olyan mélyen fekszik, mint valamely erődnek a kapuja; köröskörül ikónok vigyorognak reánk, majd egy tágas udvarban találjuk magunkat, mely templomoktól és vendégszobáktól van körülvéve; a vendégszobák végtelen sorban és érthetetlen össze-visszaságban kigyóznak szemünk előtt. Az udvar kövezetén kísérteties mozdulatokkal szerzetesek siklanak el előttünk s körülötünk az egész valóság éjszakában és csendben vész el. De

ha fölvetjük tekintetünket, az egymás fölé halmozott emeletek legesúcsán egy kivilágított templom homlokzatát látjuk; az ablakokon gyenge fényhullámok és egy vontatottan énekelt psalmus akkordjai törnek keresztül.

II.

A chalkidikei félsziget három nyúlványt bocsát az Archipelagosba. A legkeletibben, mely egyúttal a legkeskenyebb is, egy hatvan kilométer hosszú hegyláncz vonul végig, mely egészen az Athos-hegyig terjed. Maga az Athos-hegy kétezer méter magas. A keleti középkor zivatáros századaiban azok az emberek, a kik megcsömörlöttek a társadalmi élettől, a félszigetnek erre a legkeletibb nyúlványára menekültek, mely magányt és kitünő levegőt nyújtott nekik. A IX-ik században azok a remeték, a kik egyenként menekültek ide, szerzetesrendekké csoportosulnak és megalapítják azt a csaknem teljesen autonom köztársaságot, mely még ma is fennáll. Az első szerzeteseknek buzgalma s azoknak a keleti császároknak kegye, a kik itt töltötték életük utolsó napjait s a köztársaságot különféle kiváltságokkal ruházták föl, páratlan tekintélyt és gazdagságot biztosítottak a Szent Hegynek; a tekintélytől nem volt nehéz az átmenet a vallásos tiszteletig s az még ma is oly erős, a milyennel csak Palestinának Krisztus életétől megszentelt helyei dicsekedhetnek.

A X. század folyamán kibocsátott császári bullák már több kolostor létezését bizonyítják; ezek: Lavra, Vatopédi, Ivíron, Xéropotamo. Valamivel később szláv herczegek jönnek az Athos-hegyre s a köztársaság iránti buzgalmukban versenyeznek a Commynekkal. Némania István, szerbiai nagy zsupán 1197-ben újra megalapítja a szerb Chilandari-kolostort. Fia, Saba, a régi byzanci hegy legendás alakjainak egyike Russiconban felölti a szerzetes-ruhát és Vatopédi higuménje lesz. A zadományok egyre növekszenek, a szerzetesek napról-napra gazdagabbak lesznek; földeket vásárolnak a hegy területén kívül s az Athos-hegynek kopasz ormát templomok és kolostorok koronája veszi körül.

A latin hódítás a XIII-ik század első felében egyelőre megakasztja a szépen föllendült virágzást: Balduin társai egész Ruméliát előzönlík, hűbéreseket keresve; egy francia hűbérúr fellelővárát épít a Szent Hegyen, bizonyára egyikét azoknak a váraknak, melyek az északkeleti partokon emelkednek s az éjszakai holdfénynél oly sejtelmesen tükröződnek a tenger vizében. A nyugati barbárok, a kiknek lelkiismeretfurdalásai rég elkoptak a lombard és rajnamenti kolostorok fosztogatása közben, nem nagy érzékenységet tanusítanak az athos-hegyi schismatikuskoknak sirámai iránt és irgalom nélkül megsarczolják őket.

Ugyanekkor, III. Incze pápa kezdeményére kísérlet történik arra nézve, hogy latinizálják az orthodoxiának ezt a legfontosabb központját. Az amalfiták, ezek a fáradhatatlan uttörők, a kiket minden nyugati vállalatnak előőrsei közt találunk, megalapítják az Omorphono katholikus kolostort, melynek romjai ma repkénytetőzet alatt nyújtanak menedéket a kecskepásztoroknak, a félszigetnek egyik legkiesebb pontján.

Mindazonáltal az Athos-hegyről elvonul a vihar: az orthodox uralom újra visszatér; a Paleologok épen oly jámborok, nagylelkűek s ugyanoly atyai jóindulattal viseltetnek a cenobiták iránt, mint a Commynek. A XIII-tól a XIV-ik századig terjedő idő legvirágzóbb korszaka a szerzetesrendeknek; a fáradt, kimerült, önmagától megundorodott byzáncki társadalom minden rétegéből újabb rajok vonulnak ide, a csendes magányba. A császárok kegyéből újabb kolostorok épülnek: Simopetra, Hagios-Dionysios, Castamoniti; a templomokat a kissé eldurvult, de még elég élénk művészet ékesíti föl. A Byzáncki uraitól pártfogolt szerzeteseket a dunamenti despoták is nem kevésbé pártfogolják; a szerzetesek viszont jóindulattal viseltetnek a barbárok iránt, a kik Constantin birodalmát a Balkán mentén darabokra szaggatják; a korszak freskóiban a keleti császárság biborruháinak közé a magyar, oláh, szerb és bolgár urak festői öltözetei vegyülnek. A szerzetesek hatása túlterjedt az Athos-hegyen s a XIV-ik századtól kezdve már nagy erkölcsi súlyuk van a monarchiában.

Míg az athos-hegyi köztársaság a virágzásnak egyre magasabb fokára emelkedett, addig a byzáncki birodalom

lassú haldoklásában érkezett a legválságosabb pillanatig. A byzáncki partokon egyszerre csak horgonyt vetnek Mohamed követei s a győztes joga alapján hatalmukba kerítik Byzánctot. Ez alkalommal az athos-hegyi szerzetesek nem csekély diplomáciai képességről tettek tanuságot: az a szivesség, melylyel keletnek új urait fogadták, biztosította számukra összes kiváltságaiknak megerősítését. Míg békeségben éltek a szultánokkal, sőt ezek közül egyik-másik, mint például a nagy Szelim még különösen is pártfogolta őket, az athos-hegyi szerzetesek nem szüntek meg ápolni a jó viszonyt a szerb és oláh fejedelmekkel és a moszkvai császárokkal sem. Így tartották fenn magukat egész a század kezdetéig s a virágzásnak e korszaka alatt számuk mintegy tízezerre emelkedett.

Történetüknek azonban vannak árnyoldalai is. A függetlenségi háború reactióját a porta részéről megérezték az athos-hegyi szerzetesek: a vallásos buzgalom lanygulása megakasztotta, majd rohamosan elsorvasztotta a virágzó hitközséget. De a halálos csapást az oláh-moldvai egyházi javak saecularisatioja mérte rá, mivel innen nyerte jövedelmének javarészét, a régi vajdák hagyatékából. Így aztán a világias szellem is megérintette ezt a nemes épületet s most úgyszólván romlással fenyegeti. A jámbor nyáj ma mintegy ötezer, vagy kedvezőbb számitással hatezer tagot számlál. Kizárólag a Szent Basilius szabályai szerint élő szerzetesek alkotják. Fekete gyapjú kámzsát viselnek, czilinderforma süveget, mely eltakarja üstökbe font hosszú hajukat. Szakállukat is megnövesztik, mert a keleti egyház hű maradt az ős bibliai hagyományhoz: *Non tanget caput novacula*. A húst, dohányt, a fürdőt nem ismerik. Nőnek, gyermeknek, nőtény állatnak tilos Athos területére lépni. Ha meggondoljuk, hogy tíz század óta vannak érvényben e szigorú szabályok, megérthetjük e földdarabnak természetellenesen különcz jellegét.

Ezek a szerzetesek egész kis köztársaságot alkotnak, melynek úgyszólván foederativ és képviseleti szervezete van. Húsz főkolostor osztozik e félsziget területén, a skytek (a kopt *schiet*ből) vagy kis suffragans kolostorok meg a számos remeteség. E húsz kolostor mindegyike egy-egy képviselőt küld a nagygyűlésbe, mely Karyesben, a provincia

főhelyén székel. Ez a gyűlés választja saját kebeléből azt az öt delegáltat, a kik az epistatiát, vagyis a közügyek administrálásával megbízott végrehajtó tanácsot alkotják; ez választja fölvaltva, mindegyik kolostorban, egy évre, a protathos-t. Ez a szerzetes államnak első tisztviselője. a kinek kötelessége kihirdetni és foganatosítani a gyűlés és a tanács határozatait. Budgetje is van e kormányznak, mert a kolostorok fejenként egy török fontot (kb. 23 korona) szolgáltatnak be szövethazeti adó fejében. A kormány azonban az oecumeni patriarcha felsősége alatt áll, a ki minden vitás kérdésben a legfőbb bíró.

E kis köztársaság mindössze annyiban függ a portától, hogy csekély 600 török font (kb. 13,800 korona) évi adót fizet neki. Az adót egy kajmakám szedi be, a ki Karyesben székel s rajta kívül néhány albán keresztyén zsandár e területnek egyedüli világi lakói.

A húsz kolostor meglehetősen egyenetlenül oszlik el a félszigeten, a hegyláncz két lankáján. Legtöbbje a tenger partján van, a szelidebb keleti lejtők tövében, mások a nyugati szirteken épültek, a legzordonabbak pedig benn vannak a fák között.

A ki meg akarja látogatni ezt a monachalis világot, annak először el kell menni Karyesbe, hogy engedélyt kérjen a protathostól, a patriarcha ajánlólevele ellenében. Karyes egy nagy falu inkább, mint város; házai elszórva fekszenek festői zöld lombok és csobogó vizesések közt. Az utas szinte Tirolba képzelné magát, ha meg nem lepné a vidámság teljes hiánya. Mindenütt kalugyerek sápadt, kiasszott arcza mered feléje, akik az ablakok mögött vagy a boltok ajtajában guggolva, hősies egyhangúsággal morzsolják olvasójukat.

Miután a protathos kiállította az ajánlólevelet, botot adnak kezébe, melynek ezüst gombjára föl van vésve a húsz kolostor neve. Ünnepeles menetben vezeti az idegent a Szűzanya templomának megtekintésére, azután elszállásolja valamelyik kolostorban, a hol külön vezetőt s egy albán kísért adnak melléje. E kolostorok mind egyformák. A higumén (házfőnök) fogadja a vendéget, szerzetesei élén, a kiknek feje hosszú gyászfátyollal (kalimafkon) van betakarva. Az üdvözlés után processióban, litániákat énekelve

vonulnak a templomba, a hol a higumén felöltözik és elmondja a vendégekért való imát.

A templomból a társalgóba (afundariko) mennek, mely rendszerint az emeleten van; innen szabad kilátás nyílik a tengerre, Rövid, banális párbeszéd után megmutogatják a kolostor berendezését, hogy végre az ebédlőben (trapéza) állapodjanak meg. Az étkezés természetesen túlon túl egyszerű: főtt ugorka, sózott hal, kecsketuró, fekete kenyér s elkészítésével sem igen barátkozik meg az európai gyomor. Másnap áldások közben, szerencsés utat kívánva kísérik kivendégeiket a jámbor és ridegségükben is gyermekes szerzetesek.

Éjszakon, a félsziget belsejében kezdve, találjuk a szláv kolostorokat, az orosz Szent Andrást, Zographot, kétszáz bulgár szerzetesével és Chilandarit, mely szerb alapítvány, valószínűleg a tizenkettedik századból s ma is megőrizte zordon ősi jellegét. Sphigménon kolostora már a keleti parton van, a Contessa-öböl mellett s innen úgyszólván egymást érik a rendházak.

Ugyane parton van a három legrégibb és legnevezetesebb görög ház; Vatopédi, Iviron és Lavra. Az első nevét Theodosius fiáról, Arcadiusról nyerte, a ki a legenda szerint Olaszországból jövet hajótörést szenvedett e partokon és szerzetesek találták meg egy szederfa alatt, a hová a hullám sodorta. (Innen *vatopédi* = szederfa fia.) Iviront a tizedik században alapították az ibrek vagy georgiaiak és ma van még háromszáz szerzetese.

Hagia-Lavra (szent egyesség) a communitás legöregebbje és Athos első háza: Trebizondai Avramios, Szent Athanáz követője itt telepedett le 964-ben. Ez a kolostor leggazdagabb alapítványokban és műkincsekben. Innen bárkán kell átkelni Kapsokalivába, ebbe a remetevárosba, mely az Athos déli lankáján van és a lavrai rendháztól függ.

Éjszaknyugatra evezve találjuk a Hagios-Doinysios, Hagios-Paulos és Simopéttra kolostorokat, melyek 800—900 lábnyira vannak a tenger színétől, nyaktörő sziklabérczek, zuhogó vizesések fölött.

III.

Ezek a kolostorok általában egységes terv szerint épültek. Alapjuk négyzet vagy trapéz alakú; magas fal veszi

körül, mely legtöbbször egybefügg az épülettel s tornyok is vannak rajta. A cellák hanyag rendetlenségben veszik körül a belső udvart, a hol a főtemplom (catholicon) áll. Minden század hagyott itt valami nyomot, nem törődve az eredeti terv stíljével. Az alsó s néha a többi emeleten is harangalakú csarnokok dominálnak; boltíveiket byzáncki oszlopfők támogatják. E loggiák fölött szűk, egyenetlen sikátorok törik át a felső emeleket, melyek némely kolostorban (Zographo, Chilandari, Vatopédi, Simopéttra) igen magasak. De fölöttük vannak még kiugró négyszögű fatribünök, a melyek *chacnicim* néven a török házak sajátos jellegét alkotják. Elfoglalják az egész tetőt, gerendák, köpillérek támogatják, tornáczok, balkonok kötik össze őket s néha egy a magasságuk az alattuk levő fallal. Legtöbbször vörösre vannak festve, rikítóan vidám ellentétül e kolostorerődök mogorva külsejéhez. Kupolák, keresztek törik meg itt-ott a tetők szabálytalan vonalát.

Ugyanazon falon belül találunk épületrészeket a tizenegyedik, tizenkettedik századból, mások úgyszólván tegnapi keletűek. De a régi követ, téglát szorgalmasan felhasználják, a meddig lehet.

Az udvar általában elég tágas és szabad; közepén, mint mondtuk, a templom áll. A templom kicsi, alacsony, szinte meggörnyed téglakupolája alatt. A templomok közül a legrégibb kétségkívül a karyesi, mely Szűz Máriának, Athos védasszonyának van ajánlva s úgyszólván egykorú magával a szerzettel, tehát a tizedik vagy a tizenegyedik századból származik. Hü másolata, természetesen nagyon kis méretekben, a Hagia-Sophia tervének. Kupoláját tűz pusztította el s akkor fatoronynyal helyettesítették. Úgy itt, mint más templomokban hűsége senki megtaláljuk a belső hármasság beosztását: karzat, narthex, eso-narthex. A központi kupola négy íven s ugyanannyi pilléren nyugszik, a narthex és a három apsis fölött kisebb kupolák vannak. Chilandriban a zárt eso-narthexet (mely általában csak egy ívelt torony) még egy hatodik kupola fűdi.

Karyes után különben ez a templom a legrégibbek egyike: némely részei a tizenkettedik századból származnak. Hossza alig 27—28 méter, magassága a kupoláig 15 méter. A többi monumentum eredete a XIII. és a XVI.

század közé tehető. Az ivironi és a lavrai aligha korábbiak a XV. századnál.

A festmények is állandó rendben következnek egymás után, a liturgia előírása szerint, minden templomban. A kupola közepén a Pantocrator óriási alakja néz le a hívőkre nagy, mozdulatlan szemekkel; angyalok és apostolok koszorúja veszi körül. A pendentiveken a négy evangélista áll szemben egymással; a narthex kapunak a kórusra néző tympanja változatlanul a Mária temetését (kimisis) ábrázolja. Az oldalfalakon, oszlopok közében bibliai jelenetek, szentek, szűzek képei válnak ki az ultramarinkék alapból. A narthex meg a pitvar a zsinatok, az aszkéta élet, az utolsó ítélet, az Apocalypsis és allegorikus jelenetek ábrázolására van fentartva. A császárok, vajdák, a kolostor jótevői szerényen meghuzódnak a kapu két oldalán vagy az oszlopok alján.

Ezek a freskók bármily esetlenek, elrajzoltak, bármennyire éreztetik a byzantinismus minden ferdeségét, azért kiváló művészettörténeti becsük van. Különösen áll ez a karyesi kicsi, sötét templom freskóiról, melyek még tökéletesek is volnának, ha későbbi kontár javítások el nem éktelenítik a legtöbbjét. De maradt három vagy négy festmény, a mely dicséretére válik névtelen alkotójának: így egy gyermek Jézus, a kinek kedves, szende fejét Fra Angelico is megirigyelhette volna; meg egy másik, a Mária látogatását ábrázoló, a hol az alakok tudatosan vannak tervezve és csoportosítva.

Karyes után Vatopédiben, Lavrában, Hagios-Dionysiosban és Dochareionban kell keresni az athosi művészet legjobb termékeit. (Lavrában: Jézus a templomban prédikál; a házasságtörő asszony; az emmausi tanítványok; Judás halála; Dochareionban: a kánai menyegző, az inaszakadt meggyógyítása. Krisztus a bárkában, Panagia stb.)

Maguk a szerzetesek bizonyos Pansélinosnak tulajdonítják az összes festményeket, valójában azonban csak a karyesi freskók származnak hitelesen tőle, a többi a tanítványaitól. Ez a Pansélinos a XI. és a XIII. század közt élehetett. Az athosi festészet második korszaka, a lavrai, vatopédi-i meg a többi kolostoré, tanítványainak tulajdonítandó s ez a korszak a XIV. és XV. századra terjed, talán

a XVI. század végéig. Van egy harmadik korszak is: a XVI. századtól napjainkig, a mely gyors hanyatlás a hagyományos formák leple alatt. Ivion zsinatai és Zographo új templomának szögletes, elnagyolt képmásai tartoznak ide.

Műkincsekben igen gazdagok ezek a templomok; s noha ezeket a függetlenségi háború pusztítása igen megtizedelte, még igazi csodákat tudnak felmutatni, kivált Lavra és Vatopédi. Láthatók itt súlyos, korálltáblás evangéliumok, gyémánttal, drágakövekkel, zománczezal kirakott feszületek, ereklyetartók, szent edények stb. Van egy feszület, melyben Krisztus keresztféne egy darabja foglaltatik; egy evangélium tábla a X. századból, Phocas és Zimiscses ajándéka; Vatopédiben egy gyönyörű kehely, átlátszó kőből, zománczott arany sárkánnyal, mely mintha az olasz renaissance utánzata volna; Xeropotamoban egy remek patericza, melyet valamely oláh vajda ajándékozott a XVI. században.

A templomi butorok (iconostasis, székek, tabletták, gyertyatartók, ajtók) díszítése is oly pazar és káprázatos, hogy azok részletes elősorolása fölérne egy múzeumi katalógussal.

Athos e kincseit roppant becses könyvtárak egészítik ki, melyek azonban sokáig álltak kiaknázatlanul és csak alig félszázada nyíltak meg az európai kutatás számára. A húsz kolostorban nyolcz-tízezer kéziratot számláltak meg, melyek a X—XVI. századból keletkeznek. A legrégebbek kivétel nélkül az evangéliumok s a zsoltárok másolatai görög, orosz, georgiai, örmény, arab nyelven. Volt Zographóban egy glagolit írású biblia, mely azóta Szent-Pétervárra került. A régi kéziratokat remek miniatűrök díszítik, melyek míg egyfelől az egykorú costumeökre vetnek érdekes világot, másfelől stilusuk tanulságosan mutatja a byzanci festészet fény- és árnyoldalait. A későbbi kéziratok a görög szentatyák műveit s a byzanci krónikákat tartalmazzák. Classikus töredéket, Ptolemaeus földrajzán kívül (Vatopédi) nem találtak. Ellenben Homerosnak, Sophoclesnek vannak a tizenhatodik századból származó pompás velencei kiadásai.

K. G.

RÓMA ÉS A MODERN SZÉPIRODALOM.

Második közlemény.*)

III.

Bourget a *Disciple* című regényével tért meg s lett a maga módjára hívő katolikus. Ez a regény meglehetősen pontosan van a Feuillet *La Morte* című regényére szabva; mindkettőben a materialistikus természettudomány nak morálja végződik tragédiában, s mert ez gonosztevővé tesz, azért kell katolikusoknak lennünk s erkölcsstanát elfogadnunk. Közbülső lehetőségek nem léteznek s így a társadalmat csak az a vallás mentheti meg. A mire azt lehetne megjegyezni, hogy a legkevesebb ember rendezi be erkölcsait vallása vagy egyéb világnézet alapján; a legtöbbnek erkölcsisége annyiféle elemből alakul ki, hogy ennek a legkevesebb hatása van rá. Ezért Bourget, mint Feuillet a materialistikus morál alapján teljesen indokolatlanul s a tömegre vagy az emberi átlagra nem alkalmazhatóan [csak shakespearei szörnyetegeket tudnak rajzolni.

A *Cosmopolis*ban ez az irányzatosság kevésbé szembeötlő, bár lépten nyomon meglátszik rajta, hogy az írónak rokonszenve a catholicismus felé húz s azért bűnhődnek emberei, a kik az internacionális előkelő társaság tagjai, mert nem a morálja szerint élnek. A regény előszavában pedig így számol be erről a társaságról. «Ennek a drámának — írja — nincs semmi különleges római vonása s semmi sem állott tőlem távolabb, mint hogy ennek az annyira lokális, annyira hagyományos társadalomnak képét

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 368. számában.

rajzoljam, amely a Quirinál és a Vatikán között mozgolódik. Még csak nem is olasz tárgyú, mert ugyanannyi valószínűséggel játszhatott volna Velenczében és Firenzében, Nizzában vagy Sankt-Moritzban, esetleg Páris vagy Londonban, szóval különböző városokban, a melyek Európán keresztül mintegy elszórt városrészei ennek a hullámozó Cosmopolisnak, a melyet Beyle így keresztelt el: Most jövök Cosmopolishból. Ellentét ez a némileg beszámíthatatlan s örökké vándorló elegáns körök, valamint a Cæsarok és pápák óriási városának örökös jellege között, a minél fogva Rómát választottam a cselekvény színteréül, a hol a legutolsó sarok évszázados múltról beszél.»

A dráma azonban mégis csak Rómában játszik s ezért lesz részünk abban, hogy a megtért Bourget lelkében miként rajzolódik le az örök város.

A regény azzal kezdődik, hogy az öreg Montfanon marquis, a főnemes francziáknak tipikus képviselője fölkeresi Ribalta antiquáriusnak boltját, a hol alkuszik egy imádságos könyvre, a mely a XVI. században Siena körül hadakozott Montluc grófnak birtokában volt. A marquis vagyona romjaival él Rómában, a hol meg akarja írni a francia nemes-ség viszonyát és érintkezéseit a Vatikánnal. Szeretetre méltóan hóbortos úrral van dolgunk, a ki szolgált IX. Pius had-seregében és a francia-német háborút is végigküzdötte. Jezsuita nevelés, egy halálos betegsége révén tér meg s a Péter-templom tövében kíván meghalni, miután Párisban alaposan kiélte magát. «Elbájolta első római tartózkodása Rómában, ebben a hasonlíthatatlan városban, IX. Pius világuralmának négy utolsó évében; az egyházi állam közeli végének előérzése, a vatikáni zsinat, a francia okkupáció még különlegesebb jelleget adott az örök városnak.» Könyveket és egyebeket gyűjt, mert «mindenki többé-kevésbé beleesik ebbe a büszke Rómában, a mely maga is egy bámulatos történeti és művészeti múzeum. Többé nem ismernének rá párisi szeretői, valamint maga sem ezekre.»

Epizódalak a Ribaltáé is, a ki vakbuzgó republikánus s haragszik II. Viktor Emánuelre, mert nem vette el IX. Piustól a Vatikánt. «A szavojai-ház — mondja — és a pápaság két olyan tojás, a melyet egyszerre kellene megenni.» Nagy titokban megsűgja, hogy a Péter-tér egy

oszlopa alá dynamitot rakott s féktelen királygyűlölete örökös bajba hozza a hatóságokkal. Szabad gondolkodása miatt a marquis kihallgatás nélkül becsukatná, e helyett inkább disputál vele műtörténeti dolgokról s bebizonyítja neki, hogy Montluc imádságos könyve a XVI. század közepéről s nem az elejéről való; Ribalta pedig ötszáz helyett — annyit ígér a könyvért Montfanon — csak négyszázat fogad el érte, míg az antiquarius egyéb műtörténeti szeméttel együtt csak huszonöt líráért vette. Majd megrendel nála egy röpiratot, a mely Hafner bécsi zsidó börziáner üzelveivel foglalkozik, a ki piszkos millióival Fanny lányának Rómában férjül keres valami koldús pápai herceget.

«Egy percze megállott az utca végén, hogy egy pilantást vessen arra a piazza di Spagnára, a melyet szeretett, mint régi római ember s a mely, mint egy önmagához hasonlító szöglet, az utolsó harmincz év alatt változatlan maradt (a regény 1891-ben történik). Ezen a május eleji reggelen a hosszú tér meg-megtörő végével tényleg elbájolt mozgalmasságával és ragyogásával, szabálytalan házainak sötét színével, a Trinita dei Monti kettős lépcsőjével, a vízzel, a mely a csónak formájú szökőkútból lövellt elő. Ez az egyik Bernini, a varázsló décorateurnek megszámlálhatatlan szeszélyeiből, a kinek fantáziája a szökőkutat élőnek vette, a bronz és márvány folytatásaként. A virágárúsok megrohanták a siető járókelőket, s Montfanon, a buzgó katolikus az örökkévalóságról álmódzott városának legkedvesebb terén. Csak jobbra kellett fordulnia, a Propaganda felé, hogy lássa a vértanúk bölcsőjét, a honnét szétmennek a világ minden részébe.» A miből nem következik, hogy minden hittérítő vértanú legyen.

Itt találkozik «egy fiatal leánynyal, a kinek szépsége csaknem magasztos. Nagy fekete szemei halavány, de meleg és élénk arcban égnek. Tiszta keleti profilja nagyon is tökéletesen képviseli a zsidó szépség typusát, a mely zsidó eredetén nem enged kételkedni. Valóságos tünemény ez a teremtés, a ki, mint a költő mondja, minden embert maga után fog vonszolni.» Ő az isteni Hafner Fanny.

Dorsenne Julien író barátjának (egy másik epizódalak) nyomban el is mondja a marquis, hogy miként vélekedik a Hafner-családról. «Ha — mondja — mint ön, a

Sainte-Beuve-ök és Renanok czirkuszában sajátítottuk el az értelmi akrobataságot, finom dolognak kell tartanunk, hogy a katholicismus, ez a nagy dolog elegáns sportként szolgál egy börzei kalóz leányának, a kinek főrangú házasság a célja. Azon is mulathat az ön iróniája, hogy Guérillot bibornokot, az én szent barátomat becsapja az az intrikus leányzó. De én, a ki ütközetek napján egy de Sonis tábornokkal együtt áldoztam meg, nem türhetem, hogy annak a hősnek vallásával vagy az enyémmel visszaéljenek, hogy rangot nyerjenek a világban. Ezek a kalandor cosmopoliták játszszák a nagy urat, néhány börzeütközetben összeharcsolt millióikkal. Ki az a Hafner Justus báró? Német, osztrák vagy olasz? Mindenki zsidónak nézi őket, de ők protestánsok, mint ön mondja, egy negyed órára, azután pedig, ha úgy tetszik, lesznek görög-keletiek, mohamedánok vagy akárkik. Hol nevelkedett ez az úr? Mit műveltek apja, anyja, fivérei, nővérei? Hol nőtt fel? Mik a hagyományai? Hol van a múltja, szóval mindaz, a mi megalkotja az erkölcsi embert? Minden sötétség azon az emberen s csak annyi a bizonyos, hogy ha lettek volna bírák Bécsben, az osztrák-dalmata hitelbank pöreinek tárgyalásakor 1880-ban, Hafner a börtönben volna s nem Rómában. S mikor ide jött, nyitott kapukat, tárt karokat talált, a mint Madrid, London vagy Párisban talált volna, mert egész Európa egyforma 1789 óta. Az én Rómámnak semmi köze a Hafneréhez vagy a Dorsenne úréhoz, a ki itten összehasonlító tanulmányokat akar tenni erkölcsi szörnyetegekről. Róma számomra nem Cosmopolis, mint ön mondja, hanem Metropolis: anyaváros. Ön elfeledi, hogy én úgy vagyok katolikus, a hogy lélekzem s én ott itthon vagyok, lelkemben vagyok. Azért is vagyok itt, mert monarchista vagyok s úgy hiszek a régi Franciaországban, mint ön a modern világban. A társadalma olyan, mint Oroszország, a mely a piszkos lelkű Diderot egyetlen igaz mondása szerint megrothadt, mielőtt megérett volna.»

Bourget ebben a fölfogásában épen olyan híve a tiszta fajok elméletének, mint Gobineau gróf s tanítványával, Houston Stewart Chamberlainnel ugyanazokat az elveket vallja. Híve a Brunetiére iskolájának is, a ki a katholicismust francia nemzeti hagyománynak tartja s már ezért

is megőrzendőnek véli, a mi aligha hathatós érv az örökkévaló vallás mellett. S Montfanon föl is sorolja hogy négy francia nemzeti templom van Rómában.

De az író siet a Castagna-palotába, végeladásra. A Castagna-család rokona a nagyon rövid ideig uralkodott VII. Orbán pápának, a ki a nagy V. Sixtusnak utódja lett «Haldokolni kezd — folytatja a marquis — az a nagy intézmény is, a milyen a római nemesség volt. Ezek a nemesek megérdemelték sorsukat, mert az utolsó szálíg nem mérszároltatták le magokat a Vatikán lépcsőin, mikor az olaszok Rómát elfoglalták. Mi, francziák, megtettük volna, akiknek ős nagybátyjai között nem akad pápa, ha nem kellett volna hazánkért harczolnunk. Ez a Castagna, Ardea hercege 28 éves fiatal ember, hízlegők veszik körül, nincsenek rokonai, nincsenek barátjai, nincsenek tanácsadói, s a vagyonát a börzén játszotta el olyan urak társaságában, mint a milyen bandita Hafner, s olyan vagyont, a melyet pápák, diplomaták és hadvezérek halmoztak össze.»

Dorsenne leírja azután a társaságot, a mely ott lesz az árverésen, illetőleg a Castagna-kiállításon. Ott lesz Hafner Fanny atyjával, a báróval. A velencei Steno grófnő bájos Alba leányával. Alba nem Steno gróf leánya, hanem az orosz Werekiew Andrásé, a ki kevésbbé arisztokratikusan ölte magát a Szajnába. Ott lesz egy híres amerikai festő: Lincoln Maitland, a ki ez idő szerint a grófnő szeretője, felesége Lydia s ennek fivére Chapron Florent. Az ezredes öregapja Napoleonnal volt Szent-Ilona szigetén, majd Alabamában ültetvényes lett, itt milliókat szerzett s egy mulatt nővel állott össze. Tőle származik Lydia és Florent. Végre Gorka Boleszláv, a lengyel következik, a kinek angol katolikus hölgy a felesége.

Közelebbről s őszintébben jellemzi azután ezt a nemzetközi bohèmet Montfanon marquis. Steno grófnőnek hol lengyel, hol orosz, hol amerikai a szeretője; most Maitland van a soron, a ki nem átalotta millióiért elvenni a mulatt Lydiát, bár amerikai honfitársai utálják a négert. Azelőtt Gorka volt a szeretője, a kinek szent lelkű felesége ezt két éven át nem vette észre. S a szegény Steno Albának ilyen gazficzkók társaságában, a milyen mostan a római szalon, kell megfordulnia.

S most következik újból a fajelmélet. Steno grófnőben föl lehet ismerni a dogék ivadékát, a XV. század patricius hölgyét, a kibén megvan a tenger királynőjének physiologiája, vágyakozásában hasonlíthatatlan erély s erkösetelenségében hasonlíthatatlan tükörtisztaság. Míg Florent és Lydián az ősi rabszolga mutatkozik: a fekete ember, a kit a fehér hypnotizált, Gorkáné mosolygó szeretetreméltóságában felismerhető az igazságért való rajongás. Lincoln Maitland a vad, erős amerikai farmer művészeti külső alatt, Gorka Boleszlávon pedig meglátszik a szláv-nak az az ideges izgékony-sága, a mely tönkretette Lengyel-országot.

Dorsenne, a regényíró, nyilván maga Bourget, ezt a társaságot tanulmányozni akarja s nem is. Tanulmányának egyébként semmi különös célja nincs. Ő sem prédikálni, sem megtéríteni nem akar. A marquis tehát rásüti, hogy dilettáns, ez pedig olyan bűne a léleknek, a melytől leginkább iszonyodik; a dilettantismust Renan tanítványai hozták divatba s ez a decadentiának legcsalhatatlanabb oka. Közben kiderül Gorkáról, hogy titokban Rómában maradt, pedig azt terjesztette, hogy Varsóba készül, ügyeinek rendezésére. S az udvarias marquis végül megüzeni Hafner Fannynak, hogy Montluc tábornok imakönyvét, a melyre pedig annyira vágyakozott, többé sohasem veheti meg.

A pápák Rómájában különben épen ilyen cosmopolita társaság fordult meg, mint a *terza Romában*; akkor legfőlebb nem volt annyira divatos, tömegesen keresni föl télire az örök várost, s ott vagy félesztendőt eltölteni, a mint teszik most, főleg angolok és még pazarabb vagyonú amerikaiak, a kik Rómában sokkal olcsóbban élnek, mint otthon, még ha külön villát bérelnék s jourokat is adnak. Goethe, Taine, Stendhal, Seume, Schopenhauer és mások nemcsak az antik és keresztyén műemlékeket mentek Rómába tanulmányozni s nagyon valószínűleg hasonlóképen cselekedtek a művészek is; résztvettek szórakozásaiban és mulatságaiban. Montfanon catholicitásával, komorságával azonban éles ellentétbe van állítva a Steno grófnő társaságának frivolitása, a melyből csak Gorkáné és Alba válik ki, és a marquis «bizonyára becsülte volna Hafner Fannyt, ha zsidó vallását bevallott zsidónő módjára gyakorolta volna

buzgón. Bár kerülte volna, de olyan keserűséggel aligha beszél róla.»

A regényíró a Castagna-palotába készül, a via Giulia végén, «pendantja a csodálatos Sacchetti palotának, San Gallo remek művének. Útja tarkítva van emlékekkel, a melyek minden olvasott embernek szemébe ötlenek. Megtekintett futólag egy csoport épületet, a melyeknek évszázados történetök van. Előbb a nagy Borghese-palotát látta, a Borghesek zongoráját, így nevezték el, mert régi zongora mintájára épült; fényes emlék, a melynek két évvel később egy kiállításnak hasonló, sőt a Castagnáénál szomorúbb színhelyéül kellett szolgálnia; olyan romnak, a melyet a család épen úgy nem érdemelt meg, mint Ardea hercege. Az egész pápai Róma föléled a hatalmas tömeg előtt, a melyet az a pápa keresztelt meg, a ki befejezte a Szent Péter-templomot, s büszke nevét: Paulus V. Burghesius Romanus odairta homlokára. Szórakozott pillantást vetett a pompás palotára, éppen úgy, mint Szent-Lajos nemzeti templomára. Ha az író nem is a vallásossága vitte be ebbe a templomba, még sem mulasztotta el soha ottan irodalmi ájtatoskodását elvégezni Beaumont asszony sírjánál, a quia non sunt sírfőírásával, a melylyel Chateaubriand látta el annak a drága léleknek emlékkövét, s oh! több hiúsággal, mint gyöngédséggel. Először feledte el, hogy a piazza Navona rokokó fontánájára tekintsen, arra a térre, a hol Domitianus circusa állott s a mely a császári Róma kegyetlen korszakát juttatja eszünkbe, vagy néhány lépésre a Braschi-palota mellett Menelaus csonka szobrát, a mely a sorsnak iróniája folytán a pasquinádok Pasquino szobra lett, a mely eszünkbe juttatja a görög művészek meghódította Rómát, a mint egy-két lépésnyire a Viktor Emánuel corso nagy üdőere mutatkozik s jelzi a mai Róma erőlködését újjászületése dolgában; a mint tovább a Farnese-palota tömege a maga egészében juttatja eszünkbe a modern művészet nagyságát és az egykorú monarchiák tragédiáját. Michelangelo gondolatát még mindig nem tükrözi vissza ennek az óriási sarcophágnak sötét travertinje, a mely az utolsó nápolyi királynak volt a menedéke. A léleknek teljesen szabadnak kell lenni, hogy a történeti dilettantismus varázsának odaadja magát, a mi minden régi városból kisugárzik.»

De Dorsenne olyan intellectuális író, a ki fölül áll minden emótió s inkább azon töri a fejét, hogy a féltékeny Gorka Varsó helyett Rómában van s megfigyeli Maitland, a festő viszonyának kezdetét Steno grófnővel, a ki a lengyelét nagyon hamar elfeledte, a mire ez Albát nem engedte az amerikaival lefestetni. Ha párbajban lelövi a festőt, csak néhány rosszul sikerült Velasquez-másolatban fog kár esni. A szenvedélyes lengyel bizonyosan meg fog jelenni a Castagna-palotában. Csak Albát sajnálja, a kit imád, megkérhetné a kezét is, mert gazdag, s tekintélyes az írói hírneve is s hozzá azt hiszi, hogy egy napoleoni tábornoknak unokája. Harminczöt éves, mint volt körülbelül Bourget 1891-ben, s Steno grófnő, a ki kalandjaival úgysis déclassé lett, bizonyára szívesen fogadná el vejének. De az író ezt csak regény alakjában gondolja el s sajnálja, hogy Alba nem lett Gorkáné fivérének felesége.

Bourget — Dorsenne ellenére is, a római Borghesek megérdemelték sorsukat. Résztvettek a nyolczvanas évek telekspekulációiban s hamarosan rajtavesztettek, mert rövid idő alatt akartak húsz millió vagyonuk helyett százat szerezni. Végre híres római villájukat is kénytelenek voltak a városnak eladni. XIII. Leo is résztvett vagy ötven millió lírával ebben a telekspekulációban, s ez is elveszett.

Így lehetett volna Alba Lady Aldrahanné, az angyal, «a férjét talán meg fogja csálni, mint anyja, a boldogult Stenót; talán velem, mostani kedves és tiszta intimitásunk emlékére, a mi nagyon melancholikus dolog volna. Mi köze ehhez a logikának, mint Beyle barátom mondaná.» A lengyellel majd eligazítja a dolgot a grófnő s el fogja vele hitetni, hogy Maitlanddal csak platonikusan hasonlíthatja össze Rafaelt és Peruginót. Így okoskodik Dorsenne, a ki élénk szenzációit szereti intellektuálizálni; ugyanezért becsüli Goethét és Stendhalt legtöbbre. Majd a saját regényeit írja le és analizálja s intuitiójával meglátja, hogy Gorkának Rómába való visszatérése vagy titokban ittenmaradása lesz az Alba tragédiája s a naplójába ezt írja be:

«A Castagna-palota csodás lépcsőjét Baldassare Peruzzi tervezte olyan hosszúra és szélesre, tiz-tiz lépésnyire kettős kis oszlopokkal, mint a sienai Santa-Colombaban. Különösen élveztem a bent fekvő kertnek határozott, erőteljes s annyira

kifejező konturjait, hogy a vörös virágok a zöld cserjék száraz szabályozottsága, a homokos és szürke sétányok tiszta vonalai ugyanannyi arczokhoz hasonlítottak. Ilyen a latin kert eszméje, ellentétben a germán és az angolszász-szal; az utóbbi tiszteli a természet határozatlanságát, míg a másik rendes, szabályos s még a síkságot is emberivé teszi és kormányozza. Az élet bonyolultságát alá kell vetni egy uralkodó, nagyon világos gondolatnak, a mi állhatatos jele annak a latin szellemnek, facsoportnál épen úgy, mint egy egész népnél, egy teljes vallásnál. — A katolicizmus. — Ennek ellenkezője történik az északi fajoknál. — A protestantizmus. — Mély értelmű mondás: az erdők tanították meg az embert a szabadságra.»

Dorsenne-Bourget láthatólag fölveti maga előtt a katolicizmus és protestantizmusnak egymástól különböző kulturai hatásait, de hallgat arról a nagy problémáról, hogy melyiknek művelődése áll magasabban a másikenál. Ezt az utóbbi években alaposan megvitatták, de a kérdés eldöntetlen maradt, mint minden kérdés, a melyet felekezeti elfogultság vet föl.

Azután közelebbről ismerkedünk meg Hafner Justus báróval. Egy berlini zsidónak és egy hollandi protestáns nőnek volt a fia s az utóbbinak vallását követte, de soha más felekezetben nem nevelkedett, mint a pénzében. Drágakökereskedésen kezdette s börzespekulációi kezdetben nem sikerültek. Mire milliomos lett, Bismarck révén akart politikai szerephez jutni, ez nem kért belőle; félmillió frank volt már a jövedelme s Bécsbe ment gründolni, innét, bár bírái fölmentették, mégis el kellett költöznie. Rómába jött s itt a hiúság ördöge fogta el, mint a pénzembereket rendszeren, hogy a nagyvilágban pozíciót szerezzen magának. Megkezdte ötvennégy éves korában struggle for high-lifejét s lett belőle szeretetreméltó causeur, elegáns sportsman s megfelelő gavallér, «a ki úgy hódította meg társadalmi pozícióját, mint Napoleon a magáét háborúval s Talleyrand diplomáciával.» A kis sovány emberkének türhetetlenül átható szemei Dorsennet mindig nagyon kellemetlenül érintik. Nem hiszi a bárónak, hogy Castagna anyja, a ki valóságos Condulmer-leány, tehát a legtisztább XV. századbeli IV. Jenő pápa unokahúga, fogadta volna.

A beszélgetés természetesen azon fordul meg: vajon Gorka Boleszláv visszatért-e Rómába. Dorsenne féltékenysége miatt tragédiától tart, de a báró képmutatóan letagadja Steno grófnő összes szerelmi kalandjait.

Közben megnézik a Castagna-család kincseit, a melyeket a saison előrehaladtával a zsidó Ancona, mint fővégrehajtó, potom áron akar elárvereztetni. «Üveg alatt van a pluviale. Milyen csodás! Megér annyit, mint II. Piusé, Aeneas Sylviusé Pienzában, s ezt ellopták. Megvehettem volna ezerötszáz frankért, pedig tizenötezret, húszat ér, vagy annyit, a mennyi tetszik. Itt meg spanyol-mór fayence van. Castagna bibornok, a későbbi VII. Orbán pápa Madridból hozta, mikor V. Piust, mint keresztapát képviselte Izabella infánsnő keresztelésénél.» Az olasz iskolák remek festményei után következik tizenöt festett és faragott láda meg szekrény, amelyekbe az olasz főrangú családok a kelengyékét rakták el; a czímerek rajtuk elárulják, hogy Castagnának milyen nagy családokkal állottak rokonságban; a Rovereké, a kik két pápát adtak az egyháznak: IV. Sixtust, II. Gyulát, a Colonnaké, a kik még többet, az Altieriké, a kik X. Kelement, a Barberiniké, a kik VIII. Orbánt stb., a Farneséket III. Pállal és a pármái hercegekkel, a Carafákat IV. Pállal. Erre Steno grófnő kijelenti, mert már az egész cosmopolita társaság összeverődött, hogy ő Velenzében még több dogét tudna ősei között fölmutatni.

Látunk karosszékeket, a melyekről hosszasan írt egy párisi iparművészeti folyóirat. A zsidó bárót tartják a legkiválóbb műértőnek s első sorban őt kérdezik meg, hogy az a szövet a XVIII. századból való-e, vagy az edények Alt-Wien vagy Capodimontból kerültek-e oda s még azon is kételkedtek: vajon firenzei vagy milanoi készítmény-e egy másik tárgy. Végül a társaság szétoszlik s Dorsenne megcsodáltatja Bernini triton fontánáját, «ezt a nagy férfiút, ezt a geniális szobrászt, a ki csak azért gondolt a természetre, hogy meghamisítsa. Ilyen dolgok után tessék æsthetikát kieszelni.»

Következik erre egy élvezetes epizódjelenet. Dorsenne a szokott helyére, a Marzocco-vendéglőbe megy déjeunerre. Marzocco a Firenze czímerének jelképes oroszlánja, s a vendéglős az idevaló Brancadori Egisto, a ki írni-olvasni nem

tud, de annál természetesebb az esze. Mintája az olasz és római kedélyességnek, a disinvolturának. Elnevezték doktorénak, thébainak. Pályafutását azon kezdte, hogy 1870 előtt szakács volt, majd kiváló művészete folytán tizenhat tisztelője összeállott, kis vendéglőt nyitott neki, úgy hogy fejenként hét frankot fizettek neki ebédért, s ezt a társaságot mindig fölkeresték az előkelő idegenek az olasz okkupáció előtt. Utána föloszlott, s közönséges, de kitűnő konyhájú vendéglő lett belőle. Egyáltalán Bourget nagyon sajnálja az 1870 előtti Rómát, holott akkor a mai országokhoz képest aránylag kevés idegen kereste föl. Hasonló előkelő és intellektuális társaságot különben ma is találhatna ottan bőven, de több rendbeli tájékozottságát láthatólag Primoli József gróftól kapja, a ki Lucián, caninói herczeg révén Bonaparte-ivadék, s tartja magát olyan őseredeti rómainak, mint akármelyik pápai herczeg.

Brancadori önmagának természetesen a microcosmosa. A világtörténelemről például azt mondja: Ki fogja valaha megírni a történeti igazságokat? Például ezt: IX. Pius pápa III. Napoleon császártól csapatokat kért országának védelmére, s meg is kapta. Ennek két következménye volt: fél Olaszország meggyűlölte Franciaországot, s egyben létesült Brancadori Egistonak, a dottorenak és Ahebainak vendéglője a Marzoccohoz.

A kasszánál Sabatina kisasszony, a Domenico Ghirlandajo-féle típusú firenzei szépség ül, az unokahuga, a ki jelenti nagybátyjának, hogy a herczeg számára levél érkezett. Itáliában az előkelő külföldi herczeg vagy eccellenza. Ez a herczeg Dorsenne. «Itt minden idegen herczeg vagy gróf, s a mélységes bonhomia, a mely jellemzi az erkölcsöket, azokat a czimeket olyan szeretetreméltósággal ruházza föl, a mi a legtöbb esetben nem számításból történik. Nincs ország a világon, a hol társadalmi osztálytól társadalmi osztályig igazabb és kedvesebb családiasság uralkodnék, s Brancadori azt nyomban be is bizonyította, a herceget caro-lei-nek, kedves uramnak nevezve.»

Egisto elég nevezetes vendéglős, mert az öreg Castagna herczeg is járt hozzá, a ki saját vallomása szerint hat milliót és egy palotát hagyott hátra. Gigi, a pazarló, szerencsére korán halt meg, s az élő Peppinóban az atya is töb-

bet bizott, pedig ez vitte a börzére a milliókat. «Milyen gúnyosan mondotta el Gigi tisztelgését IX. Piusnál, mikor véletlenül megtérített egy angolt. Igen, eccellenza megtérítette, tévedésből imakönyvet adva neki regény helyett. Az angol fogta a könyvet, olvasta, elolvasta újra, harmadszor is, s katolikus lett. Gigi, a ki nem jól állott a Vatikánban, sietett vele a szentatyához dicsekedni, s IX. Pius azt mondotta neki: Látod fiam, hogy milyen eszközöket használ föl a jó Isten a maga szolgálatára.» S utánozta az öreg pápa hangját, valamint szemléltetőleg (jegyezz, örökké jegyezz, mint a vendéglős a számokat, a ki szerencsére a maga nevét nem tudja aláírni) adta elő, hogy a másik Castagna miként írta alá a tőzsde miatt, száz-, kétszázezer frankos váltóit. S mindezt olyan okosan adja elő, hogy Bourget azt állítja: «Az ember nem tartozhatik a tömeghez, ha firenzei.»

Dorsenne átfutja a levelet s elsiet. Brancadori és unokahuga összemoszolyognak. Az olaszok, ez az igazi déli nép nem tudja elhinni olyan szép fiatal emberről, a milyen Dorsenne volt, hogy más gondjai lehetnének, mint szívbeli gondjai.

— Chi ha l'amor nel petto — mondja Sabatina kisaszony.

— Ha lo spron nei fianchi — feleli a bácsi.

A kinek szerelem van a keblében, az sarkantyút érez az oldalában.

A regényíró Gorka Boleszláv hívja, az a kötelessége, hogy az életénél többet mentsen meg, s a titkát csak az író tudhatja. Várja az utóbbinak lakásán. «Ha ez a lakás nem is volt a signorina Sabatina elképzelte hercegi palota, de legalább nem volt az a banalis modern bérkaszánya, a melyek manapság annyira szaporodnak az új Rómában, épúgy mint a mai Párisban, mint az új Berlinben, mint London több utcájában, a melyeket utóbb nyitottak meg a Hyde-Park tájékán. Öreg ház volt, valóságos hegyfok a Trinità dei Monti téren, a Sistina és Gregoriana-utczák sarkán. Van mellékneve, s mint az öreg Rómának minden sarkához fűződik hozzá dicsőséges művészi legenda. Előcsarnokának apró oszlopai miatt tempiettonak, kis templomnak nevezik, s Claude Lorraintól kezdve több nevezetes férfi lakott benne. Néhány lépésnyire, majdnem átellenben élt

Poussin és Keats, egyike a legnagyobb modern angol lyrikusoknak, a közelben halt meg, az a John Keats, a kinek sírja is Rómában van, a Cestius pyramisa körüli temetőben, azzal a mélabús fölírással, a melyet önmaga állapított meg: «Here lies one whose name was write on water», itt nyugszik valaki, a kinek neve vízre volt írva.

Nagy városok, illetőleg világvárosok nehezen nélkülözhetik a modern bérkaszárnnyakat, s az 1870 után hirtelen fejlődésbe jutó Rómától sem lehet kívánni, hogy közönséges használatra csupa renaissance-palotákat építsen, a milyen Bramante kancelláriája. Bourget sajnálja a régi, a pápai Rómát, a mely mindenesetre aristocraticusabb volt a mainál, már csak azért is, mert harmadik osztályon utazó zarándokok sem juthattak oda, tehát kizárólag gazdag és előkelő urak meg családok, de az olasz királyság Rómája mindenesetre több akar lenni a műemlékein rágódó és elősködő pápai Rómánál, s a demokrátiának meg az óriási közlekedésnek ebben a világjában bizony százezerek, s nem igen válogatott vendégek keresik föl az örök várost.

Borka Boleszláv várja tehát Dorsennet. Hirtelen jött meg Varsóból, mert gyötri a féltékenység, fenyegeti a megőrülés, s ölni akar. Vagy tizenkét névtelen levél figyelmeztette, hogy Steno grófnő, a szeretője új szeretőt talált Maitland festő személyében, a kinek az ő távollétében lett megengedve, hogy Alba kisasszonyt lefesse. Mesteri a lengyel úr lelki állapotának analysisa. «Azok közé tartozott, a kik a halálos ágyukon is lefényképeztetnék magukat, annyi naiv jelentőséget tulajdonítanak személyiségüknek, s ez nem akadályozza őket abban, hogy igazán, s néha nagyon hősie-sen haljanak meg.» Két esztendeje tart viszonya a grófnővel, s akarná, meg nem is akarná, hogy a regényíró valamelyik munkájában mintául vegye.

Judás, Jagó vagy Jága, a ki a névtelen leveleket írta. Végre is azt a tanácsot adja neki az író, hogy feleségében és leányában találjon vigasztalást, s hirtelen visszaérkezésével ne keltse föl az előbbeninek gyanuját. Menjen tehát vissza Firenzébe s onnét érkezzék meg hivatalosan. A ne-jétől azonban, a kit különben szeret és becsül, mégis tart, s rettenetes volna rá nézve, ha a grófnővel való viszonyát megtudná. Majd becsületszavát kéri Dorsennenak: vajjon

Maitland szeretője-e a grófnőnek. S emez a szenvedélyes ember kívánsága elől azzal tér ki, hogy úgy sem hinné el öt percz vagy negyed óra múlva; végül annyit vall be, hogy semmit sem hallott erről az új viszonyról. Ebben végre Boleszláv megnyugszik.

A névtelen levelek írója mindenesetre gondoskodni fog arról, hogy Gorka megtudja a valót. Dorsenne tehát ki akarja kutatni. Maga Steno grófnő nem lehet, ő nem apró lelkű párisi nő, hanem nagyszabású, erőteljes szerető, a XVI. század dogaresszája, a ki a mai Velenczében olyan épen maradt meg, mint a régi zecchino aranya, a melynek szegélye le nem kopott. Ördögien szép negyven éves asszony, s a yanken festőnek lizeleg a szerelme. Az áruló ő sem lehet. Hafner sem, a ki ravasz róka, a ki hunczut-ságból képes mindenre, még jó cselekedetre is, de fölösleges és veszélyes gázságra nem. Fanny leánya sem, ez az aranylegendából kikelt szent. Hátha maga Steno Alba a félig orosz, félig olasz fiatal leány.

Ez a kétely emésztí a regényíró, ki sem megy a lakásáról, a míg Steno grófnő fogadó napján a valót meg nem tudhatja, és bezárkózva lakásába a huszonöt éves korában írt essayket javíthatja, most harminczöt éves korában.

A fogadó napot megelőzőleg, a mikor megint együtt van az egész cosmopolita társaság, tudjuk meg, hogy a grófnő nagyon ügyes asszony. Mihály férje 1873-ban halt meg (a Steno név épen olyan történeti, mint Castagnée, a XV. század elején doge is származott belőle, a ki a San Giovanni e Paolo templomban van eltemetve), s vagyona példátlanul el volt adósodva. Rágalmazói állították, hogy mert Hafner pénzügyi tanácsaival látta el, tünteti ki a kegyeivel, holott még nem is ismerte őt, mikor a vagyont már rendbehozta, s most negyedmillió jövedelme van, palotája a Canal Grandén, villája Rómában. Itt bibornok nagybátyjától telkeket örökölt, a ki negyven centesimóért vette négyszögölét. Mikor megkezdődött a római telekspekuláció, négy frankot ígértek érte. Nem adta oda. Néhány év után kilenczven frankot kapott érte. Több Carpaccio-képet eladott a National Gallerynek, vett a római Aqua Marcia vízvezeték részvényeiből, s öt év múlva hétszeres haszna volt. S mind-ezt Hafnertől függetlenül eszelte ki, míg a mai római ari-

stocratia nem kis kivétellel hasonló spekulációkon ment tönkre. Így Castagna herceg hetven frankon vett telkeket, mikor huszonötöt értek. A tőzsdével akart helyzetén javítani, belebukott; s azt képzelte, hogy egész házsorai lesznek Rómában, mint a westminsteri hercegnek Londonban.

A Stenóék quirinálmenti villájában vagyunk, modern, a milyen százával akad Rómában. Castagna Alba, Fanny, Hafner és Maitlandné, a mulatt nő társaságában van. A szalon olasz jellegét csak a festett plafond és a bresciai Moretto két képe mutatja; egyébként párisi a berendezése. Megfordulnak benne nagy urak, írók, művészek, orosz, osztrák, angol, francia politikusok. A grófnő Navagero-lány, annak a Navagero Sebestyénnek aranykeresztje van czímerében, a ki elsőnek tűzte föl Szent-Márk zászlaját Lepantó falaira. Majdnem déclassé, de a nagyvilággal nem törődik, mert saját külön szalont teremtett magának. A kettő közül az egyik kotériához sem csatlakozott, a melyekre 1870 után oszlott Róma. Nagyon modern szelleme s nagyon merész erkölcei visszatartották attól, hogy a fekete világba merüljön, de nem fogadta az a csodálatos asszony sem, a ki a Quirinálban uralkodik (Margit királyné), s a ki maga körül olyan nemesen előkelő légkört teremtett.

«Az utolsó Castagna anglomaniakus keresettséggel volt öltözve, a mit sok olasz annyira kedvel. Sok volt a gyűrű, sok a virág a gomblyukában, sok és élénk volt a taglejtése, nagyon barna az arcza, úgy hogy a származásán kétkedni sem lehetett.» Majd Hafner gyötri meg a regényíró, a ki iránt különben ellenszenvvel van, hogy azt a cosmopolita társaságot legközelebbi munkájában akarja lefotografálni. A grófnő festő szeretőjével a terraszon van, honnét láthatók a Bonaparte villa sötét piniái. Most Stenóné virginiai dohányból szí cigarettát, amerikai szeretőjének tiszteletére, a mint azelőtt Gorka kedvéért orosz dohányt.

Dorsennet a terraszon meglehetősen hidegen fogadják. Maitland a festő mégis elmondja, hogy Alba fejét át kell dolgoznia, erre a következő humoros műtörténeti fejtegetés következik: «Emlékezik, Dorsenne, Piero della Francesca két képére, a melyek Firenzében vannak, Federigo urbinói herceget és Sforza Battista nejét ábrázolják? Botticelli Rágalmával egy szobában van, a háttérben paysage-zsal. Va-

lósággal freskó módjára van rajzolva. Keresem ezt a szükséges vonalat, ezt a profilt, a melyben minden profil benne van. Ez a festő: Fra Carnevale és Melozzo, nincsen náluk jobb festő Itáliában.

— Hát Tizian és Rafael? — vágott közbe Steno grófnő.

— És a sienaiak és a Lorenzettik, a kikért bolondult régebben? — mondotta az író.

— Rafael? — válaszolta Maitland. Akarja megtudni tulajdonképeni véleményemet Rafaelről? Főnséges vállalkozó volt. És Tizian? Főnséges kárpitos. Igaz, nagyon szerettem a sienaiakat, s egy hónapig a sienai városházán másoltam Simone Martinit, azt a Riccio Guidót, a ki szürke pusztán két vár között lovagol; nem látni itt egy fát sem, egy házat sem, csak tornyokat és lándsákat. S hogy ne emlékezném arra a Lorenzettire? Különösen a San Francescóban lévő freskójára, amelyen Szent-Ferencz bemutatja rendjét a pápának. Azt festette legjobban. Van rajta egy bibornok, a ki ujját a szájára teszi. De kiábrándultam belőle, mert anekdotaszerű. Ez falra festett reporterkedés, még pedig nagyszabású reporterkedés! Nos Pietro della Francesca, Carnevale, Melozzo — ezek a festők.

Hát Tizian Assuntája és Rafael Transfigurációja! — vágott közbe a grófnő, s tette hozzá lelkesen olaszul: Ah! Che bellezza!

— Ne gyötörje magát vele, grófnő, — mondotta Dorsenne mind többet mosolyogva — ez csak művészek véleménye. A milyennek most lát, tíz év előtt én nyomtattam le, hogy Victor Hugo csak amateur volt, Musset meg csak bourgeois. Ezért sem ők, sem én nem érzem magamat rosszabbul.

Különben Tizián és főleg Rafael lekicsinyelését az úgynevezett keresztény művészettörténet hozta divatba, mert a műveikben nem talált benső vallásosságot, s világos, hogy ők már túl voltak a prerafaeliták és elődjeik naiv vallásos érzületén, a mi semmi esetre sem tarthat örökké, a mint hogy minden érzelemben, s különösen a kifejezésében mindenkor van változó elem. Így lesz beteges a katholicizmusnak az a vágyakozása, hogy legjobb volna, ha a középkor örökké tartana, s ezt az úgynevezett jó lelkek még százezer számra kívánják.

Azután az eszmecsere az optimismusra és pessimismusra tér át. «Ha — mondja a félig zsidó báró — elgondolom a bajokat, melyek mindnyájunkat érhetek volna, tűrhetőnek, sőt nagyon tűrhetőnek találom a mai állapotot. Nem kívánnám, hogy más korban születtem volna. Százötven év előtt Steno kisasszonyt mindennap elfoghatták volna Velenczében a tizek tanácsának parancsára, titkos följelentésre. S önt Dorsenne, néhány féltékeny nagyúr megbotoztatta volna, mint egykor Voltairét. Ardea hercegezt pedig megölhették vagy kirabolhatták volna bármelyik pápaválasztáskor, amikor Rómában mindig nagyon gyöngé lábon állott a közbiztonság. És engem mint protestánst, kikergettek volna Franciaországból, üldöztek volna Ausztriában, nyugtalanítottak volna Itáliában, s megégettek volna Spanyolországban.»

Castagna herceg különösen Fanny iránt érdeklődik, s a rendkívül gyöngéd lelkű leányt bosszantja, hogy atyja ebben az irányban erősen üti a vasat. Elmondja a herceg, a ki nem valami gyászos hangulatban tárgyalja vagyoni bukását, hogy kár, hogy nem látta a házi kápolnáját, az Ugolino da Siena készítette erekyetartóját. S a báró célzatait mindenki, de különösen Dorsenne, az örökös megfigyelő veszi észre, s Alba árulja el neki, hogy a herceg összes váltói Hafner kezében vannak, s hogy az árverelő Ancona (a városnév árulja el, a melyektől a legtöbb olasz zsidó nyerte a vezetéknevét, hogy ő is zsidó) az utóbbinak csak előretolt embere.

Vége Alba kisasszony vallatására kerül a dolog: vajon nem ő írta-e a névtelen leveleket Gorkának? A mesteri jelenetből kiderül, hogy nem, sőt a szegény leány is kapott olyan névtelen leveleket, a melyek értésére juttatták anyja kalandjait. Hafner Fannyra sem gyanakszanak. Vége megjelenik Gorka a feleségével, előkelő nyugodtsággal: a grófnő szokott kedvességével fogadja, de amaz észreveszi, haragját megfékezve, hogy immár a festő a favorit férfi. «Minden arezon más-más érzelm tükröződött. Néhány pillanatra csak egy árulta el, hogy lángoló gyűlöletének eleget tett. A kis, csendes Maitlandné volt, a mulatt nő, a ki félt az urától, mint a rabszolgatartótól, s a kivel Gorka mint ostoba és jelentéktelen lénynyel bánt. Minden népnek van

arra a gondolatra hasonlata, hogy nincs rosszabb víz az álló víznél. A csendes vizek mélyek — mondják az angolok, s az olaszok ezt így fejezik ki: a csendes vizek teszik tönkre a hidakat.»

A grófnő teljes nyugalommal néz a történendők elé; álmát nem háborgatja. «Tizenegy órakor légyottom van Maitlanddal, tizkor Castagna jön, hogy a házasságáról beszéljen, — föltéve ha Gorka nem tartja szükségesnek, hogy még délelőtt jöjjön. Ilyenek azok a nők, a kiknél a szerelem érzése nagyon tökéletes, de nagyon physikai is.» Azután tárgyal Finoli jószágigazgatójával lagunák kiszáritásáról, a selyemgubók és a bor áráról, a lovakról, a melyeket a veronai híres lóvásáron akar vétetni, a hová sok magyar lovat is hajtanak; s csak az bántja, hogy elkövetkezik a pillanat, mikor Gorkának felelnie kell új szerelméért.

VETÉSI JÓZSEF.

A RÓMAI SZELLEM ÉS A KERESZTYÉN KÖZÉPKOR ANATOLE FRANCE MŰVEIBEN.¹⁾

I.

Anatole France, a ki egyaránt tudja felfogni a philosophiai iskolák alapítóinak szellemét, észrevenni a nevetségés oldalukat és utánozni a nyelvüket, miután egyes műveiben bemutatta a görög philosophusok érdekes sorozatát, képet ad a rómaiak komoly méltóságáról is. Ezen a képen bizonyos nyugodtság, higgadtság uralkodik, ellentétben a hellének nyugtalan éleselméjűségével.

Anatole France meleg érdeklődéssel festi a római hivatalnokot, a méltóságteljes proconsult, mélyreható jogi ismereteivel és tapasztaltságával a katonai ügyek terén ; mint a ki egy mérsékelt stoicus vagy eclecticus philosophia hívének vallja magát és bizonyos megvetéssel viseltetik a szépművészetek iránt,²⁾ és a ki lenézéssel vegyes gyűlöletet tanusít minden iránt, a mi nem Latiumból, vagy Görögországból való.

Gondoljunk csak az idősebb Pliniusra, a tengerésztermészettudósra, a ki tudós komentárait a Vesuv hamuesőjében írja ; vagy akár Cicerora, a ki tusculanumi villájának kertjében beszélget az istenek természetéről és consul-sága dicsőségéről. Anatole France műveiben ezek a római szellem igazi típusai.

Ilyen Pontius Pilatus is,³⁾ Judæa volt helytartója, a kiből a költő — egyik legérdekesebb paradoxonja által — egé-

---

¹⁾ Lásd a szerzőnek a *Budapesti Szemle* (1907 májusi) 365-ik számában megjelent dolgozatát: «Anatole France skepticismusa és a görög szellem.»

²⁾ Sur la pierre blanche 43., 45. old.

³⁾ L'Etui de Nacre 6. old.

szen kifogástalan, derék embert alkot, a ki csupa nyájasság és türelmesség. Semmi sem emlékeztet a vérengző zsarnokra ebben a patriciusban, a ki egészen hivatalos teendőinek él, «abban a szomorú Jeruzsálemben, a melynek lakói keserűséggel és undorral töltötték el.» A halhatatlan istenekre esküszik, hogy egyetlen egyszer sem sértette meg kormányzása alatt a törvényt. A mi a magánéletét illeti, kikel a mértékletlenség ellen, magasztalja a házas életet és azt ajánlja, hogy mindenki fordítsa erejét az állam javára.

Nálánál magasabb rangú hivatalnok Gallio,¹⁾ Achaia proconsula, a ki atyjától (tömérdek vagyona mellé) a philosophia szeretetét örökölte. Ez könyveket írt természettudományi kérdésekről és tragédiákat Seneca modorában. Szeretett társalogni a philosophusokkal politikáról és az istenségről. Vallásossága mellett korántsem volt korlátolt vagy türelmetlen. Egyébiránt állandónak, örökkévalónak voltaképen csak egy dolgot tart: az «Imperium romanum»-ot, melyet szerinte az idők végtelenségéig fenn fog tartani az az erő, mely tradícióiban és fegyelmezettségében rejlik.²⁾

Hasonlóképen Pontius Pilatus-hoz Gallio türelemmel hallgatta végig a zsidó szektáknak egymás ellen való lármás panaszeit.

Nem tudta elképzelni, hogy Judaeából indul ki majd egy új vallás, mely a korintusi keresztények révén elterjed az egész birodalomban? ³⁾ Szent Pált épen úgy nem értette meg, mint a hogy Pilatus nem értette meg a megváltót.

A vitéz rómaiak szemében a zsidó nép mást se tudott, mint nevetséges tévedéseket terjesztetni és rabszolgaháborúkat felidézni.

De már Valerius Cotta,⁴⁾ a ki a IV. században élt mint a flotta parancsnoka, kénytelen meghajolni a keresztény vallás előtt, mert Constantinus a birodalom barátai között első sorba tette a keresztényeket. Mindazonáltal úgy gondolkodik, hogy a hazának előbbre valónak kell lenni min-

---

¹⁾ Sur la pierre blanche 29. old.

²⁾ Sur la pierre blanche 36., 39., 196. old. v. ö. Etui de Nacre 18. Thaïs 164. old.

³⁾ Sur la pierre blanche 130. old.

⁴⁾ Thaïs 159., 164., 183. old.

dennél. Miután áttanulmányozott egy hajótervet és befejezte a karthagóiakról szóló munkájának hatodik kötetét, philosophus vendégei körében, a kik fanatikus véleményeket nyilvánítanak, időnkint elmond egyes kormányzási maximákat, melyek valósággal nem mindig találók, de bizonyos méltóság, jóakarát hangzik ki belőlük. Felháborodik azon, hogy egy teljes erejében levő ember véget tud vetni életének, vagy önsanyargatásra tudja magát adni, a helyett, hogy valami állami hivatal után nézne. Táborkarától, titkárajától és orvosától kísérve megnézi szent Paphnuciust, a ki egy oszlop tetején húzódott meg. Kifogásolja az oszlopszent különködését, de a legmeglepőbb módon ki is magyarázza és jegyzeteket készített róla, hogy besorozza a «Memorabiliák gyűjteményébe», a melyet legközelebb nyilvánosságra akar hozni. «Ámde a legritkább látványosságnak sem szabad a kelleténél tovább feltartóztatni a komoly, munkás embert.» Ezért Valerius Cotta ott hagyja Paphnuciust és megy a vízvezetékeket vizsgálni.

Nem találjuk-e fel a római hivatalnok hivatalos philosophiáját Tacitusnak azon nyilatkozatában, hogy a halhatatlanság nincs megadva mindenkinek és csak a nagy polgárok lelkei nem enyésznek el? ²⁾

Még tovább megy Papinianus, a törvénytudós, ³⁾ a ki azt tanítja, hogy az istenek a földi bíróknak még az igazságtalan ítéleteit is megerősítik, és túlvilági szenvedésekre ítélik azokat is, a kiket ártatlanul végeztettek ki a földön.

De ne tárgyaljuk tovább a római lélek sorsát. Rómát a józan ész hazájává tette lakóinak az anyagi haszonra irányuló szelleme és katonai ügyekben való jártassága.

A rómaiak sokkal okosabbak voltak, semhogy hittek volna «a rettegés és tudatlanság szörnyeiben», melyeket etruszai szomszédaik imádtak; és még a vallásukban is a czélszerűséget tartották szem előtt. ⁴⁾ Az ő pantheonjuk csak egy jól szervezett társadalom képét tárja elénk. A társa-

¹⁾ Thaïs 291. old.

²⁾ Le jardin d'Epicure 236. old.

³⁾ Le jardin d'Epicure 239. old.

⁴⁾ Sur la pierre blanche 8. old.

dalmi ösztön oly erős volt bennök, hogy az egyén mindenfelé alávetve találta magát a köznek, az államnak.

Ne sajnáljuk őket, hiszen az ő törvénykezési eljárása sukra vannak alapítva a mi modern államaink. Az a békés állapot, a melyben élünk, emlékeztet a császárság korabeli «Orbis Romanus» fogalmára; és Gallion nem is téved olyan nagyon, mikor Róma örökkévalóságában hisz.

II.

A rómaiak birodalmát a barbároknak megvetett, rendetlen országoi határolják. A «limes»-eken túl megszűnik minden polgári hatalom és katonai szervezet; nincs más, mint lakhatatlan földek, hajózhatlan tengerek, a bretagneiak sziklái, a germánok mocsarai, az ázsiai pusztaságok és afrikai homoksivatagok.*)

A határvidékek szervezésére kiküldött hivatalnokok nem tartották érdemesnek az odavalók nyelvét arra, hogy megtanulják; míg azok egymással versenyeztek abban hogy legyőzőik nyelvét és kultúráját elsajátítsák. A gall és batáviai zsoldosok, kiket a római csapatok magukkal sodornak, beállnak a palatium öreinek. A napkeleti királyok eljöttek Rómába mutogatni tiaráikat és czifra ruháikat.

Helylyel-közzel történik még egy kis zavargás a határokon, de azt hamarosan elnyomják; egyik nép a másik után érzi a rómaiak erejét, de elnézésüket, jóindulatukat is.***) A vallásosságtól és az általános egyenlőség érzelmétől indítatva a rómaiak megnyitották Olympus-ukat a barbár istenségeknek. Ott trónol Anubis a phoeniciai Astarte mellett, és a távoli tribusoknak apró sárga vagy fekete istenei Italia Jupiterének pártfogása alatt tölthetik nyugodtan öreg napjaikat.

Különösen ez az utóbbi körülmény tetszik Anatole France-nak. Ő jobban megfér a barbárokkal és kíváncsiabb is mint a római proconsulok; azért átvisz bennünket az «Orbis Romanus» határán és elvezet a szegény vad ember erdőközépi kunyhójába. Feltárja előttünk egy gall törzsfőnöknek, Komm-nak, az atrebaták királyának, életét. Ez a

*) Id. h. 158., 203. old.

**) Sur la pierre blanche 65. old.

barbár csupa ravaszság és bonhomie; hű marad a folyók és források kelta istenségeihez, ügyesen tudja hamis nyomra vezetni a legionariusokat s kését valami tribun hátába mártani.

Komm-nak az atrebatának vezetése alatt bejárjuk a szigetlakók ködös falvait. A törzsfőnökök, a kik ki vannak festve és tetoválva, fejükön virágkoronát viselnek, levágott fejekkel ékesítik kunyhóik ajtait; a mi azonban nem akadályozza őket abban, hogy hosszú, mélabús költeményeket ne énekeljenek Tristan és Isolda szerelméről. Nem sokára meghajlik a büszkeségük a római légiók fönsége előtt. Bizonyos vallásos félelemmel tölti el őket a rómaiaknak egyetlen éjszakán emelt erődítménye a vezéri sátorral és az arany sasjelvényekkel. Még jobban elbámulnak, mikor szemük előtt emelkedik ki erdeik közepéből egy valóságos város, az első gall-római telep: Nemetocenna.

Innét délfelé indul Róma istennő elárasztani mindent jótéteményeivel. Egyetlen egy barbár nép van az összesek között — egy kis nemzet, melynek nincs semmi dicsősége és szinte elvész az elhagyot keleten — a mely vissza meri utasítani ezeket a jótéteményeket, megtagadja a katonai szolgálatot és az isteni imperatoroknak való tömjénezést. Ezek a zsidók,*) a jeruzsálemiak, a kik ellenségei minden philosophiának és dogmáikban tántoríthatlanul hisznek.

A hagyományos római szellem dicsőítője fájlalja, hogy ezeknek is sikerült a fővárosba befurakodni, a hol csak úgy hemzsegnének mindenfelé, mindenféle piszkos mesterséget űznek és lépten-nyomon zavargásokat idéznek elő. Christus hívei pedig erősen küzdenek az orthodox Mózes-vallásuak ellen.**)

Ime egy jelenség, melyet Anatole France, mint a római eszmék logikus következményét tüntet fel.

Ha egy sémitát kell beszéltetni; a költő jól el tudja találni a megfelelő hangot. Személyeit mindig olyan stílusban beszélteti, a milyen fajuknak s hitüknek megfelel.

A lélek halhatatlanságáról folytatott párbeszédben Maïmonides rabbinus kijelenti, hogy a gonosz ember el fog

*) Sur la pierre blanche 92. old.

**) Le jardin d'Epicure.

pusztulni és semmi sem marad meg a lelkéből.¹⁾ Ecclesiastes pedig még túl tesz a hitsorsosán, a mennyiben kijelenti, hogy az emberek ép úgy semmisülnek meg, mint az állatok.

A phoeníciai Cadmus²⁾ nyilatkozataiban találjuk meg a sémita szellem legteljesebb hitvallását. Cadmus könyvtárának éjjeli csendjében látogatja meg a költőt. Az idő drága, — mondja az öreg kalóz, — az élet rövid; az emberek rosszak; azért ne szeressünk senkit, csak magunkat. Egy pillanatot sem szabad elmulasztani, hanem kereskedni, hajózni kell mindenfelé, hogy kincseket szerezzünk, hogy boldogan és mindenkitől tisztelve élhessünk öreg napjainkban.

III.

Ámde a keresztyének Istenét hirdető Stephanos, a vértanú már örömhírt hirdet a korinthusi kikötő munkásainak. Mária Magdolna pedig Lázárustól kísérve eljut egészen Marseille-ig. Elmondja Laeta Aciliának, Helvius lovag feleségének a Krisztus szenvedése és feltámadásának jeleneit. A fiatal római asszonyt azonban megijeszti a zsidó nő buzgalma. Ő nem akar más örömet ismerni, mint azt, a mit abban talál, hogy anyja és nagyanyja példájára magasztalja a régi istenségeket.

A költő szellemes, élénk stilusban tárja elénk az első keresztyének életét is. Szegény emberek voltak azok; a tudós és hivatalnok világ bizalmas köreibbe nem vonták be őket, a mint Sienckiewicz gondolja, a kit különben Anatole France nem nagyon kedvel.³⁾

Olyanok voltak, mint pl. Nitida a négernő, vagy Ahmés rabszolga, a ki megkereszteltette Thaist és a kit az egyház nubiai szent Theodor néven tisztel. Ahmés keresztyénségén még rajta van a fellahok hitének bélyege.

Egyiptomban fejlődött ki a keresztyén ascetismusnak szélső formája: a thebaidai remeteség. Anatole France határozottan észrevehető előszeretettel foglalkozik a remetékkel.

---

¹⁾ U. o. 236. old.

²⁾ U. o. 131. old.

³⁾ Id. h. 154. old.

Munkájának majdnem minden oldalán feltűnnek a puszták Jeruzsalemének remetéi, durva szőrcsuhában. Skapuláréjukat mélyen a szemükre húzzák és vashegyű botjaikkal törnek-zúznak mindent, a mi az antik ideálokból még megmaradt. Esküdt ellenségei minden szépnek; életük célja a vezeklésben és a test sanyargatásában remekelni.

S a költő mégis szereti őket. Érdeklődik a fellah¹⁾ szerzetes története iránt, a ki csak utálattal gondol az asszonyokra, egy sírban tölti életét, meglátja az ördögöt bak alakjában és a szarvára köt egy kötelet, a mit épen meg-sodort. Szent Antalt is ábrázolja, a mint ugráló, füttyörésző démonokkal küzd, ellöki magától az ördögöket, a kik a fellah asszonyok formáját vették fel és fejükön korsót hordanak.²⁾

A Thaïsban látjuk az egész Thebaidát, a mely valósággal csatatér, a hol óráról-óra-ra megismétlődnek az ég és föld közötti tusakodások. A leghevesebb az összes anachoreták közül szent Paphnucius, az antinoë-i pap, a lelkek megmentője, a ki azonban magát nem tudja megmenteni.

A askéták iránt érzett tiszteletnek nagyon korán kellett felébredni Anatole France-ban, mert alter ego-ja, a kis Nozière Péter, már zsenge korában önsanyargatásra adja magát és azzal a tervvel foglalkozik, hogy elmegy a Jardin des plantes-ba³⁾ remetének. Ezt az ábrándot a költő később is gyakran felújítja magában; mindannyiszor — mondja ő maga — a hányszor érezni véli, hogy az élet alapjában véve rossz, más szóval mindennap.

Anatole France voltaképen nem kevésbé pessimista,⁴⁾ mint a nilusparti komor barátok.

IV.

Szerencsére nyugaton más formát ölt a baráti élet, mint a sivatagi fellahoknál. Kétségtelen, hogy az európai

¹⁾ La vie littéraire, III. 130., tekintettel Amelineau-nak *Egy egyiptomi szerzetes* című könyvére.

²⁾ Le Vie Littéraire, III. 215. old.

³⁾ Le livre de mon ami 59. old.

⁴⁾ Le jardin d'Épicure 290. old.

államokban is uralkodó elve lett a kereszténységnek az önsanyargatás és a földi dolgok megvetése. Anatole France idézi a tours-i Gergely és (a bizanci barátok nyomán) Longinus és szent Euphrosina,¹⁾ történetét, továbbá Injuriosus és Scolastica²⁾ megindító történetét is, a kik elválnak egymástól, hogy Krisztusban éljenek.

Mindazonáltal a mystikus tökéletesség mellett a nyugati kereszténység gyakorlati czélokat is tart szem előtt. A gallok hittérítőivel, a kik a római légiók munkáját folytatják, a latinoknak velükszületett rend- és fegyelemszeretete alább szállítja a szerzetesi élet emberfölöttiségét. A missionariusok munkálkodással teljes életet élnek az erdőkben, a hol ledöntik az ardennes-i Diana bálványát.³⁾

Igaz, hogy a pogány istenségek nem adják meg magukat ellenszegülés nélkül és a térítők sokszor drágán fizetik meg a győzedelmet.

Úgy látszik, hogy Anatole France alapján nagy vonzalommal viseltetik a középkori keresztény ideálok iránt. Szinte irigykedve képzei el, milyen nyugodt lehetett annak a régi hívő kereszténynek az élete, a ki a szent atyák szavára elhitte, hogy a föld a mindenség középpontja.⁴⁾

Egészben véve a legtökéletesebb symboluma a boldogságnak az a rézmetszet, Nozière apó régi flamand bibliájában, a mely a földi paradicsomot ábrázolja.⁵⁾

Ámde a kétely szelleme résen van és mindennemű szörszálhasogatásokra vezeti a költőt. Felmerül a kérdés: a kereszténység munkálkodott-e a szeretet szellemében;⁶⁾ Júdás nem tett-e szolgálatot az emberiségnek, midőn elárulta mesterét, mert hiszen ez árulás nélkül nem történhetett volna meg a megváltás; és Szent Pál mennyiben méltányolhatná a modern emberiséget?

Szóval, a skeptikus szellem szembetűnő módon eltávolítja a költőt az igazhitűségtől.⁷⁾

¹⁾ L'Etui de Nacre 59. old.

²⁾ Id. h. 83. old.

³⁾ La Vie Littéraire IV. 93. old. v. ö. Etui de Nacre 47. old.

⁴⁾ Le jardin d'Epicure 1. old.

⁵⁾ Le jardin d'Epicure 289. old.

⁶⁾ Id. h. 10. old.

⁷⁾ Id. h. 91., 98. old. v. ö. Thaïs 194. old. Vie littéraire II. 77.

Jönek azután az eretnekek, a kik teljesen megzavarják a költő ingatag és kíváncsi szellemét. Beszédjeikről — a mint Bossuet mondja — csak úgy csurog a tévedés mérgé.

Hová meneküljön az ember a véleményeknek nyugtalanító és megzavaró ellentétessége elől?

Az alázatosságba — feleli Anatole France.

Végre is az alázatos assisi szent Ferencz barát nyomába kell lépni. Ebben áll majd a legutolsó és legbiztosabb szeretetünk.

A «Puits de Sainte Claire» prologusában ott látjuk ezt a jámbor szentet, a mint kiüzetve Sienából, annyira megalázza magát, hogy még a vásári komédiásoknál is alábbra valónak tartja magát.*)

Ott van Fra Giovanni, a legalázatosabb az alázatosak között, a ki kifosztatja magát a tolvajoktól és azzal tölti idejét, hogy a kis gyerekekkel hintázik.**)

Anatole France annyival is inkább szereti a franciskánusokat, mert bennök ismeri fel a középkori olasz lélek képét is. A jóságos szent Ferencz, a ki utolsó órájában megáldja szülővárosát, Assisi-t, finomságával és igazi flórenczi nyíltszívűségével teljesen elragadja költőnket.

* * *

Ha így fogjuk fel Anatole France gondolatainak láncolatát, a vizsgálat megnyugtató képpel fejeződik be.

Anatole France előtt Flaubert irt egy képsorozatot a «Tentation de saint Antoine»-ban, a hol a vallások történetével is foglalkozik. Bizonyos tekintetben azonban különbözik a két költő eljárása. Flaubert rendszerezesebbnek és képzelődőbbnek látszik. Munkája fejezetekre és alfejezetekre van osztva, akár csak valami dissertatio. Mindamellett egynehány víziója rendkívül erős költői hatású.

Anatole France sohasem kel ki lelki egyensúlyából s nyugalmából. Az ő philosophiai eljárása nem emlékeztet Flaubert-re, a ki pedig szintén nagyon szerette az anachoretákat.

BEZARD LUCIEN.

---

*) Id. h. 7. old. v. ö. Vie littéraire II. 13.

**) Le Puits de Sainte Claire, v. ö. Vie littéraire. II. 8.

AZ ÉBREDŐK.

Regény a jelenkori török háremekből.

Harmadik közlemény.*)

VI.

Csütörtökön, április 14-én, a kitűzött idő előtt még, André Lhéry és Jean Renaud ott ültek a kis kávéház előtt, melyet könnyen megtaláltak a tengerpart ázsiai oldalán, egy órányira Konstantinápolytól, a titokzatos Zahidé által megjelölt két falu között. Egyike volt ez a Boszporus ritka magányos és vad zugainak, mert egyebütt majd mindenhol házakkal és palotákkal van tele: az a hölgy jól tudott választani. Elhagyatott mező volt itten, csak néhány három vagy négyszáz éves platán, — azok a baobabszerű törökországi platánok, — mellette pedig a hegyről egészen a csöndes kis partig ereszkedő nyúlványa a kis-ázsiai erdőségeknek, melyekben ma is még rablók és medvék tanyáznak.

Jobb helyet kívánni sem lehetett volna titkos találka számára. Egészen egyedül voltak itt e régi kis, pusztulófélben lévő és teljesen elszigetelten álló viskó előtt, a kávéház asztalainál, melynek gazdája egy alázatos, fehér szakállú öreg ember volt. A közeli platánok levelei még alig bontakoztak ki, de a friss mező már annyira tele volt virágokkal s az ég oly szép volt, hogy az embert meglepte a szünet nélkül fújó jeges szél, — ez a majdnem örökös fekete-tengeri szél, mely Konstantinápoly minden tavaszát elrontja; az ázsiai oldal még kissé védettebb volt, de odaát az európai oldalon,

---

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 367. és 368. számában.

melyet látni lehetett a napfényben, ezernyi, a vízben álló házával, valósággal dühöngött a szél.

Várták az óra elérését e magányban, szegény emberek számára való nargilékát szíva, melyeket az öreg török rakott elébük majdnem csodálkozással és gyanakvással nézve ezt a két finom, kalapos urat, kik hajós és pástor-emberektől látogatott kunyhójába ilyen változékony időszakban és ekkora szélben vetődtek.

— Igazán kedves magától, — kezdé Jean Renaud, — hogy elfogadta társaságomat.

— Csak ne hálálkodjék annyira, barátom. Elhoztam, értse meg, de csak azért, hogy legyen kit hibáztatnom, ha a hölgy nem jön el, ha valami baj lesz, ha...

— Akkor hát iparkodnom kell, hogy ne legyen baj! — (Úgy mondá ezt, mintha megijedt volna, azzal az egészen fiatalos mosolylyal, mely elárulta benne a kedves, gyermeki lelket.) — Nézze csak, épen ott maga mögött, fogadni mernék, hogy ő az, a ki jön.

André hátranézett. Egy talika bontakozott ki csakugyan a fák közül s folytonos zökkenésekkel közeledett a rossz úton. A függönyök mögött, melyeket a szél ide-oda fűjt, két vagy három női alakot lehetett észrevenni, kik egészen feketében voltak, még az arcuk is:

— Van benne legalább egy tuczat, — jegyzé meg André. — Hát maga azt képzei barátom, hogy így csapattal érkezik az ember találkára?... Testületi látogatás talán?...

A talika ezalatt elment előttük... Mikor egészen közel volt, egy kis fehér kesztyűs kéz vált ki a sötét leplek közül s intett... Tehát mégis ő volt... S hárman voltak!... Hárman, mily csodálatos kaland!...

— Itt hagyom tehát, mondá André. Legyen diszkrét, a hogy megigérte, ne nézzen oda. És fizessen ennek az öreg bácsinak, ennyit megér magának a multság.

Neki indult tehát messziről, követni a talikát, mely az elhagyatott úton nem sokára megállott egy platán-csoport alatt. Három tetőtől talpig fekete szellem ugrott ki csakhamar a füre; könnyed, igen karcsú, selyem-uszályos szellemek, s elindultak gyalog, neki a hideg szélnek, mely oly erővel fűjt, hogy lekellett hajtaniok a fejüket, de mindig

lassabban és lassabban mentek, mintegy felhíván ez által az utánok menőt, hogy érje utól őket.

Szükséges, hogy az ember élt legyen Keleten, hogy megértse André csodálkozását és izgalmát s az ujság azon ingerét, melyet ez a multság nyújtott, hogy így közeledhetett török nők felé, a mikor pedig régóta megszokta már azt a gondolatot, hogy a nők ezen osztálya teljességgel hozzáférhetetlen... Lehetséges volt hát valóban! Ők hitták, ők várják s azonnal beszélni fog velök!...

Mikor már egészen közel érezték magokhoz, megfordultak:

— André Lhéry úr, ugy-e bár? — kérdé az egyik, kinek hangja végtelenül édes, félénk és friss volt s remegett.

Ő meghajlott, válasz helyett; s ekkor a három fekete csarsafból, három több gombos kis kesztyűt látott kibontakozni. Sorban kezét fogott mindhármokkal és meghajtá magát mindegyik előtt.

Az arczukon lévő fátyol legalább is kettős volt; három rejtély volt ez, három kifürkészhetetlen Párka.

— Bocsásson meg, — kezdé újból az a hang, a melyik már beszélt, — ha nem mondunk önnek semmit, vagy csak ostobaságokat: majd meghaltunk az ijedtségtől... Ezt különben sejteni lehetett.

— Ha ön tudná — mondá a második hang, hogy mennyi cselre volt szükség, míg idejuthattunk!... Hány négert és hány négernőt kellett megvesztegetnünk!...

— S itt van ez a kocsis, — mondá a harmadik, — a kit nem ismerünk s a ki elveszithet!

Csend. A jéghideg szél belekapaszkodott a fekete selymekbe s nem hagyott senkit lélezgethez jutni. A Boszporus vize, melyet a platánok közt meg lehetett pillantani, fehér volt a haboktól. A fákon az a néhány új levél, mely még alig bontakozott ki, máris leszakadt és elszállott. Az út virágocskái nélkül, melyek a hosszú ruhák alatt meghajlottak, az ember azt hihette volna, hogy tél van. Gépiesen jártak fel s alá mindannyian, mint együtt sétáló jó barátok; de a félreeső hely, a rossz idő, mindez kissé szomorúnak látszott s rossz előjele volt a találkozásnak.

Az, a ki legelőször nyitotta ki száját s a ki nyilván

vezetője volt a veszedelmes összeesküvésnek, újból elkezdet beszélni közönyös dolgokról, hogy megtörje a zavarba ejtő csendet:

— Mint látja, hárman jöttünk . . .

— Ezt csakugyan látom, — felelé André — a ki nem tudta megállni, hogy ne mosolyogjon.

— Ön nem ismer bennünket és mégis barátunk már évek óta.

— Könyveivel élünk, — toldá meg a második.

— Ön meg fogja mondani nekünk, hogy igaz-e «Medzsé» története, — kérdé a harmadik.

S most ime egyszerre kezdett beszélni mind a három kis személy a kezdet némasága után, mintha még igen sok kérdezni valójok volna e találkozás alatt, melynek szükségkép igen rövidnek kellett lennie. Könnyedségük a franczia nyelv használatában meglepte André Lhéryt, csak úgy, mint bátortalan vakmerőségük. Midőn a szél majdnem fel-emelte egyikük arczáról a fátyolt, megpillantá az áll alját s a nyak felső részét, — a mik a nőnél leghamarább öreg-szenek — s látta, hogy ezek bájosan fiatalok, s ráncznak nyoma sincs rajta.

Egyszerre beszéltek mind a hárman s hangjuk mintha zenévé vált volna; igaz ugyan, hogy a szél s a kettős fátyol tompítólag hatottak, de maga a hang csengése már gyönyörű volt. André, a ki kezdetben gyanakodott, hogy nem három levantei nő űz-e csúfot belőle, nem kételkedett most már abban, hogy igazi török nőkkel van dolga; hangjok édessége majdnem megdönthetetlen bizonyíték volt eredetük mellett, mert ha három perai nő beszélt volna egyszerre, ez épen ellenkezőleg az állatkertre emlékeztetett volna, még pedig a kakadúk ketreczére.★)

— Jól láttam az imént, — mondá az, a ki máris legjobban érdekelte Andrét — hogy nevetett, a mikor bejelenttem, hogy hárman jöttünk. De nem hagyta, hogy befejezzem, a mit mondani akartam. Azt akartam tudniillik még hozzátenni, hogy hárman vagyunk ma, hárman leszünk legközelebb, ha ugyan eljön megint hívásunkra, hárman

---

★) Vannak kellemes kivételek, kedves kötelességemnek tartom ezt kijelenteni.

leszünk mindig s elválaszthatatlanok . . . És nem fogja látni az arcunkat soha . . . Három kis sötét árnyék vagyunk és semmi egyéb.

— Lelkek, — folytatá egy másik, — csak lelkek, értsen meg jól; lelkek fogunk maradni magának és semmi egyéb; három szegény szenvedő lélek, a kinek szüksége van a maga barátságára.

— Szükségtelen, hogy megkülönböztessen bennünket egymástól; de mégis hadd lássuk . . . Ki tudná-e találni, hogy melyikünk írta a levelet, a kinek neve Zahidé, ha emlékszik még . . . Nos, mondja, ez mulatságos lesz.

— Ön maga, nagysád! — felelé André, látszólag habozás nélkül. Csakugyan ő volt az s hallani lehetett, a mint a fátyolok mögött csodálkozásuknak adtak kifejezést török felkiáltásokkal.

— Akkor tehát, mondá «Zahidé», minthogy régi ismerősök vagyunk, ön és én, kötelességem, hogy bemutassam nővéreimet. Ha ez meglesz, visszatértünk a legszigorúbb illendőség határai közé. Figyeljen tehát jól. A második fekete dominó neve, ezé itt, ki a legmagasabb, Nesedil — ő gonosz. A harmadikat, ki most itt külön járkál, Ikbálnak hívják — és ravasz: ne bizzék benne. S ezentúl legyen gondja rá, hogy össze ne cseréljen bennünket egymással.

Mind e nevek természetesen álnevek voltak, a mit André is gyanított. Nem volt ott sem Nesedil, sem Ikbál, sem Zahidé. A második csarsaf Zejneb szabályos, komoly és kissé álmodozó tekintetű arcát rejté, «Zahidé» idősebb unokatestvéréét. A mi a harmadikat, a ravasznak nevezetett illeti, ha André felemelhette volna a sűrű fekete fátyolt, alatta Melek, a vöröshajú kis török lány pisze orrocskáját és nagy nevető szemeit láthatta volna, a ki azt mondotta egyszer, hogy «a költő már nem lehet egészen fiatal legény». Igaz ugyan, hogy az a Melek nagyon megváltozott azóta sok korai szenvedés és könnyek közt töltött éjszakák következtében, de mégis oly vidám kedvű és kedélyű volt, hogy hosszú szenvedései sem tudták elvenni csengő kacagását.

— Mit gondolhat ön vajjon mi rólunk? — kérde Zahidé, a bemutatásokat követő csend után. — Milyen asszonyoknak képzel bennünket, mily társadalmi osztályhoz, mily körhöz tartozunk? . . . Rajta, mondja.

— Istenem . . . talán majd meg tudom mondani pontosabban később . . . De hát annyit megmondhatok, hogy kezdem gyanítani, hogy nem szobalányok.

— Ah! . . . És a korunk? . . . Ez ugyan nem fontos, mert lelkek akarunk maradni csupán. Kötelességünk azonban mégis egy vallomást tenni most azonnal: öreg asszonyok vagyunk, Lhéry úr, nagyon öreg asszonyok.

— No lám, ezt azonnal megéreztem.

— Úgy-e?

— Úgy-e? — mondá «Ikbal» (Melek) is szomorúságot színlelő hangon, ügyesen utánozva a hang rezgését, — az öregséget, sajnos, mindig megérzi az ember, hiába teszünk meg bármit, hogy elleplezzük . . . No de pontosabban . . . Számokat kérünk, hadd lássuk, jó *physionomista*-e . . .

Mint hogy a fátyolokon átlátni teljes lehetetlenség volt e szót: *physionomista*, kis gúnynyal ejté ki.

— Számokat . . . De hát nem fogják-e sérteni önöket a számok, a miket mondani fogok?

— Csöppet sem . . . Annyira lemondunk már mindenről, ha ön tudná . . . Mondja hát, Lhéry úr!

— Nos tehát, azonnal olyan öreg asszonyoknak néztem önöket, a kik — legalább, legeslegalább — tizenhatsz és huszonnégy év között lehetnek.

Valamennyien nevettek fátyoluk alatt, nem nagyon sajnálva, hogy nem sikerült öregeknek látszaniok, de azért sokkal fiatalabbak voltak, mintsem hogy e szavakat hizelgésnek vehették volna.

A mind hidegebbé való viharban, a szél által tisztára söpört ég alatt, melyben ágak és levelek hullottak a fákról, úgy sétáltak most, mint régi jó barátok; daczára a szélnek, mely szinte lehetetlenné tette a beszédet, daczára a tenger zajának, mely ott háborgott közelökben az út végénél, most már igazi gondolataikat kezdék mondogatni egymásnak, hamar elhagyván azt a félig tréfálkozó hangot, melylyel kezdetben a kezdet nehézségeit próbálták leplezni. Lassan, minduntalan körülnézve sétáltak, néha előre hajolva vagy megfordulva, midőn egy-egy erősebb szélroham száguldott végig az uton. André csodálkozott éles felfogásukon és azon, hogy milyen hamar bizalmas lábra helyezkedett az ismeretlenekkel.

E kedvező rossz idő s magányosság közepette körülbelül biztosságban képzelték magukat, midőn előttük az út fordulójánál odalenn hirtelen valami ijesztő jelent meg, két sétáló török katona képében, kik pálczával kezükben jöttek, a milyet a mi katonáink is szoktak vágni a cserjékben. Ez az elképzelhető legveszedelmesebb találkozás volt, mert ezek a derék fiúk, kik nagyjából Ázsia vidékeiről kerülnek ki, a hol nem alkusznak meg a régi elvekkel, képesek a leghevesebb cselekedetre, mikor egy az ő szemükben ily bűnös dolgot látnak: nyugati emberrel beszélő mohammedán nőket! A katonák megálltak, kővé meredten, majd néhány hirtelen szót váltottak egymással s elrohantak, nyilván, hogy értesítsék társaikat vagy a rendőrséget, vagy hogy fellármázzák a közeli falu népét... A három kis fekete megjelenés rémülten ugrott kocsijába, mely eszeveszett vágatásban indult el, mialatt Jean Renaud, ki messziről látta e jelenetet, odafutott segítségét felajánlani. Mihelyest a talika, mely ugyancsak sietett, eltűnt a fák között, a két barát elindult egy mellék-ösvényen, mely a nagy erdő felé vitt.

— Nos, milyenek? — kérde Jean Renaud egy percczel később, midőn az ijedelem elmúltával, ismét csendesen folytatták útjukat a fák között.

— Bámulatosak, — felelé André...

— Bámulatosak, mily értelemben?... Kedvesek?...

— Nagyon!... Sőt nem is, sokkal komolyabb szót illenék használni, mert ezek lelkek, semmi más, csak lelkek... Kedves barátom, először életemben beszéltem lelkekkel.

— Lelkek!... De mégis mily ruhában?... Tisztességes asszonyok...

— No, a mi ezt illeti, ugyancsak... Ha képzeletében szép szerelmi kalandot rendezett nekem, akkor elhalaszthatja azt, barátom, más alkalomra.

André lelke mélyén azon aggódott, hogy szerencsésen hazaérnek-e? Különös egy dolog, a mit e szegény kis török lányok megtenni merészkedtek s ellenkező az Iszlám szokásaival, de alapjában véve nem liliom-tisztaságú-e: csevegni hármában, a legkisebb kétértelműség nélkül lelki dolgokról egy férfúval, a ki még csak nem is gyaníthatja az arcukat... Sokat adott volna azért, ha megtudhatta

volna, hogy biztonságban vannak-e már rácsozatuk mögött . . . De mit is tehetne értük? . . . Szaladni, menekülni, a mit meg is tett, de semmi egyebet; minden, akár egyenes, akár közvetett közbelépés csak vesztüket tette volna bizonyossá.

VII.

Ezt a hosszú levelet rejtelmes módon hozták el André Lhéryhez másnap este:

Tegnap azt mondotta nekünk, hogy nem ismeri a napjainkbeli török nőt, a mit mi igen jól tudtunk, mert ki is ismerhetné, mikor ő maga sem ismeri magát?

Különben is, ki az az idegen, a ki behatolhatott volna lelke rejtelmeibe? Könnyebben mutatná meg még az arcát is. Idegen asszony, igaz, hogy beférkőzhetett közibénk: de ezek csak szalonjainkat láthatták, melyek ma európai módra vannak berendezve, csak külső oldalát életünknek.

Nos hát: akarja, hogy segítségére legyünk a mi kifürkészésünkben, ha ugyan lehetséges egyáltalában bennünket kifürkészni? Most, hogy a próba sikerült, tudjuk, hogy jó barátok lehetünk, mert ez a próba volt: biztosak akartunk lenni abban, hogy más is van-e a csinos mondatok mögött, mint a tehetség?... Csalódtunk-e vajjon abban a képzeletünkben, hogy ama perczen, midőn eltávolodott a veszélyben lévő kis fekete szellemektől, megmozdult valami a lelkében? kíváncsiság, csalódás, szánalom volt ez talán, de nem egy mindennapi találkozás által okozott közöny.

Bizonyára jól érezte, biztosak vagyunk benne, hogy ezek az alak és báj nélkül való testek nem asszonyok voltak, hanem, mint magunk is megmondottuk, lelkek, egy lélek: az új mohamedán nő lelke, kinek értelmisége felszabadult, a ki szenved, de szereti a felszabadító szenvedést s Önhöz, egykori barátjához közeledett.

Ha a jövőben is barátja akar lenni, meg kell szoknia mást látni benne, mint egy szép úti szórakozást, egy kedves arcot, mely kellemes nyugvópont művészi életében. Ne legyen ő mostan már az a gyermek, kit megölelt, sem a vonzalma alamizsnájával könnyen boldogítható szerető. Ha azt akarja, hogy szeresse, szükséges, hogy megfigyelje végre ébredező lelkének első rezgéseit.

«Medzsé»-je temetőben fekszik. Köszönet az ő nevében, köszönet mindnyájunk nevében a szegény rabszolga sírjára szórt virágokért. Ifjúsága ama napjaiban erőfeszítés nélkül szedte a boldogságot, a hol keze ügyébe esett. De a kis czirkassziai lány, kit a szenvedély dobott az Ön karjaiba, nincs többé s eljött az az idő, midőn magára a mohammedán nőre nézve is az ösztönszerű, s az engedelmeskedő szerelem átengedték a helyet az általa választott lény iránti szerelemnek.

S megjött az ideje annak is, hogy ön mást keressen és írjon le a szerelemben, mint annak festői és érzéki oldalát. Próbálja csak meg szívünk helyére képzelni a magáét, hogy megérezze annak a legfőbb kínnak a keserűségét, mely a miénk: csak álmoképet szerethetni.

Mert mi mindannyian arra vagyunk ítélve, hogy csak ilyet szerethetünk.

Férjhez adnak, Ön tudja, hogy hogyan . . . S nyugatiakká átváltozott házainkban, melyekben valamikor a satin-dívánok és odaliszkok uralkodtak, ez a körülbelül egy emberöltő óta meghonosodott utánczata az európai házaseletnek már oly haladást jelent, mely hizeleg nekünk, bár igen törekeny még e háztartás, mert minden perczen fenyegeti egy változékony férj szélséye, a ki összetörheti vagy bevezethet oda egy idegen nőt. — Meghallgatásunk nélkül adnak tehát férjhez, mint a birkákat vagy a lovakat. Néha, igaz, az a férfi, kit a sors így nekünk szán, kedves és jó, de *nem mi választottuk*. Idővel ragaszkodni kezdünk hozzá, de ez az érzés nem szerelem; akkor aztán olyan érzelmek támadnak bennünk, melyek repülnek, repülnek s néha igen messze szállnak le, úgy hogy rajtunk kívül senki más soha meg sem ismeri őket. Szeretünk, de lelkünkkel szeretünk egy másik lelket, gondolatunk egy másik gondolathoz kapcsolódik, szívünk egy másik szívnek veti magát alá. S ez a szerelem megmarad álomnak, mert tisztességesek vagyunk és főképen azért, mert sokkal drágább minekünk ez az álom, mintsem hogy kockára tegyük az által, hogy meg akarnók valósítani. S e szerelem oly ártatlan marad, mint tegnapi sétánk Pasa-Bagcsében, mikor oly erősen fújt a szél.

Ime, ez a mohammedán nő lelkének titka Törökországban, a hedzsra 1322. évében. A jelenlegi nevelési rendszer hozta magával lényünk ezen kettéválasztását.

Még különösebbnek, mint találkozásunk fog tetszeni Önnek

ez a kijelentés . . . Mi már előre mulattunk meglepődésén. Kezdetben azt hitte, hogy tréfát űznek Önből. Azután eljött, még bizonytalanul, félig-meddig kalandot várva, remélve talán; körülbelül azt gondolta, hogy egy kedvében járó, rabszolgáktól körülvett Zahidét fog ott találni, a ki kíváncsi közelből látni a híres író s nem nagyon fog makacskodni a fátyol felemelésével.

S találkozott lelkekkel.

S e lelkek barátnői lesznek, ha ön tudni fogja a módját, hogy hogy legyen a barátjuk.

Aláírva: *Zahidé, Nesedil és Ikbal.*

Harmadik rész.

VIII.

«Zahidé» története esküvőjétől André Lhéry érkezéséig.

Az ifjú bej hizelgése, melyek mindig kedvesebbekké és kedvesebbekké váltak előtte, lassacskán elaltatták lázadó terveit. Lelkét fenntartva, testét teljességgel odaadta szép urának, ezen elkényeztetett nagy gyermeknek, a kinek egoismusát finom és hízogó modor palástolták.

Vajjon most is még André Lhéry számára tartá-e fönn lelkét? Ő maga sem tudta volna megmondani, mert idő multával ezen álm gyermekes voltát tisztán átlátta ő is. Napról-napra kevesebbet gondolt reá.

Új börtönébe már majdnem belenyugodott; tűrhető lett volna az élete, ha Hamdi, házasságuk második évének végén el nem vette volna Dürdanét is, két asszony férjévé válván ez által, a mi ma már divatját múlt állapot Törökországban. Ekkor, hogy minden köznapi jelenetet elkerüljön, egyszerűen azt kérte, a mi meg is engedtetett neki, hogy visszavonulhasson Kasszim-Pasába nagyanyjához, a míg beleszokik új helyzetébe s elkészül rá nyugalomban.

Egy este tehát elment csendben, — elhatározva, hogy mindent megtesz inkább, mintsem hogy visszatérjen e házba, a hol mindinkább az odaliszk szerepére akarták rákényszeríteni.

Zejneb és Melek, ők is mindketten odahaza voltak Kasszim-Pasában; Melek, több hónapos szenvedés és foly-

tonos sírás után végre elválván kegyetlen urától. Zejneb pedig megszabadítva az övétől a halál által másfél esztendei nyomorúságos együttlakás után ezzel a beteg emberrel, kitől minden érzéke undorodott. Így majdnem egy időben veszítvén el ifjú korukat, elvirágozva, fáradtan, elvesztve életük javát, végtelen kétségbeesésükben legalább újból fölvehették és szorosabbra fűzhették testvéri barátságukat.

André Lhéry Konstantinápolyba való érkezésének híre, melyet a török ujságok is hoztak, valósággal megrendítő volt rájuk nézve, de egyszersmind lebukott az emelvényről ez által egykori istenük: így tehát ez az ember is valaki, mint mindenki más, itt fog szolgálni alárendelt minőségben, a nagykövetségen; van hivatása és főkép van kora! . . . Melek ekkor azzal mulatott, hogy úgy festette le unokanővérenek egykori álmainak hőségét, mint egy valószínűleg kövér, kopasz öreg urat.

— André Lhéry — mondá nekik néhány nappal később egy angol nagykövetségi barátnéjük, kinek volt alkalmatalálkozni vele s kit megostromoltak reá vonatkozó kérdésekkel, — André Lhéry bizony . . . rendesen türehetetlen. Valahányszor csak kinyitja a száját, mintha valami nagy kegyben részesítené az embert. Társaságban szemmel láthatólag unatkozik . . . Hogy kövér vagy kopasz, azt nem, épenséggel nem, kénytelen vagyok elismerni, hogy csöppet sem . . .

— Kora?

— Kora . . . Nincs . . . Húsz évvel is változik egyik órától a másikig . . . Minthogy rendkívül ápolja magát, sikerül még az ifjúság látszatát keltenie, különösen, ha valaki képes mulattatni, mert nevetni és mulatni úgy tud, mint egy gyermek . . . Még a szemei is olyanok ilyenkor, mint a gyermekéi . . . Máskülönben gögös, poseur, és félig mindig a maga gondolatainak él . . . Már is a lehető legrosszabbul írnak róla az ujságok . . .

Daczára ezen jellemzésnek végül mégis csak elhatározták, hogy megkísérik azt az óriási vállalkozást, hogy találkoznak vele, felvidítani kissé napjaik kétségbeesett egyhangúságát. Lelkők mélyén azért most is megvolt még valami az egykori imádatból, azon időből, mikor mint magasztos isteni lény állott előttünk. Különben pedig, hogy elfogad-

ható okkal magyarázzák önmaguk előtt a veszélyt, melynek kiteszik magukat, ezt mondták: «Kérni fogjuk, hogy írjon egy könyvet a mai török nő érdekében, így talán hasznosakká válunk száz meg száz nővérünkre nézve, a kiket tönkre tettek, mint bennünket.»

IX.

A csibukli-i hirtelen menekülés után igen hamar megjött a tavasz, ez a hamar beálló, megtévesztő és rövid ideig tartó konstantinápolyi tavasz. A Fekete-tenger oly sokáig tartó jeges szele egyszerre megszűnt. Ekkor azután meglepetésképp fölfedezhette az ember, hogy ennek az országnak, mely tulajdonképen épen oly déli, mint Olaszország közepe vagy Spanyolország, vannak szintén gyönyörű verőfényes és meleg órái. A Boszporus mentén, a paloták márványparkányzata s a régi, szinte a vízbe épített faházikók csak úgy tündököltek a hirtelen kisütött nap fényében. Sztambul a szárazzá és tisztává vált légből visszanyerte mondhatatlan keleti nyugalomát; az álmodozó és megfigyelő török nép ismét kívül kezdett élni az ezernyi kis csendes kávéház előtt ülve a szent mecsetek körül, a kutak környékén, a felfutó szőlő hűsében, a glycinák és platánok alatt; millió nargilé terjeszté szédítő füstjét utcazahosszat s a fecskék vidáman röpködtek fészkeik körül. A régi sírok, a szürke kupolák valami név nélküli nyugalomban fürödtek, melyet változhatatlannak, soha véget nem érőnek tarthatott volna az ember. A messze ázsiai part pedig s a mozdulatlan Márvány-tenger, mely közönként látható volt, csak úgy fénylett.

André Lhérynek ismét megtetszett a török Kelet, még több melanchóliával talán, mint ifjúságában, de ép oly benső szenvedélylyel. S egy nap, midőn ott ült az árnyékon, száz meg száz turbános álmodozó között, nagyon távol Pera modern mozgalmasságától, Ó-Sztambul kellő közepén, Jean Renaud, ki most rendes társa volt török sétáiban, minden himezés-hámozás nélkül ezt kérdezte tőle:

— Hát a csibukli-i három kis szellemről nincsen semmi hír?

Mehmed-Fatih mecsete előtt ültek, egy évszázados régi téren, melyen európaiak nem járnak soha s a müezzimok, mintha csak az égben fészkelnének, épen akkor énekeltek a minaretek tetején. Szinte távoli hangok voltak ezek, magasan földi tárgyak fölött, s elvesztek a magas kékség fényében.

— Ah! a három kis török nő, — felelt André, — nem, semmi ama levél óta, melyet megmutattam . . . Bizonyára vége van ennek a kalandnak s nem is gondolnak már rá.

Közönyös hangot színelte, de a kérdés megzavarta csendes megfigyelését, mert a napok múlása, az ismeretlenektől eredő minden hír nélkül, majdnem fájdalmassá tette előtte azt a gondolatot, hogy bizonyára soha többé nem fogja hallani «Zahidé» hangját, melynek csengése oly bájos volt a fátyol alatt . . . Már elmúlt az a kor, mikor biztosnak érezte magát személye hatásában; sőt mi sem aggasztá úgy, mint ifjúsága elmúlása s csendesen mondogatta magában: «Bizonyára fiatalnak hittek s nagyon csalatkoztak . . .»

Utolsó levelök e szavakkal végződött: «Barátnői leszünk, ha Ön úgy akarja.» Pedig hogy is ne akarta volna? De hát hol találja meg őket mostan? Oly óriási útvesztőben, a milyen Konstantinápoly, a hol az ember mindenütt gyanút kelt, három török nőt megtalálni, kinek nem ismeri sem nevét, sem arcát, annyi, mint megoldani egyikét ama lehetetlen és szinte ironikus feladatoknak, a milyeneket a rossz szellemek tűztek ki egykor a mesék hőseinek . . .

X.

Ugyanezen a napon, ugyane perczben a szegény kis titokzatos, a ki a csibukli-i kirándulást rendezte, Jildiz félelmetes küszöbjén készült átlépni, megkísérteni ott utolsó játszmáját. Az Aranyszarv másik partján, Kasszim-pasai nyomasztó rácsozata mögött, tükrével szemközt foglalatoskodott régi leánykori szobájában, melyet most újból elfoglalt. A szürke és ezüstsínű ruha, az udvari uszály, mely csak előző nap érkezett meg egy párisi szabótól, még soványabbá, karcsúbbá és hajlékonyabbá tette, mint a milyen rendesen volt. Nagyon szép akart lenni ezen a napon s

két unokanővére, kik épen úgy aggódtak az eredményért, mint ő maga, nyomasztó csendben segítettek neki az öltözködésben. A ruha határozottan jól állott s a rubinok szintén, az egész kosztüm fellegyszerű szürkeségén. Különben, itt volt az indulás ideje . . . Felemelték tehát az uszályt szalaggal az övhez, mert ez etikett-szabály Törökországban, ha egy nő az uralkodó elé megy; ámbár az udvari uszály kötelező, nincs meg az a joga egy nőnek sem, hacsak nem vérbeli hercegnő, hogy a palota pompás szőnyegeit seperje. Azután beburkolták szőke fejét a jasmakba, abba a hajdani fehér mousseline fátyolba, melyet az előkelő hölgyek ma is hordanak még egyes különös alkalmakkor, kocsiban vagy kaikban s a mely kötelező, épen úgy, mint az uszályos ruha, ha az illető a Jildizbe megy, hol csarsafos látogatót nem is fogadnának.

Itt volt az indulás ideje s «Zahidé», megcsókolván búcsúzóul unokanővéreit, lement és beült arany lámpásos fekete hintójába, melybe két arany szerszámú fekete ló volt fogva. Elindult, zárt redőnyű ablakok mögött, az elkerülhetetlen eunuch meg ott trónolt a kocsis mellett.

A baj, mely ma fenyegette s a mely különben könnyen előre volt látható, ez volt: az anyósa által engedélyezett két hónapi visszavonulás ideje letelt s Hamdi érelyesen követelte, hogy felesége térjen vissza férje házába. Anyagi kérdés talán, de szerelmi kérdés is, mert jól érezte Hamdi, hogy ő az, ottlétének kedvessége, a mi hiányzik, daczára azon hatalomnak, melyet a másik gyakorolt érzékeire. S akarta, hogy ott legyen mind a kettő.

Akkor tehát válás minden áron. De kihez folyamodjék, hogy elérje? . . . Atyja, a ki iránti szeretetét utóbb ismét visszanyerte, pártolta volna a Császári Felségnél, de ő már esztendeje, hogy ott aludt Ejub szent temetőjében. Hátra van még nagynyja, ki nagyon öreg már az ilyen lépésekre és sokkal 1320-asabb, semhogy megértené; az ő idejében két vagy három feleség járta egy házban, vagy akár három, négy, miért is ne? Európából jött, — mint a nevelőnők s a hitetlenség — az az új divat, hogy csak egy kell! . . .

Elkeseredésében elhatározta tehát, hogy a Szultán jószágáról ismert anyja lábai elé veti magát s meg is kapta a kihallgatást szó nélkül Tevfik pasa udvari marsal leánya.

Midőn áthaladtak a Jildiz parkjának kerítésén, a fekete hintó egy zárt rácsozat elé érkezett, mely a szultána kertjeihez vezetett. Egy néger jött hatalmas kulccsal, kinyitni a kaput s a hintó, mely mögött most a «Validé» libériás eunuchoknak egész csapata szaladt, hogy lesegítse a látogatót kocsijáról, megindult a virágos fasorokon végig, s a diszkapu előtt állott meg.

A szép kérvényező ismerte már a bemenetel czeremóniáit, minthogy több ízben volt már ott a jó hercegnőnél a bajrami nagy fogadásokon. Az előcsarnokban, mint már előre tudta, yagy harmincz kis tündér várta, mind fiatal rabszolgák, szépséges és bájos teremtések, egyforma ruhában, mintha nővérek volnának, a kik két sorban sorakoztak fogadására; nagy együttes meghajlás után odaszaladtak hozzá e kis tündérek — akárcsak barátságos és könnyyed madarak repültek volna — s a «jasmak-szalón»-ba vezették, a hova minden nőnek be kell mennie előbb, hogy levegye fátyolait. Itt, szempillantás alatt, bámulatos ügyességgel szó nélkül leszedték róla a számtalan tüvel odaerősített mousse-line-okat, melyekbe burkolva volt. Midőn elkészült, egy haja szála sem állott el a súlytalan gaze-turbán alatt, mely fejdísznek rajta maradt s a mely kötelező az udvarnál, a hol csak vérbeli hercegnők jelenhetnek meg fedetlen fővel. A szárnysegéd jelent meg erre, köszönté s bevezette egy várakozó szalonba; nő volt természetesen ez a szárnysegéd is, minthogy férfi nincs a Szultána szolgálatában, fiatal czirkassziai rabszolga, kit gyönyörű alakja és hibátlan szépsége miatt választottak ki, s a ki aranyfűzős, katonai vászonból készült jaquette-et viselt, hosszú, az övnel felemelt uszálylyal és kis, aranybojtos tisztí csáköval. A váró szalonban a kincstárnoknő jött szokás szerint beszélgetni a várakozóval néhány perczig: ez is czirkassziai nő volt ez is, mivel török nő nem teljesít szolgálatot a palotában, de jó családból való czirkassziai lány, minthogy ily nagy tiszteletnek örvendő állásban volt. Vele, a ki szintén az előkelő társasághoz tartozott, kellett társalogni . . . Halálos volt e lassúság s reménysége, bátorsága mind jobban fogyott . . .

Mikor egészen közel volt ahhoz a perczhez, hogy beléphet a szalonba, hol a khalifa anyja tartózkodott, úgy reszketett, mintha nagy lázban lett volna.

Egészen európai pompájú szalon volt ez is, sajnos, ha nem tekintjük a csodás szőnyegeket s a mohammedán felírásokat; világos, vidám szalon, melyből az ablak rostélyain keresztül le lehetett látni a fénylő és tündöklő Boszporusra. Öt vagy hat udvari ruhájú személy s a jóságos hercegné, ki a terem végében ült, felkelt a vendég fogadására. Három nagy meghajlás, épen úgy, mint a nyugati felségek előtt, de a harmadik teljes térdre borulás, úgy hogy a fejnek a földet kell érintenie, mintegy megcsókolva Ő Felsége ruhájának a szélét, ki barátságos mosolylyal azonnal kezét nyújtá, hogy felemelje. Itt volt egy fiatal herceg is, a szultán egyik fia (kiknek, épen úgy, mint magának a szultánnak megvan az a joguk, hogy a nők arczát láthassák). Két karcsú és bájos vérbeli hercegnő is jelen volt, fedetlen fővel, hosszú, fel nem emelt uszálylyal. Végül három igen szőke hajú, kis turbánú hölgy az övre felfogott uszálylyal; három «szarajli», kik hajdan rabszolgák voltak e palotában, de aztán nagyúri nőkké váltak házasságuk által. Néhány nap óta látogatóban voltak egykori úrnőjüknel és jótevőjüknel, mint «szarajli»-k megszerezvén azt a jogot, hogy bármelyik hercegnőhöz elmehetnek meghívás nélkül, mint a hogy saját családjához megy az ember. (Így értelmzik a rabszolgaságot Törökországban s nem egy intranzigens socialistánk felesége jó okkal jöhetne ide a háremekbe tanulni, hogy azután szobalányával vagy a nevelőnővel úgy bánjék, mint a török hölgyek rabszolgáikkal.)

A szívenesség és egyszerűség oly tulajdonok, melyek majd mindig megvannak az igazi hercegnőkben; de egyikük sem múlja felül talán egyszerűségben és bájos szerénységben a konstantinápolyi hercegnőt.

— Áldom azt a jó szelet, kedves kicsikém, — mondá vidáman az ősz Szultána — a mely idehozta. És itt tartjuk ám egész nap, sőt fel is használjuk arra, hogy kis zenét halljunk, mert igazán gyönyörűen játszik.

Friss szépségek, kik még nem jelentek meg (a hűsítőkhöz rendelt fiatal rabszolgák) jöttek be erre, arany tálakon, arany csészékben, arany szelenczékben sziropot, kávét és rózsabefőttöt hozva; s a Szultána ráterelte a beszélgetést azon aktuális tárgyak valamelyikére, melyek mindig elhatolnak még a legjobban elzárt szerájokba is.

De a látogató nehezen tudta elleplezni zavarát, belső szükség készítette, hogy beszéljen, könyöröggön s ez nagyon meglátszott rajta. . . A herczeg kedves diszkréczióval visszavonult, a herczegnők és szerajlik pedig, azon ürügy alatt, hogy néznek valamit távol a Boszporuson, egy szomszédos terem rácsos ablakaira könyököltek.

— Mi az hát, kedves gyermekem? kérdé akkor egészen halkán a nagy herczegnő, anyai szeretettel «Zahidé» felé hajolva, a ki térdre hullott.

Az első perczek alatt a kis lázadó kétségbeesése szörnyű volt és folyton nőtt még, a midőn mohón lesve a szultánán vallomása hatását, észrevette, hogy ez nem érti meg és csodálkozik. Szemei azonban, e mindig jó szemek, ez alatt is biztatták, de mintha azt látszottak volna mondani: «Elválni és elválni ily kevés okkal! Nehéz dolog! . . . De azért megpróbálom . . . Hanem ily körülmények közt fiam aligha fog beleegyezni.»

S «Zahidé» e még szavakba nem foglalt elutasítással szemben úgy érezte, mintha a szőnyeg, a föld süllyedne térdei alatt s elveszettnek hitte magát, midőn hirtelen valami vallási borzongás futott végig az egész palotán; az emberek az előcsarnokokban szaladtak, de halkán; valamennyi rabszolga pedig, nagy selyemsusogás közepette, földre borult . . . S egy eunuch a szalonba rohant s bejelenté oly hangon, melyet a rettegés még élesebbé tett:

— Ő Császári Felsége! . . .

Alig ejté ki e nevet, a melyre mindenki meghajtá a fejét, midőn a küszöbön megjelent a Szultán. A kérvényező, ki most is térdelt, szembetalálkozott egy. perczre a Szultán rászegződő tekintetével, de azután elveszté eszméletét s lehanyatlott oly halaványan, mint egy halott, szép ruhája ezüstös fellegei közé . . .

Az ajtóban megjelent férfi az a férfi volt, a ki a legmegismerhetetlenebb a nyugati lelkek nagy tömege előtt. az emberfölötti felelősségű khalifa, a ki kezében tartja s megvédeni köteles az egész Iszlámot, épen úgy a keresztény népek be nem vallott szövetsége, mint az Idő tűzárja ellen. az a férfi, kit Ázsia legtávolabbi sivatagjain is «Isten árnyéka»-nak neveznek.

E napon csupán meg akarta látogatni anyját, kit nagyon

tisztelt, a midőn észrevette a térdelő fiatal asszony arcán kifejezett kétségbeesést és forró kívánságot. Tekintete rejtélyes szívéig férközött, melyet keménynyé tesz némelykor súlyos tisztének terhe, de a mely e mellett képes benső és finom szánalomra is, mely tulajdonságát oly kevesen ismerik. Lányaihoz intézett intéssel, kik mélyen meghajolva maradtak előtte s nem vették észre, hogy «Zahidé» lehamnyatlott, rámutatott a könnyörgőre, mire a két hosszú uszályú herczegnő gyengéden karjai közé emelte, mintha csak nővérük volna, a feltűzött uszályú fiatal asszonyt, a ki a nélkül hogy tudta volna, megnyerte szemeivel a pörét.

Midőn «Zahidé» sokkal később magához tért, a khalifa már elment. Visszaemlékezve hirtelen a történetekre, maga körül tekintett és nem volt biztos benne, hogy valósággal látta-e avagy csak álmodta a rettegett lény jelenlétét. Nem, a khalifa nem volt ott. De az anya-szultána, feléje hajolva és kézen fogva őt, szeretettel ezt mondá neki:

— Térjen magához, kedves gyermekem és örvendjen: fiam megígérte, hogy holnap aláírja azt az irádét, mely szabaddá teszi.

Midőn lement a márványlépcsőn, egészen frissnek, boldognak érezte magát s remegett, mint a madár, melynek kinyitottak kalitkáját. Rámosolygott a jasmakos kis tündérek selyemtől suhogó csoportjára, kik odasiettek, hogy megfésüljék s egy másodpercz alatt száz meg száz tű segítségével visszahelyezték ismét fejére és arczára a fehér gaze szokásos épületét.

Mig fekete és aranyszínű hintója előtt a lovak büszkén lépkedtek Kasszim-Pasa felé, úgy érezte, mintha vidámságán felhő mutatkoznék. Szabad volt, az igaz, s önérzete örült a bosszúnak. De, most vette észre, valami sötét vágy még Hamdihoz füzte, a kitől, azt hitte, örökre megszabadult.

«Aljas és megalázó dolog ez, mondá magában, mert ebben az emberben nem volt soha sem becsület, sem gyengédség s én nem szeretem. Sokkal kegyetlenebbül megalázott és lealacsonyított tehát, mintsem hogy emlékezmem kellene még ölelésére. Hiába, nem vagyok már a magamé teljesen, mert ez az emlék foltot ejt rajtam. S ha később az életben találkoznom majd valakivel, a kibe beleszeretnék, nem

marad más, mint a lelkem, mely méltó arra, hogy neki adjam és soha sem is fogok mást odaadni, mint ezt, soha . . . »

XI.

Másnap ezt írta Andrénak :

Ha szép lesz az idő csütörtökön, akar találkozni velünk Ejubban? Két óra felé kaik-on fogunk érkezni a vízbe lépcsőkhöz, épen a mecsethez vivő, márványnyal kövezett út végén. Az ott lévő kis kávéházból láthatja majd érkezésünket s meg fogja ismerni talán új barátnőit, a multkori három szegény kis fekete szellemet. Minthogy szívesen visel fezt, tegye fel, így mindig kisebb a veszély. Mi egyenest a mecset felé fogunk menni, a hová betérünk egy perczre. Ön az udvaron vár bennünket. Akkor aztán induljon el, mi követni fogjuk. Jobban ismeri Ejubot, mint mi magunk, találjon hát oly helyet (talán a temető magaslatain) a hol zavartalanul beszélgethetünk.

Nagyon szép nap volt ez a csütörtök, a mélységes melancholiájú kék ég alatt. Hirtelen meleg lett az idő a hosszú tél után s mindenütt felébredtek a keleti illatok, melyek a hidegben szunnyadtak.

Feszt ajánlani Andrénak az ejubi sétára fölösleges volt, mert a mult emlékével lelkében, soha sem jelent volna meg másképen ebben a városrészben, mely az övé volt. Konstantinápolyba való visszatérése óta először járt most itten s midőn elhagyta a kaikot s rálépett a most is ugyanolyan lépcsőfokokra, mily izgalommal ismert fel mindent a város e kedvencz zugában, melyet oly kevesen látogatnak! A régi kis kávéház, e szüette gerendákból álló házikóban, mely czölöpökre építve benyúlott a csendes vízbe, nem változott meg ifjúsága óta. Midőn Jean Renaud társaságában, ki szintén fezt viselt s kinek nem volt szabad beszél-
nie, belépett s leült az ódon kis teremben, mely egészen szabadon kapta a tiszta levegőt s az öböl friss fuvallatát, az ugyancsak sokszor mosott indiennel bevont divánokon csak néhány lusta macska aludt a napfényben s három vagy négy hosszú ruhájú és turbános személyiség bámulta a kék eget. Mindenütt köröskörül az a nyugalom, az az

idő futása iránti közöny s az a resignált és édes bölcsesség uralkodott, mely csupán az Iszlám országaiban található a szent mecsetek s a nagy temetők elszigetelő fényében.

Leült az indiennel bevont padra társával, ki részt vett e veszélyes kalandban s nemsokára nargilék füstje a khalifa belevegyült a többi álmodozókéba; e dohányzó szomszédok, kik törökösen köszöntötték őket, nem ismerték fel bennük az idegent. André mulatott tévedésükön, mely tervének kedvezett.

Közvetetlenül előttük volt a kicsike kikötő, hol érkeznők kellett; egy fehér szakállú öreg, a felvigyázó, könnyen ügyelhetett a rendre, kampós rúdjaival igazgatván a ritka kaikok kikötését s kedvesen tükröződött minden ebben a körülzárt csendes öbölben, mely szakadatlanul mosta a százas lépcsőfokokat.

A világ vége az Aranyzarv ezen zuga; nem megy azon át senki, a kinek máshol van dolga, nem vezet az sehova. A lejtőkön sincs út, melyen át az ember másfelé juthatna; minden elhal itten: a tengerág s Konstantinápoly mozgalma s élete; minden öreg és elhagyatott, a kopár sivatag színű és sírokkal teli dombok alján. E kis cölöpökön épült kávéház után, a hol várakoztak, még néhány korhadó házikó, a tánczó derviseknek egy régi klastroma s azután semmi egyéb, mint sírkövek a magányban.

Figyelték a sztambuli és kaszim-pasai partról jövő s időnként kikötő kaikokat, melyek a mecsetbe jövő hiveket, a sírok látogatóit vagy a csendes külváros lakóit hozták. Két dervist láttak kikötni, azután egészen feketébe burkolt női szellemeket, kik azonban lassan és meghajolva jártak, majd két zöld turbánú jámbor aggastyánt. Fejük fölött a fa-tetőn a víz mozgó felszínén tükröződő nap játszott, mintha egy szövet szálait rajzolgatta volna, valahányszor egy újabb kaik megzavarta a víz tükkrét.

Végül mutatkozott valami a távolban, a mi hasonlított a várt látogatókhoz: egy kaikban, az öböl fényes kékségén, három kis fekete silhouette, mely még a távolban is finomnak és előkelőnek látszottak.

Csakugyan ők voltak. Egészen közelükben szálltak ki, felismerték őket nyilván háromszoros fátyolukon keresztül is és elindultak lassan a fehér fokokon a mecset felé.

André és társa természetesen meg se mocczantak s alig érték szemükkel kísérni őket e majdnem elhagyatott, de oly szent s annyi örökös álomtól körülvelt úton.

Kis idő múlva André, sietség nélkül, közönyös arczzal felkelt s elindult lassan, mintők, a halottak e szép útján, mely hol halotti kioszkoktól, e fehér márványból való rotunda féléktől, hol boltíves vasráccsal elzárt oszlopcsarnokoktól van szegélyezve . . . Ha az ember megáll e kioszkok előtt s betekint az ablakon, belsejükben, a félhomályban magas, emir-zöld ravatalokat pillant meg, melyeket régi himzések díszítenek. A boltívek rácsai mögött pedig fedetlen sírok láthatók mindenütt, szorosan egymás mellett; még most is nagyszerű sírok ezek, nagy, rejtelmesen szép alakú arabeszkekkel, aranyozott felírásokkal borított, szinte egymást érintő síroszlopok a sok lomb, piros rózsák, vad virágok és magas fűvek közepette. A csengő út márványlapjai közt is felburjánzik a fű s midőn az ember közeledik a mecsethez, zöld félhomályban van, mert a fák ágai boltívet alkotnak fölötte.

Odaérve, André körülnézett a szent udvarban, vajjon ott vannak-e? De nem, még senki sincs ott. Nagyon árnyékos ez az udvar az ívek és százados platánok alatt; régi fayence-ok csillogtak itt-ott a falakon, visszatükrözve a levelektől átszűrt napfényt; a földön a szomszédbeli galambok és gólyák sétáltak, nagy biztosságban érezve magukat e szent helyen, hová az emberek csak imádkozni jönnek. A szentély bejáratát fedő nehéz függöny végre felemelkedett s a három kis fekete szellem kijött.

«Induljon, mi követni fogjuk», írta «Zahidé». Megelőzte tehát őket, elindult, kissé határozatlan lépésekkel ugyan — gyászos és bájos ösvényeken át, mindig a rácsos boltívek között, a hol látni lehetett a sírkövek sokaságát, — a temető egy szegényesebb, régibb és porladóbb részébe, hol a halottak szinte őserdőben fekszenek. Mindjárt a dombhoz ért s elindult rajta fölfelé. Vagy húsz lépésnyire követte a három kis szellem és sokkal távolabb, Jean Renaud, kinek vigyáznia kellett és szükség esetén jelt adni.

Mentek felfelé, nem hagyva el mindezáltal a végtelen temetőket, melyek Ejub valamennyi magaslátát elborítják.

Lassacsán egészen ezeregyéjszakai látvány bontakozott ki a látóhatáron köröskörül; kis idő kellett csak, hogy látóhatóvá váljék Konstantinápoly, mely ott volt a távolban a fák ág-bogai között s mintegy velük együtt emelkedett. Itt már nem volt bozót, mint odalenn a szentély körül, bokrok és növények tömege; nem, e dombon sima fű termett s nem volt a megszámlálhatatlan sírok közt más, mint néhány óriási cyprus, melyek közt sok levegő elfért és nagy kilátás nyílt.

Legtetején voltak most ennek a csendes magánynak; André megállott s a három karsú, arcz nélküli fekete alak körülvette:

— Gondolta-e, hogy viszont fog még látni bennünket? — kérdék majdnem egyszerre, kedves elbájoló hangjukon, kezet nyújtva neki.

Mire André kissé melancholikusan jegyzé meg:

— Tudhattam én, hogy vissza fognak-e jönni?

— Nos, ime itt van a három kis szenvedő lélek, a kinek ekkora a vakmerősége . . . De hát hova vezet bennünket?

— Ide, ha úgy akarják . . . Ez a négyszögletű sír, mintha csak azért volna itt, hogy ráüljünk . . . Nem látok senkit sehol . . . És különben is fezen vagyok; majd törökül beszélünk s ha valaki erre jön, azt fogja képzelni, hogy atyjukkal sétálnak . . .

— Ó, . . . férjünkkel, akarta talán mondani, javítá ki «Zahidé».

André megköszönte a bókot, kis meghajlással.

Törökországban, hol a halottakat annyira tisztelik, nem haboznak megtelepedni rajtuk, még sírköveiken sem és sok temető valóságos sétáló és hűsölő hely, mint mi nálunk a kertek és terek.

— Ma, mondá «Nesedil», egy a fűben fekvő siroszlopra ülve, nem akartunk önnek oly messze adni találkát, mint az első napon: udvariassága végre is beleunt volna.

— Kissé fanatikus talán ez az Ejub olyan kalandnak, mint a milyen a miénk, jegyzé meg «Zahidé», de ön szereti, otthon érzi magát benne . . . És mi is szeretjük . . . mi is itthon leszünk itten egyszer, mikor majd eljön az ideje, mert itt óhajtunk nyugodni.

André ekkor hirtelen újabb ijedtséggel nézett rájuk:

lehetséges-e, hogy e három kis teremtésnek, kinek szélső modernségét már megérezte, kik olvasták Madame de Noaillest s alkalomadtán úgy tudtak beszélni, mint azok a fiatal párisi nők, kik túlon túl olvassák Gyp könyveit, a XX. század e kis virágainak, mint mohammedán s kétség-telenül nagy családból való nőknek itt kell aludniok egyszer e szent ligetben, itt lenni, mindezen, a hedzsra régi századaiból való turbános halottak között, hogy valamelyik nyugtalanító márvány kioszkban lesz majd zöld posztós, mekkai fátyollal borított ravataluk, melyen nemsokára felgyülemlik a por s esténként meggyújtják majd számukra is, mint a többieknek, a kis mécsest . . . Ó, hogy beburkolta az Iszlám rejtélye e nőket még fényes nappal is, midőn az ég kék volt s tavaszi nap fénylett . . .

Itt beszélgettek, e régi sírokon. Lábuk a finom fűbe ért, hol a száraz és csendes talajt kedvelő apró és gyenge finom virágok nőttek. Gyönyörű hely volt ez a beszélgetésre, egyedülálló a földön, melyet egy egész múlt szentelt meg. Nagy tömege az előző nemzedékeknek, bizánczi császároknak és fényes khalifáknak dolgozott évszázadokon keresztül, hogy megalkossa, egyedül az ő számukra, ezt a tündéri látványt: egész Sztambul látható volt itten, kissé madártávlatból, s mecsetjeinek tömege már a távoli tenger kékségén látszott, egy kissé kicsinyített, a maga háta mögött elterülő Sztambul, melynek kupolái és minaretjei egymás fölött voltak láthatók zavart és nagyszerű tömegben, hátuk mögött a Márvány-tenger szédületes azurkék körével. Elöl pedig, egészen közelükben, ezernyi, részint egyenes, részint már hajladozó, de mindig különös és szép, aranyozott arabeszekkel, arany virágokkal, arany felírásokkal díszített sir-oszlop állott és négyszáz éves cyprusok, melyeknek kőszinű törzse akkora volt, mint egy templom oszlopa, lombjuk meg sötét s úgy emelkedett mindenütt a szép ég felé, mint egy fekete templom torony.

Majdnem vidám volt ma a három kis arcnélküli szellem, vidámnak, mert fiatal volt, mert sikerült megszöknie, mert szabadnak érezte magát egy órára s mert a levegő kellemes és enyhe volt itten a tavasz illatában.

— Ismételje csak neveinket, — parancsolá Ikkal — hadd lássuk, nem zavarja-e össze?

S André, ujjával mutatván egymásután valamennyiükre, mint a leczkéjét mondó iskolás gyermek, kezdé: «Zahidé, Nesedil, Ikbál».

— Nagyon jó! . . . De nem így hínak ám! . . .

— Gyanítottam, higgyék el . . . Annyival is inkább, mert Nesedil, egyebek közt, rabszolga-név.

— Nesedil . . . Csakugyan . . . Ah! ön ezt is tudja!

A sugárzó nap rátüzött sűrű fátyolukra s André a vakító világosság mellett megkísérté felfedezni valamit vonásaikból. De nem lehetett semmit. A három vagy négyszeres fekete gaze megfejthetetlenekké tette őket . . .

Kis időre megtévesztették a szerény, kissé kopott fekete selyemből való csarsafok s a használt keztyűk, melyet óvatosságból húztak fel, nehogy a figyelmet magukra vonják: «Talán nem is olyan finom hölgyek, mondá magában, mint gondoltam, e szegény kicsikék.» De aztán igen elegáns czipőjükre és finom selyem harisnyájukra esett a pillantása . . . Hát a magas műveltség, melynek bizonyítékát adták és e tökéletes könnyedség? . . .

— Nos, a multkori találkozás óta nem nyomozott, hogy «megállapítsa személyazonosságunkat?»

— Könnyű nyomozás volna ugyancsak! . . . És aztán nekem az olyan mindegy! . . . Van három kedves kis barátnőm; ezt tudom s ezzel megelégszem . . .

— Mostan már, — javaslá «Nesedil» — megmondhatnók neki, hogy kik vagyunk . . . A bizalmunk megvan benne . . .

— Nem, inkább ne, vágott közbe André.

— Valahogy csak meg ne tegyük, jegyzé meg «Ikbál» . . . Ez minden bájunk előtte: ez a kis rejtély . . . Vallja meg Lhéry úr, ha nem volnánk elfátyolozott mohammedán nők, ha nem játszanánk életünkkel minden találkozásnál, — s ön is, talán — azt kérdezné: «Mit akar tőlem ez három kis bolond?» s nem jönne el többet.

— Ugyan, dehogy . . .

— De bizony! A kaland valószínűtlensége s a veszély az, a mi vonzza!

— De mondom, hogy nem . . . most már nem . . .

— Ám legyen, ne kutassuk — fejezé be «Zahidé», ki egy idő óta hallgatott, — ne folytassuk a vitát, inkább . . .

De ha polgári állásunkat nem is, engedje meg legalább, hogy igazi nevünket megmondjuk; így megmarad incognitónk és mégis közelebbi barátnőivé válunk . . .

— Azt nem bánom, felelé, sőt talán magam is kértem volna . . . Álnevek, — az olyan, mint egy korlát . . .

— Nos, íme. «Nesedil» neve Zejneb: egy jámbor és bölcs asszony neve, a ki valamikor theológiát tanított Bagdadban; nagyon ráillik a név . . . «Ikkal» neve Melek,*) de hogy bitorolhat ilyen nevet ez a kis szörnyűség? . . . A mi engem, «Zahidé»-t illet, Dzsenan**) a nevem és ha valamikor meg fogja tudni történetemet, meglátja majd, mily gúny ez a név! . . . Ismételve hát: Zejneb, Melek, Dzsenan.

— Fölösleges, nem fogom elfelejteni. De különben, hátra van még egy igen fontos dolog: ha szólok önökhöz, azt kell-e mondanom: asszonyom avagy . . .

— Semmit se kell mondania, csak ezt: Zejneb, Melek, Dzsenan.

— De mégis . . .

— Ön csodálkozik . . . De hisz' mi kis barbárok vagyunk . . . Nos, ha annyira akarja, hadd legyen hát asszonyom, — asszonyom mind hármunkkal szemben, sajnos! . . . De egymáshoz való viszonyunk amúgy is annyira ellenkezik már a társadalmi szabályokkal . . . Valamivel több vagy kevesebb nem határoz. És barátságunk amúgy is folyton koczán forog, nem tudjuk lesz-e holnapja: találkozásainkat akkora veszélyek környékezik, hogy ha majd nemsokára elválunk, nem is tudhatjuk, viszont fogjuk-e még látni egymást valaha. Miért ne ringassuk hát magunkat abban az illúzióban e perczen, mely talán soha nem tér vissza életünkben, hogy bizalmas barátnői vagyunk?

Bármily különös volt is ez, oly tökéletes tisztességgel, őszintén és illendően monda, oly gáncsolhatatlan tisztasággal, mintha csak lélek szólt volna lélekhez. Andrénak is eszébe jutott hirtelen a veszély, melyben forogtak s melyet e bájos tavaszi napon, e gyönyörű helyen, mely látszólag békét és biztonságot nyújtott, elfelejtett, eszébe jutott, —

---

*) Melek jelentése: angyal.

**) Dzsenan jelentése: szeretet.

a mire nem gondolt — bátorságuk, hogy ide mertek jönni, kétségbeesett vakmerőségük s a helyett, hogy mosolygott volna e kérésen, átérezte a benne rejlő aggodalmat, mely megható volt.

— Úgy fogom mondani, a hogy kívánják, felelé, és köszönet érte . . . De viszonzásul önök sem fognak úrnak szólítani, úgy-e bár?

— De hát hogyan mondjuk?

— Magam sem tudom, Istenem . . . Nem látok más menekvést, mint hogy Andrénak szólítsanak.

Erre Melek, a legnagyobb gyermek hármuk között:

— Dzszenan bizony nem most fogja először szólítani így!

— De kérlek, kedvesem . . .

— Azért is, hadd mondjam el . . . Nem is képzelem, mennyit éltünk mi már önnel, különösen ő! S hajdan, kis lányi naplójában, melyet magához intézett levelek alakjában írt, mindig csak Andrénak szólította.

— Ez a gyermek rettenetes, Lhéry úr; nagyon túloz, biztosíthatom . . .

— És a fénykép! — folytató Melek — hirtelen más tárgyra térvén át.

— Micsoda fénykép? — kérdé André.

— Az ön fényképe Dzszenannal együtt. Mint valami megvalósíthatatlan dolgot kívánta ő, érti? . . . Csak hamar, talán nem is lesz már alkalom máskor . . . Állj melléje Dzszenan.

Dzszenan, bájos lassúsággal s harmonikus hajlékonysággal felkelt, hogy közeledjék.

— Tudja ön, hogy mihez hasonlít? — kérdé tőle André. Egy elégiához, ebben a hosszú fekete ruhában . . . Így előrehajtott fejjel, itt e sirok közt.

Még hangjában is volt valami elégiaszerű, mihelyest kiejtett egy kissé melancholikus mondatot; csengése olyan volt, mint a zene, végtelenül bájos és mégis megtört, mintha a távolból jönne.

De ez a kis élő elégia hirtelen nagyon víggá, gúnyossá is tudott lenni s nagyszerű megjegyzéseket tett; érezte az ember, hogy képes gyermekes mulatozásra és szilaj nevetésre is.

Megállt komolyan André mellett, még csak nem is gondolván arra, hogy a fátyolt levegye.

— De hát így akar itt állni, tiszta feketében, arc nélkül?

— Természetesen, silhouette-ben. A lelkeknek nincsen szükségük arcra...

S Melek, kihúzával komoly mohammedán női csarsafja alól egy kis, egészen az utolsó minta szerint készült kodakot, szembe helyezkedett velük: tak! megvolt az első kép, tak! megvolt a második...

Nem is gyanították ekkor, hogy később, az előre nem látott napok sorozata által, mily kedvesekké és fájdalom-sakká fognak válni ezek a mulatságból, ily helyen, a természet újulása percében, verőfényes napon felvett kis képecskék...

Melek, óvatosságból, épen a harmadik lemezt akarta beállítani, midőn egy nagy bajuszú és vörös sipkás embert vettek észre, a ki váratlanul, egészen közelükben, a sírkövek mögött vált láthatóvá: egy járó-kelő, a ki, midőn az idegen nyelv megütötte a fülét, elrémült annak láttára, hogy török fényképeznek e szent temetőben.

Minden tiltakozás nélkül távozott ugyan, de oly kifejezéssel, mintha azt mondaná: Várjatok csak, visszajövök én még és tisztába hozzuk ezt a dolgot... Mint az első alkalomkor, úgy most is, a találkozás a három kedves szellem futásával, még pedig kétségbeesett futásával végződött. S ideje is volt már, mert az a férfi kezdte fellármázni az embereket a domb alján.

Egy órával később, midőn André és barátja távoli leshelyéről meggyőződött arról, hogy a három kis nőnek sikerült kerülő utakon akadály nélkül elérnie az Aranyszarv lépcsőinek egyikét és kaikba szállani, ők is beszálltak egy másik lépcsőnél s elhagyták Ejubot.

Itt már megvolt a nyugalom s a biztosság, ebben a keskeny bányában, a melyben leültek vagy helyesebben: lefeküdtek konstantinápolyi szokás szerint s elindultak lefelé a hatalmas város közé zárt öbölben, épen akkor, midőn az est e tündérképe a legszebb volt. Evezősük a sztambuli part mentén vitte őket, abban az óriási árnyékban, melyet a házak csoportjai s a mecsetek vetnek napnyugtakor, már

évszázadok óta erre a mindig bezárt és csendes vízre. Sztambul kezdett sötétebbé válni és elmosódni felettük, kupoláinak pompáját most is, mint minden este a fényben tobzódó Nyugotra támasztva; Sztambul ekkor ismét hatalmassá vált, emlékektől súlyossá és elnyomóvá, mint multja nagyszerű időszakjaiban s a tenger felszínének szép fénylő síkja alatt két pompás civilizációnak a fenéken felhalmozódott holttestjeit és romjait sejthetné az ember... Sztambul sötét volt, de az ellenkező parton emelkedő városrészek: Kasszim-Pasa, Tersané, Galata ezzel szemben mintha tűzbe borultak volna, s még a magasban lévő, ólom-színű sugarakba burkolt köznapi Perának is megvolt a maga szerepe e csodás napnyugtákban. Talán nincs is más város a világon, mely ilyen fenséges tudna lenni, s mely a távolból tekintve és kedvező világítás mellett ily nagyszerű látványt, valóságos apotheosist mutatna.

A Sztambul árnyékában, a part mentén kaikban tett séták mindennaposak voltak egykor André Lhéry életében, a midőn ott lakott az Aranyszarv végén. E perczen úgy rémlett neki, mintha ez még tegnap lett volna, a huszonöt évnyi időköz eltűnt s visszaemlékezett egészen jelentéktelen dolgokra, elfelejtett részletekre is és szinte nem is akarta elhinni, hogy ha visszatér most Ejubba, nem találja már ott, régi helyén, titkos lakását s az egykor ismert arcokat. Nem tudta magának megmagyarázni, hogy miért, de képzeletében összeolvadt kissé az a szegény kis czirkassziai lány, ki ott aludt már törött sírköve alatt s az életében csak nemrég megjelent Dzsenan; szinte az a szentségtörő érzelme támadt, hogy ez amanna folytatása s e bűbajos órában, midőn minden csak jóllét és szépség, varázslat és feledés volt, nem érzett semmi lelkiismereti furdalást a miatt, hogy kissé összezavarta őket... Mit is akart tőle ez a három kis török nő? Hogyan fog végződni ez a játék, mely bájos volt ugyan, de egyszersmind veszélyekkel is teli? Nem mondtak neki jóformán semmi mást, mint gyermekes vagy közönyös dolgokat s mégis fogva tartották már, legalább a szerető aggodás kapcsa által... Talán hangjuk tette ezt; különösen a Dzsenané, mely olyan volt, mint hogyha máshonnan jönne, talán a multból s a mely különbözött, nem tudta, hogy miért, a rendes földi hangoktól...

Ezalatt folyton előbbre jutottak szinte a vizen feküdve, oly közel van az ember a vízhez e keskeny kaik-okban, melyeknek alig van párkányuk. Elhaladtak Szolimán mecsetje mellett, mely ott trónol valamennyi felett Sztambul tetőpontján s uralkodik a többi óriás kupolák fölött. Elhagyták az Aranszarv ama részét, hol magas kipingált orrú régi vitorláshajók állnak szorosan egymás mellett, valóságos erdeje a vékony árboczoknak, melyek mind a mohammedán félholdat hordják piros zászlójukon. Az öböl mindinkább megnyílt előttük a tágasabb Boszporusra és Márvány-tengerre, a hol számtalan, a távolság következtében teljesen átalakuló gőzhajó volt látható. Most az ázsiai part lépett hirtelen a színre egész pompájában, s még egy másik város, Szkutari csillogott ottan; minaretjei, kupolái, melyek most egyszerre kibontakoztak, rózsaszínűek voltak, mint a korall. Szkutari okozza azt a majd mindennapos illuziót, hogy tűz van régi ázsiai városrészeiben: kis török ablakainak üvegje, ez az ezer meg ezer kis üveg, mely mind visszatükrözi a félig már letűnt nap utolsó csillogását, azt a látszatot kelti az emberben, ha meg nem szokta ezt a mindennapos csalódást, hogy a házak belseje lángban áll.

XII.

André Lhéry a következő héten ezt a három írású levelet kapta:

1904. április 27., szerda.

Soha sem vagyunk oly ostobák, mint az Ön társaságában s azután, ha már nincs velünk, sírni volna kedvünk. Ne utasítson vissza és jöjjön el még egyszer, utoljára. Mindent elrendeztünk szombatra s ha tudná, mily macchiavelli-i cselek segítségével! De ez a búcsú-találkozás lesz, mert el fogunk menni.

Nem veszítve el a fonalat, figyeljen jól ide:

Eljön Sztambulba, Szultan-Szelim elé. A mecsethez érve, elhagyatottnak látszó kis utcát lát jobbfelől egy dervis-klastrom és egy kis temető között. Elindul benne s elérkezik, száz méter után, a kis Tosszun-Aga mecsethez. Ennek udvarába érve, épen szemben, nagy, igen régi, valamikor vöröses barnára festett ház áll, ezt kerülje meg. Mögötte homályos sikátor nyílik, melyet

két oldalt rácsos, kinyúló zárt erkélyű házak szegélyeznek; baloldalon a harmadik ház, az egyedüli, melynek kétfelé nyíló kapúja és ólomzavárja van, az, a hol mi várjuk. Barátját ne hozza el; egyedül jöjjön, így biztosabb.

Dzsenan.

Fél háromtól kezdve résen leszek a betámasztott kapu mögött. Fezben jöjjön s a mennyiben lehet, fal-szinű kabátban. Igen-igen szerény lesz ez a kis ház, a hová búcsútálálkozásra várjuk. De igyekezni fogunk, hogy jó emléket hagyjon hátra életében ez a három annyira futó és könnyed árnyék, hogy talán néhány nap múlva kételkedni fog még valóságukban is.

Melek.

Ha könnyed is, talán nem olyan volt, mint a pehely a szélben, ez a három lélek, kiket egy szeszély hozott a közelébe. De Ön volt az első, a ki megérezte, hogy a szegény török nőnek is van lelke és ez az, a mit ők meg akartak köszönni önnek.

E rövid és majdnem valószerűtlen «ártatlan kaland» nem hagy majd legalább időt Önnek a fáradtságra. Oly lap lesz ez az életében, a melyiknek nincs hátlapja.

Szombaton, mielőtt örökre eltűnünk, sok mindent fogunk még elmondani, ha beszélgetésünket nem zavárja meg, mint Ejubban, valami izgalom vagy a futás. Viszontlátásra tehát nem-sokára, barátunk.

Zejneb.

Engem, ki a banda hadvezére vagyok, megbíztak, hogy ezt a szép tervet megrajzoljam, idecsatolom tehát a levélhez, hogy megtalálja az utat. Ha a hely olyan is, mint egy rablóbarlang, barátja nyugton lehet: a lehető legtisztességesebb és legcsendesebb.

re-Melek (Melek rursus.)

S André azonnal válaszolt, poste restante, «Zahidé» címére:

1904. április 29.

Holnapután, szombaton, fél-háromkor ott leszek az ólomváros kapunál az előírt öltözékben, — fez és falszinű kabát, — hogy a három fekete szellem parancsainak engedelmeskedjem.

Barátjuk

André Lhéry.

PIERRE LOTI után, francziából

KÖNIG GYÖRGY.

KERTÉSZET.

Kertész vagyok s kertészetem
A vidám vers-kertészet.
E mesterség könnyű nekem,
Mert értem az egészet.

Izes, csipős, formás, ügyes
S tán sok, a mit természetek,
De sosem édeskés, üres —
És rajta nem is vesztek.

Irigyek is én rám ezért
A kisebb költőtársak:
«A szép virághoz ez nem ért,
Ez a gyümölcsre vár csak».

Hazúg e gúny s bánt is, nem is,
De te, tanúm vagy, édes,
Hogy van virágos kertem is,
Egy illatos, szépséges.

Ott csupa dalvirág terem,
S nincs semmi földi haszna,
Mert csupa égő szerelem,
S azt nem viszem piacra.

E kertészet csak szent öröm,
Én nem iparul üzöm,
Ha nyíl virág, azt letöröm
És mind — kebledre tűzöm.

KOZMA ANDOR.

CSILLAGFÉNYNÉL.

Leszáll az éj, nem is korán,
És lopva, nesztelen,
Túl a levegő fátyolán
A hold ím megjelen.

Földön s egen nincs egy sugár,
Csak csillagfény, hideg;
Legyen ez éj szentelve bár
Mars bolygó keltinek.

Szerelemnek vagy csillaga?
Ábránd követje tán?
Nem, ott egy hős ragyog maga
Kék ég boltozatán.

S a lelkem úgy elkomorúl,
Ha elnézem amott,
Mikor az este leborúl,
E vörös csillagot.

Harcz csillaga! Ha látlak én,
Mosolygok kinomon,
Szingt' baráti kéz int felém
S én megyek a nyomon.

Nincs egy sugár keblembé' benn,
Csak csillagfény, hideg:
Ez éjt virrasztva szentelem
Mars bolygó keltinek.

S keblemnek is csillagja kél:
Az elszánt akarat;
Nyugodt, derűs, senkit se fél,
Vezére: öntudat.

És bárki légy te, a ki tán
E zsoltárt olvasod,
S reményed tűnt egymásután:
Légy elszánt, légy nyugodt.

Ilyen világba' ne remegj,
S meg fogod érteni:
Hogy mily magasztos, mily remek
Szenvedni, küzdeni.

LONGFELLOW után, angolból

GYŐRI KÁROLY.

KEMÉNY ZSIGMOND TANULMÁNYAIRÓL.*)

I.

Az emberek két életet élnek: egyet a maguk s egyet a nyilvánosság számára. A történetíró a nyilvános életet jegyzi föl s a belső emberhez csak következtetések útján fér hozzá. A regényíró megfordítja a dolgot; őt első sorban a belső ember érdekli s alakjainak minden tettét a lélekből vezeti be. Hugo Viktor azt mondja, hogy arcát mindenki álarcz gyanánt viseli. A történelem szereplőinek néha álarczuk van s mi a történetíró ügyességéből bepillantást nyerünk az álarcz mögé. A regényíró előtt azonban mindenkinek le kell vetni az álarczot, mert ő nem használhat álarczos embereket. Ő azt az embert rajzolja, aki egyedül van. A ki szenved, meg-görnyed és összetörik, vagy ha örvend, őszintén örvend. De vajon tudunk-e őszintén örvendeni, ha egyedül vagyunk? Arczunkról ekkor eltűnnek a mosoly összes barázdái, melyeket magunkra erőszakoltunk s azok a bókók, melyeket nap-közben hazudnunk kellett, torkunkat fojtogatják. A kik előtt hajlongtunk, azokat gondolatban letapossuk s a kiket tönkre tettünk, azoknak szemrehányó árnyai megjelennek előttünk. Érezzük azt, a mire a középkori egyházatyák figyelmeztettek bennünket, hogy valahányszor emberek közé megyünk, em-berségünk kárával térünk vissza. Mennyi hazugság, leplezett rosszindulat és mennyi megalkuvás van mögöttünk! Lelkiismeretünk, melyet embertársaink kedvéért felfüggesztettünk vagy lánczra vertünk, működni kezd.

---

* *Történelmi és irodalmi tanulmányok. Irta Bárány Kemény Zsigmond.* Három kötet. Közre bocsátja Gyulai Pál. Budapest, Franklin-Társulat, 1907.

Kemény Zsigmond, mikor regényt ír, ebben az állapotban szereti mintegy tetten érni az embereket. Ő a lelkiismeret embereit vezeti elének és nyilvános szereplésüket lelki életük alapján érteti meg velünk. Megfordítja a történetírás módszerét s igazabb lesz a legtájékozottabb történetírónál is. Önkénytelenül is igazolja Aristoteles tételét, hogy a költészet igazabb a valóságnál.

Történelmi és irodalmi tanulmányai ugyanazzal a módszerrel készültek, melyet regényeiben alkalmazott. Keményben ugyanis az essaystát lehetetlen külön választanunk a regényírótól. Ha regényeiből kihasítjuk az egyes alakok jellemrajzát, akkor megannyi essayket kapunk. Regényeiben és essayiben egyaránt arra törekszik, hogy megértesse velünk az emberi lelket és megfejtse számunkra az életet. Mindenütt rejtélyekre bukkan, de minden rejtélyhez ő maga adja kezünkbe a kulcsot.

A regényírók nem mindig akarják vagy tudják elemezni ez életet s az életismerethez legfeljebb anyagot szolgáltatnak olvasóik számára. Alakjaikat még csak elvezetik abban a környezetben, mely őket körülveszi, de az olvasót sok dologra nézve tájékoztatlanul hagyják. A legtöbb regényhősről csak annyit adnak tudomásunkra, hogy milyen körülmények közt mit cselekszik, de ha azt kérdeznők, hogy milyen ez az ember? milyen a lelkiismerete? milyen az értelmi élete? milyen a képzelete? milyen az ítélete? — nem kapnánk kielégítő feleletet.

Kemény épen azért tekintette Macaulayt a történetíró eszményének, mert a történelmet úgy írta meg, mintha történeti regényt írt volna. Erre nézve így nyilatkozik: «A történeti regények, mint Schmidt Julián megjegyzi, hatalmasan munkáltak arra, hogy a történetírók, midőn az egyetemet nyújtják, szigorúan fölkeressék abban az egyéni befolyást is, és midőn jellemzik az általánost, fölismerhető képét hozzák a nevezetes embereknek is szemünk elébe. E modor, ha a történetíró nem a művészileg szépet, vagy művésziileg igazat, hanem a történetileg hűt tartja szabálynak — nemcsak nagy közönséget, hanem nagy becslet is szerez a történelemnek. Határa roppant s mondhatni, hogy főként általa kapja vissza húsát, izmát, idegeit, épségét és egészségét az a történelem, mely bizonyos politikai, és

bölcselmi irányok által már arra vitették, hol a csupa szellem miatt könnyen ketté válik a test.»

Jól ismeri azonban azokat az örvényeket is, melyekbe a jellemeket rajzoló, egyénítő történetíró könnyen belesodródik. Megtörténhetik, hogy mindent az egyénből vezet be vagy képzelő erejének túlsúlya miatt túlságosan eszményíti s költői pótlásokkal kerekíti ki jellemeit, míg végre azt, a mit a történelemnek akart készíteni, félig-meddig regénynyé teszi.

Ő maga mindig az egyénből indul ki, de soha sem sodródott se az egyik, se a másik hibába.

Alakjait exact módszerrel kezeli s minden egyes idegszáluknak összetételét, irányát és működését ismeri. Tőle nem kapunk nyers anyagot, mint Zolától, a ki csak emberi documentumokat talált olvasói elé. Keménynél mindaz, a mi embereit körülveszi, már magában hordja magyarázatát. A kort mindig úgy rajzolja, a hogyan a legfőbb szereplők lelkében tükröződik. A Széchenyi kora úgy áll előttünk, a hogy azt Széchenyi látta s a milyenné Széchenyit tette. Mert Kemény jól tudja, hogy az egyén nincs elszigetelve korától, de a kor sem független az egyéntől.

A mint Kemény egyetlen egyoldalú alakot sem teremtett s mindig az egész embert rajzolta erényeivel, bűneivel, gyengeségeivel, képzeletével, idegrendszerével, gondolataival és érzelmeivel együtt, úgy essayiben is az egész embert rajzolja s az olvasóban is az egész embert foglalkoztatja. Nem szól csupán csak az értelemhez, mint a tudós, vagy csak a képzelethez, mint Jókai és az öregebb Dumas, hanem összes lelki tehetségeinket foglalkoztatja. Ugyanazon dologgal felcsigázza érdeklődésünket, leköti képzeletünket, elmélkedésre és elmélyedésre késztet bennünket és összes érzelmeinket izzásba és kavargásba hozza. Nem egyoldalú vonzás ez, hanem úgy tűnünk fel önmagunk előtt, mintha lelkünk egy nagy lombik volna, melyben valami hatalmas és izgató chemiai folyamat megy végbe. Mikor az olvasásban megállapodunk és magunkra eszmélünk, Kemény mint valami alchimista tűnik fel előttünk, széles vállaival, hatalmas homlokával és fürkésző tekintetével, mely mindenben keresztülhatolni látszik.

Általában Kemény hatalmas és erős szervezetű ember benyomását kelti bennünk. Úgy látszik, hogy külső és belső érzékei physiologiai és szellemi, továbbá elméleti, aesthe-

itikai s ethikai tekintetben egyaránt rendkívül tökéletesek voltak. Mikor leír vagy fejteget valamit, figyelme mindenre kiterjed. Semmi sem kerüli ki szemét vagy fülét és semmi sem közönyös előtte. Figyel az emberek hanglejtésére, járására, de főleg szemére és arczkifejezésére. Irodalmunk legszebb lapjaira tartozik Széchenyiről irt tanulmányának az a része, a hol Széchenyi István, Batthyány Lajos és Wesselényi Miklós fejét, vagy Széchenyi István, Teleki László és Görgey Arthur szemét hasonlítja össze. A világ minden irányból hat reá s lelkében minden hatás visszhangra talál. Péterfy csalódik, mikor azt írja, hogy Kemény a világot valamely ideges fogékonysággal szemlélte. A nők, a kik első sorban idegéletet élnek, talán kitartó, de elfogult megfigyelők. Az ideges emberek rendesen egyoldalúak s nem igen hajlandók lélektani elmélyedésekre. Keményt pedig mindenek fölött a megfigyelés teljessége emeli a világirodalom legelső regényírói közé. A külvilágról kétségkívül idegrendszerünkkel vesszünk tudomást, képzeinket az idegek közvetítik, de a képzetek rendezésének munkája a mienk. Kemény lelki életét nem a betegesség, hanem a józanság jellemzi.

Az írók közt ugyanis vannak olyanok, a kik mindenről bizonyos doctrinák szempontjából ítélnek s folyton azt nézik, hogy valamely dolog mennyiben felel meg annak az eszménynek, melyet róla felállítottak. Ez az úgynevezett idealista vagy elméleti kritika. Ilyen volt nálunk Eötvös József. Nem a gyakorlati érzék hiányzott belőle, hanem az a készség, hogy valamely jelenség megítélésékor mindig az illető jelenségből merítse a szempontokat.

Minden jelenség erős kapcsolatban áll saját korának társadalmával s hogy róla méltányosan ítélhessünk, tekintetbe kell vennünk azokat a feltételeket, melyek közt az létre jött. Erre törekszik Balzac a regényben és Sainte-Beuve a kritikában. Balzac a *Comédie humaine* előszavában nyíltan kimondja, hogy az ember természetrajzát akarja megírni. S vajon az a kritika, melyet Sainte-Beuve alapított. mi más, mint az írók természetrajza? Kemény Zsigmond regényeiben és tanulmányaiban egyaránt természet-tudományi módszerrel elemzi az embereket. Ezt a módszert ő nem egy bizonyos körre vagy osztályra, hanem magára az egyénre alkalmazza. Épen ezért minden egyes jellemrajza a

kinyilatkoztatás erejével hat reánk. Az orvos, mikor boncolni akar, soha sem tudja előre, miféle fölfedezésekhez vagy eredményekhez fog jutni. Kezében nincs egyéb, mint a kés; az eredmény nem tőle függ, hanem magától a vizsgálattól. Kemény tanulmányaival is úgy vagyunk, hogy sohasem tudjuk előre, mily eredményeket fog megállapítani, mert ez a tanulmányozott egyén, vagy helyzet, vagy jelenség természetétől függ. Eötvösnél mindig előre tudjuk az eredményt, mert ismerjük az eszményt, mely előtte lebeg. De Kemény mint a bűvész, meglep bennünket. Minden gondolata váratlan és minden megjegyzése új. Ilyen volt ő, mint politikus is, és ebben méltó társa Deák Ferencznek. Mind a ketten az adott helyzetből mintegy kifacsarták elveiket, szempontjaikat, politikai rendszerüket s ezért nehéz őket megingatni. Érdekesen áll velök szemben Kossuth idealismusa, mely a helyzettel és körülményekkel nem mindig számol, hanem mindent egy gyönyörű eszményhez alkalmaz. Kemény se regényeiben, se tanulmányaiban nem szerette azokat, a kik mindent egy bizonyos mintához szabtak. Ellensége volt az élet lyrikusainak s szívesen rajzolta tévedéseiknek és félreértéseiknek tragikumát. Jól tudta, hogy nemcsak azok lyrikusok, akik verset vagy költői prózát írnak, hanem vannak lyrikusok, a kik egyáltalában semmit sem írnak s lyraiasságuk semmiféle művészi formában se nyilatkozik, hanem a kik bizonyos jártasságot szereztek abban, hogy a valóságot kijátszszák s mindent a lelkük mélyén titkon hangzó zene ritmusára alakítsanak. Ily értelemben minden elfogult ember lyrikus. Ezek a föld boldogjai és egyuttal boldogtalanjai is. Kemény szerint tehát van kétféle lyra: egyik az életből táplálkozik s az ihletet magából az életből meríti, és ez az igazi költészet; a másik az életet helyettesíti költészettel: ezekre a csalódások tördöfése vár. Egyik lyrának főforrása az élet- és önismeret, a másik az élet félreismeréséből fakad. Innen ered az a tragikai levegő, mely Kemény Zsigmond regényeit és tanulmányait körülveszi s melynek minden egyes rezdülését oly szépen tüntette fel Gyulai a Kemény Zsigmond fölött tartott emlékbeszédében.

De Keménynek nemcsak regényeiben, hanem essayiben is túlnyomó a történelem és az élet tragikus mozzanatainak tanulmánya. Az újabb magyar történelemnek legmegrázóbb

tragédiája, az 1848-iki forradalom alkotja gerinczét. A *forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* című röpiratainak és az *Emlékiratnak 1849-ből*; a forradalom előzményét pedig Wesselényiről és Széchenyiről írt tanulmányaiban rajzolta. Mikor Gibbonra hivatkozik, nem mulasztja el megemlíteni, hogy *A római birodalom elenyészésének története* című munkájából hány európai tragédia-író merített tragikus anyagot és tragikus ihletet. «Minket, magyarokat — úgy mond — a híres Gibbon még csak néhány dráma s egy pár novella anyagával látott el. Most egy magyar Shakesperétől még sokan megkérdeznék ugyan, hogy II. János, III. Richard és a *Windsori víg nők* mellé miért írt *Othellót*, *Velencei kalmárt*, *Rómeo és Júliát*? de azért Gibbon nekünk és a nyomunkban fölserdülő fiatalabb nemzetek irodalmainak is, sokáig fog költői elbeszélésekre és színművekre mesét és szellemet ajándékozni.»

II.

Mily embereket és mily kérdéseket tett Kemény Zsigmond tanulmányai tárgyává? Honnan vezethetjük le irántuk való érdeklődésének egyes elemeit?

Ime: elől a *fortissimus vir*, a kinek megpillantásakor ő maga is így kiált fel: «Numen adest!» Ez Széchenyi. Utána az ifjabb Wesselényi, mint «egy harcra hívó politikai gladiator.» Látjuk Erdély közéletének s az 1849-iki debreczeni országgyűlésnek összes főbb szereplőit: mindegyik más egyéniség s mégis mindegyikben van valami közös vonás, a mit bizonyára a helyzet azonossága hozott létre. Megjelen a magyar forradalom hadvezére, Görgey Arthur is, «igéző élű s majdnem diabolikus tűzü szemével.» A kit egyszér Kemény bemutat, az mindenkor jó ismerősünk marad.

Magát a történelmet természetesen mint azoknak az egyéneknek környezetét tárgyalja, akiket velünk meg ismertetni akar. Mindig megkérdezi, mennyi szerepük volt az események irányításában? S rájuk mily hatásuk volt a körülményeknek?

Sok történetíró esett már abba a hibába, hogy a jelenségeket egyetlen vagy csak néhány okból vezette le. Kemény sohasem feleli, hogy minden cselekedetünk mögött a motívu-

moknak hosszú lánczolata áll. Mindenben van része például az önzésnek, de semmi sem jó létre csupán csak önzésből.

Valóban, Kemény világnézete sok tekintetben egyezik Schopenhauerével s ha Schopenhauer ugyanazon tárgyakról essayket írt volna, talán ugyanazon eredményekhez jut vala, mint Kemény. Mind a ketten egy hihetetlenül pesszimista felfogás alapján vezetnek el bennünket boldogsághoz, — nem : a megnyugváshoz. Sorsunk saját kezünkbe van letéve s így szerencsétlenségünket is önmagunk idézzük fel. Rajtunk kívül nincs boldogság és nincs balsors, hanem boldogságunk és balsorsunk önmagunkban van s így tőlünk függ. Nem a viszonyok kergetik az embereket a szerencsétlenségbe, hanem sirját mindenki önkezelével ássa meg.

Ezt az aesthetika tragikumnak nevezi, de vajon mi más a tragikum, mint a subjectiv világfelfogásnak egyik leghatalmasabb s talán legmélyebb formája ? Ime az egyéni felelősség elve a költészet birodalmában. Kemény az egyéni felelősség elvét mintegy erkölcsi parancsá teszi s azt kérlelhetetlenül érvényesíti. Mi teremtyük a világot, mert a világ képzeinkben tükröződik s akaratunkat képzeink irányítják. Kemény e tekintetben Schopenhauerhez hasonlít s talán a nélkül, hogy Schopenhauer műveit ismerte volna. De ki tagadhatná, hogy a schopenhaueri világfelfogáshoz Schopenhauer nélkül is el lehet jutni ? Kemény nem írt ugyan philosophiai műveket, de ennél többet tett : mintegy demonstrálta a Schopenhauer-féle philosophiát.

Kemény essayiből első sorban a politikus szól hozzánk. De mi más a politikus, mint a történelem philosophusa ? Ugyanazt teszi, mint amire a philosophia törekszik : elaprózott adatokból általános elveket von ki s ezeket egy főelvbe foglalja össze.

Kemény politikája a liberalismus.

Érdeklődésének központja mindenütt az egyén, tehát mint politikus is az egyénnek egyéni érvenyesülését vagy jólétét tartja szem előtt. Politikájával a maga korában majdnem egyedül áll. Azok, a kik körülötte nyüzsgnek, szónokolnak és vezérczikket írnak, mindnyájan democratá elveket vallanak. Regényíró társa, Eötvös József nem más, mint Rousseau-nak szónokló tanítványa. Kossuth a democratá elvekért forradalmat csinál. Az 1848-iki politikai és

történelmi vívmányok megannyi democrata vívmányok. A democratiába igen sok érzelmi vagy lyrai mozzanat vegyül. Szinte azt mondhatnók, hogy míg a liberálismus az egyéni érvényesülésnek intellectuális, addig a democratia annak lyrai formája. A nagy francia forradalomtól kezdve a XIX-ik század első felének összes forradalmait a democratia hozza létre. Érzelmi mozzanatok nélkül csakugyan nehéz forradalmat csinálni, Rousseau szelleme azonban már maga a forradalom. S akkor egész Európa közvetve vagy közvetlenül Rousseauból táplálkozott.

Maga Rousseau Genfből hozta a democratiát Genfben ugyanis kevéssel Rousseau születése előtt mozgalom indult meg a polgárság közt, melynek az volt a célja, hogy a patriciusokat a városi tanácsból kiszorítsák. A mozgalom élén Fatio Péter állt, a kit börtönbe vetettek s ott agyonlőtték; ámde azok a gondolatok, melyeket a nép közé dobott s vérével megpecsételt, tovább éltek. A polgári körökben s az iparosok műhelyeiben kézzől kézre jártak a Fatio beszédei, részint nyomtatásban, részint kéziratban; s a lelkek mélyén ott lappangott a gyűlölet azok ellen, a kik őket elnyomták, a gyűlölet nemzedékről-nemzedékre szállt s utóbb Micheli du Crest sorsában és irataiban újabb táplálékot talált. Rousseau egész lényében van valami rajongó, átszellemült, prófétai jelleg, melyet összes tanítványaiban megtalálunk s akkor neki egész Európában igen sok tanítványa volt nemcsak az írók, hanem a politikusok közt is.

Jól mondja Rousseauról egyik életírója, hogy két századdal korábban kellett volna születnie. Művei a természettudományok és fölfedezések századában már megkésett fecskék voltak. A politika realisabb alapokra helyezkedett, s mellőzte azt a romboló szellemet, melynek lángjai a Rousseau műveiből ég felécsaptak. A politika is átvette a természettudományoktól a kísérletezést s a létező viszonyokkal való megalkuvást. Nem valamely nehezen megvalósítható eszmény felé törekedtek, hanem céljaikat a körülményekből vonták ki. Alkotni akartak, de rombolás nélkül s mindig a már meglevő keretek közt.

A tapasztalati politika Angolországból indult európai körútjára. Itt alapította meg Locke a tapasztalati philosophiát: s állította fel a türelem elvét; Maudeville, a *Zümmögő*

Méhkas szerzője itt hódította meg az embereket a szükséges rossz elvével, a mely szerint rossz nélkül nem lehet jót sem alkotni. A mi elméletben vonzónak látszik — úgymond — a gyakorlatban többnyire felmondja a szolgálatot. Ez az irány nem volt oly tetszetős, mint a Rousseaué s nem nyújtott alkalmat oly szép szónoklatok elmondására, nem volt oly dæmoni s oly magával ragadó, de azért mindenütt akadtak hívei.

A szép szónoklatok s örökös törvénytárgyalatok hazája talán ridegnek találta, de mégis ez az irány szülte Széchenyit s az ő iskolájából való Kemény is. Senki jobban nem értette Széchenyit nemcsak mint politikust, nemcsak mint embert, nemcsak mint író, hanem Széchenyi egész szereplésének termékenyítő hatását, tüneményszerűségét és logikai erejét, mint Kemény.

Széchenyi mindazt, ami a democratiában hasznavehetetlennek bizonyult, elvetette. Nem tűrte benne azokat a jelszókat, melyek látszólag igen vonzók voltak, de csirájukban veszélyt rejtettek.

Keményben, mint Széchenyinek követőjében, nincs oly genialis egyoldalúság, mely azokat a gondolkozókat jellemzi, akik egyetlenegy eszme megvalósítására törekcszenek. Ilyen volt Eötvös, a ki mindig ugyanazt mondta, akár regényt, akár költeményt írt, akár szónoklatot mondott. Összes művei ugyanazzal a makaessággal és kitartással s egyúttal ugyanazzal a frissességgel és alkalmazkodó erővel állnak a democratiá szolgálatában. Regényei democrata regények, sőt költeményei közt is vannak democrata költemények. Mindez úgy vonul át művein, mint a zenén ugyanaz az alapmotívum.

Keményt épen a mozgalmasság, a sokoldalúság jellemzi. Tanulmányai valóságos fényszóró tükrök, amelyek óriás területeket világítanak be. Ám hatása sokkal kisebb, és olvasása fárasztóbb, mint Eötvösé s ez már a dolog természetéből következik. A ki mindig ugyanazt hangoztatja, az sokkal tartósabban köt le bennünket, mint az, a ki hozzászoktat bennünket ahhoz, hogy mindig újabb és megdöbbenőbb felfedezésekkel lepje meg érdeklődésünket.

Kemény úgy hat ránk, mintha minden egyes tanulmányában felfedező körútra indulna ismeretlen területek felé. Eötvösnél előre tudjuk, mit fog kimondani s eszmei

ezért vésődnek oly mélyen szivünkbe: Kemény azonban tanulmányaiban nemcsak számunkra, hanem úgy látszik, még a maga számára is meglepetéseket tartogat. Kétségkívül vannak elvei, a melyek mindig állandók maradnak s módszerének egységét sem lehet tagadni, de mindez csak keresztülszállamik mondanivalóinak pazar tömegén és sehol sem áll nyíltan előtérben.

Szelleme mély és éles; de sokkal mélyebb, mint élesebb. A mit egyszer észrevesz, attól többé soha sem tágit. Szétbontja, összerakja, mint a gyermek új játékait. S mint a gyermek előtt, ő előtte is minden dolognak titka van. Ezt meg kell fejteni s Kemény nem nyugszik addig, míg meg nem fejtette. Van benne valami a legnagyobb gondolkozók bizalmatlanságából. Alapjában ugyanis minden tudomány egyetlen igazságért van, mely azonban folyton kisiklik a kezeink közül. Mikor azt hisszük, hogy megtaláltuk, újra elveszítjük s ez bizalmatlanokká tesz bennünket. Kemény mindig bizalmatlan önmagával szemben, mindig tovább akar jutni, mint amennyire eljutott s ezért tud oly mélyre hatolni a nélkül, hogy ő maga észrevenné, mily végtelen mélységekig jutott. Széchenyiről írt tanulmánya például épen úgy szól a psychopathologusnak, mint a történetírónak; a politikusnak épen úgy, mint a nemzetgazdának. Mindegyik szempont egyforma arányban van képviselve.

Igazi történetíró nem is tehet másképen. Ilyennek kívánta látni Buckle az igazi történetírót s Kemény ilyen volt. Buckle kortársai közt a legméltóbbak közé tartozik, sőt a lelki élet elemzésében fölül is mulja Bucklet.

A NÉPESEDÉS KÉRDÉSE.*)

A tudomány fejlődése, a mint a tapasztalat mutatja, nem egyenletesen, hanem inkább — ha úgy szabad magunkat kifejezni — egyes lökésekben történik, a mennyiben egy-egy nagy gondolat jó darabbal előereviszi tudásunkat és ismereteinket, ezután azonban igen könnyen a felvetett nagy eszmén való hosszú rágódás következtében holt pontra jut az elmélet, melyen keresztülvinni igen nehéz feladat.

Ilyen állapotban van ma a népesedés kérdése, mely mióta Malthus azt egész nagyságában és fontosságában felvetette, igen bő irodalmat hozott létre, de ez új szempontok felállításában annál szegényebb és inkább csak a Malthus-féle népesedési törvény magyarázgatásával és a Malthus részéről a túlnépesedés meggátolására ajánlott eszközök vizsgálatával és gyarapításával foglalkozik. Balás műve azt a merész kísérletet teszi, a problémát ezen a holt ponton keresztülvinni és a népesedés kérdésének megítélésébe új szempontokat bevinni. A széleskörű olvasottság és alapos, valamint — nagy dolgot irunk — önálló gondolkozás eredményét tevő mű tényleg a kérdés soblonos tárgyalása és a Malthus-féle népesedési törvénynek számtalan feltétellel körülbástyázott relativ érvényének már annyiféle változatban hallott fejtegetése helyett a népesedés kérdésének új szempontokból való megvilágítását nyújtja.

A mi figyelmünket először is megragadja az a faji és nemzeti érdeknek a népesedés terén az általános emberi és közgazdasági érdekekkel való bátor szembeállítás. Szerző merész kézzel felfedi a kiegyenlíthetetlen ellentétet, mely e két szempont között fenforog.

---

*) Balás Károly: *A népesedés* (Közgazdasági tanulmány.) Budapest, Politzer-féle könyvkiadó vállalat 1905.

A faj, valamint a nemzet érdeke a gyors és erős szaporodást kívánja. Minél számosabb, minél nagyobb tömeggel rendelkezik egy népfaj vagy nemzet, annál erősebb, annál jobban veheti fel a küzdelmet a többivel, annál kevésbbé kell attól félnie, hogy háttérbe szorítják és elnyomják. A faji és nemzeti önfentartás érdeke azt kívánja, hogy az emberiség minél nagyobb hányada tartozzék fiai közzé; csak ez biztosíthatja a faj és a nemzet fenmaradását és érvényesülését. Az egy-gyermekrendszer szerző szerint az igazi Sedanja Franciaországnak, mely minden irányban hátrányba juttatja Németországgal szemben.

Míg a faji és a nemzeti szempont az elnéptelenedéstől és a népesség fogyásától fél, addig bizonyos népsűrűség mellett a közgazdasági fejlődés réme a túlnépesedés. Mert ha a nemzet óhaja sok katona a politikai és gazdasági küzdelem számára, úgy a társadalom és a közgazdaság kívánalma abban csúcsosodik ki, hogy ne legyen több embbr, mint munkaalkalom. Az emberiségnek az utolsó évszázad folyamán való rohamos meg sokasodása a megélhetést minden téren megnehezítette és egyes osztályokban és foglalkozásokban Nyugat-Európában máris túlszűfolttséghez vezetett. A túlnépesedés eredménye az oly államoknak a kifejlődése, melyek élelmüket nem maguk termelik, hanem azt cserébe más országoktól kapják. Eredménye ennek a kiviteli piaczokért folytatott ádáz küzdelem. De mi lesz, kérdi szerző, akkor, ha az eddig gazdaságilag alsóbbrendű fajok, kivált a sárga faj is gazdaságilag virágzásnak indul, ipart teremt magának és az európai piaczokon is mint versenytárs lép fel munkájával?

A szerző fejtegetéseiben igen szépen kidomborodik az a szempont, hogy a nagy kiviteli ipar mellett az egyes országok lakosságának is, a fölösleget befogadni képes tartalékterületek kiterjedésében, valamint abban a körülményben megvan a határa, hogy a most még tisztán őstermelő területek is lassankint, sőt talán hamarébb, mint hinnők, az iparra fognak áttérni, mert annak, hogy egy iparos állam igen sűrű lakosságot legyen képes eltartani, főfeltétele, hogy legyenek viszont oly lehetőleg gyér népességű őstermelő területek, melyek a szállított iparczikkek fejében az élelmet hajlandók szolgáltatni.

Minél jobban terjed az eddig tisztán őstermelő vidékeken az ipar, minél sűrűbb lesz — nagyrészt európai fölösleg beözönlése folytán — lakosságuk, annál nagyobb nehézségekkel fog

járni az ily iparos nemzetek léte és annál erősebb összeütközések fognak az egyes nemzetek közt bekövetkezni.

A faji és nemzeti, valamint közgazdasági és társadalmi érdekek összeütközését szerző concret alakjaiig követi és megállapítja, hogy az ellentét legkisebb az angolszászoknál, kik nagy tartálékterületekkel bírnak népességfölségök számára. Hasonlókép áll a dolog az oroszoknál. A németek helyzetét, bár nem ily vérmesen ítéli meg, mégis kénytelen elismerni, hogy az óriási ipari fellendülés a megélhetési határt itt annyira kiterjesztette, hogy a kivándorlás is csökkent.

Tekintsük már most akár nemzeti, akár közgazdasági szempontból a problémát, az államra, illetőleg a társadalomra nézve a népesedés menete semmi esetre sem közömbös. -A hozzája fűződő faji és nemzeti szempontok és a körülötte csoportosuló közgazdasági jelenségek fontossága elsőrendű érdeké teszi annak az állam, illetőleg a társadalom érdekének megfelelő alakulását. Azt várni azonban az egyéntől, hogy magától lenne megfelelően irányítsa családi életét, Balás fölfogása szerint helytelen és egyszerűen nevetséges. Az egyén, valahányszor egyéni érdeke a nemzet, a társadalom, az állam érdekével ellentétbe helyezkedik, semmi esetre sem követi az utóbbit, ha csak erre az állam hatályosan nem kényszeríti. Így van ez a népesedés terén is és Balás szavai szerint, a mily nevetséges volna az állami szükségletek biztosítását az egyénnek hazafiasságára bízni, ép oly nevetséges az egyéntől várni, hogy az saját nemi életét az állam és a társadalom érdekeihez mérten irányítsa.

Az egyedüli megoldási lehetőséget emez álláspontjának megfelelően abban látja a szerző, hogy a jövőben az állam az egészségügyi közigazgatás mintájára népesedési közigazgatást szervez, melynek feladata a népesedés folyamatának az állam érdekeinek megfelelő irányítása és az egyén ily irányú viselkedésének hathatós kikényszerítése. Az ez irányban már a régi Rómában, később pedig más főkép román államokban és utóbb Franciaországban alkalmazott közvetett eszközöket, minők a soktagú családok kedvezményben részesítése, jutalmak és egyéb előnyök nyújtása, társadalmi propaganda stb., a mű igen kicsinyli. A népesedési közigazgatás feladatául éppen ezért nem ezeknek, hanem közvetlen eszközöknek az alkalmazását tenné.

Az ezekre vonatkozólag tett concret javaslatait illetőleg a szerző maga is érzi, hogy sikos pályára lépett és ép ezért is-

mételten figyelmeztet arra, hogy javaslataihoz nem kíván makacsul ragaszkodni. A hogy a népesedési közigazgatás menetét és eszközeit leírja, tényleg igen sok idegenszerű és a népesedési közigazgatás szükségességéről az előzők folyamán nyert jó képét több irányban elhomályosító dolgot találunk. A népesség számának kerületenkinti megállapítása és az ennek megfelelő (két-, három- vagy négy-) gyermekrendszer hatósági kiszabása, valamint ennek tényleges betartásáról való gondoskodás az olvasóra igen idegenszerű benyomást gyakorolnak. Persze, nem szabad az erre vonatkozó fejtegetések idegenszerűségét túlságos rossz néven vennünk, a mennyiben a népesedési közigazgatás eszközei és concret megvalósításának módjai oly kényes területen fekszenek, hogy azoknak a megközelítése és pontos megjelölése nem oly egyszerű, hogy ezt az első kísérletre megkövetelhetnők valakitől. Hiszen, a mint Balás is igen helyesen felismerni, a népesedési közigazgatás mégis többé kevésbé a távolabbi vagy közelebbi, de mégis kétségkívül a jövő kérdése, úgy, hogy már csak ezért sem tartjuk az általa alkalmazandó eszközöket, illetőleg lehetségesnek, azokról csak valamilyen concret képet megrajzolni. Ha azonban a szerzőnek a népességnek országonkinti és kerületenkinti megállapítására vonatkozó javaslatát olvassuk, önkéntelenül is a szerző által egy másik helyen alkalmazott hasonlat jut eszünkbe, melynek értelmében a népesedés hasonló a vagyonhoz, melyet egyik nemzet, a gyorsan szaporodó, magas kamatra helyez el, míg a másik, a stagnáló nemzet pedig parlagon hevertet. Valamint ugyanis a kamatlábot az állam meg nem határozhatja, hanem annak magasságára csak közvetve gyakorolhat befolyást, ép oly kevésbé lehetséges az, hogy az állam az ország népességében fekvő embertőke kamatozásának arányát parancsszávával megállapítsa.

Egyébként bármint álljon is a dolog, Balás azt a czélt, melyet művének megírásakor maga elé tűzött, elérte, a mennyiben úgy a népesedés kérdésének a közgazdasági problémák közt jutó hely nagy fontosságáról, valamint arról is kétségkívül sikerült az olvasót meggyőznie, hogy a népesedési közigazgatásnak, ha nem is az általa lefestett alakban, előbb-utóbb be kell következnie. Az ennek indokolására felhozott érvek éleselmével és nagy ügyességgel vannak csoportosítva. A mai kor felfogásának a népesedés jelenségei terén való passivitását élesen ostromozza. «Azt, hogy az állami közigazgatás kényszerrel beolthassa az em-

- . bert himlő ellen», írja Balás, «hogy a köztisztaság érdekében behatoljon lakásába, hogy a megadóztatás céljaiból ellenőrizze azt, hogy mit eszik és mit iszik, hogy a gyermeket iskoláztatásra a férfiakat katonáskodásra kényszerítse, hogy a polgártól megkövetelje életének feláldozását, nagyon természetesnek tartja a mai kor felfogása. De azt, hogy az államnak joga legyen beavatkozni abba is, hogy a nemzeti faj létének biztosítása, a nemzeti decadencia és az ezzel járó végtelen sok következmény elkerülése végett az egyén ne idézze elő szándékosan magatartásával a nemzeti népesség fogyását, már visszautasítja a közfelfogás és azt mondja, hogy bizony ilyesmire nem lehet feljogosítva az állam».

A fenti kérdések tárgyalása folyamán Balás számos oldalról világítja meg a népesedés kérdését és fejtegetéseiben mindenféle eredeti felfogással és helyes ötletekkel találkozunk. Itt, sajnos, nincs helyünk arra, hogy a szerző művében erősebben kidomborodó szempontokkal is behatóbban foglalkozzunk, pedig azok közül számos azt igen megérdemelné. Be kell ezért azzal érnünk, hogy példakép szerző egy-két kiváló érdekes fejtegetését kiválasztjuk. Így p. o. igen helyes és figyelemreméltó álláspontra helyezkedik szerző, midőn a házasság intézményének a népesedési mozgalom szabályszerűvé tételében jutó fontos szerepet hangsúlyozza és ez intézménynek ép ebből a szempontból jutó nagy jelentőségét kiemeli. Nagyobb figyelmet érdemelnek azok a szempontok is, melyeket hazánk népesedését illetőleg állít fel szerző és melyeket mély hazafias érzés mellett tárgyilagosság és bátorság jellemez.

Ha ezek után a mű kiindulási pontjait illetőleg szabad egy, természetesen csak relatív jogosultsággal bíró ellenvetést tennünk, akkor az abban áll, hogy szerző részesíti elég figyelemben a jövővelelemeloszlás terén ma végbemenő jelenségeket és azt a körülményt, hogy a gépkorszak is meg fogja maga számára teremteni a termelési tényezők amaz egyensúlyát, mely mellett az egyes osztályok mai túlnépesedése is bizonyára legalább is enyhülni fog. A mai állapotoknak bizonyos tekintetben való átmeneti volta az, a mit szerző bár nem hagy figyelmen kívül, de mégsem részesít olyan figyelemben, mint azt részünkről tennők, mert bizonyára igaza van Schmollernek, a midőn a modern technika hatásának mepitélésénél mondja: «az emberiség a modern új technikával új, végtelenül jobb lakóházat épít magá-

nak, de annak helyes használatára nézve még nem találta meg az új erkölcsi életberendezéseket.» A ma sok irányban a gépek térfoglalása nyomán járó bajok aligha szolgálhatnak alapúl arra, hogy a gépek hatását illetőleg végletes ítéletet mondjunk, mert kétségtől igaza van Gaálnak, midőn azt mondja, hogy «a gépek általában a munkásosztálynak nem ártanak» és hogy a gépek alkalmazása «mindkét fél (t. i. munkás és munkaadó) belátásának és erkölcsiségének emelkedésével és javulásával megnyugtatóbb eredményekre fog vezetni.»

Balás munkája rendkívül folyékonyan van megírva és a nagy közönségnek is élvezetes olvasmánya lehet. Csak azt kell sajnálnunk az érdekes mű érdekében, hogy szerző nem igyekezett fejtegetéseit valamivel tömöríteni, mert egy több mint ötszáz oldalas mű elolvasására nem mindenki vállalkozik és így a mű terjedelme a nagy közönséget annak kézhezvételétől sok esetben visszatarthatja.

HELLER FARKAS.

ÉRTESÍTŐ.

Az ördög. Vigjáték 3 felvonásban, írta Molnár Ferencz. Budapest, Franklin-Társulat, 1907.

Ime egy vígjáték, a mely nem vígjáték; egy korrajz, a mely nem korrajz; egy drámai mű, a melyből hiányzik minden drámai élet. A cselekvénynek vége van, mielőtt megkezdődne s az utolsó felvonás végén ugyanott vagyunk, a hol az első felvonás legelején voltunk. A három felvonás csupán arra való, hogy a szereplők mind a hármat végigfecseggék.

Ismerjük ezt a módszert: ez a Wilde módszere. Minden Wilde-vígjáték két részből áll: tudniillik szellemes és szellemtelen ötletek sorozatából és egy nagyon sovány cselekvényből, mely azonban a szereplők ötleteivel igen laza kapcsolatban áll. A *Lady Windermere legyezője*, az *Eszményi férj* s a *Jelentéktelen asszony*, melyeket a Nemzeti Színház előadott, épen oly kevésbé komoly művek, mint a *Bunbury*, melyet legutóbb a berlini Deutsches Theater művészei mutattak be a Vígszínházban. Maga Wilde kényszerből és ambitio nélkül írta őket, s a *Bunbury*, melyben a vígjátékírók szokásos fogásait gúnyolja, első sorban saját vígjátékainak satírája. Egy-egy pillanatra mintha a Dumas fils árnya suhanna végig a színpadon, de aztán boszusan távoznék, elriasztva a Wilde poseurjeinek kifogyhatatlan szóáradatától. Hiszen kétségtelen: Dumas fils is termelt poseuröket, de ezek beletartoznak a Dumas-féle színműveknek ha nem is a gerinczébe, de legalább a levegőjébe. A *Demi-Monde* Jalin Olivérje vagy a *Nők barátjának* Du Ryerje nem kötnek ugyan le bennünket tartósan, de nem is fárasztják ki érdeklődésünket. mint a *Bunbury*ben Algy, a ki folyton uborka-sandwichet eszik és kedélyünket egy egész estére besavanyítja uborka ízű bölcselkedésével. Ilyen Algy minden Wilde-vígjátékban van nem is egy, hanem egyszerre négy-öt, s ezek a köbre emelt vagy többszörös

négyszeggyök vonással sokszorosított Algyk irányítják az imbrogliót. Wilde vígjátékaiban ugyanis ugyanott vagyunk, a hol a XVI-ik század bohózataiban voltunk; csak a viszonyok változtak s a Graziosók lettek modernebbek, úgy hogy rikító köntös helyett most frakkban vagy smokingban járnak, s rendesen nem adják alább a lordnál vagy earlnél. Sőt nem épen szükséges oly messze századokba visszamennünk, hogy számukra ősoket találjunk, mert maga Wilde teremtette meg legközelebbi ősoket *Dorian Gray* című regényében. Az őst itt Lord Henrynek hívják. A két vígjátékmozgató typus közt Lord Henry a komolyabb és érzelmesebb, Algy pedig az érzéketlenebb és kevésbé komoly. De a vígjátékmozgatásban mind a ketten egyforma sokoldalúságot fejtenek ki, úgy hogy a többi szereplők szinte nem is egyebek, mint egy repülő ballet tagjai, a kik egy hátukhoz vagy derekukhoz kötött kötélen lebegnek a színpad fölött. A kötelet a színpadi technika miatt talán a nézők nem látják, vagy csak egy-két néző látja, de kivétel nélkül minden néző ismeri a balletkar repülésének titkát.

A Molnár vígjátékában is ott van a kötel, azaz hogy Algy, a ki ezúttal Doctornak, illetve maszkja miatt s a darab címéből kifolyólag Ördögnek neveztetik. De épen oly joggal Angyalnak vagy Géniusznak is lehetne hívni őt, mert semmiféle ördögi dolgot nem csinál, csak újra összeboronál két szerelmet, a kiket a körülmények, továbbá a világ és saját maguknak előítéletei egymástól szétválasztottak. Mind a ketten akarják egymást, de nem mernek akarni, illetőleg nem merik bevallani azt, a mit akarnak. A darab elején az asszony megjelen régi kedvesének műtermében, a ki foglalkozására nézve festő, hogy lefestesse magát. Férje kíséretében jön ugyan, de férje magára hagyja őt a festővel. Párbeszéd fejlődik ki köztük, még pedig hamisítatlan lipótvárosi jargonban, lipótvárosi célzásokkal fűszerezve, melyek efféle kérdésekre lyukadnak ki: «És maga mindenkit lefest, a ki ide jön?» Ez bizony eléggé kétértelmű kérdés, de még a kétértelműség sem volna baj, csak legalább szellemes volna. És mégis a vígjáték összes élcei közt talán ez a legszellemesebb, mert legalább a helyzetből fakad s főleg akkor tűnik föl előttünk szellemesnek, ha efféle mondásokkal hasonlítjuk össze: «Talán csak meg tudok különböztetni egy tengeri hajót egy hajó tengeritől?»

Míg az asszony és festő beszélgetnek, egy karszékéből föl-

emelkedik az Ördög, a kit eddig nem vettünk észre s a kit a festő egyáltalában nem ismer. Úgy jelen meg, mintha az égből pottyant volna le. Az Ördög e vígjátékban symbolikus személy, igazi *deus ex machina*; de ha már symbolikus szerepet szánt neki a szerző, sokkal bölcsebb fölfedezéseket adna szájába, mint azt, hogy János és Jolán szeretik egymást s előbb-utóbb egymásé lesznek. Hiszen ha már egy asszony elmegy régi kedvesének lakására, az nem oly jelentéktelen dolog, a milyennek a festő gondolja. Valószínű-e, hogy egy harmincz éves, különben elég tapasztalt és komoly embernek akkor, mikor régi kedvese őt meglátogatja, ne jusson eszébe az, hogy «on revient toujours à ses premiers amours?»

Könnyebb dolga valóban soha sem volt az ördögnek, mint a Molnár vígjátékában. Nem kell egyebet tennie, mint jövőnek feltüntetnie a jelent és megjósolni azt, a mi már amúgy is megvan. Ha Molnár a vígjátékot ott végezte volna, — ha mindjárt az ördög közreműködése mellett is, — a hol kezdi, akkor érthető volna nemcsak az ördög szereplése, hanem az egész vígjáték is. Oly szerelmeseket összehozni, a kik egymástól különböző okok miatt valóban távol vannak: ez igen szép művészi feladat volna s itt csakugyan szükség volna még az ördög közreműködésére is, de a hol a kezdet oly jól indul, hogy akár kifejtet is lehetne: — bocsánat — ott még az ördög is fölösleges, sőt kellemetlen személy. Közbe esik a szerelmesek közt néhány félreértés, melyeket maga az Ördög idéz elő s a melyek, ha az Ördög nem volna, még az első felvonásban magoktól elsimulnának. Az Ördög Jánosnak minden áron be akarja bizonyítani, hogy még mindig szerelmes az asszonyba és János ez ellen folyton tiltakozik. Tiltakozását csak akkor értenők, ha az asszony már az első felvonás legelső jelenetében nem lett volna a lakásán, de így nem hiszünk neki. Nem hiszszük azt, hogy oly naiv volna, a milyennek önmagát föltünteteti s a milyennek őt Molnár rajzolja, tisztán azért, hogy három felvonást hozhasson ki — cselekvény nélkül. Nem történik más, mint az, hogy a két főszereplő szerelme, mely a darab elején már öntudatos volt, a végén újra öntudatossá válik. Csakhogy, akkor ezek közönséges képmutatók.

Az egész vígjátékban az a baj, hogy már maguk a szereplők is szerepet játszanak, olyanformán, mint a *Hamlet*ben, a nélkül azonban, hogy mint a Hamlet színészei, bármily csekély

illúsiót is tudnának kelteni. Ezek nem karakterek, hanem egyszerű leczkefölmondók. Nincs lelkök, nincs véralkatuk, nincs jellemök, nincs egyéniségök; egyszerű ethikai elvonások, matematikai képletek: szóval, oly közönséges feladványok, a melyek — a szerző szíves útmutatásával — önmagukat oldják meg.

De mindez meddő beszéd, mert a vígjátékiró azt mondhatná, hogy symbolikus vígjátékot akart írni. Az ördög nem egyén, hanem fogalom, melyet így nevezhetnénk: Szerelmi lelkiismeret. Az egész mű nem afféle közönséges, elavult molièrei vígjáték, a hol emberekkel s az emberek lelki életén keresztül egy egész társadalommal ismerkedünk meg, oh nem! ez nekünk ma kevés, ezen mi rég túl vagyunk: Molnár silhouettekkel dolgozik s a társadalmi jelenségeket képviselőikben mutatja be. Egyszerűsíti a Molière módszerét: rövidít, elhagy, mint a hogy a matematikában szokás s a végeredmény mégis az, mint a molière-i hosszadalmas módszerrel volna.

Csakhogy a vígjáték nem matematika s a mi a matematikában célra vezet, az a művészetben csütörtököt mond. A művészet teljes embereket kíván, húsból és vérből, idegélettel és szenvedélyekkel felruházva, nem pedig bábokat, a kikben azt az egyetlen emberi vonást találjuk, hogy beszélni tudnak. Ezt azonban nagyon jól tudják. Valódi beszélő gépek, a kik egy perczre sem fogynak ki a szóból. Ám akkor mi szükség van színészekre? Molnár vígjátékát egy gramophon épen olyan jól előadhatná, mint a hogy a világ legjobb színészei adnák elő, mert nem művészi alakításra, hanem csak egyszerű elmondásra való anyagot nyújt.

A drámában nem bizonyítani kell egyes igazságokat, hanem meg kell értetni azokat a dráma bonyodalmával s az emberek jellemével. A bizonyítás a tudomány dolga, nem pedig a művészeté. A művészet eszközeivel épen oly kevésbé lehet tudományos célokat szolgálni, mint a hogy a tudomány eszközeivel nem lehet elérni művészi hatásokat. Ezt Molnár Ferencz regényeiben és mostani vígjátékában folyton szem elől téveszti. Az *Ördög* ennélfogva nem vígjáték, hanem közönséges moralitás, olyan, a milyeneket a középkori szerzetesek szoktak gyártani s ezektől csak abban különbözik, hogy modern életviszonyokra van alkalmazva. Tehát modern moralitás, de mégis csak moralitás és hozzá nem is valami szellemes, hanem léha és felületes.

Ám az *Ördög*nek a Vígszínházban igen szép, görögtüzes

sikere volt. Kigyultak a tetszés rakétái és recsegetek, ropogtak egy pár napig, azután csend lett. A rakétáknak azonban van egy nagy bajuk, hogy tudniillik csak mesterséges úton tudnak világítani és ropogni. Jutott a rakétákból a szerzőnek és a főszereplőnek is. Pedig, az Ördögért a főszereplő éppen oly kevésbé érdemel még csak rakétákat is, mint a szerző. Hegedüs rosszul játszott, mert magát játszotta és egy pillanatra sem tudott illúsiót keltetni. Az az ördög, a kit ő bemutat, nem ördög, még csak a Molnár-féle vígjáték ördöge sem, hanem egy kellemetlen, kotnyeles ember. Mintha Hegedüs mint magán ember egy jourra volna meghíva s ott Molnár Ferencz után szabadon a rossz élczek egész tömegét gyártaná.

n.

Kafka Margit könyve. Budapest. Athenacum kiadása. 1906. 131 lap, ára 3 korona. — Oláh Gábor, Költemények 1904—1906. Singer és Wolfner bizománya, Budapest, 1906. 157 lap. Ára 2 korona.

I.

Napról-napra tapasztaljuk, hogy költészetünk, kivált lyrai költészetünk mezején, a versíró férfiak mellett szépen szaporodnak a versíró nők is. Örülünk-e ennek a gyarapodásnak? Valami nagy öröme, sajnos! nincs okunk. A számbeli gyarapodás nem jelenti az értékbelit is. Különbség van abban, hatásra és eredményre nézve, ha a múzsa szeszélye férfit vagy nőt ejt rabjául. Emezt könnyebben elragadja a szenvedély, az ideges képzelgés kábító játéka. Könnyebben kiemeli valódi hivatása közvetlen köréből. Nem látja meg a felfordult házi rendet, nem hallja meg a gyermeksírást a rajta uralkodó ábrándok kódétól. Nem mondjuk, hogy ennek úgy kell lennie s hogy ez mindig így van. De alkalmilag megköörnyékeznak bennünket efféle gondolatok.

Kafka Margit könyve van kezünkben jelenleg. Verseit közli egy inkább füzetnek, mint könyvnek mondható kis gyűjteményben. Néhány év óta szorgalmasan írogatja prózai és verses dolgozatait. A lapok egy része, melyben azokat közre adta, kivált költeményeiért, hozsánnával üdvözölték őt, mint új, eredeti jelenséget a lyrai költészetben. Az indolatlan tömjénezés lázas munkára serkentette az írónőt. Könnyen ömlött tolla alól a kötött és kötetlen beszéd. De a dologhoz értő elfogulatlan ol-

vasó nem fedezhette föl azokban a hirdetett kiváló tehetség nyomait, kevással többet, mint felszínes könnyed játékot és cifrázkodást a szavakkal. Hiányzott a tanulmány, a belérzék, az önbírálat.

Előttünk levő versfüzete nem hangol bennünket jobb véleményre. Szívesen keresnők abban a fényoldalakat, hogy méltányolva buzdítsuk őt továbbhaladásra a megkezdett úton. De nincs az módunkban, midőn kis gyűjteményét röviden ismertetjük. Különböző nevű szakaszokba osztotta darabjait, a mire semmi szükség nem volt; inkább csak cifrázkodásból történt. Két főszakasz: *Régi strophák*, *Új strophák* s mindkettőnek ugyanazon nevű alszakaszai: *Búzavirágok*, *Élet*, *Messziről*. De ezek a címek semmi jellemző vonatkozással nincsenek a tartalomra. A versek némelyike nem is strophá, hanem folyó beszéd, hosszabb-rövidebb sorokra szabdalva. Ez azonban mit sem tenne, ha magok a versek a múzsa szerencsés sugallatai volnának, ha némi gyönyört keltenének, ha könnyen hozzájuk férhetne az érzés és az értelem. De mindenütt csak homály és zavaros kód borong előttünk. A szerző légverő hangzatos ürességben találja kedvét. Akár egyéni érzelmeiről, akár azok körén kívül eső tárgyakról ír, keze alól semmi sem kerül ki a maga természetes egyszerűségében. Izlése, temperamentuma, vagy öntudatos meggyőződése hozza-e magával hogy tömör valóságnak nézi a színes szappanbuborékot? Javára írhatjuk, hogy költészetében, a mennyire kivehető, nincs nyoma annak a vastag anyagiságnak, melylyel némelyik írónő-társa tetszeleg.

Keresve keressük a gyűjteményben azt az egy, vagy két darabot, melyre méltánylással rámutathatnánk. Nem találjuk. Egyes részletek, egyes vers-szakok vagy sorok mutatkoznak, de egész nem. Felötlik az anyai szeretet egy-egy vonása, egy-egy Szabolcska-féle genre-kép, de az is nagyon halványan. *Petike jár*, *Petike*, *A vadasi erdő* s ezekhez hasonló néhány darab, mintha közelebb járna a természethez. Két versben is foglalkozik Krisztus történetével: *Bethánia*, egy pár megszívélhető, mert megérthető részlettel; *Magdolna* zavaros szóáradattal a Krisztus feltámadásáról, melyet a biblia oly egyszerű, megkapó költői vonásokkal ad elő.

Egyéni érzések, öröm, fájdalom, szenvedély, szerelem alig nyernek hangot e költeményekben. A mi ez irányban távoli vonatkozás látszik itt-ott az is inkább keserűségbe olvad. Már kezdő

költeményében, a *Pogány imádság*-ban kivágyakozik a «béke fulasztó csendjéből s a csillogó, gyilkos napokból leszűrt élet után» vágyódik. A *Madársors*-ban, úgy látszik, a családi fészek nincs kedvére, mert ott neki «verdesnie kell a börtön ablakát». Ezekből tehát lehet kihüvelyezni valami értelmet; de az oly versek, mint az *Élet*, emberi észszel föl nem foghatók, azok lázbeteg álmodozásai.

Látszik Kaffka Margitban bizonyos verselési készség, ügyesség, vagy mondjuk, képesség: de nincs meg a fegyelmezett erő, az alkotás művészete. Jól fölvesz egy tárgyat, de mintha nem volna tisztában, mit csináljon vele. Amit nem lát tisztán, nem is tudja tisztán előállítani. Eltorzúl kezében a ki nem alakult eszme s a meg-gondolás hiányát czafrangokkal igyekszik fedezni a féktelen képzelet.

A verselés külső technikája sem igen veszi figyelembe. Rhythmus, rím, vers-alkat, összhang, szabatosság nem bír előtte fontossággal. Tehetsége, úgy látszik, forrongásban van. Hogy magát sikeresen kiforrja, tanulmányra, önbírálatra, fegyelmezettségre van szüksége. Csak úgy válhatik költészete tiszta, átlátszó, igazi művészetté. Ha remélni nem mernők is, óhajtjuk.

Lehetetlen végül föl nem említnünk a kis gyűjtemény izléstelen külső kiállítását. Negyedrért ív-alak, emlékeztető az iskolás gyermek irkáira. Izléstelen külső boríték, melynek belső lapjára van ragasztva, — könnyen levonhatólag — a szerző színes kis arczképe, de csak fél fejjel. A szöveghez készített rajzok vékonyabb és vastagabb fekete kacsakaringós vonalak, jelentőség és értelem nélkül. Belől a levelek egyik oldala, hová vers nem jutott, többnyire üres, úgy hogy a füzettel, szinte felében, tiszta papirost veszünk. Igazi secessio. Higgyük-e, hogy ez is az író nő izlése szerint és tudtával történt?

II.

Szinte jólesik a földhöz közelebb álló területre szállnunk az előbb említett régi utazás után. Némi figyelemre érdemes költeményeket nyújt kezünkbe Oláh Gábor, lyrai termékeit három évnek, 1904—1906. Hang és kifejezés, mintha Arany hatását éreztetnék. De midőn eredetiség, erős és jellemző vonások után látszik törekedni, gyakran túllő a célon. A különös epithetonok, a tarka-barka táj-szavak s a körmönfont magyarosság hajlászata, a nagyot mondani, vagy éles színekkel festeni akaró részletek nem egyszer sértik izlésünket.

A gyűjtemény első részét a családi élet jelenségeinek s abban különösen a szerző benyomásainak és élményeinek megéneklése foglalja el. Nagyobb részt szentel azután a szerelem hullámzó vágyainak és epedésének, mely ő nála mindig csak vágy és epedés marad s révpontot és kielégítést soha sem talál. Ezt követi a haza sorsa felett borongás; aztán néhány vegyes tárgyú költemény, többnyire egyéni vonatkozással s végül egy hosszabbacska szatira-féle: *A kutyák sztrájkja*.

A gyűjteményt annak kijelentésével nyitja meg, hogy ő fél-világra szóló hír és dicsőségről álmodozik. De búsan veszi észre, hogy magyar dallal csak itthon boldogulhatni s hogy az ő dicsősége «talán csak a Vaskapuig szállhat». Ezt a dicsőségvágyat később is emlegeti édes anyja előtt, így énekelvén:

Csitítgatom, altatgatom
Fel-feltörő szívem táját
S öntözgetem eljövendő
Dicsőségem világfáját . . .
Hiszem, hogy majd fakó nevem
Tündökletes nagyra válik
S emlékemet büszkén veszi
Egy más világ kapujáig.

És furcsa! ezt a naiv megjegyzést írja költeménye alá: «tudom, sokan megrónak nagy magambíztaért. Nem tehetek róla, a hogy éreztem, úgy mondtam ki.»

Költeményei, természetesen nem mind egyenlő színűek és értékűek. Valamint tárgyuk, úgy értékök is nagyon különböző. Ott, hol önfegyelmet gyakorol s tisztán helyezi maga elé a tárgyat és korlátozni tudja a fellengzést, elég élvezhető. De mikor mintegy magáról megfeledkezve, túlfeszíti lantja húrjait, elveszti lába alól a földet, szeme elől a természetet; sokszor levegőbe foszló, néha épen korcsszülöttet hoz létre. Színei ríkitókká, jelzői szertelenekké válnak s a helyett, hogy jellemzően festenek, inkább elfestenek.

Említsünk fel verseiből egyet-mást az imént elmondottak megvilágítására, apróságokat ugyan, de mégis felötlöket. Egyik versében (6. lap) «a Sátánt *arczul* vágta». Helyes ez? Másikban öcscse a tündérmesét hallgatva «*szűkölve*» búvik el.» (Szűkölni tán csak az eb szokott.) Apját, a szobában «a szegyfőn (?) ülő Hány Jánosnak» nevezi és tovább ekképen

Rám csak egy néz ócska (?) szemmel,
Bikadöntő(?) jó apám :
 Ez sem az lett, minek szántam :
 Füstös paraszt . . . meg is bántam,
 Hogy valaha *alkotám*.

Beteg társa a cseléd után sikolt; de «harmincz kiáltást *zsebre vág* a lányzó». Egymásra lhalmozott fényképfelvételek a *Mi utczánk* (25.) ép úgy, mint a *Szüret* (30.) melyben előfordulnak «a porhajast bolhászó csitri lányok; a borlécserző táncz; a hátul gombolódzó pöttöm kis legények; az el-elpillangózó öreg; a nóta fellegerő szárnya.» A szerelemről énekel komolyan «a csalfa világ hamis útvesztőjén» (42.) s azt mondja magáról: «Szepességi német, ha bajúsa volna, A bajúsa alól nagyot mosolyogna» ő rajta, mint útjavesztett árván. Ugyan, mondja meg, mit keres itt a szépeességi német? Neki «a rózsza cseng». Neki «a szellő csónakán rengedez egy csalogány, piros zászlóval, melyet a vágy csókdos». Ó nála «a juliusi nap biboros sugara mint vér csepeg által a nehéz zöld selymen». *Vénus* versében (69.) a szerelmi vágy miatt «öklét marczangolva tördeli» s örvöngve kiáltja: «jőjj Éva! jőjj, te forró húsdarab» s emlegeti «a formás, czombos, duzzadó keblű Vénust», mintha csak Erdős Renétől tanulta volna. Csokonairól írott verse nagyon emlékeztet Poe *Hollójára*. Itt is «az enyészet nagy kuttyája, arczát, szívét összemarta» Csokonainak. Koporsójánál pedig «édes anyja szíve történ, mint egy véres szent ereklye, görg piros gyöngyöt peregve» (80.). Néhány verse az érthetetlenségig dagályos, légverő.

Hazafias, vagy efféle verseiből sem hiányoznak egészen az ily ecsetvonások. Sárkányfogakkal van vetve szerinte a magyar föld s «Csak nagy viharoknak szántsa föl ekéje, Véрпиros hajnalba szakad sötét éje» (90.). Dörögve dörög *Korunk rabszolgasága*: a katonaság ellen. Több benne a harag, mint az izlés, több a hangzatos szó, mint a költészet. (91.). *Az új korszak hajnalán* (104.). Dagályos árából kiemelendő a remélt boldogságnak az a részlete, hogy akkor majd

Nem lesz imádat, csak dicső szerelmek,
 Nem hordjuk únt házasság vas keresztjét
 Szerelmünk önként támadó, szabad.

Nem sejthető-e a fentebb említett eredménytelen szerelmi vágyakozások után, hogy csakugyan nincs a költő oldala mellett olyan, a ki a boldogság ellen tiltakoznék?

Ha közelebb jár a földhöz, a természethez és saját szívéhez, elfogadhatóbb alkotásokat nyújt. Ilyenekül emelhetni ki a többi közül a következőket: *Megbékülő szívek* (19.); egyike a gyűjtemény jobb darabjainak. A *Hortobágyon* (28.), *Édes anyám* (33.), melynek rokonszenves folyamát kellemetlenül zavarja ez a két sor: «Mikor megaggottál, a rosszlelkű pára, Ebeknek juttatott, lám, harminczadjára»(?!). A *debreczeni erdőben*, (35.) *Dolgozatjavítás* (125.).

Nem folytattuk tovább a részletezést. E futólagos megjegyzések által jelét akartuk adni annak, hogy ha nála a költészet nemcsak mulékony lobbadozás vagy fiatalos kedvtöltés, de valódi hivatás és egyszersmind tanulmány tárgya: van jogunk és reményünk jobbat nyерhetni tőle.

V—.

Kelet császárai és császárságai. Irta Gróf Vay Péter. 17 színes műlappal, 50 műmelléklettel és 86 szöveggéppel. Budapest, Franklin-Társulat, 1906.

Oly díszmű ez, mely nemcsak arra való, hogy elegáns asztalokon heverve unatkozó szemeknek némi szórakozást nyújtson. Ez a könyv igen komoly s igen érdekes olvasmány. Végig kell olvasnunk, ha már egyszer hozzá fogtunk, még ha kissé szenved is kezünkben a súlyos könyv kötése, vagy ha kissé gyűrődik is tulságosan csillámló papirosa.

A szerző Khinát, Koreát és Japánt írja le. Oda utazott a katolikus missiók látogatására. De nemes kötelessége teljesítése közben mindenre kiterjed figyelme, a mi iránt igazi utazónak érdeklődnie kell.

Gróf Vay Péternek festői szeme van, gyönyörködik a távoli kelet színpompájában és tarkaságában. És a mit lát, azt nemcsak ecsetével vázolja hatásosan, hanem élénken írja le tollával is. Pedig a távoli keleten lépten-nyomon akad festeni való tárgy: ember, táj és jelenet. A modern nyugoti műveltség még nem koptatott le minden színt, különféleséget és eredeti sajátságokat a három császárságban, noha a nivelláló cultura előnyomulása már veszedelmesen érezteti hatását.

De szerencséjére a festői szemnek, még van elég nemzeti ruha, régi templom, palota és fényes ősi szertartás azon a tájon

s mindez a napfény áradatában s a gazdag tájak keretében mind untalan elbűvöli a fogékony szemlélőt.

Szerzőnk festői képzeletére talán Peking hatott a legélénkebben. Tolla a szokottnál is elevenebben tüntet fel körvonalakat, színeket és hangulatokat, ha Peking van szeme előtt.

Idézni akarjuk a helyet, hol leírja, mint hatott reá Peking, midőn először megpillantja. «A nap hanyatló félben van, midőn az utolsó kis állomásokat érintjük . . . A mint a császári vadaskert mentén kanyarodunk, épen leáldozik a nap. A hervadó lombok koronái, melyek mögül a keleti dombok kék körvonalai tűnnek fel — megkapó tájképpé olvadnak. Az éles színek, szagatott rajz olyan szokatlanok, annyira idegenszerűek — mintha valamelyik khinai mester szeszélyes, bűvölő keze festette volna.

Az erdő sötét, komor rengetege mintha mai napig a régi mesék szörnyeit, sárkányait rejtené. A dombok, a tatár hegyláncz csillogó meredek csúcsai mintha megannyi óriási czukorsüveg lenne, a melyeket a koboldok és óriások hánytak mulatságból egymásra.

Az egész táj olyan khinai volt, a mennyire csak kívánhatam. Hogy a hatás teljes legyen, a nap ijesztő tűzvészbe hanyatlott a láthatár felé és fenyegető dühvel szórta lángoló sugarait a lobogó égboltra. Volt részem sok feledhetetlen alkonyban a forró égöv különböző pontjain. Láttam a napot tűzgolyó alakjában siklani a déli tenger forró hullámai közé — láttam rubin napot Birma rubin hegységei között tűnni el, és ismerem a magyar alföldi napnyugta költői hatásait — de ehhez fogható látványban sohasem volt részem. A ragyogó, vakító sugarak sáfránysárgává festették a mongol sivatag felől kavargó porfelhőket, és csillogó atomjai mint bűvös fátyol fedték a khánok városát. Az út hirtelen kanyarul. A meglepetés teljes. Mintha látatlan kéz félrehuzta volna az aranyos fátylat. A Hatamen, a nagy díszkapu ott állott előttem, teljes szokatlan pompájában, nagyszerűségében. A híres lőréses falak, melyekről már Marco Polo tesz említést, a tömör bástyák és a pagodaszerű tornyok határozatlan csoportokban tűnnek fel . . . Peking első benyomása álomképhez hasonló. Peking az érkezés pillanatában úgy lebegett előttem, mintegy aranyos fellegeken ragyogó arany város.»

Van több ilyen lapja a könyvnek. De ne higgyük, hogy a könyv csak hangulatos képek sorozata.

A szerző igen jó elbeszélő is. Van mit elbeszélnie; mert

noha a távoli keleten is gőzkocsi és gőzhajó viszi az utast, mint erre mifelénk, ott mégis elég alkalom nyílik az érdekes, sőt kockázttató kalandokra. Így például az Utazás a khinai kordélyon Mukden tájékán igen szépen van elbeszélve. Utasunk egy csárdába jut, hol a padlón vagy tizenkét férfi kuporog, kik bronzpipát szívnak vagy opiumot pörkölnek. «A mikor belépek» — írja szerzőnk — mintha fölocsudnának kábultságukból és apró szemeikből a meglepetés, kíváncsiság, bizalmatlanság és gyűlölet csillog felém egyszerre. Magatartásukban ott rejlik Kelet egész gyűlölete Nyugattal szemben. A sárga faj kegyetlen indulata nyilatkozik meg a «fehér ördög» ellen, egész vadságában és szenvedélyességében.» Szinte fellélekzünk, mikor a kaland szerencsésen végződik.

Másrészt nem tagadhatjuk, hogy van a szerző stílusában valami, a mivel nem birunk megbarátkozni.

Szereti néha a rövid mondatok halmozását ilyen formán: «A napot Csemulpóban töltöm. Ez Korea legélénkebb kikötője és legelső piaca. A nyugoti befolyás, hogy ne mondjam, nyugati betörés kapuja. A díszlet megfelelő. Hevenyében épült raktárak. Bádoggal befedett félszerek. Léczből összevert bódék. Minden a pillanatnyi szükségnek épült . . .» Valódi telegramm stílus.

Igaz, hogy ez uti rajz inkább hazaküldésre szánt napló, mint kidolgozott munka, ez talán emeli is hatásának frissességét, de van e vagdalt mondatokban valami nyugtalanító.

Különben e megjegyzés csak ritkán előforduló formai hiányra vonatkozik. A tartalom mélyre ható vizsgálat eredménye. Szerzőnk a sárga fajok lelkét fürkészi, a gondolkodó olvasónak, kit az emberi lélek és a világtörténet problémái érdekelnek, nagyon érdekes anyagot nyújt.

Igazi művészettel érezteti velünk Korea rajzában a hanyatló nemzet fáradt álmatagságát, alaktalan s céltalan mozgolódását. Élénk világot vet a khinai és japán viszonyokra, a nagy keleti birodalmak szervezetére s a két sárga nemzet jellemvonásaira.

A khinait nagyon szereti. Kedvteléssel idézi a khinai írók éles bírálatait az európai műveltségről. «Melyek az önök előnyei?» kérdi Ku-Hung-Ming — «vagyonos osztályaik bővebben vannak felszerelve az élet fölösleges kiváltságaival; ezek többet esznek, többet isznak, többet alszanak és ezzel az úgynevezett előnyöknek végére is jutottam. Míg ellenkezőleg mi a fölösleget nem a tulzotban keressük, hanem egy keresett finomult felfogásban az

élet közönséges viszonyai között. Megérteni mindazt, és élvezni, a mi nagyszerű a természetben és fenkölt az ember lelkében, reánk nézve kielégítő életcél.»

Boldog Khina, ha Ku-Hung-Ming ideálját az életben is valószínűsíti. A mi bölcseink Európában még magasztosabb életideálokat hirdetnek, de mint Ku-Hung-Ming nagyon helyesen látja, az európaiak élete igen messze esik az ideáloktól. Vajon a khinaiaké nem esik-e éppen oly messze a Ku-Hung-Ming bölcességétől?

Japánról szerzőnk nagy tisztelettel szól, de nem azzal a költői melegséggel, mint Lafcadio Hearn. De elfogulatlanságában szerzőnk igazságosabbnak látszik, mint a japánok most említett angol dicsőítője. Gróf Vay a japánok jövőjének problémáját abban látja, hogy «a túlgyorsan létesített ujítások és a viszonyok teljes átalakítása nem fognak-e éppen úgy, mint Európában, anyagi és erkölcsi válságokhoz vezetni?»

Ezt a kérdést az utolsó háború előtt vetette fel szerzőnk. Úgy látszik, mintha a bámulatos japán diadalok után több bizalmat érezne a japán átalakulás sikerének tartóssága iránt.

A kit a sárga faj sorsának és jövőjének nagy problémái érdekelnek, haszonnal forgathatja e tanulásokban gazdag és nagyon érdekes könyvet. Örülhetünk annak, hogy ily fontos kérdésekre nézve egy magyar szerző könyvét is ajánlhatjuk az olvasónak.

d.

Из мађарског перивоја. (*A magyar virágos kertből.*) Пресадио Благоје Бранчић. Издао потпором «Матице Српске». У Новом Саду 1907. (*A magyar virágos kertből. Fordította Brancsics Blagoje. Kiadta a «Szerb Maticza» támogatásával. Ujvidéken 1907.*) 8. r. 105 l.

A fordító e kis művének kiadásával igen dicséretes munkát végzett, mert ügyes kézzel jelesebb költőink néhány kiváló alkotásait nyújtja a szerb közönségnek, mely a magyar irodalomról az eddig megjelent fordítások alapján még mindig csak igen homályos és hézagos képet alkothat magának. Ennek okát nem is annyira közönynek tulajdoníthatjuk, mint inkább a fordítások rendszertelenségének. Fordítottak Jókaitól, Herczeg Ferencztől, Mikszáth Kálmántól, de csak jelentéktlenebb műveket. Jókai néhány regényét kivéve — ezek sem a kiválóbbak — csak apró

elbeszéléseket ismer a szerb közönség prózai irodalmunkból. Költőinket, még pedig Petőfit, Aranyt, Madáchot Zmaj Jovanovits Jovan ismertette meg a szerbekkel. Ő fordította *János vitézt* és Petőfinek számos lyrai költeményét, *Toldit*, *Murány ostromát*, *Az ember tragédiáját*, Szigligetitől pedig a *Trónkeresőt*. Ezeken kívül fordítottak még sokan, de jelentékenyebb dolgokat és kevesebb sikerrel.

Zmaj mellett nagyobb eredményt ért el Brancsics, kinek neve előttünk, kik a szerb irodalmat figyelemmel kísérjük, nem ismeretlen; ismételten találkoztunk vele e téren és fordításai — jóllehet minden rendszer nélkül dolgozik — nagyon népszerűek és közkedveltek.

A magyar és szerb nép sokban közös tulajdonságai, érzelmei és szokásai vezették őt arra, hogy — mint előszavában mondja — néhány magyar virágot ültessen át szerb földre.

Az előttünk fekvő kötetben részint új, részint már különböző folyóiratokban megjelent fordításokkal találkozunk. Dicséretes ügyességgel válogatta meg anyagát, s a szerb közönség, mely jelesebb költőinket eddig csak elszórva megjelent egyes költeményekből, talán csak névleg ismerte, e gyűjtemény alapján némileg helyes képet alkothat magának dalmokainkról.

A gyűjteményt Berzsenyi Dániel philosophiai költeménye, a *Fohász* (Молитва) nyitja meg, mely az eredetinek gondolatait, bölcséletét igen szépen, jóllehet itt-ott kissé szabadon juttatja érvényre. Kisfaludy Károlyt a *Szülőföldem szép határa* (Лена земља домовине) című költemény sikerült fordításával mutatja be.

Sietve áttér aztán a nagy triaszra, s Vörösmartytól kilencz, Petőfitől negyvenhárom, Aranytól hét fordítást közöl.

E három nagy költőnk közül Vörösmarty Mihály az, kit a szerb közönség legkevésbé ismer. Annál nagyobb érdeme fordítónak, hogy a *Szózat* költőjével e kis kötetben oly szeretettel foglalkozik, mert hiszen a Vörösmarty műveinek átültetésében úttörő. A kilencz fordításon kívül, melyeket e kötetben találunk: *Szózat*, (Поклич), *Szegény asszony könyve* (Књига сироте жене), *Kis gyermek halálára* (На смрт малог детета), *Szép Ilonka* (Лена Јела) stb., alig van valami lefordítva.

Némely helyen meglepő közvetlenséggel adja vissza a költő érzelmeit; így

Ох, ал' ниси сам отиш'о, ниси
Одneo си собом, туга веља
Над и наpост твојих родитеља.

Nemcsak magad menél, elvitted a
Szülék vídamságát, elvitted a
Legszebb remények gazdag bimbáját
(Kis gyermek halálára 1. vers. 5—7 sor.)

vagy:

«Ту си!» рече цура с пуно сласти,
Кад лептира ухвати за крило.
«Ту си!» рече ловац с пуно страсти,
Кад систиже томомиче мило
Рука дрхта... лептирак се оте...
Мома оста... робиња лепоте.

«Megvagy!» így szól a leány örömmel
Elfogván a szállongó lepkét. [nyörrel
«Megvagy!» így szól a vadász győ-
A leányra nyújtva jobb kezét.
S rezzent kézből kis pillangó elszáll,
A leány rab szép szem sugaránál.

(Szép Ilonka I. 5. verssz.)

Legjobban sikerültek Petőfi és Gyulai költeményeinek fordításai. Petőfi különös szeretetének tárgya; megérti a nagy költőt és hogy megértesse olvasóival is, minden oldalról igyekszik őt bemutatni. A nagy lyrikus egész egyénisége, jelleme, változatos érzelmi világa tárul elénk a fordításokból.

A szerelmi költemények, bordalok, az alföldi képek, valamint a költő anyjára vonatkozó költemények Коликије овај свет (Ez a világ a milyen nagy); Хоћеш бити моја (Hozzám jössz-e); Пијанац (Borozó); Банда свира (A faluban utca hosszát); У завичају (Szülőföldemen); Кока моје мајке (Anyám tyúkja) fordításában igen szabadon járt el, de egyúttal elérte azt, hogy egyfelől az érzelem és gondolat hű és tökéletes visszaadásával és másfelől a kifejezés mód természetesen és szabad voltával meglepi az olvasót. E fordítások tagadhatlanul irodalmi értékűek.

Gyulai Pált szintén ő mutatja be a szerb közönségnek hét kitűnő fordítással; ezek azonban már régebbi időkből valók s általános népszerűségnek örvendenek a szerb nép között, különösen *Pokainé* (Покајева љуба); *Éji látogatás* (Материна љуба) stb.

Szabadsága — mint mondtuk — általában nem esik az eredeti rovására, hanem inkább lehetővé teszi, hogy természetesen és népiesen fejezhesse ki magát. Azoknál a költeményeknél azonban, melyeknek minden mondata, minden szava szívesen visszahangzik minden magyar szívében (*Szózat, Talpra magyar*) éreztük a fordítás szabados voltát, nem tekintve azt, hogy azt az erőt, mely e hazafias költeményekből kisugárzik, nem találjuk meg a fordításokban oly mértékben, a hogyan óhajtanók.

Mindenesetre méltó elismerést és dicséretet érdemel a for-

dító munkássága, melylyel szolgálatot tett a magyar irodalomnak, úgy mint a szerb közönségnek is; olvasói bizonyosan hálásan vették a könyvecske végén levő rövid költői életrajzokat.

A fordítások méltán helyezhetők Zmaj Jovanovits Jovan e nemű munkái mellé s kívánatos volna, hogy a fordító a megkezdett úton tovább haladjon.

Jungerth Mihály.

Új magyar könyvek.

Abonyi Lajos munkái. Sajtó alá rendezte Endrődi Sándor. Budapest, 1907. Révai testvérek. (8-r.) egy kötet 4 K. — XVI, XVII. kötet. Az utolsó kurucz-világ. 1. 2. köt. (318, 312 l.) — XVIII. kötet. Pásztortűz. (331 l.) — XIX. Tartó virágok. (319 l.) — XX. kötet. Emlékek. (384 l.)

Aigner Lajos (Abafi). Magyarország lepkéi, tekintettel Európa többi országának lepke-faunájára. A Berge-féle lepkekönyv képeivel. A Berge-féle lepkekönyv nyolczadik kiadása alapján írta. — Budapest 1907. Athenæum. (4-r. XXXII. 137 l. és 51 tábla). 30 K.

Ambrus Zoltán munkái. Budapest, 1907. Révai Testv. (8-r.) Egy kötet. 4 K. V. kötet. Solus eris. (287 l.) — VI. kötet. Törpék és óriások. (330 l.) — VIII. kötet. Őszi napsugár. A gyanu. (313 l.)

Bagyory Simon. A magyar művelődés a XVI—XVII. században. Szamosközy István történeti maradványai alapján. Esztergom, 1907. Buzárovits J. (8-r. VIII. 164 l.) 3 K.

Boér Elek dr. Közigazgatási bíráskodás. Tanulmány a közigazgatási a közigazgatási jog köréből. Budapest, 1907. Grill K. (8-r. X. 303. l.) 6 K.

Concha Győző. Politika. Első kötet. Második fele. Alkotmánytan. Második kiadás. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 321—673 l.)

Concha Győző. Megint jelszavakról. (Katholicismus, nationalismus, Schauvinizmus és nemzeti érzület.) Budapest, 1907. Szent-István-társ. (8-r. 33 l.) 50 f.

Cserey Adolf dr. Növényhatározó, vagyis vezér a virágzó növények neveinek könnyű és gyors kikerekítéséhez. Kezdők számára. Negyedik kiadás. Selmece, 1907. Joerges. (8-r. CII. 881 l.) 6 K 40 f.

Darvai Móríc dr. Benvenuto Cellini élete és művei. (Művészeti könyvtár.) Budapest, 1907. Lampel R. (8-r. 108 l.) 8 K.

Döntvénytár, magyar. — A magyar kir. Curia, kir. ítélőtáblák, nemkülönben más legfelsőbb fokú ítélőhatóságok elvi jelentőségű határozatai. Szerkeszti Grecsák Károly. X. kötet. 1904. Budapest, 1907. Grill K. (8-r. X. 536 l.) 12 K. — XI. köt. 1905. U. o. (8-r. 656 l.) 12 K.

Eisler Mihály József dr. Aubrey Beardsley művészete és egyénisége. (Az orsz. magyar iparművészeti múzeum ismeretterjesztő előadásai. II. füzet.) Budapest, 1907. Ranschburg G. (8-r. 26 l.) 20 f.

Elischer Gyula (dr. Thurzóbányai). Az anyaság higiénéje. (Az egészség könyvtára. I. kötet.) Budapest, 1908. Franklin-T. (8-r. 104 l.) 1 K 50 f.

Hármas Mutató a magyar igazságügyi írott jog forrásaiból. A m. kir. igazságügyminiszter megbízásából kiadja az »Igazságügyi Közlöny« szerkesztősége. Budapest, 1906. Grill K. (8-r. IV. 893 l.) 16 K.

Herczeg Ferencz. Déryné ifjasszony. Szinjáték 3 felvonásban. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 139 l.) 4 K 50 f.

Hreblay Emil. Az ezüst szörmenyul tenyésztése és értékesítése gyakorlati útmutatás. Nagyvárad, 1907. (Nagel O. Budapest, biz.) (8-r. 88 l.) 2 K.

Illés Károly (Edvi dr.). A magyar büntető törvények zsebkönyve. Negyedik kiadás. Budapest, 1907. Révai t. (8-r. XXIV. 508 l.) 5 K.

Inling Konrád dr. A végrehajtási törvény (1881. évi LX. törvénycikk) magyarázata. Ötödik javított és bővített kiadás. Budapest, 1907. Franklin-Társ. (8-r. 588 l.) 12 K.

Jászi Oszkár. Új Magyarország fel. Beszélgetések a szocializmusról. Budapest, 1907. Deutsch Zs. Tsa. (8-r. 188 l.) 2 K 50 f.

Jelentés a VIII. nemzetközi állatorvosi kongresszusról. Budapest, 1905. Szerkesztette dr. Rátz István. Magyar, német, francia és angol nyelven. Budapest, Kilián Fr. utóda. (8-r.) 30 K. — I., II. kötet. Előadói jelentések. (IX. 848; VIII. 704 l.) III. kötet. Előkészítés. Tárgyalások. Határozatok. (XLIV. 358 l.)

Krausz Jakab dr. Bevezetés a philosophiába. I. rész. A philosophia lényege, jelentősége és történeti fejlődése. Budapest, 1907. Hornyánszky V. (8-r. 172 l.) 4 K.

Vitányi Béla dr. A »Tripartitum« államjoga. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 166 l.) 3 K.

